

VASİF QAFAROV

**TÜRKİYE-RUSYA
İLİŞKİLERİNDE
AZERBAYCAN
MESELESİ
(1917-1922)**

Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)

Yazan: Vasif Qafarov

Orijinal adı

*Türkiye Rusiya Münasibetlerinde Azerbaycan Meselesi
(1917-1922)*

Çeviren: Eldeniz Recebov

Kapak Tasarımı: Melike Oran

© TEAS Press Neşriyyat Evi
© TEAS Press

Bu kitabın Türkçe yayın hakları TEAS Yayıncılık AŞ'ye aittir. Bu
eserin Türkçe yayın hakları saklıdır.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan kısmen veya tamamen
alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopya edilemez,
çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

1. baskı / Ocak 2018
ISBN 978-605-301-254-2

Baskı: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık. A.Ş.
Dudullu Organize Sanayi Bölgesi
1. Cadde No:16 Ümraniye İstanbul
Tel. (0216) 444 44 03
Sertifika no: 31345

TEAS Press
Caferaga Mah. Neşet Ömer Sok. Aydın İş Merkezi
No:4 Kat:1 34710 Kadıköy / İstanbul / Türkiye
Tel. (0216) 232 23 53
Sertifika No: 34204
www.teaspress.com

* TEAS Press, TEAS Yayıncılık A.Ş'nin tescilli markasıdır.

VASİF QAFAROV

**TÜRKİYE-RUSYA
İLİŞKİLERİNDE
AZERBAYCAN
MESELESİ
(1917-1922)**

Çeviren:

Eldeniz Recebov

- 4920 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	7
I. BÖLÜM:	
Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasında Azerbaycan faktörü	31
II. BÖLÜM:	
Rusya'nın Kafkasya politikasında Azerbaycan faktörü.....	67
III. BÖLÜM:	
Brest-Litovsk Barış Konferansı'nda Kafkasya Müslümanlarının bağımsızlığı meselesi	95
IV. BÖLÜM:	
1918 yılı yazında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da etkinleşmesi ve bunun siyasi sonuçları.....	117
V. BÖLÜM:	
Batum Konferansı ve Azerbaycan	161
VI. BÖLÜM:	
Osmanlı-Azerbaycan ilişkilerinde "ilhak" meselesi.....	191
VII. BÖLÜM:	
Azerbaycan'da Osmanlı-Rusya çatışması - Bakü meselesi.....	227
VIII. BÖLÜM:	
Berlin görüşmelerinde Azerbaycan meselesi.....	267
IX. BÖLÜM:	
Anadolu harekâtı ve Azerbaycan	291
X. BÖLÜM:	
Rusya-Azerbaycan ilişkileri ve 1920 yılı Nisan istilası.....	311

GİRİŞ

XI. BÖLÜM:

Türkiye-Rusya yakınlaşması ve Azerbaycan'ın ulus devlet sorunu343

XII. BÖLÜM:

Türk-Rus görüşmelerinde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü meselesi -
Moskova ve Kars konferansları397

XIII. BÖLÜM:

Azerbaycan'ın formel bağımsızlığının iptal edilmesi ve Türkiye425

Sonuç447
Kaynakça463
Dizin481

1917-1922 yılları Azerbaycan halkının tarihinde derin izler bırakmıştır. Bu dönemde ülkede ve dünyada yaşanan olay ve süreçlerin etkisi altında Azerbaycan halkının milli istiklal mücadelesi “kültürel özerklik” mücadelesinden, önce “milli toprak özerkliği”, daha sonra “milli istiklal” mücadelesi aşamalarına geçti ve bu mücadele kendisinin mantıksal sonucu olarak 28 Mayıs 1918 yılında yitirilmiş devletçiliğin restorasyonu, yani Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sonuçlandı. Asırlara denk iki yıllık bu bağımsızlık daha sonra Rusya tecavüzünün kurbanı oldu ve ülkenin ulusal bağımsızlığı fiilen formel bağımsızlığa dönüştürüldü. Bir süre sonra ise, yani 1922 yılında bu “formalite” de giderilerek, Azerbaycan Sovyet İmparatorluğu bünyesine dahil edildi. Fakat uzun yıllar boyu gerçekleştirilen sert, acımasız önlemler, gayriinsani, akıl almaz suçlar da kaba kuvvet kullanılarak kurulmuş bu imparatorluğu ayakta tutamadı ve 1991 yılında SSCB dağıldı ve Azerbaycan kendi ulus devletini yeniden kurdu.

Bağımsız ulus devletin varlığı halkımızın uzun yıllardan beri yürüttüğü onurlu milli istiklal mücadelesini, onun milli devletçilik tarihinin objektif tarzda incelenmesi için geniş olanaklar yarattı. Özellikle de tarihi sahteleştirilmiş ve unutturulmuş Azerbaycan Cumhu-

riyeti dönemi büyük ilgi uyandırdı. Olaylarla son derece zengin 1917-1922 yılları Azerbaycan halkının kaderinde bir imtihan ve dönüşüm yılları olmuştur. Bu döneme ilişkin çok sayıda araştırmalar yapılmış, monografiler ortaya konmuştur. Kafkasya bölgesi, Hazar havzası uluslararası rekabet meydanına dönüştüğünden Azerbaycan'ın jeopolitik ve jeoekonomik rolü ciddi önem arz etmiştir. Bu bakımdan "Türkiye-Rusya ilişkilerinde Azerbaycan meselesi (1917-1922 yılları)" sorununun incelenmesini güncel kılmakta olan birtakım bilimsel ve siyasal faktörler vardır:

Birincisi, XIX. yüzyılın başlarında yitirilmiş milli devletçiliğin yeniden kazanılması Azerbaycan halkının tarihinde çok büyük ve takdire şayan bir olaydı. Şayet bu tarihi fırsattan yararlanarak ülkenin bağımsızlığı ilan edilmemiş olsaydı, Azerbaycan arazisi Rusya, Ermenistan ve Gürcistan arasında paylaşılacaktı. "Nisan darbesi"yle ülkeyi işgal eden Sovyet Rusyası cumhuriyetin bağımsızlığı gerçeğini yok saymadı ve bu 1991 yılında yeniden bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sağlam temelini oluşturdu.

İkincisi, şu anda Azerbaycan bağımsız bir devlettir ve uluslararası toplumun üyesidir. Devletimiz selefi olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin biriktirdiği deneyime büyük önem vermekte ve bu deneyimin derinden öğrenilmesini kendisinin önemli görevlerinden biri olarak görmektedir. 30 Ocak 1998 yılında Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 80. yıl dönümünün kutlanmasıyla ilgili özel bir kararname imzalamıştır.¹ Ülkenin içinde ve dışında oluşmuş gergin ve karmaşık toplumsal ve siyasal ortamda faaliyet göstermesine rağmen, cumhuriyetin gerçekleştirdiği etkinliklerin Azerbaycan'ın gelecek bağımsızlığı için sağlam zemin yarattığı özellikle vurgulanan bu tarihi belgede Azerbaycan Cumhuriyeti tarihinin tetkiki de özel olarak kaydedilmişti. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması sırasında ve ondan sonraki dönemde Rusya ve Türkiye'nin Azerbaycan'la ilgili planlarının ve bu planların ger-

çekleşmesi için yapılan etkinliklerin incelenmesi cumhuriyet tarihinin daha dolgun ve bir bütün halinde öğrenilmesine önemli katkıdır.

Üçüncüsü, bütünüyle 1917-1922 yılları boyunca Azerbaycan'da cereyan eden olay ve süreçler içten daha ziyade dış etkenlerle ilişkili olmuş ve daha çok Rusya-Türkiye arasında yaşanan çekişmeli mücadeleye bağımlı olmuştur. Bu nedenle de Rusya ve Türkiye'nin Kafkasya'yla ilgili stratejik politikasında Azerbaycan'ın yerini ve rolünü belirlemek, her iki ülkenin bölgede çatışan çıkarlarını araştırmak pek fazla bilimsel ve pratik önem arz etmektedir.

Dördüncüsü, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Turancı politikası ve bu politikayı gerçekleştirmek için Türklerin Azerbaycan halkının milli istiklal mücadelesine verdiği destek, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Müslümanlarını Rusya'ya karşı ayaklandırmak ve Ekim Darbesi'nden sonra Bolşeviklerin ilan ettiği "ulusların kendi mukadderatını tayin etme" prensibinden yararlanıp Brest-Litovsk Barış Konferansı'nda Kafkasya Müslümanlarının bağımsızlığını elde etme yönünde girişimleri, Osmanlı-Kafkasya ilişkileri ve bu ilişkilerde Azerbaycan'ın yeri, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya'yı da Zakafkasya Seymi'ne dahil etme ve burada Müslüman çoğunluğuna ulaşma girişimleri, Brest Barışı'na kadar Kafkasya politikasını Osmanlı Devleti ile birlikte ve onun aracılığıyla gerçekleştiren Almanya'nın 1918 yılı yazından itibaren bölgede etkinleşmesi, bununla ilgili olarak oluşan Türk-Alman anlaşmazlıklarından Rusya'nın yararlanma girişimleri gibi sorunlar özel araştırma gerektirmektedir.

Beşincisi, XX. yüzyılın 90'lı yıllarının başlarından itibaren Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tarihine dair birtakım eserler yazılmıştır. Fakat Türkiye arşiv belgelerine atıf yapılmadan yazılan bu eserlerde birtakım meseleler, özellikle de Osmanlı-Azerbaycan ilişkileri tek taraflı biçimde incelenmiş ve bu da sonuçta birtakım yanlışlıkların yapılmasına neden olmuştur. Bu yanlışlıkların giderilmesi için sorunun Azerbaycan ve Türkiye arşiv belgelerine dayanılarak bir bütün halinde karşılaştırmalı analiz yöntemiyle incelenmesi önemlidir ve bu konuyu güncel kılan faktörlerden biridir.

¹ "Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin 80 iliyinin keçirilmesi hakkında Azerbaycan Respublikası Prezidentinin Serencamı", 30.01.1998, *Azerbaycan gazetesi*, 31.01.1998.

Altıncısı, şu anda olduğu gibi, XX. yüzyılın başlarında da petrol faktörü büyük devletlerin Azerbaycan politikasında önemli rol oynamıştır. Bu bakımdan Birinci Dünya Savaşı sonlarında Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetinin kendi doğal başkenti olan Bakü'ye sahip olma uğruna verdiği mücadelesinin, Bakü petrolü uğruna Osmanlı, Rusya, Almanya ve İngiltere arasında yaşanan uzlaşsız mücadele zemininde incelenmesi önem arz etmektedir.

Yedincisi, Bakü'nün tahliyesi sırasında ve şehrin tahliyesinden sonra Azerbaycan'la ilgili Berlin'de yapılan Türk-Alman-Rus görüşmeleri ciddi bilimsel araştırmaya gereksinim duymaktadır.

Sekizincisi, Almanya-Osmanlı bloku Birinci Dünya Savaşı'nda mağlup olduktan sonra Türkiye'nin varlığının tehlike altına girmesi, ülkede başlanan milli özgürlük hareketini Bolşeviklere yakınlaştıran faktörler, Anadolu-Azerbaycan ilişkileri, Rusya-Azerbaycan ilişkileri, Türkiye-Rusya yakınlaşması zemininde gerçekleştirilen 1920 yılı Nisan İstilas gibi meselelerin ciddi ve kapsamlı şekilde araştırılması fazla bilimsel ve pratik önem arz etmektedir ve bu, bahsedilen konularla ilgili tarih bilimindeki mevcut boşluğun, yetersizliğin ve yanlış eğilimlerin ortadan kaldırılması yolunda önemli katkı sağlamış olacaktır.

Dokuzuncusu, büyük devletlerin Rusya ve Kafkasya politikasının Rus-Türk ilişkilerine ve bu ilişkilerde önemli yer tutan Azerbaycan meselesine etkisinin araştırılması da sorunun kapsamlı şekilde öğrenilmesine yardım edecektir.

Onuncusu, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı meselesi etrafında Moskova ve Kars konferanslarında yaşanan Türk-Rus diplomatik çekişmelerinin, Sovyet Rusyası tarafından Azerbaycan'ın resmi bağımsızlığının iptal edilmesi sürecinin ve bu süreçte Moskova'nın elinde siyasi alete dönüşen Azerbaycan komünistlerinin rolünün bütünlükle Rusya-Türkiye ilişkileri bağlamında incelenmesi tarih ve çağdaş dönem açısından ciddi önem arz etmektedir ve tüm bunlar araştırmayı güncel kılmaktadır.

Araştırmanın kronolojik çerçevesi 1917 yılı Ekim Darbesi'nden

1922 yılı sonlarına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Osmanlı ve Rusya devletlerinin Azerbaycan ve bütün Güney Kafkasya'yla ilgili planlarının asıl mahiyetini açıklamak için bazen kronolojik çerçeve aşılmış, Birinci Dünya Savaşı arifesi ve bütün savaş dönemi de değerlendirilmiştir. Osmanlı ve Rusya imparatorlukları Birinci Dünya Savaşı'nda birbirine düşman askeri-siyasi bloklarda yer almışlardır. Azerbaycan da Çar Rusyası'nın sömürgesi altındaydı. 1914 yılının sonlarından itibaren Kafkasya cephesinde Türk ve Rus orduları arasında yapılan askeri operasyonlar Rusya'nın galibiyetiyle sona ermişti ve 1917 yılının sonlarına kadar cephelerde tam üstünlük Rusya tarafındaydı. Cephelerdeki yenilgiler Osmanlı askeri-siyasi çevrelerinin Azerbaycan ve genel olarak Kafkasya'yla ilgili planlarının gerçekleşeceğine olan umutlarını bitirmişti. Rusya'daki 1917 yılı Şubat Devrimi ve özellikle de Bolşevik İhtilali'nden sonra imparatorluğun askeri-siyasi açıdan durgunluğu, Kafkasya'daki Rus cephesinin hızla dağılması Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'yla ilgili planlarının yeniden canlanmasına neden oldu. Bu dönemden başlayarak Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da etkinleşmesiyle Türkiye-Rusya ilişkilerinde Azerbaycan meselesi tam keskinliğiyle ortaya çıktı. Kronolojik çerçevenin son aşaması Azerbaycan'ın resmi bağımsızlığının iptal edilerek 1922 yılının sonlarında SSCB'ye dahil edilmesi olmuştur.

“Türkiye-Rusya ilişkilerinde Azerbaycan meselesi (1917-1922 yılları)” sorunun tarihi şartı olarak birkaç aşamaya ayrılabilir:

- Zakafkasya Komiserliği'nin kurulmasından Brest-Litovsk Barış Konferansı'nın sonuna kadar;
- Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nın imzalanmasından Batum Konferansı'nın sonuna kadar;
- Batum sözleşmelerinin imzalanmasından Bakü'nün kurtuluşuna kadar;
- Bakü'nün kurtuluşundan Türk birliklerinin Kafkasya'dan çıkarılmasına kadar;
- Anadolu hareketi ile Bolşevikler arasında ilk ilişkilerin kurulmasından 1920 yılının Nisan istilasına kadar;

- 1920 yılının Nisan istilasından Moskova Antlaşması'na kadar;
- Moskova Antlaşması'nın imzalanmasından SSCB'nin kuruluşuna kadar.

1917-1922 yıllarında Türkiye ve Rusya devletlerinin Kafkasya politikasında Azerbaycan'ın yerini ve oynadığı rolü, bu devletlerin Azerbaycan'la ilgili planlarını ve bu planları gerçekleştirmek için aldıkları askeri-siyasi önlemleri karmaşık şekilde araştırmak çalışmanın temel amacıdır. Bu hedefe ulaşmak için somut olarak aşağıdaki görevler belirlenmiştir:

- Birinci Dünya Savaşı arifesinde ve savaşın ilk döneminde Rusya ve Osmanlı devletlerinin Güney Kafkasya'yla ilgili planlarının incelenmesi ve bu planların oluşumunu etkileyen faktörlerin belirlenmesi;
- Brest-Litovsk Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin Bolşeviklerin ilan ettiği “ulusların kendi kaderini tayin etme” prensibinden yararlanarak Kafkas Müslümanlarının bağımsızlığına ulaşma girişimlerinin ve bu girişimlere karşı Sovyet Rusyası'nın aldığı önlemlerin araştırılması ve bu meselenin Osmanlı-Almanya-Rusya ilişkileri bağlamında analizi;
- 1918 yılı yazında Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya'da askeri-siyasi açıdan etkinleşmesi, bununla ilgili olarak ortaya çıkan Osmanlı-Almanya, Osmanlı-Kafkasya gerginliği ve bunlardan Sovyet Rusyası'nın yararlanma girişimlerinin araştırılması;
- Osmanlı ordularının Güney Kafkasya doğrultusunda ilerleyişinin önlenmesi amacıyla İtilaf Devletlerinin aldıkları önlemlerin araştırılması ve bu önlemlerin iflasının nedenlerinin analiz edilmesi;
- Batum Konferansı'nın Azerbaycan için doğurduğu sonuçların incelenmesi ve bu sonuçların analizi;
- Azerbaycan'ın yardım isteğiyle ilgili Osmanlı hâkim siyasi ve askeri çevrelerinde oluşan fikir ayrılıklarının, ilhakçı eğilimlerin araştırılması ve 1918 yılı “Haziran Krizi”nin karmaşık şekilde incelenerek bu konuyla ilgili tarih yazımında kök salmış önyargılı düşüncelerin ortadan kaldırılması;

- Azerbaycan'da Osmanlı-Rusya çatışmasının sebeplerinin ve bu çatışmanın doğurduğu sonuçların öğrenilmesi;

– Türk-Alman-Rus görüşmelerinde müzakere konusuna dönüşen “Azerbaycan meselesi”nin incelenmesi;

– Türkiye ve Rusya devletlerinin Kafkasya politikasının Azerbaycan milli özgürlük hareketine, Azerbaycan devletinin yeniden bağımsızlığını ilan etmesine, sağlamlaştırılmasına ve çöküşüne etkisinin, onun bu süreçlerde yerinin ve rolünün incelenmesi;

– Anadolu hareketi ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında oluşan gerginliğin nedenlerinin öğrenilmesi;

– Anadolu hareketi ile Sovyet Rusyası'nı birbirine yaklaştıran faktörlerin öğrenilmesi ve Azerbaycan'ın 1920 yılı Nisan istilasında Türk-Rus yaklaşmasının yerinin ve rolünün belirlenmesi;

– Sovyet Rusyası'nı Azerbaycan'ı yeniden işgal etmeye sevk eden faktörlerin öğrenilmesi;

– Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı meselesi etrafında yaşanan Türk-Sovyet diplomatik çekişmelerinin tetkiki.

Araştırmanın temel konusu olarak 1917-1922 yıllarında Azerbaycan'la ilgili Türkiye-Rusya ilişkilerinde Azerbaycan'da ve sınırları ötesinde cereyan eden olay ve süreçler analiz edilmiştir.

“Türkiye-Rusya ilişkilerinde Azerbaycan meselesi (1917-1922 yılları)” sorunu şimdiye kadar tarih biliminde ayrıca araştırma konusu olmamıştır. Bununla birlikte, aşırı hassas, karmaşık ve çelişkili hususlarla dolu olan incelediğimiz dönemle ilgili gerek Azerbaycan'da gerekse de Azerbaycan dışında yazılmış birçok eserde sorunun bu veya diğer hususlarıyla ilgili belli gerçekler ortaya konmuş, mülahazalar ileri sürülmüştür. Bazı durumlarda bu eserler birbirine taban tabana zıt olmuş ve tetkik edilen dönemle ilgili birbirini çürüten zıt kavramlar ortaya çıkmıştır.

Sovyet hâkimiyeti döneminde yayımlanan eserlerde genel olarak 1917-1920 yılları Azerbaycan'da “sosyalist devrimi”nin hazırlık aşaması olarak, 1920-1922 yılları ise Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyete

tinin kurulması ve güçlendirilmesi dönemi gibi değerlendirilmiş ve daha çok Bolşevik kuruluşlarının faaliyetleri aydınlatılmış, Azerbaycan'ın bu dönemde Türkiye-Rusya ilişkilerinde oynadığı rol ya epizodik anılmıştır ya da hiç dikkate alınmamıştır. Sovyet döneminde yayımlanmış eserlerde 1917-1920 yılları arası Azerbaycan'da "sosyalist devrimine" hazırlık, 1920-1922 yılları arası ise Sovyet egemenliğinin kurulması ve güçlendirilmesi dönemi gibi değerlendirilmiştir. Bu sebeple birçok çalışmada esasen dönemin Bolşevik örgütlerinin faaliyetleri taktik edilmiş, Azerbaycan'ın o dönemde Türkiye ve Rusya ilişkilerinde oynadığı role ya az değinilmiş yahut da hiç değinilmemiştir. XX. yüzyılın 20'li yıllarının ikinci yarısından itibaren Sovyet yetkili organları Azerbaycan'ın 1917-1920 yılları tarihinin araştırılmasına özel dikkat göstermeye başladılar ve Azerbaycan'da "tarih bilimini teşkil etmek" için merkezden Y. Ratgauzer, A. Rayevski, A. Steklov, S. Sef ve diğer uzmanlar Bakü'ye gönderildiler. Bu uzmanlar yerel devlet ve parti yetkilileriyle birlikte 20'li-30'lu yıllarda Azerbaycan'daki Sovyet hâkimiyetinin alternatifi olan "Müsavat mirası"na karşı mücadeleye yönelik birtakım eserler yazıp yayımladılar.² Bu eserler genel olarak siyasi propaganda niteliği taşıyordu. Tek taraflı polemige dayanarak yazılmış bu eserlerde temel

² Y.A. Ratgauzer, *Şûra Azerbaycanı uğrunda mübarize*, Bakı, Azernesr, 1929; yine onun, *Bakıda inkilab ve vetendaş müharibesi*, Bakı, Azernesr, 1929; A. Rayevskiy, *Angliyskaya intervensiya i Musavatskoye pravitelstvo. İz istorii intervensiy i kontrevolyutsiy v Kavkaze*, Bakı İstpart 1927; yine onun, *Angliyskiye druzya i musavatskiye patrioti*, Bakı 1927; yine onun, *Musavatskoye pravitelstvo na Versalskoy konferensiy. Doneseniya predstaviteley Azerbaydjanskoy musavatskoy delegatsiy*, Bakı, 1931; A. Steklov, *Armiya Musavatskogo Azerbaydjana*, Bakı, Az. GİZ., 1928; S. Sef, *Kak bolşeviki prišli k vlasti v 1917-1918 gg. v Bakinskoy rayone*, Bakı, 1927; yine onun, *Borba za Oktyabr v Bakı, Tiflis, Zagkniga*, 1930; yine onun, *Borba za Oktyabr v Zakavkazye*, Tiflis, Zakniga, 1932; yine onun, *Revolyutsionny proletariat v borbe za vlast*, Bakı, 1928; yine onun, "Revolyutsiya 1917 v Zakavkaze, dokumenti. Materialı", Tiflis, 1927; A.G. Karayev, "İz nedavnego prošlogo", Bakı, *Bakinskiy Raboçiy*, 1926; M.D. Guseynov, *Tyurkskaya Demokratiçeskaya partiya federalistov Musavat v prošlom i nastoyaşem*, Bakı, Zakniga, 1927; T. Guseynov, *Oktyabr v Azerbaydjane*, Bakı, Az.İzd., 1927; M. Kuliyeve, *Vragi Oktyabrya v Azerbaydjane*, Bakı, Az.İzd., 1927; S. Belskiy i A. Manvelov, *Revolyutsiya 1917 goda v Azerbaydjane*, Bakı Az.İzd., 1927.

amaç "Müsavat" hükümetine karşı iftiralar yağdırmak, milli Azerbaycan devletçiliği fikrini toplumsal bilinçten silmek ve Sovyet hâkimiyetinin "kurtuluşçu misyonu"nu esaslandırmak oldu. Bu eserlerde Türk birliklerinin bölgedeki askeri operasyonları Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'ı ve bütün Kafkasya'yı istila etme girişimi olarak değerlendirilmiştir. Fakat bir müddet sonra, henüz Sovyet tarih ekolünün temsilcileri gibi tam olarak olgunlaşmamış bu tarihçiler "ifşa edici" eleştiriyle de olsa, Azerbaycan Cumhuriyeti dönemiyle ilgili bazı gerçekleri okurlara ulaştırdıklarına göre baskıya maruz kaldılar, onların eserleri de yasaklandı. Bu nedenle uzun süre "tehlikeli" dönem olan 1917-1920 yılları tarihini incelemeye cüret eden olmadı. Yalnız XX. yüzyılın 50'li yıllarında bu dönem yeniden tetkik edilmeye başlandı. Sonuçta, 50'li-60'lı yıllarda Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyetinin kurulması ve güçlenmesine ait çeşitli eserler yazıldı. Z. İbrahimov'un, P. Azizbeyova'nın, C. Kuliyeve'nin, H. Şahgeldiyev'in, İ. Hüseyinov'un, Y. Tokarjevski'nin, M. İskenderov'un, Y. Bağirov'un ve diğer yazarların eserlerinde³ Azerbaycan'daki "sosyalist devrimi"nin bilimsel esaslandırmaları yürütüldü ve sorunla ilgili kozmopolit-komünist kavram formallaştırıldı. 20'li-30'lu yıllardan farklı olarak bu dönemde yazılan eserler "akademik" olarak seçilse de siyasi sistemin ideolojik kalıbının dışına çıkamadı ve çıkamazdı da. İdeolojik aspektin hâkim olmasına rağmen bu eserlerde konumuzla

³ Z.İ. İbrahimov, *İngilis-amerikan müdahileçilerine garşı Azerbaycan halkının mübarizesi*, Bakı, Uşaqgencneşr, 1950; yine onun, *Sosialist ingilabi uğrunda Azerbaycan zehmetkeşlerinin mübarizesi, 1917-1918-ci iller*, Bakı, Azernesr, 1957; P.E. Ezizbeyova, *Azerbaycanda Sovet hakimiyyetinin gelebesinde böyük rus halkının gardaşhg kömeyi*, Bakı, Birleşmiş Neşriyyat, 1954; C.B. Guliyev, *V.İ. Lenin ve Azerbaycanda Sovet hâkimiyetinin gelebesi ve möhkemlendirilmesi uğrunda mübarize*, Bakı, Azernesr, 1957; H. Şahgeldiyev, *Azerbaycanda sovet hakimiyyetinin gelebesinde rus halğının kömeyi*, Bakı, Azernesr, 1960; İ.A. Guseynov, *Pobeda Sovetskoy vlasti v Azerbaydjane v 1920 g. I pomoş XI Krasnoy Armiy, Trudi Azerbaydjanskogo filiala İMEL pri TSK VKP (b)*, T. XVIII, Bakı, 1952; E. A. Tokarjevskiy, *İz istorii inostrannoy intervensiy i grajdanskoy voynı v Azerbaydjane*, Bakı İzd. AN. Az. SSSR, 1957; M. İskenderov, *İz istorii borbi kommunistiçeskoy partiy Azerbaydjane za pobedu Sovetskoy vlasti*, Bakı Azernesr, 1958; Y.A. Bağirov, *İz istorii sovetko-turetskix otnoşeniy*, Bakı, İzd. AN. Az. SSR, 1965.

ilgili bazı ilginç olgu ve değerlendirmelere rastlamak mümkündür. Şu da belirtmelidir ki bu eserlerin hepsinde referans olarak belirtilen arşiv materyallerinin Sovyet ideolojisine cevap vermeyen veya bu ideolojiye ters düşen tarafları ya genellikle araştırmaya dahil edilmiş ya da sahteleştirilerek verilmiştir. 70-80'li yıllarda yazılmış eserlerde de sorunlar sırf ideolojik yaklaşımla ele alınmıştır.⁴

XX. yüzyılın 90'lı yıllarının başlarında Azerbaycan tarih yazımında Azerbaycan Cumhuriyeti dönemini anlatan milli ruhta eserler yazılmaya başladı. Bu eserlere örnek olarak Nesib Nesibzade'nin, Aydın Balayev'in, Nesiman Yaqublu'nun eserlerini gösterebiliriz.⁵ Bu eserlerde konumuzla ilgili bazı olgulara rastlamak mümkündür.

Tarih yazımımızda Azerbaycan Cumhuriyeti dönemiyle ilgili ilk ciddi araştırma eseri Cemil Hasanov tarafından yazılmıştır.⁶ Geniş kaynak tabanı olan, ayrıca tarih yazımının derin biçimde ve objektif olarak analiz edildiği bu çalışmada esas dikkat Azerbaycan'ın uluslararası ilişkilerde tuttuğu yerin tespit edilmesine yetirilse de konumuz açısından bu eser çok önemlidir. Yazar haklı olarak 1918 yılının bahar ve yazında Azerbaycan'da cereyan eden olaylara daha çok Rusya-Türkiye çatışması prizmasından yaklaşır. Bununla birlikte, eserin Türkiye arşiv materyallerine referans yapılmadan yazılması bazı boşlukların ve yanlış eğilimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Şöyle ki yazar 14 Haziran 1918'de Batum'da Azerbaycan'la Türkiye arasındaki "Dostluk" sözleşmesine ek olarak bir anlaşmanın imzalandığını iddia ediyor ve bu "anlaşmaya esasen 4 Haziran sözleşme-

⁴ Z.İ. İbrahimov, V.İ. Lenin ve Azerbaycanda sosyalist ingilabınm gelebesi, Bakı, Azerbaycan Dövtlet Neşriyyatı, 1970; H.A. Eliyev, Azerbaycanda sosyalist ingilabınm bir sıra hüsusiyetleri, Bakı, Azereşr, 1970; Dj. B. Guliyev, Borba Kommunističeskoj partij za osuşestveniyeni Leninskoy natsionalnoy politiki v Azerbaydjane, Bakı, Azereşr, 1970; T.K. Koçerli, İstoriçeskiy povorot v sudbax Azerbaydjanskogo naroda, Bakı, Azereşr, 1980; G.S. Azimov, Velikiy Oktyabr v Azerbaydjane, Bakı, Azereşr, 1987.

⁵ N. Nesibzade, Azerbaycan Demokratik Respublikası, Bakı, Elm, 1990; A. Balayev, Azerbaydjanskoye natsionalnoye osvoboditelnoye dvijeniye v 1917-1920, Bakı, Elm, 1990; Nesiman Yaqublu, Memmed Emin Resulzade, Bakı, Genclik, 1991.

⁶ C. Hesenov, Azerbaycan beynelhalg münasibetler sisteminde (1918-1920-ci iller), Bakı, Azereşr, 1993.

sinin Almanya ve Avusturya-Macaristan'a da ait olduğu belirtiliyor, Türkiye Azerbaycan'ın istiklalietinin kendi müttefikleri tarafından tanınacağı konusunda taahhütler alıyordu"⁷ şeklinde kaydediyor. Fakat yaptığımız araştırmalar böyle bir anlaşmanın imzalanmadığını ortaya koydu. Aslında Osmanlı Devleti'nin kendisi bile Azerbaycan'ın bağımsızlığını hiç tanımamıştır.⁸

Cemil Hasanov'un kaydedilen iddiası Musa Gasimov'un Birinci Dünya Savaşı yıllarında büyük devletlerin Azerbaycan politikasını ele aldığı eserinde de tekrar edilir.⁹ Bununla birlikte, eserde büyük devletlerin Azerbaycan'la ilgili planları ve bu planları gerçekleştirmek için aldıkları önlemler geniş şekil de yorumlanmaktadır. Yazarın 1920-1922 yıllarını kapsayan *Yabancı Devletler ve Azerbaycan* adlı eseri¹⁰ de incelediğimiz problem açısından önemli görülebilir.

Nesibzade'nin eserlerinde¹¹ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politikası ele alınmıştır. Bu eserler Azerbaycan-Türkiye, Azerbaycan-Rusya ilişkilerini öğrenmek açısından önemlidir.

Elmira Muradaliyeva'nın Azerbaycan petrolünün tarihine ilişkin eseri¹² büyük devletlerin Bakü petrolü için yaptıkları mücadeleyi öğrenme açısından önemlidir. Eserin ikinci ve üçüncü bölümleri doğrudan incelediğimiz dönemi kapsar. Yazar burada Birinci Dünya Savaşı yıllarında, özellikle de savaşın son aşamasında Bakü petrolü uğruna askeri gruplaşmalar arası ve gruplaşmalar içi mücadeleyi karmaşık şekilde inceler ve haklı olarak Sovyet Rusyası'nı Azerbaycan'ı yeniden işgal etmeye yönelten temel faktör olarak Bakü petrolünü

⁷ C. Hesenov, age. s. 96.

⁸ BOA. HR. SYS. D. 2373, G. 1; BOA. HR. HMŞ. İŞO. D. 107, G. 7.

⁹ M. Gasimov, Birinci dünya müharibesi illerinde böyük dövtletlerin Azerbaycan siyaseti (1914-1918-ci iller) 3 hissede, II hisse, Bakı, Adiloğlu, 2001, s. 167.

¹⁰ M. Gasimov, Harici dövtletler ve Azerbaycan (Aprel işğalından SSRİ yaradılana gederki dövde diplomatik-siyasi münasibetler), Bakı, Qanun, 1998.

¹¹ N. Nesibzade, Azerbaycanın harici siyaseti (1918-1920), Bakı, Ay-Ulduz, 1996; yine onun, Bölünmüş Azerbaycan, bütöv Azerbaycan, Bakı, Ay-Ulduz, 1997.

¹² E. B. Muradaliyeva, Krov zemnaya: neft Azerbaydjana i istoriia, Bakı, Mutardjim, 2005.

gösterir ve bunu dağılmış Rusya ekonomisinin onarılması için pet-rolle ilgili oluşmuş büyük taleple ilişkilendirir.

İsmail Musayev'in eserleri¹³ incelediğimiz dönemde Azerbaycan'da ve bütün Güney Kafkasya'da yaşanan toplumsal, siyasi ve askeri gelişmeleri, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin diplomatik faaliyetini öğrenmek açısından büyük önem arz etmektedir. Yazar Ermenilerin Azerbaycan karşıtı politikasını kapsamlı şekilde incelemekte ve Türk birliklerinin Azerbaycan'a davet edilmesinin zorunluluğunu esaslandırmaktadır. Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinde yaşanan olayları inceleyen yazar Türkiye'nin bu bölgelerdeki kurtuluşçu misyonunu takdir etmektedir.

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü yazarlar ekibi tarafından yayımlanan 7 ciltlik *Azerbaycan Tarihi*'nin V-VI. ciltleri¹⁴ incelediğimiz dönemin birçok sosyopolitik, sosyoekonomik ve askeri süreçlerini zengin kaynaklara dayanarak aydınlatır. Eserin V. cildinin V-XI. fasıllarında 1917-1920 yıllarında Azerbaycan'da cereyan eden olaylardan, özellikle de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin faaliyetinden bahsediliyor. Burada konumuzla ilgili bazı değerli bilgilere ve değerlendirmelere rastlamak mümkün. Eserin VI. cildinde Azerbaycan'da 1920 yılında kurulan Sovyet toplumunun tarihi ele alınmıştır. Fakat her nedense burada Türkiye-Rusya ilişkilerinde Azerbaycan'ın oynadığı rolden, Türkiye'nin Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı meselesiyle ilgili yürüttüğü yoğun mücadeleden bahsedilmemekte, Nahçıvan'ın statüsünün belirlendiği Moskova ve Kars konferanslarına ise sathi değinilmektedir.

Mehmet Sofiyev'in Sovyet-Türkiye ilişkilerinde Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin rolünün incelendiği eseri¹⁵ 1922-1936 yıllarını kapsasa da eserde konumuzla ilgili bazı değerlendirmelere rastlamak

mümkündür. Eser 2000 yılında yayımlanmış olsa da Sovyet hâkimiyeti yıllarında yazılmıştır. Bu nedenle eser komünist ideolojisinin tam etkisi altındadır.

Mehman Süleymanov'un eserleri¹⁶ Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan politikasında askeri faktörü öğrenmek açısından önemlidir. Yazar Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan hareketini zengin arşiv belgeleri esasında karmaşık şekilde incelemiş, ayrıca Türk ordularının Azerbaycan'a gelmesinin zorunluluğunu esaslandırmıştır.

Rövşen Hatemov'un eserleri¹⁷ Birinci Dünya Savaşı'nın son aşamasında Azerbaycan'la ortaya çıkan Türk-Alman çelişkilerini, bu çelişkileri yaratan faktörleri öğrenmek açısından değerlidir. Bununla birlikte, şu da belirtilmelidir ki yazar 27 Nisan 1918'de Almanya ile Türkiye arasında Güney Kafkasya'yı nüfuz alanlarına bölme hakkında anlaşma imzalandığını iddia ediyor. Doğrudur, o dönemde Almanlar tarafından böyle bir anlaşma projesi hazırlanmıştır. Fakat projeye ilgili taraflar arasında oluşan ciddi görüş ayrılıkları nedeniyle bu sözleşme tasarısı öylece proje olarak kaldı, imzalanmadı. Bir müddet sonra bu proje taraflar arasında yeniden gündeme gelse de gerçekleşmeden kaldı.

Azerbaycan Cumhuriyeti liderlerinin, ayrıca Rus işgali sonucunda vatani terk etmek zorunda kalmış diğer aydınların sürgünde yazdığı eserler konumuzla ilgili birtakım karanlık noktalara açıklık getirmekte bize yardımcı olur. Göç tarih yazımının başlıca avantajı şu ki bu yazarlar Cumhuriyet dönemi olaylarının doğrudan iştirakçileri olmuşlardır. Mülteci liderlerden Mehmet Emin Resulzade, Ali Merdan Topçubaşov, Mir Yagub Mehdizade, Ceyhun Hacıbeyli, Şefi Rüstembeyli, Mirza Bala Memmedzade, Nağı Şeyhzamanlı ve diğerlerinin eserleri¹⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde cereyan eden olay ve

¹³ İ. Musayev, *Azerbaycanın Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinde siyasi veziyyet ve harici dövlletlerin siyaseti* (1917-1921-ci iller), Bakı, Bakı Universiteti, 1996; yine onun, *Azerbaycanın harici siyaseti* (XX esr), I hisse, Bakı, İgtisad Universiteti, 2001.

¹⁴ *Azerbaycan tarihi*, 7 ciltte, V cilt, Bakı, Elm, 2001; VI cilt, Bakı, Elm, 2000.

¹⁵ M. Sofiyev, *Güney Kafkaz respublikaları Sovet-Türkiye elagelerinde (1922-1936)*, Bakı, Çaşıoğlu, 2000.

¹⁶ M. Süleymanov, *Kafkaz İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Bakı, Herbi Neşriyyat, 1999; yine onun, *Nuru paşa*, Bakı, Herbi Neşriyyat, 1999.

¹⁷ Rövşen Hetemov, *Almaniyanın Şerg siyasetinde yeni meyller ve Kafkaz uğrunda mübarize (1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin mayı)* // Tarih ve onun problemleri, I megale, 1998, № 4, s. 58-66; II megale, 1999, № 1, s. 127-132.

¹⁸ M.E. Resulzade, *Azerbaycan Cümhuriyeti*, Bakı, Elm, 1990; yine onun, *Esrimizin*

süreçleri, Türkiye ve Rusya'nın Azerbaycan'ın istiklaline karşı tavrı, 27 Nisan'ın asıl mahiyetini ve birçok sorunu öğrenmek açısından değerlidir. Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* adlı eserinde bağımsızlık arifesinde ve sonraki dönemde Azerbaycan'da cereyan eden olayları aydınlatmakta ve 27 Nisan 1920 istilasında Azerbaycan'daki Anadolu delegelerinin katılımını delillerle yorumlamaktadır. Genel olarak, eser konumuzla ilgili bize birçok ilginç olgu ve görüş sunmaktadır.

Tetkik ettiğimiz dönemin Türkiye tarih yazımı zenginliğiyle dikkat çekmektedir. Türkiye tarih yazımında birçok eser yalnızca Türk kaynaklarına dayanarak yazıldığından bu eserlerde tek taraflılık hüküm sürmektedir, fakat temel eserler de az değildir. Türkiye-Rusya ilişkilerine ilişkin eserler içerisinde Akdes Nimet Kurat'ın eseri¹⁹ sorunla ilgili çok yönlülüğü ve kaynak zenginliğiyle öne çıkmaktadır. Osmanlı-Rusya ilişkilerini karmaşık şekilde inceleyen yazar esas dikkatini Birinci Dünya Savaşı dönemine yöneltmiştir. Yazar genç Türklerin Turancı politikasına, Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan hareketine, Güney Kafkasya'yla oluşan Türk-Alman-Rus zıddiyetlerine özel önem veriyor. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Azerbaycan meselesiyle ilgili meydana gelen çatışmayı yorumlayan yazar yazıyor ki Osmanlı Devleti'nin amacı Kafkasya'da Türkiye ile Rusya arasında tampon rolünü oynayacak, Osmanlı Devleti'nin himayesi ve denetiminde olacak bir "İslam devleti" kurmaktır.²⁰

Kâmuran Gürün'ün 1920-1953 yıllarında Türk-Sovyet ilişkilerine

ilişkin eseri²¹ Anadolu hareketi ile Bolşevikler arasında yakınlaşmayı, Baha Sait ve Fuat Sabit Beylerin Bakü misyonlarını, Moskova toplantısında cereyan eden olayları öğrenme açısından önemlidir.

Selami Kılıç'ın eserinde²² Brest-Litovsk barış toplantısı tetkik edilmiştir. Eserde konumuzla ilgili önemli olgulara rastlamak mümkündür.

Mustafa Çolak'ın Almanya'nın Kafkasya politikasına ilişkin dört bölümden oluşan eseri²³ Alman arşiv belgeleri esasında yazılmıştır. Eser Birinci Dünya Savaşı yıllarında Almanya ve Osmanlı devletlerinin Kafkasya politikasını öğrenmek açısından önemlidir. Yazarın ayrıca, Emiraslan Han Hoyski'nin 1915-1916 yıllarında Osmanlı ve Alman yetkilileriyle Kafkasya'nın gelecekteki durumu hakkında yaptığı görüşmeler hakkında dolgun bilgi vermektedir.

Salahi Sonyel'in "Türk Kurtuluş Savaşı"nın dış politikasına ilişkin iki ciltlik eserinin²⁴ "Bolşeviklerle İlişkiler", "Azerbaycan ve Gürcistan'la İlişkiler" ve "Türkiye-Azerbaycan İlişkileri" bölümlerinde konumuzla ilgili belirli hususlar yer almıştır. Türk-Bolşevik yakınlaşmasına, Azerbaycan hükümetinin Türkiye'ye yardım etmemesine ve diğer konulara özel ilgi gösteren yazar, 1919 yılı sonu - 1920 yılı başlarında Nuri Paşa'nın Azerbaycan'ın iktidarını ele geçirmeye çalışmasından da bahsediyor.

Nasır Yüceer'in üç bölümden oluşan eseri²⁵ Osmanlı ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan operasyonlarını öğrenmek için büyük önem arz etmektedir. Eserin detaylı arşiv belgelerine dayanılarak yazılma-

Siyavuşu, Çağdaş Azerbaycan edebiyatı, Çağdaş Azerbaycan tarihi, Bakı, Genclik, 1991; A.M. Topçubaşov, *Azerbaycanın teşekkülü // Azerbaycan SSR Elmler Akademiyasının Haberleri*, Tarih, felsefe ve hukuk seriyası, 1990, № 3, s. 114-134; M.Y. Mehdizade, *Beynelmüllel siyasetde petrol*, Bakı, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1994; C.A. Gadžibeyli, İzbrannoye, Sost: M. Teymurov, A. Aslanov, Bakı Azərneşr, 1993; Ş. Rustambeyli, *İz Peçalnogo proşlogo*, Kavkaz, № 7-8, 1935; M.B. Memmedzade, *Milli Azerbaycan herəkəti*, Bakı, Nicat, 1992; N. Şeyhzamanlı, *Azerbaycan istiglal mücadilesi hatireleri*, Bakı, Azerbaycan, 1997; A. Ziyadhanov, *Azerbaycan*, Bakı, Azerbaycan, 1993; H. Baykara, *Azerbaycan istiglal mübarizəsi tarihi*, Bakı, Azərneşr, 1992.

¹⁹ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

²⁰ A.N. Kurat, age. s. 527.

²¹ K. Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

²² S. Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, Ülke Kitapları, 1998.

²³ M. Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.

²⁴ S. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. I-II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987; 1986.

²⁵ N. Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekati*, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, 1996.

sını çok önemli bulmakla beraber şunu da belirtmemiz gerekir ki yazar Türk ordularının Güney Kafkasya'daki askeri operasyonları arifesi ve sırasında mevcut siyasi ve uluslararası durumu esasen Türk kaynak ve literatürüne istinaden yorumlamış ve bu, sonuç itibarıyla eserin belirli ölçüde tektaraffılığına neden olmuştur.

Betül Aslan'ın eseri²⁶ de Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini öğrenmek açısından ilginçtir. "Anadolu'ya Bolşevik yardımlarının sağlanmasına Azerbaycan'ın 'Müsavat' hükümetinin engel olduğu"nun özellikle vurgulandığı bu eserde 27 Nisan 1920 istilasında Anadolu'nun önemli rol oynadığı da itiraf ediliyor.

Yunan asıllı Stefanos Yerasimos'un eseri²⁷ Türk-Sovyet ilişkilerini öğrenmek açısından önemli bir çalışmadır. Yazar Türk kaynakları ile birlikte basılı Sovyet kaynaklarına da atıfta bulunmuştur. Eserde konumuzla ilgili birçok konuda, özellikle de Türk-Sovyet ilişkilerinin başlangıç dönemi geniş biçimde aydınlatılmış olsa da Türkiye-Rusya ilişkilerinde Azerbaycan meselesine çok yüzeysel yaklaşmıştır. Bununla birlikte, eserde bizim için yararlı birçok olgu ve değerlendirme yer almaktadır.

Türkiye'de basılmış eserler içerisinde Aclan Sayılğan, Şevket Süreyya Aydemir, Tahir Sümbül, Yavuz Aslan, İbrahim Ethem Atnur, Mehmet Perinçek, Mehmet Cemil Bilsel, Aptülahat Akşin, Enis Şahin, Nurcan Toksoy, Kaya Tuncer Çağlayan, Mustafa Budak, Selma Yel ve diğer yazarların eserlerinde²⁸ de konumuzla ilgili birçok ilginç

olgu ve değerlendirmeye rastlamak mümkündür.

Rus tarihçilerinden A. Stavrovski, N.G. Korsun, A.F. Miller, F.İ. Notoviç, A.A. Fursenko, E.F. Ludşuveyt, A.B. Kadışev, A.D. Novičev ve diğerlerinin eserleri²⁹ Rusya-Türkiye ilişkilerinin genel manzarasını öğrenmek açısından bize önemli derecede yardımcı olmaktadır.

Tetkik ettiğimiz dönemle ilgili Batı tarih yazımında yayımlanmış eserler de mühim derecede bilimsel önemi haizdir. Batı tarih yazımında Azerbaycan meselesinin Türkiye-Rusya ilişkilerinde oynadığı role ilişkin ayrıca araştırma çalışması olmasa da birtakım Batılı araştırmacıla-

Politika İlkeleri ve Diplomasisi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991; E. Şahin, "Rus İhtilallerinden Mondros Mütarekesi'ne Kadar Türkiye-Mavera-yı Kafkasya İlişkileri" // *Yeni Türkiye Dergisi*, Mart-Nisan 2002, Yıl 8, Sayı 44, s. 348-369; yine onun, "Türkiye-Mavera-yı Kafkasya İlişkilerinden Bir Kesit: Trabzon Konferansı (14 Mart-14 Nisan 1918)" // *Cumhuriyet'in 75. Osmanlı Devleti'nin 700 Yılında Trabzon Tarihi İlimi Toplantısı (6-8 Kasım 1998)*, Bildiriler, Trabzon, 1999, s. 489-524; Yine onun, "Trabzon ve Batum Konferanslarında Kuzey Kafkasya'nın Bağımsızlığı İle İlgili Gelişmeler" // *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 4, Erzurum, 1996, s. 71-88; N. Toksoy, "Rusya'nın Trans-Kafkas Politikası ve Komisyonluk'le Münasebetleri" // *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XVI, Temmuz 2000, Sayı 47, s. 491-536; K.T. Çağlayan, "Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri" // *Türk Tarih Kurumu, Belleten*, Cilt LXIV, Ağustos 2000, Sayı 240, s. 487-507; M. Budak, "Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kafkasya" // *Avrasya Etüdüleri*, Cilt 1, Sayı 4, 1995, s. 101-128; S. Yel, "Brest-Litovsk Barış Konferansı'nda Sovyet Rusya'nın Ermeni Politikası" // *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XVIII, Sayı 54, 2002, s. 829-848.

²⁹ A. Stavrovskiy, *Zakavkazye posle Oktyabrya, Vzaimootnoşeniya s Turtsiyey v pervoy polovine 1918 g.*, Moskva-Leningrad, Gos. İzd. 1925; N.G. Korsun, *Sarikamışskaya operatsiya na Kavkazskom fronte v mirovoy voyne 1914-1915 gg.*, Moskva, Gosvoenizdat 1937; yine onun, *Pervaya mirovaya vojna na Kavkazskom fronte. Operativno-strategičeskij oçerk*, Moskva Voenizdat 1946; A.F. Miller, *Oçerki novyşey istorii Turtsiy*, Moskva-Leningrad, Nauka 1948; F.İ. Notoviç, *Diplomatiçeskaya borba v godi pervoy mirovoy vojny*, Moskva izd. AN. SSSR 1947; A.A. Fursenko, *Neftyanie trestı i mirovaya politika 1880-e godi-1918, g.* Moskva-Leningrad, Nauka 1965; E.F. Ludşuveyt, *Turtsiya v godi pervoy mirovoy vojny 1914-1918 gg.* Voennopolitiçeskij oçerk, Moskva izd. MGU 1966; A.B. Kadışev, *İntervensiya i grajdanskaya vojna v Zakavkazye*, Moskva, Voenizdat 1960; A.D. Novičev, *Turtsiya, Kratkaya Istoriia*, Moskva Nauka, 1965; A.N. Heyfets, *Sovetskaya Rossiya i sopredelnyye stranı Vostoka v godi grajdanskoy vojny (1918-1920)*, Moskva, Nauka, 1964.

²⁶ B. Aslan, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2004.

²⁷ S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devrimi'nden "Milli Mücadele"ye*, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1979.

²⁸ A. Sayılğan, *Solun 94 Yılı (1871-1965)*, Ankara, Mars Yayınları, 1968; Ş.S. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, C. III, 1914-1922, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1985; T. Sümbül, *Azerbaycan Dosyası*, Ankara, Kök Yayınları, 1990; Y. Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997; İ.E. Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001; M. Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri/Sovyet Arşiv Belgeleriyle*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2005; M.C. Bilsel, *Lozan*, C. I, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1998; A. Akşin, *Atatürk'ün Dış*

rın eserlerinde incelediğimiz soruna bu veya diğer derecede değinilmiş ve değerli olgu ve mülahazalar söylenmiştir. Sorunun tetkiki sırasında Batılı yazarlardan William Edward David Allen ve Paul Paulovich Muratoff'un, Serge A. Zenkovsky'nin, Ronald Gregor Suny'in, Tadeusz Swietochowski'nin, Edward Hallett Carr'ın, Pierre Renouvin'in, C. Haley'nin, Firuz Kazemzadeh'nin, John Godolphin Bennett'in, Richard Pipes'in, Richard Hovannisian'ın, Audrey L. Altstadt'ın, Gotthard Jaeschke'nin, Wolf Dieter Bihl'in, Winfried Baumgart'ın ve Werner Zürrer'in eserlerine³⁰ de müracaat edilmiştir. Kaydedelim ki Rus Sovyet ve Türkiye arşiv belgelerine referans yapılmadan yazılan Batılı tarihçilerin eserlerinde tek taraflılık açıkça göze çarpmaktadır. Bu eserlerden Firuz Kazemzadeh'nin ve Tadeusz Swietochowski'nin araştırmaları tarih yazımımızda belli derecede değerlendirilmiştir.

³⁰ W.E.D. Allen ve P. Muratoff, *Kafkas Harekâtı, (1828-1921)-Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1966; A.S. Zenkovski, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, Tercüme: İzzet Kantemir, Ankara, İpek Matbaası, 1971; R.G. Suny, *Bakü Komünü/Rus Devriminde Sınıf ve Ulusallık*, Çeviren: Kudret Emiroğlu, İstanbul, Belge Yayınları, 1990; T. Swietochowski, *Müslüman Cemaat'ten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı/1905-1920*, çev. Nuray Mert, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1988; E.H. Carr, *Sovyet Rusya Tarihi/Bolşevik Devrimi/1917-1923*, C. III. Çeviren: Tuncay Birkan, İstanbul, Metis Yayınları, 2004; yine onun, *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi, 1917-1929*, Çeviren: Levent Cinemre, İstanbul, Mer Yayınları, 1992; P. Renouvin, *Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye/1914-1918*, Türkçesi: Örgen Uğurlu, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2004; Ch.D. Haley, *Son Savaşçı Enver Paşa*, Tercüme: Necdet Özbek, İstanbul, Fener Yayınları, 2000; F. Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, New York, 1951; J.W. Wheeler-Bennet, *Brest-Litovsk/The Forgotten Peace*, March 1918, London, Macmillan, 1963; R. Pipes, *The Formation of the Soviet Union. Communist and Nationalism/1917-1923*, Cambridge, 1964; R.G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence 1918*, Los Angeles, Berkeley, 1967; A.L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks: Power and identity under Russian Rule*, Stanford, California, Hoover Institution Press, 1992; G. Jaschke, "Der Turanismus der Jungturken-Zur Osmanischen Aussenpolitik im Weltkriege", *Die Welt des Islams*, Band 23, Heft 1/2, Leipzig, 1941, pp. 1-54; W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte/Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914-1917*, Teil I, Wien-Köln-Graz, Böhlau Verlag, 1975; W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte/ Die Zeit der versuchten kaukasischen Staatlichkeit (1917-1918)*, Teil II, Wien-Köln-Weimar, Böhlau Verlag, 1992; W. Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918/Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*, Wien-München, 1966; W. Zürrer, *Kaukasien 1918-1921/ Der Kampf der Großmächte um die Landbrücke zwischen Schwarzem und Kaspischem Meer*, Düsseldorf, Droste Verlag, 1978.

Batılı araştırmacıların eserleri içerisinde Gotthard Jaeschke'nin eseri³¹ konumuzla ilgili bazı meselelere açıklık getirmek açısından özel bir önemi haizdir. Türkiye tarih yazımına da atıf yapılarak yazılan bu eser Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nin Turancı politikasını öğrenmek için önemli çalışmalardan sayılabilir.

Avusturyalı araştırmacı Wolf Dieter Bihl'in iki ciltlik *İttifak Devletlerinin Kafkasya Politikası (1914-1918)* adlı eseri³² Birinci Dünya Savaşı yıllarında Almanya ve Osmanlı devletlerinin Kafkasya politikasını öğrenmek için büyük önem taşımaktadır. Esasen Almanya ve Avusturya arşiv belgelerine dayanılarak yazılan bu eserde Almanya ve Osmanlı devletlerinin Kafkasya politikası, bu politikanın oluşumunu etkileyen faktörler, Kafkasya mücadelesinde meydana gelen Türk-Alman çelişkileri ve bu çelişkileri doğuran nedenler vb. meseleler karmaşık şekilde incelenmekte, Rusya'nın Kafkasya politikasına da bazen değinilmektedir. Eserin yazılmasında Osmanlı arşiv belgelerinin kullanılmaması, ayrıca Türkiye tarih yazımına da yeterince yer verilmemesi belli derecede tektaraflılığa yol açmış ve bu kendini tüm araştırma boyunca göstermiştir.

Werner Zürrer'in *Kafkasya 1918-1921* adlı eseri³³ Almanya ve İngiltere arşiv belgeleri esasında yazılmıştır. Bu araştırma bir bakıma Wolf Dieter Bihl'in eserini tamamlayacak bir mahiyet taşımaktadır. Eserde Kafkasya'da bağımsız devletlerin ortaya çıkmasında Almanya ve Osmanlı devletlerinin rolü, bu iki müttefikin Kafkasya'da nüfuz uğruna yürüttükleri mücadele ve meydana gelen görüş ayrılıkları ve çelişkiler, İngilizlerin Kafkasya'ya dahil olması, Kafkasya'nın sovyetleştirilmesi arifesinde bölgedeki siyasi durum vb. konularda Alman

³¹ G. Jaeschke, "Der Turanismus der Jungturken. Zur Osmanischen Aussenpolitik im Weltkriege", *Die Welt des Islams*, Band 23, Heft 1/2, Leipzig, 1941, pp. 1-54.

³² W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte/Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914-1917*, Teil I. Wien-Köln-Graz, Böhlau Verlag, 1975; W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte/Die Zeit der versuchten kaukasischen Staatlichkeit (1917-1918)*, Teil II. Wien-Köln-Weimar, Böhlau Verlag, 1992.

³³ W. Zürrer, *Kaukasien 1918-1921/ Der Kampf der Großmächte um die Landbrücke zwischen Schwarzem und Kaspischem Meer*, Disseldorf, Droste Verlag, 1978.

ve İngiliz arşiv belgeleri esasında aydınlatılmıştır. Bihl gibi Zürrer de “Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti’nin Kafkasya’da kendi müttefiklerinden gizli olarak bir Türkçü siyaset yürüttüğü” kanaatine varır. Fakat Bihl’de olduğu gibi, Zürrer’in eserinde de Osmanlı kaynaklarına atıfta bulunulmaması kendini açıkça gösteriyor.

Böylece, tarih yazımının kısa özetinden de anlaşılmalıdır ki “Türkiye-Rusya ilişkilerinde Azerbaycan meselesi (1917-1922 yılları)” sorunu şimdiye kadar ister vatan isterse de yabancı ülke tarih yazımlarında ayrıca araştırma konusu olmamıştır. Bu nedenle, bu sorunun Azerbaycan, Türkiye, Rusya, Gürcistan, Almanya ve diğer ülkelerin arşiv belgeleri esasında karmaşık şekilde öğrenilmesi tarih yazımında mevcut olan boşluğun doldurulmasında önemli rol oynayabilir.

Araştırma sırasında konuyla ilgili çok sayıda arşiv belgesi ortaya çıkarılmış ve incelenmiştir. Bu belgelerin bir kısmı Azerbaycan ve Türkiye arşivlerinde korunmakta, diğer kısmı ise çeşitli yıllarda Azerbaycan, Gürcistan, Rusya, Türkiye ve başka ülkelerde belgeler külliyyatı halinde basılmıştır.³⁴ Sovyet hâkimiyeti yıllarında Azerbaycan,

Gürcistan ve Rusya’da yayımlanan külliyyatlarda toplanmış belge ve materyaller hâkim Komünist Partisi’nin siparişiyle seçilmiş belgelerdir. Burada sadece Sovyet ideolojisine hizmet eden belgeler toplanmış, birçok hallerde arşiv belgelerine karşı hasmane bir tutum sergilenmiş, belge ve materyallerin komünist ideolojisine ters düşen kısımları kesilip atılmış ve basılmamıştır. Söz konusu eksikliklerin olmasına rağmen, bu külliyyatlarda basılmış belgeler konumuzla ilgili birçok karanlık sayfaya açıklık getirilmesinde büyük önem taşımaktadır.

Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kuruluşunun 80. yıl dönümü dolayısıyla 1998 yılında Cumhuriyet’in faaliyetinin çeşitli alanlarını kapsayan arşiv belgeleri külliyyat halinde basıldı. Bu külliyyatlarda toplanmış belgeler Azerbaycan tarihinin 1917-1920 yılları döneminin araştırılması için çok değerli kaynaklardır. Şunu da belirtelim ki bu külliyyatlarda Cumhuriyet tarihiyle ilgili sadece Azerbaycan arşivlerinde bulunan belgeler yayımlanmıştır. Bu belgeler konumuzla ilgili bazı meselelerin araştırılmasında vazgeçilmez rol oynamıştır.

Sorunun incelenmesinde konuyla ilgili Azerbaycan ve Türkiye arşivlerinde korunan belgelerin tetkiki ve tahliline geniş yer verilmiştir. Konunun araştırılması sırasında Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi’nde (ARDA) korunan 28 (Azerbaycan SSC Halk Dışişleri Komiserliği), 894 (Azerbaycan Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı), 897 (Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Gürcistan’daki diplomatik temsilciliği), 970 (Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı) ve Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının İşler Müdürlüğü Siyasi Belgeler

³⁴ *Azerbaycanda sosyalist inqilabının gelebese uğrunda bolşeviklerin mübarizesi* (Senedler ve materiallar), 1917-1918-ci iller (Tertib eden: Z.İ. İbrahimov), Bakı, Azərneşr, 1960; *Azerbaycana harici müdahile tarihinden, 1918-1920-ci iller*, Senedler ve materiallar // Azerbaycan arhivi, 1988, № 1-2 (31-32), s. 15-196; A.A. Topçibaşev, *Diplomaticheskie besedi v Stambule* (zapisi şrezvıçaynogo poslannika i polnomoçnogo ministra Azerbaydjanskoy Respubliki) 1918-1919, Bakı Ergun 1994; yine onun, *Paris mektupları*, Bakı, Azərneşr, 1998; Feteli Han Hoyski, Heyat ve faaliyyeti (Sened ve materiallar), Bakı, Azerbaycan, 1998; Azerbaycan Halk Cümhuriyyeti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar), C. I-II. Bakı, Azerbaycan, 1998; Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920), Armiya (Dokumentı i materialı), Bakı Azerbaydjan 1998; Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920), Vneşnaya politika, (Dokumentı i materialı), Bakı Azerbaydjan 1998; Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920), Zakonodatelniye aktı (Sb. Dokumentov), Bakı, Azerbaydjan 1998; M. Gasımlı, *Birinci dünya müharibesi illerinde böyük dövlətlərin Azerbaycan siyaseti (1914-1918)*, 3 hissədə. III hissə. Bakı, Adiloğlu, 2004; Zakafkaziya Seyminin Müselman fraksiyası ve Azerbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları, Azerbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdaresi, Mesul red: A.E. Paşayev, Bakı, Adiloğlu, 2006; Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, Tiflis, Tipografiya pravitelstva Gruzinskoy Respubliki 1919; G.V. Pipiya, Politika Germanii v Zakavkazye v 1918 g. (Sb. Dokumentov), Tbilisi, Sabçota Sakartvelo 1971; Dokumentı po istorii grajdanskoy voynı v SSSR, pod. Red. İ. Mints,

E. Gorodetskogo T. I. Perviy etap grajdanskoy voynı (1917-1918), Moskva, Gospolitizdat 1940; Dokumentı vneşney politiki SSSR, t. IV. Moskva, Gospolitizdat 1957-1960; Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, C. II. (1575-1918), Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993; İ. Soysal, *Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, C. I. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983; *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Devre: I. C. II. Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: I. C. VI, IX, XI, Ankara, TBMM Matbaası, 1943, 1954, 1958; *Caucasian Boundaries: Documents and Maps/1802-1946*, Edited by Anita L.P.Burdett, Richmond, Archive Editions, 1996.

Arşivi'nde (ARPIİ SSA) korunan 1 (Merkezi Komite), 276 (Polis Departmanı belgeleri/1885-1918), 277 (Azerbaycan Cumhuriyeti dönemi) ve 609. ("Neriman Nerimanov" fonu) fonlardan büyük ölçüde yararlanılmıştır.

Araştırmanın kaynak bilimi temelini büyük bir bölümünü Türkiye arşivlerinde korunan belgeler oluşturmaktadır. Konunun araştırılması sırasında Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde (BOA) Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsusa (DH. KMS.), Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrül Sefer Kalem-i (DH. EUM. SSM.), Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube (DH. EUM. 5 Şb.), Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayet Müdüriyeti (DH. UMVM.), Dahiliye Nezareti Şifre Kalem-i (DH. SFR.), Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR. SYS.), Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR. HMS. ISO.), Hariciye Nezareti Evrak-ı Mütenevvia (HR. MTV.) ve diğer fon kodu altında korunan dosyalar geniş biçimde kullanılmıştır. Şunu da belirtelim ki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Azerbaycan'la ilgili belgeler bir bütün halinde değil, aşırı dağınık haldeler. Bazen genellikle Azerbaycan'a ait olmayan dosyaların içerisinde de Azerbaycan'la ilgili belgelere rastlanmaktadır.

Tetkik ettiğimiz konuyla ilgili Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE) Osmanlı arşivine nispeten arşiv materyallerinin daha da zenginliğiyle seçilmektedir. Genelde, ATASE arşivindeki 8 milyon belgenin 3,5 milyonu tam olarak Birinci Dünya Savaşı yıllarına aittir. Azerbaycan'la ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerin büyük bir çoğunluğunun bir nüshası da ATASE arşivinde mevcuttur. Tetkik ettiğimiz konuyla ilgili, gerek Osmanlı-Rusya gerekse de Osmanlı-Azerbaycan ilişkilerini, ayrıca Osmanlı Devleti'nin bütün Kafkasya politikasını inceleme açısından ATASE arşivinde korunan belgeler ayrıcalıklı bir önemi haizdir. Araştırmada bu belgelerden büyük bir kısmı ilk kez ortaya çıkarılmış ve incelenmiştir.

Sorunun incelenmesi sırasında anılardan da geniş biçimde yararlanılmıştır. Dönemin ünlü askerlerinden ve siyaset adamlarından Cemal Paşa'nın, Kâzım Karabekir Paşa'nın, Ali İhsan Sabis'in, Halil Paşa'nın, Nuru Paşa'nın, Rıza Nur'un, Veysel Ünüvar'ın, Hüsamettin Tuğaç'ın, Erich Ludendorff'un, David Lloyd George'un, Lionel Dunsterville'in, Winston Churchill'in, Liman von Sanders'in, Z. Avalov'un ve diğerlerinin anıları³⁵ konumuzla ilgili birtakım karanlık noktalara açıklık getirmek için büyük önem taşımaktadır.

Kâzım Karabekir Paşa'nın 1341 sayfalık iki ciltten oluşan eseri³⁶ Türkiye ulusal özgürlük hareketi ile Sovyet Rusyası arasındaki ilişkilerin, özellikle de bu ilişkilerde Azerbaycan meselesinin öğrenilmesi açısından özel öneme sahiptir. Anadolu hareketi ile Sovyet Rusyası arasındaki ilişkilerde aracı olan K. Karabekir Paşa'nın bu eserinde incelediğimiz sorunla ilgili çok sayıda belge ve materyaller toplanmıştır. İlk kez 1960 yılında General'in kızları tarafından yayımlanan bu eserde Türkiye-Rusya yakınlaşması zemininde gerçekleştirilen Azerbaycan'ın 27 Nisan 1920 faciasının hazırlanması ve gerçekleşmesiyle ilgili tutarlı belgeler mevcuttur. Araştırma sırasında bu belgeler geniş ölçüde kullanılmıştır.

³⁵ Zapiski Jamal Paşi (1913-1919 gg.), per. S. Angl. B. T. Rudenko, S predislavim sim. Takaeva, Tiflis, izd. Zakkraykoma RKP (b) 1923; K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C. I-II. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006; A.İ. Sabis, *Birinci Dünya Harbi- Harp Hatıralarım*, C. I-IV, İstanbul, Nehir Yayınları, 1990, 1991; Halil Paşa, *İtihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*, haz. Taylan Sorgun, İstanbul, Kamer Yayınları, 1997; Nuru Paşa, "Kafkaz İslam Ordusu Harekatı", M. Süleymanov, *Nuru Paşa*, Bakı, Herbi Neşriyyat, 1999; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, C. III. İstanbul, Altındağ Yayınları, 1968; V. Ünüvar, *Nahçıvan: telatüm ve burulğanlar (1920-1921)*, Türk dilinden tercüme eden: E. Guliyev, Nahçıvan, Ecemi, 2006; E. Lyudendorf, *Moi vospominaniya o voyne 1914-1918 gg.*, Per. S. Nem. Moskva-Leningrad, Gosizdat, 1924; L. Jorj, *Pravda o mirnıx dogovorax*, T.I-II. Moskva, izd. İnostrannaya Literatura 1957; L. Dunsterville, *Britanskaya imperializm v Baku i Persiy 1917-1918*, *Vospominaniya*, Per. S. ang. B. Rudenko, *Б.Руденко*, Tiflis, Sovetskiy Kavkaz, 1925; U. Çerçill, *Mirovoy Krizis*, Moskva Voengiz 1932; L. Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, çev. Osmanlı Genelkurmayı Askeri Tarih Encümeni Tercüme Heyeti, yay.haz. Muzaffer Albayrak, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2007; Z. Avalov, *Nezavisimost Gruzii v mejdunarodnoy politike (1918-1921)*, Parij, 1924.

³⁶ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C. I-II, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006.

Eserde incelenen dönemde Azerbaycan ve Türkiye’de yayımlanan birçok basın organına da müracaat edilmiştir.

Araştırmanın metodolojik temelini objektiflik, tarihi olaylara kapsamlı biçimde yaklaşım ve sistematiklik ilkeleri oluşturmaktadır. Yazar kaynakları öğrenirken, ayrıca, tarihi alternatiflik ilkesine dayanan, karşılaştırmalı kritik analiz yapılmasına öncelik verilmiştir. Araştırma, sorunlar üzerine kronolojik sırayla yazılmıştır. Tarihi olay ve süreçlere yaklaşımda rağbet veya nefret değil, tarihi olgu ve olaylara objektif, adil bir tutum sergilenmiştir. Yazar araştırma üzerinde çalışırken sadece sorunun öğrenilmesi ve materyallerin toplanmasıyla yetinmemiş, aynı zamanda bu olguları ve belgeleri kapsamlı ve derinlemesine analiz etmeye, onların arasındaki ilişkileri ve çelişkileri açığa çıkarmaya, olayların asıl mahiyetini açmaya çalışmıştır.

Türkiye arşivlerinde araştırma yapılmasında göstermiş oldukları yardımdan dolayı yazar; Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Eski Genel Müdür Yardımcısı Doç.Dr. Mustafa Budak’a, Bozok Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesi Yrd.Doç.Dr. Gıyas Şükürov’a, birtakım Türkiye arşiv materyallerini temin eden Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Cumhuriyet Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesi Yrd.Doç.Dr. Mustafa Sarı’ya, ayrıca, Azerbaycan ve Türkiye arşivlerinin personeline teşekkür ediyor. Yazar ayrıca, araştırmanın ortaya çıkmasında gösterdiği manevi destekten dolayı ebeveynleri Vagif Qafarov ve Kesire Qafarova’ya ve diğer aile fertlerine de teşekkür etmeyi kendisine bir borç bilir.

I.BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ’NİN KAFKASYA POLİTİKASINDA AZERBAJYCAN FAKTÖRÜ

Birinci Dünya Savaşı arifesinde Osmanlı Devleti derin sosyal, ekonomik ve siyasi kriz yaşıyordu. Balkan Savaşı’nda mağ- lup olan ve Balkanlar’daki topraklarının büyük bir kısmını yitiren Osmanlı Devleti, buna ilaveten, Arap, Ermeni ve Kürt sorun- larıyla da karşılaşmıştı. Böyle bir durumda Osmanlı Devleti’nin artık yaşayıp yaşamayacağından kuşku duymaya başlayan Almanya İngil- tere’yle birlikte Osmanlı Devleti’ni paylaşmaya karar verdi. Osmanlı Devleti’nden pay almayı tek çıkış yolu olarak görse de İstanbul’daki Alman Büyükelçisi Baron von Wangenheim’in buna karşı çıkması ve İngiltere’nin Anadolu’yu Almanlarla paylaşmaya yanaşmaması sonucunda Almanya’nın bu niyeti gerçekleşmemişti. Osmanlı Dev- leti’nin paylaşılmasıyla ilgili İngiltere’den ve bazı Alman bürokrat- larından gerekli desteği alamayan Almanya Dışişleri Bakanlığı bu politikasını değiştirerek, “Osmanlı Devleti’yle hiçbir zaman dostluk ilişkilerini bozmama” politikası yürütmeye başladı.

Savaşa hazırlanan devletlerden her birinin Osmanlı Devleti'ni paylaşmakla ilgili kendi planları vardı. Bu planları önlemek için Osmanlı Devleti birtakım devletlere –ilk önce Fransa'ya, sonra İngiltere'ye, daha sonra Rusya'ya bile– askerî, siyasi ittifak önermişti. Ama bu devletlerden hiç biri Osmanlı Devleti'nin ittifak önerisini kabul etmemişti. Jön Türkler daha önce, 1913 Eylülü'nde Almanya'ya ittifak önermişlerdi.³⁷ Osmanlı Devleti'nin hamisi gibi görünen Almanya da “ek yük getirir” diye Türkiye'yi kendi yanına çekmek istemiyordu. İstanbul'daki Alman Büyükelçisi von Wangenheim da Türkiye ile Almanya arasında bir “ittifak”a karşıydı, çünkü ona göre, Türkiye askeri açıdan hiçbir önem arz etmiyordu.

Enver Paşa'nın 1914 Temmuz başlarında Almanya'ya seferi sırasında Alman Genelkurmay Başkanı von Moltke'yle buluşmasında ona herhangi bir “ittifak” teklifi yapılmadığı anlaşılmaktadır. Ama bir süre sonra Kaiser Wilhelm'in ve Alman Askeri Kumandanlığı'nın fikri değişti ve Türkiye ile hemen bir ittifak yapılması kararlaştırıldı.³⁸ Böylece her iki taraftan yukarıdan bazı siyasi ve askeri zevatin bile beklemediği bir anda ve Osmanlı hükümetinde Said Halim Paşa, Talat Paşa, Halil Bey ve Enver Paşa'dan başka diğer kabine üyelerinin bile haberi olmadan İstanbul'da von Wangenheim ile Sadrazam ve Dışişleri Bakanı Said Halim Paşa arasında 2 Ağustos 1914'te gizli Almanya-Osmanlı sözleşmesi imzalandı. Bu anlaşmaya göre: 1) Her iki taraf Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasındaki savaşta tarafsız kalacaktır; 2) Ancak Rusya Avusturya-Macaristan aleyhine askeri operasyonlara başladığı ve Almanya savaşa girdiği takdirde, Osmanlı İmparatorluğu da savaşa katılacaktır; 3) Osmanlı ordusunu eğitmek için Türkiye'de bulunan Alman askeri heyeti savaş başladıktan sonra yerinde kalacak ve Osmanlı kuvvetlerinin yönetiminde görev alacaktır; 4) Osmanlı topraklarına herhangi bir saldırı gerçekleştiği takdirde Almanya, Osmanlı Devleti'ni silahla koruyacaktır; 5) Bu

sözleşme 31 Aralık 1918'e kadar yürürlükte olacaktır; 6) Sürenin sonunda taraflardan biri ondan imtina etmediği takdirde, süre 5 yıl daha uzatılacaktır; 7) Sözleşme imzalandıktan sonra bir ay içinde onaylanacaktır; 8) Anlaşma gizli ve yalnızca karşılıklı rıza esasında yayınlanabilir.³⁹ Oysa Almanya bu anlaşmanın imzalanmasından bir gün önce - 1 Ağustos 1914 yılında Rusya'ya savaş ilan etmişti. Bu durumda sözleşmeye imzaların atıldığı andan itibaren Osmanlı Devleti için *Casus foederis** durumu yürürlüğe girmişti ve bu da Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi demektir.

İttifak anlaşması imzalandıktan hemen sonra Almanya Askeri Kumandanlığı bu sözleşmenin ikinci maddesine dayanarak Osmanlı Devleti'nin hemen Rusya'ya savaş ilan etmesini istedi. Osmanlı Devleti ise 3 Ağustos 1914'te bu savaşta tarafsız kalacağını ilan etti.⁴⁰

Almanya Türk ordularının savaş yeteneğinin zayıf olmasını dikate alarak Doğu cephesindeki Rus birliklerinin bir kısmını yanıltmak amacıyla Türkiye'nin Kafkasya cephesini açmasını istiyordu. İstanbul'un Rusya'ya savaş ilan etmekte yavaş davrandığını gören Almanya, Osmanlı Devleti'ni harekete geçirmek için ittihatçıların dış politika alanındaki hayallerini gerçekleştirebilecek bir teklifi Osmanlı yetkililerine sundu.

İstanbul'daki Alman Büyükelçisi von Wangenheim'ın 6 Ağustos 1914'te Osmanlı Devleti'nin Başbakanı Said Halim Paşa'ya sunduğu mektubunda deniliyordu ki Almanya savaşı zaferle sona erdireceği, düşmanlarına barış sözleşmelerini dikte ettireceği takdirde Türkiye'nin Rusya'daki Müslümanlarla ilişki kurması için onun Doğu sınırlarının yeniden belirlenmesine ve kapitülasyonların kaldırılmasına yardımcı olacaktır.⁴¹ Aslında Osmanlı Devleti'nin Berlin'deki Askeri

³⁹ V. Yılmaz, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, İstanbul, Cem Ofset Matbaacılık Sanayi A.Ş., 1993, s. 65-66.

⁴⁰ J.L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, çev. Fahri Çeliker, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1977, s. 141.

* (Lat.) Bir anlaşmanın uygulanabilir ve bağlayıcı hale geldiği koşul anlamındadır. (ed.n.)

⁴¹ A.İ. Sabis, *Birinci Dünya Harbi*, C. I, s. 108-109; J.L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, s. 141-142; V.V. Gotlib, *Taynaya diplomatiya vo vremya pervoy mirovoy*

³⁷ Mahmut Muhtar Paşa, *Maziye bir Nazar: Berlin Muâhedesi'nden Harb-i Umumi'ye Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya Münasebetleri*, İstanbul, Matbaa-yi Ahmed İhsan ve Şürekâsi, 1341, s. 232.

³⁸ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 228.

Ataşesi Cemil Bey İstanbul'a gönderdiği 3 Ağustos 1914 tarihli raporda Almanya Bahriye Bakanı vekiliyle görüşüğünü ve Almanya'nın savaştan galip çıkacağı takdirde Kafkasya ve çevresinin Osmanlı Devleti'ne verileceğini taahhüt ettiğini Wangenheim'in mektubundan daha önce bildirmişti: "Bu harpte başarı kazanırsak, Kafkasya ve havalisi size verilecektir."⁴²

Alman orduları Marna'da mağlup edildikten sonra (5-12 Eylül 1914) Genelkurmay Başkanı von Moltken'in yerine geçen von Falkenheim 17 Eylül'de Türkiye'deki Alman Askeri Misyonu Başkanı Liman von Sanders'ten Osmanlı Devleti'ni hemen Kafkasya'da, Karadeniz'de ve Süveyş Kanalı'nda savaşa sürüklemesini talep etti.⁴³ Osmanlı yetkilileri ise mali sorunlarının olduğunu gerekçe göstererek savaşa girmeye acele etmiyorlardı. Birtakım tereddütlerden sonra 11 Ekim'de Enver Paşa ve onun en yakın silah arkadaşları Talat Paşa, Cemal Paşa ve Halil Bey, Almanya Osmanlı Devleti'ne 2 milyon Türk lirası tutarında borç verirse, Amiral Wilhelm Souchon'un olağanüstü yetkilerle Osmanlı donanmasının kumandanlığına getirileceğini ve ona Rus donanmasına karşı harekete geçmek için talimat verileceğini Alman Büyükelçisi von Wangenheim'a vaat ettiler.⁴⁴ 20 Ekim'de yapılan sınırlı kabine toplantısında (Enver Paşa, Talat Paşa, Cemal Paşa, Halil Bey) Rusya'ya karşı savaşa girmeye ilişkin karar kabul edildi⁴⁵ ve 22 Ekim'de Enver Paşa Donanma Komutanı Amiral Souchon'a yazılı olarak böyle bir gizli emir verdi: "Türk donanması Karadeniz'de deniz hâkimiyetini ele geçirmelidir. Rus donanmasını arayın ve bulduğunuz yerde savaş ilan etmeden saldırın."⁴⁶ Bu emirle hareket eden Amiral Souchon'a bağlı Türk savaş gemileri (Heben-Yavuz ve Breslau-Midilli) 29 Ekim'de Rusya'nın Sivastopol, Odessa,

voyni, Moskva, Sotsekizdat 1960, s. 51.

⁴² ATASE, K. 243, D. 1009, F. 7.

⁴³ J.L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, s. 149; Q. Lorey, *Operatsiya germano-turetskix morskix sil v 1914-1918 g*, 2-ye izd. Moskva, 1937, s. 67.

⁴⁴ J.L. Wallach, age. s. 149.

⁴⁵ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 243.

⁴⁶ J.L. Wallach, age., s. 150; V. Yılmaz, *1'inci Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, s. 90.

Feodosia ve Novorossisk limanlarını bombardıman etti ve birkaç Rus gemisini batırdı. 2 Kasım'da Rusya Türkiye'ye savaş ilan etti ve böylece, Osmanlı Devleti fiilen savaşa girmiş oldu.⁴⁷

Savaşın başlamasıyla, Türkiye dışındaki iki yüz milyondan fazla Müslüman'dan ve özellikle de Rusya'daki Türk-Müslüman zümrelerinden geniş ölçüde yararlanmak amacıyla Osmanlı Devleti "cihat" ilan etti ve tüm Türk-İslam dünyasını İtilaf Devletlerine karşı savaşa çağırdı. Kafkasya'da ise "Türkçülük" ve "Turancılık" esaslarına dayalı bir politikanın gerçekleştirilmesi planlanmıştı. Enver Paşa Türkçülük ve İslamcılık gibi akımları birleştiren bir şahsiyet olsa da birinci akıma daha yakındı.

Birinci Dünya Savaşı'na girdikten sonra, Osmanlı Devleti Rusya'ya karşı askeri operasyonları başlattığında Türkçülük ideolojisi ülkenin resmi politikasında önemli yer tutmuştu. Enver Paşa Rusya'ya karşı yürütülen askeri operasyonların temel amacını Rusya İmparatorluğu bünyesinde bulunan tüm Türk halklarını Çarizm'in esaretinden kurtarmak ve Büyük Turan Devleti'ne dahil etmek olarak görüyordu.

"Turan" kelimesi Farsça kökenli olup, İranlıların İran'ın kuzeydoğusundaki bölgelere verdikleri addır. İlk kez Macarlar tarafından ileri sürülen "Turancılık" siyasi anlam itibarıyla Türk kökenli halkların Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında birleşmelerini ve siyasi birlik kurmalarını öngörüyordu. Yirminci yüzyılın başlarında siyasi ve askeri gelişmelerin hızlı seyri Türkçülük ve Turancılık fikrinin Türk halkları arasında oldukça yayılmasına neden olmuştu. Gasprıralı İsmail Bey (Gasprinski) Türkçülüğün bazı esaslarını işleyip hazırlamıştı. Onun 1883 yılından itibaren Rus ve Türk dillerinde yayımladığı *Tercüman* gazetesinin Türkçülük sloganı "dilde, fikirde ve işte birlik"ti. Bu akımın genişleyerek ideolojiye dönüşmesi ve bu ideolojinin Kazan, Azerbaycan ve Türkistan'da yaygınlaşması Rusya'da genişleyen Rus şovenizmi ve panslavizme karşı bir direnç olarak değerlendiriliyordu.

⁴⁷ BOA. İ., MMS, D. 191, G. 1332; BOA, HR. SYS, D. 2139, G. 6, 12.

Türkçülük konusunda, Türk ırkına dayalı ilk esaslı ve sistematik siyasi tez Gaspıralı İsmail Bey'in damadı Yusuf Akçura tarafından ortaya atılmıştır.⁴⁸ Onun Rusya'da yazdığı ve Mısır'da yayımlanan *Türk Gazetesi*'nde yayımladığı "Üç Tarz-ı Siyaset" tezi bu konuda özel bir yeri haizdir. "Üç Tarz-ı Siyaset"te Yusuf Akçura 3 temel prensip üzerinde durmaktadır:

1. Bir Osmanlı milleti meydana getirmek;
2. İslamcılığa dayanan bir devlet yapısı kurmak;
3. Irka dayalı bir Türk siyasi milliyetçiliği oluşturmak.

Y. Akçura bu üç prensipten ilk olarak "Osmanlılık" üzerinde duruyor ve Osmanlı Devleti'nin sınırlarının korunması açısından "Osmanlı milleti" yaratmak meselesini tek çare olarak görüyor. Akçura'ya göre; çeşitli dine ve ırka mensup halkların Osmanlı vatani, Osmanlı milleti düşüncesiyle birleştirilmesi karışık bir milletin oluşturulmasıyla sonuçlanacak ve bu politika gerçekleştirildiği takdirde Osmanlı Devleti'nin hâkim etnik unsuru olan Türkler diğer halklar içerisinde eriyip gidecektir.⁴⁹ Y. Akçura "Osmanlılığın" Osmanlı Devleti'ne getireceği fayda ve zararlara ve gerçekleşmesi önündeki zorluklara açıklık getirdikten sonra "(...) Zannediyorum, artık Osmanlı milleti meydana getirmekle uğraşmak, beyhude bir yorgunluktur" diyerek, "Osmanlılık" fikrinin gerçekleşmesinin mümkün olmayacağını bildirir.⁵⁰

"Osmanlılık"tan sonra "İslamcılığı" tahlil eden Akçura İslamcılığı tümüyle reddetmiyor. Müslümanların çoğunluğunun büyük (güçlü) devletlerin sömürgesi altında olduğundan, böyle bir durumda İslamcılığın ortaya atılması Osmanlı Devleti'ni bu devletlerle karşı karşıya getireceğinden ve Osmanlı tebaası içerisinde de çok sayıda gayrimüslim olduğundan yazar bu fikri de önemsemez.⁵¹

"Türkçülük" ise onun tezinin son bölümünü oluşturmaktadır ve

o, bunu "Tehvid-i Etrak", "Türklük" veya "Türk milliyet-i siyasiyesi" olarak adlandırır. Akçura'ya göre, Türk birliği ilk olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Türklerin, Türk olmadıkları halde az çok Türkleşmiş olanların ve "milli vicdandan yoksun" olanların bilinçlendirilmesi ve Türkleşmesiyle başlayacaktır. Sonra Asya ve Doğu Avrupa'ya yayılmış olan Türklerin birleştirilmesine geçilerek büyük bir siyasi milliyet meydana getirilecektir.

Türk birliği fikri çok yenidir. Tarihte örneği yok. Ne Osmanlılar döneminde ne de daha önce izine rastlanmaktadır. İstanbul'da son yıllarda Türk milliyeti lehine kurulan bir merkez varsa da bunun etkinliği siyasi olmaktan ziyade bilimseldir. Osmanlı Devleti dışında çeşitli memleketlerdeki Türkler arasında da bu siyaset ya yoktur ya da Rusya Türkleri arasında olduğu gibi belirsizdir. Türk birliğinde en büyük rolü Osmanlı Devleti oynayacaktır. Bu rol Japonya'nın sınırlar âleminde oynadığı rolün beyazlar arasında benzeri olacaktır.

"Türk birliğinin sağlayacağı bu yararlarla beraber zararların da olması doğaldır. Özellikle, Osmanlı halkından olan, gayrimüslim ve Türkleştirilmesi imkânsız olan topluluklar Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmak isteyeceklerdir. Hatta büyük miktarda Türk halkına sahip bulunan Rusya'nın da Türk birliğine engel olma isteği aşikârdır. Tüm bu engellere ve Türklerden çoğunun geçmişlerini unutmuş olmalarına rağmen, Türklerin büyük bir kısmının Müslüman olması Türk milliyetinin teşekkülünde önemli bir faktör olacaktır."⁵²

Yirminci yüzyılın başlarında Türkiye'nin siyasi ve sosyal çevrelerinde Osmanlı Devleti'nin çöküşünü önlemek amacıyla alınması gereken siyasi önlemlerle ilgili yoğun tartışmalar yaşanıyordu. Yurkarıda belirttiğimiz Akçura'nın "Osmanlılık", "İslamcılık" ve "Türkçülük"ü bu müzakerelerin temel konusuydu. Gizli olarak Tıbbiye Okulu'nda yaşanan "İttihat ve Terakki Cemiyeti"nde de bu üç yoldan hangisinin devletin çöküşünün karşısını alacağı ve gelişimi sağlamak için gerçeğe daha fazla uygun olacağına ilişkin müzakereler, tartış-

⁴⁸ Y. Akçura, *Türkçülüğün Tarihi*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1998, s. 130.

⁴⁹ Y. Akçura, age. s. 27.

⁵⁰ age. s. 31.

⁵¹ age. s. 32-33.

⁵² age. s. 33-34.

malar yaşanmaktaydı. İttihatçılar iktidarı ele geçirdikten sonra “Osmanlılık”, “İslamcılık” ve “Türkçülük” akımlarının her üçünü temel alan bir siyaset yürütmeye başladılar. Ama Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra yaşanan sosyal, siyasi ve askeri süreçler ne “Osmanlılığın” ne de “İslamcılığın” gerçekleşmesinin mümkün olmayacağını ortaya çıkardı. Savaş başladıktan sonra Arapların İngilizlere, Ermenilerin Ruslara meyletmeleri ve bununla ilgili yaşanan olaylar “Türkçülüğü” ve “Turancılığı” ön plana çıkardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yetkilileri bundan sonra Kafkasya ve Orta Asya'yla daha fazla ilgilenmeye başladılar ve “Turancılık” Osmanlı Devleti'nin resmi politikasına dönüştü.

Hamdullah Suphi Bey tarafından kurulan “Türk Ocakları” örgütü ve onun basın organı olarak 1911 yılından itibaren Yusuf Akçura tarafından basılan *Türk Yurdu* mecmuası Türkçülük ideolojisinin yayılmasında müstesna hizmet göstermiştir. “Türk Ocakları” örgütünün etrafında toplanan o dönemin ünlü Türkçülerinden Yusuf Akçura, Mehmet Emin, Halide Edib, Hüseyinzade Ali Bey, Ağaoğlu Ahmet Bey, Ziya Gökalp ve diğerlerinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dahil olmaları, Türkçülük ideolojisinin İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından benimsenmesi, partinin liderlerinden Enver Paşa, Talat Paşa ve Halil Menteşe gibi simaların bu ideolojiyi tamamen kabul etmeleri Osmanlı Devleti'nin dış politikasını kökünden etkilemiş ve Devlet-i Aliyye'nin dış politikasının “Turancılık” üzerinde köklenmesiyle sonuçlanmıştı.

Osmanlı Devleti Rusya'ya karşı savaşa başladıktan sonra “İttihat ve Terakki” Cemiyeti tarafından 11 Kasım 1914'te cemiyetin tüm şubelerine gönderilen bildiriye şöyle deniyordu: “Vatanımızın ve milletimizin milli idealleri bizi Moskova düşmanını yok etmeye yöneltmektedir; böylece, Rusya'daki tüm ırktaşlarımızı içine alan, onlarla birleşmemizi sağlayacak doğal hudutlarımız elde edilmiş olacaktır.”⁵³ Bu ideali gerçekleştirmek amacıyla Enver Paşa Kafkas cephesinde ilk büyük askeri operasyon olan Sarıkamış operasyonuna

başlamıştı. Kafkas cephesinde Türk ordusuna şu görevler verilmişti: Galip Türk orduları tüm Kafkasya'yı ele geçirmeli, Güney Azerbaycan'a geçmeli, Hazar Denizini tüm taraflardan kuşatmalı, sonra Volga-Ural bölgelerinde Tatar nüfusunu ve Orta Asya Müslümanlarını Rusya'ya karşı ayaklandırmalıydı.

Kafkasya, Orta Asya, Kırım ve Volgaboyu'nun istilası Turan imparatorluğunun kurulması işinin mihenk taşıydı. İttihat ve Terakki Fırkası'nın ünlü temsilcisi Mevlanzade Rifat'ın verdiği bilgilere göre, Harbiye Nazırı Bakan Enver Paşa Jön Türklerin liderlerinin toplantısında şöyle konuşmuştu: “Almanya'nın yardımı ile biz sadece Makedonya'yı değil aynı zamanda Kafkasya ve Mısır'ı ele geçirecek ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın hâkimiyetini dünyada en güçlü imparatorluğa dönüştüreceğiz.”⁵⁴

Enver Paşa Almanya, Avusturya ve Türkiye orduları tarafından despotizmin yok edilmesini, Türk halklarının Rus zulmünden kurtarılmasını, 30-40 milyon Türk'ün kendi bağımsızlığını kazanmasını ve Turan imparatorluğunun kurulmasını istiyordu. Sonraları Kâzım Karabekir Paşa'nın yazdığına göre, Enver Paşa'nın düşüncelerinde yalnızca bir fikir vardı: tek hamlede Turan yaratmak.⁵⁵

Enver Paşa Kafkas Müslümanlarını Rusya'ya karşı ayaklandırmak için Derbent'e ordu birlikleri göndermeyi de planlıyordu. O, Rus arka cephesine Müslümanların desteğiyle darbe vurmak istiyordu. Enver Paşa, “Bu seferi ben çok önemsiyorum, yalnızca onun sayesinde biz Asya Müslümanlarını ayaklandırabiliriz”⁵⁶ diyordu. Bu amaçla Osmanlı Devleti Kafkasya Müslümanlarıyla temasa geçmek için yollar arıyordu. Ancak Osmanlı Devleti ile Rusya (Kafkasya) Müslümanları arasındaki yolda engel olan iki halk vardı: Gürcüler ve Ermeniler. Osmanlı Devleti Kafkasya'yla ilgili planlarını gerçek-

⁵⁴ *Azerbaycan tarihi*, 7 ciltte, V. c., s. 164.

⁵⁵ M. Gasımov, *Birinci dünya müharibesi illerinde büyük devletlerin Azerbaycan siyaseti (1914-1918-ci iller)*, 3 hissede, I hisse (1914-cü il avgust – 1917-ci il oktyabr), Bakı, Ganun, 2000, s. 75.

⁵⁶ M. Gasımov, age. s. 75-76.

⁵³ G. Jaschke, *Der Turanismus der Jungturken*, s. 12.

leştirmek amacıyla Gürcü ve Ermenilerden de yararlanmaya karar verdi ve her iki halkın önderleriyle görüşmeler yapmaya başladı.

İstanbul'daki Gürcü kilisesinin temsilcileri 3 Eylül 1914'te Gürcülerin tam bağımsızlık istediklerini, Almanya ve Avusturya-Macaristan bu bağımsızlığa garanti verip Gürcüleri silah ve mühimmatla temin ederlerse, o zaman Rusya'ya karşı savaşacaklarını İstanbul'daki Almanya ve Avusturya-Macaristan büyükelçiliklerine bildirdiler. Gürcü Kilisesi'nin bildirdiğine göre, Osmanlı Devleti Gürcistan'a ait birtakım bölgeleri işgal edip buradaki Hıristiyan Gürcülere sınırlı haklar tanımak istiyordu. Fakat Gürcüler kesin olarak Osmanlı Devleti'ne bağlı veya ona bağımlı bir Gürcistan'a karşı çıkıyorlardı.⁵⁷

1914 yılı Eylülü'nde Almanya Dışişleri Bakanlığının teklifiyle bu dönemde Berlin'de faaliyetini sürdürmekte olan "Gürcü Milli Komitesi"nin liderlerinden Georgi Magabeli ve Mihail Sereteli Alman siyasi çevrelerine kendilerinin tasarladıkları "Zakafkasya'nın Rusya'dan ayrılması ve sonraki siyasi yapısı" adlı planlarını sundular.⁵⁸ Planda Zakafkasya'nın Rusya'dan ayrılmasından sonra burada Almanya'nın siyasi etkisi altında bulunacak Zakafkasya federal cumhuriyetinin kurulması fikri ileri sürülüyordu.⁵⁹ Fakat Türkiye'nin yardımına ihtiyaç duyan Almanya yetkilileri gösterilen plana Türkiye'nin çıkarları açısından önemli olan bazı değişiklikler yapılmasını zaruri gördükleri için, 27 Eylül 1914'te Magabeli ve Sereteli tarafından Almanya Genelkurmay Başkanı Yardımcısı Vesendonk'a "Kafkasya'nın Gelecekteki Siyasi Yapısı ve Tarafsızlaştırılması Projesi" adlı yeniden işlenmiş bir plan sunuldu. Yeni plana göre Kafkasya'da anayasal monarşi yapısında "Gürcistan Krallığı", "Ermeni-Tatar Kantonu" ve "Dağlı halkların federasyonu"ndan oluşan tarafsız bir "Kafkas Devletler Birliği"nin oluşturulması teklifi ileri sürüldü-

yordu.⁶⁰ Gürcü Krallığı Almanya ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarının yardımlarıyla yaratılacak, Batı Avrupa kökenli bir prensin (şehzadenin) hükümrانlığı altında anayasal bir yapıya sahip olacaktı. Kapsayacağı araziler Tiflis, Kutais, Batum, Suhum ve Kars'ın bir bölümünden oluşacaktı. Ermeni-Tatar Kantonu ise Gence, Bakü ve Erivan vilayetleri ile Kars'ın Türklerin çoğunluk oluşturmadığı bölgelerinden meydana gelecekti. Ermeni ve Tatarlar (Azeriler) kültürel özerklik alacaklardı ve hatta Müslüman bir prensleri (şehzadeleri) de olabilirdi, ama kesinlikle Osmanlı Devleti'nin veya İran'ın vassal bir devleti olmayacaklardı. Dağlı halklarına (Çerkezler, Çeçenler, Kabardalılar, İnguşlar, Osetinler, Lezgiler) gelince, bunların Müslüman bir prensleri olacak ve aynı zamanda her bir halkın ayrıca bir "bey"i ve anayasası olacaktı. "Kafkasya Devletler Birliği"nin sınırlarını Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı Devleti ve bu üç Kafkasya devletinden oluşturulacak bir komisyon belirleyecekti. Bu devletin tek para sistemi, deniz ve kara birlikleri ve gümrük birliği olacaktı. Genel olarak Batum ve Kars'ın Türklerin çoğunluk oluşturmadığı bölgeleri hiçbir halde Osmanlı Devleti'ne verilmeyecek, bunun karşılığında Erivan'ın bir bölümü ile Kars'ın Türklerin yaşadığı bölgeleri Osmanlı Devleti'ne verilecekti.⁶¹

14 Eylül 1914'te Almanya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi Baron von Wangenheim savaşın zaferle sona ereceği, düşman barış masasına oturtulduğu takdirde Gürcü göçmen Leo Keresslidze'ye aşağıdaki garantiyi verdi:

1. Gürcistan bağımsız bir devlet olacak. Rusya ve Osmanlı Devleti Gürcistan üzerinde herhangi tür bir egemenlik kurmaya cehd etmeyecektir.

2. Şimdiye kadar Gürcistan'ın arazisi olarak bilinen bölgeler yine de Gürcistan'a ait olarak kalacaktır. Yani Gürcü sınırları Novorossiysk'in 60 km güneyinden Karadeniz'e, oradan Kutais, Tiflis bölgesini kuşatarak Dağıstan sınırına,

⁵⁷ W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte*, T. I, p. 60.

⁵⁸ G.V. Pipiya, *Germanskiy imperializm v Zakavkazye v 1910-1918 g.* Moskva, Nauka, 1978, s. 64.

⁵⁹ G.V. Pipiya, age. s. 64.

⁶⁰ W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte*, T. I, p. 60; G. V. Pipiya, age. s. 66.

⁶¹ W. Bihl, age. s. 60-61.

*oradan Zagatala da dahil olmak üzere (!) Gökçe gölüne ulaşacak ve Batum, Ahıska ve Ahılkelek ile Gürcistan sınırları içindeki Müslüman Gürcülerin yaşadığı bölgeler Gürcistan'a ait olacaktır. Gence, Kars ve Erivan Gürcistan sınırları dışında kalacaktır.*⁶²

Wangenheim'in Keresslidze'ye verdiği bu garantiyle Almanya Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıyıp, onun sınırlarını tespit etmiş oluyordu. Gürcüler de buna karşılık Almanya lehine propaganda yapacak ve Rusya'ya karşı isyan başlatacaklardı.

Wangenheim Gürcülere bağımsızlık garantisi verdikten sonra, aynı gün Gürcistan'ın geleceğiyle ilgili görüşmeler yapmak için Keresslidze'yi Talat Paşa ve Enver Paşa'yla buluşturdu. Uzun süren Osmanlı-Gürcü görüşmeleri 1914 yılının sonlarında (Sarıkamış Harekâtı'ndan önce) geçici bir anlaşmanın imzalanmasıyla sonuçlandı.

Bu anlaşmaya göre, Osmanlı Devleti Gürcistan'ın bağımsızlığını ve Osmanlı topraklarında bir Gürcü ordusunun yaratılmasını kabul ediyordu. Ama bu bağımsızlık Gürcistan'ın dış ilişkilerine kısıtlamalar getiriyordu. Gürcistan devleti iç işlerinde, örneğin, kanun kabul etmek, yönetim ve yargı alanında tam bağımsız oluyordu, ancak dış politikada Osmanlı Devleti'yle beraber hareket edecekti.⁶³

Altı maddeden oluşan bu anlaşmayı Gürcü Komitesi adına Keresslidze imzaladığı halde, Osmanlı Devleti adına herhangi bir bakan değil, İçişleri Bakanlığının yetkili bir memuru imzalamıştı. Bu anlaşmanın Osmanlı Devleti'nin yetkili bir bakanı tarafından imzalanmaması Gürcülerde savaşın zaferle sona erdiği takdirde Türkiye'nin bu anlaşmayla yükümlülüklerini yerine getirmeyeceği ve Kafkasya'yı kendi kontrolünde tutacağına dair şüphelerin doğmasına neden olmuştu. Dolayısıyla, Gürcüler Türklere inanmıyorlardı.

Osmanlı-Gürcü anlaşmazlığının birkaç nedeni vardı. Birincisi, her iki taraf Batum üzerinde hak iddia ediyordu ve onu kaybetmek iste-

miyordu. İkincisi, her iki taraf Müslüman Gürcüleri kendi hâkimiyeti altında tutmak istiyordu. Üçüncüsü, Gürcüler Osmanlı-Gürcü sözleşmesinin Sadrazam tarafından imzalanmasını ve nihayet, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan tamamen el çekmesini ve Kafkasya'nın Almanya'nın nüfuz alanına dahil edilmesini istiyorlardı.

15 Haziran 1915'te Milli Gürcü Komitesi İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Baron von Wangenheim'la birlikte hazırladığı yeni bir projeyi Osmanlı hükümetine sundu. Projede Gürcistan'ın Osmanlı Devleti tarafından tanınması, Osmanlı topraklarında geçici Gürcü hükümetinin ve Gürcü lejyonunun yaratılması, bunların karşılığında Gürcülerin Osmanlı ordusunu desteklemeleri ve Rusya'ya karşı Türkiye lehine propaganda yapmaları ve diğer konular yer alıyordu.⁶⁴

Osmanlı hükümeti, 1914-1915 yıllarında Kafkas cephesinde Rusya'ya karşı yürütülen askeri kampanya başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra, birtakım şartlar dahilinde Gürcülerle anlaşmaya hazır olduğunu bildirdi. Sonuçta 16 Eylül 1915'te Osmanlı hükümeti Genel Karagâhi 1. Şube Müdürü Yarbay İsmet Bey (İnönü) ve Milli Gürcü Komitesi liderlerinden G. Magabeli tarafından hazırlanmış anlaşmayı onayladı. Anlaşmaya göre:

1. Osmanlı devleti bağımsız Gürcistan devletini aşağıda belirtilen tarihi sınırlar içinde koşulsuz kabul ediyordu: Karadeniz kıyısında Dahovsk'tan Abişira-Elbrus-Balta-Azaho hattından Dağıstan sınırına, oradan Salavat-Gökçe Gölü'nün kuzey kıyısından Çıldır-Balvan'a ve Ardanoç'a kadar olan araziler. Gence, Gümrü, Erivan, Kars ve Ardahan Gürcistan devletinin sınırları dışında kalacaktı.

2. Osmanlı Devleti Ruslardan tahliye edilen Gürcü bölgelerinde geçici Gürcü hükümetinin kurulmasına ve bu hükümetin faaliyetine engel olmayacaktı.

3. Geçici Gürcü hükümeti kurulduktan hemen sonra Osmanlı Devleti bu hükümeti tanıyacak ve onun göndereceği bir temsilciyi kabul edecekti.

⁶² W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte*, T. I, p. 63.

⁶³ W. Bihl, age. p. 235-236.

⁶⁴ W. Bihl, age. T. I, p. 239.

4. *Osmanlı Devleti hiçbir zaman Rusların Gürcistan'daki devlet kurumları üzerinde hak iddia etmeyecektir. Bu kurumlar uzun yıllar Rus himayesinde kalmanın bedeli olarak Gürcülere verilecekti.*

5. *Osmanlı ordusu Gürcistan'da olduğu müddetçe Gürcü halkından herhangi bir vergi almayacaktı.*

6. *Rusya-Osmanlı Savaşı sonuna kadar Osmanlı Devleti kendi arazisinde Gürcü Komitesi ve Gürcü halkı için Almanlar tarafından gönderilecek silahların nakline yardımcı olacaktı.*

7. *Osmanlı Devleti kendi topraklarında kurulacak Gürcü lejyonunun eğitilmesinde Gürcü Komitesi'ne yardımcı olacak, lejyonerler ise aşağıdaki kaynaklardan temin edilecekti:*

– *Almanya, Türkiye ve Avusturya-Macaristan'daki esir kamplarında bulunan Gürcü asıllı esirlerden;*

– *Rusların işgal ettiği bölgelerden kaçıp Osmanlı topraklarına sığınan Gürcü mültecilerden;*

– *Gönüllü olarak Gürcistan'dan gelecek sivil ve askeri personelden.*

8. *Gürcü lejyonunun subayları ve komutanları Gürcü Komitesi tarafından atanacaktı.*⁶⁵

Bu antlaşmanın diğer maddeleri üç bölümden oluşuyordu. Birinci bölüm Gürcü ordusunun teşkili ve Osmanlı ordusuyla işbirliği meselelerine ilişkindi. Buna göre, Osmanlı Devleti Gürcü ordusunun iç kurumsal işlerine hiçbir şekilde karışmayacak, Gürcü ordusunun rehber takım kadrosunun tayini her iki tarafın rızasıyla Gürcü Komitesi tarafından yapılacaktır ve Gürcü ordusu Osmanlı Kafkas Ordusu'nun emrinde olacaktı. İkinci bölümde, Osmanlı Devleti'nin Gürcistan'daki haklarının çerçevesi belirleniyordu: Savaş döneminde Osmanlı Devleti Gürcistan'daki demiryollarını, ulaşım araçlarını kullanabilirdi. Ayrıca, geçici Gürcü hükümetinin izniyle Türkler kendi ordusuna gereken malzemeleri toplayabilirdi. Üçüncü bölüm

ise, Milli Gürcü Komitesi'nin kendi üzerine aldığı yükümlülüklerle ilişkindi. Buna göre, Gürcü Komitesi savaş döneminde Türk ordusuna tüm alanlarda yardım edecek, Türkiye lehine, Rusya aleyhine Gürcistan topraklarında propaganda yapacak ve tüm imkânlarını seferber ederek, Gürcistan'da Rusya'ya karşı isyanın başlaması için gerekli organizasyonu sağlayacaktı.⁶⁶

Bu antlaşma ile Türkiye hükümeti Gürcülere savaşta kendisinin zafer kazanacağı takdirde sınırları da belirlenmekle bağımsız Gürcistan devletinin yaratılacağını taahhüt etmiş oluyordu. Ama Türk birlikleri Gürcü topraklarına girince Gürcülerin Rusya'ya karşı herhangi bir isyanına rastlanmadı. Yalnızca Acarlar silaha sarıldılar ve Oltu-Ardahan cephesinde Ruslara karşı şiddetle savaştılar. Türk orduları geri çekilmek zorunda kaldıklarında ise, Acarlar için felaket başlamış oldu. Rusların alacağı intikamın korkusundan 60 binden fazla Acar Türk topraklarına sığındı.⁶⁷ Geriye kalan Acar nüfusuna karşı Ruslar katliam gerçekleştirdiler.

Jön Türkler 1908 yılında Taşnakçılarla da görüşmeler yapmaya başlamışlardı. 1914 yılının Ağustos ayı başlarında Taşnaksütyun Partisi'nin Erzurum'da düzenlenen sekizinci kongresinde İttihat ve Terakki Fırkası'nın temsilcileri Ömer Naci, Bahaddin Şakir ve Hilmi Bey Taşnakçılara Türkiye'nin Ermenilerin yaşadığı ve savaş sonucunda Rusya'dan alınacak Güney Kafkasya'nın bazı bölgelerini kendisinde birleştirecek özerk Ermeni devleti kurulmasını teklif etmişlerdi. Bunun karşılığında Ermeniler savaşta Türkiye'yi desteklemeli ve Rusya'ya karşı isyan başlatmalıydılar. Fakat bu teklif Taşnaksütyun Partisi tarafından reddedildi.⁶⁸ Taşnakçılar partinin İstanbul Komitesi ile Kafkasya Bürosu'nun birleştirilmesi meselesini kesin olarak çözüp, başlanacak savaşta Osmanlı Devleti'ne karşı

⁶⁶ W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte*, T. I, p. 74-82.

⁶⁷ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 499.

⁶⁸ G. Jaschke, *Der Turanismus der Jungturken*, p. 15; F. Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, p. 26; T. Swietochowski, *Rus Azerbaycanı*, s. 111; S. Yerasimos, *Milîyetler ve Sınırlar/Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, Türkçeye çeviren: Şirin Tekeli, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994, s. 282.

⁶⁵ G. Jaschke, *Der Turanismus der Jungturken*, p. 13-14.

Rusya'nın yanında yer alma konusunda karar kabul ettiler⁶⁹ ve böylece de kendi halklarının sonraki kaderini belirlediler.

Osmanlı Devleti Rusya'ya karşı savaşta Azerbaycan ve Dağıstan Müslümanlarının yardımına umut besliyordu. Fakat savaşın başlarında Osmanlı hükümeti Azerbaycan'ın bağımsızlığına ilişkin hiçbir vaat vermiyor, onun gelecekteki Turan imparatorluğu bünyesine katılmasını planlıyordu.⁷⁰

Enver Paşa Osmanlı Devleti'nin tüm imkânlarını inandığı Turancılık fikrinin gerçekleştirilmesi için seferber etmeye çalışıyordu. Rusya İmparatorluğu dahilinde yaşayan Türk halklarını, özellikle Azerbaycan ve Dağıstan Müslümanlarını Çarizm'in esaretinden kurtararak büyük Turan imparatorluğu bünyesine katmayı planlayan Enver Paşa siyasi ve askeri faaliyetinde daima bu plana odaklanmış durumdaydı.

Türk askeri kumandanlığı birkaç cephede savaşta olmasına rağmen, Kafkas cephesini diğer cephelerden daha fazla önem arz eden savaş meydanı hesap ediyordu. Kafkas cephesinde 3. Ordu'nun bünyesinde 1914 yılının sonlarında tüm Türk askeri kuvvetlerini kapsayan 40 piyade tümeninden 11'i savaşıyordu. Ayrıca 3. Ordu Kumandanlığı'nın emrine 1 süvari tümeni ve 4 ½ Kürt gayrinizami süvari tümenler verilmişti. İlginçtir ki İngiliz ordularının canla başla korudukları Süveyş kanalını ele geçirmek için Türk askeri kumandanlığının Cemal Paşa'nın kumandası altında gönderdiği askeri güçler Kafkasya'daki Türk askeri kuvvetlerinden iki kat daha azdı.⁷¹

1914 yılı Kasım ayı başlarında 3. Türk Ordusu Erzurum-Sarıka-
mış istikametinden saldırıya geçti ve Acaristan'a kadar ilerlemeyi başardılar. İlk başarılarından esinlenen ve bunu fazlasıyla önemseyen

Enver Paşa orduya komuta etme görevini bizzat kendi üzerine aldı ve büyük saldırıya başlama emrini verdi. Enver Paşa'nın temel amacı Kars ve Sarıkamış arasında Rus birliklerini mağlup etmektir. Burada Rusların dayanak mıntıkası bulunuyordu. Bu operasyonun başarıyla sonuçlandığı takdirde Güney Kafkasya'nın istilası sorunu aslında çözülmüş oluyordu.⁷²

22 Aralık 1914'ten 19 Ocak 1915'e kadar süren Sarıkamış Harekâtı'nda yüksek dağlar, olmayan yollar, aşırı soğuklar gibi çok ağır bir ortamda Türk ordusu gösterdiği fedakârlıklara rağmen, Rus cephe hattını aşmayı felakete yüzleştirdi, 90 bin kişilik 3. Ordu 78 bin asker kaybetti.⁷³

Kafkas cephesinde Türk ve Rus orduları arasında gergin savaşların yaşandığı bir dönemde Enver Paşa amcası Halil Bey kumandanlığı altında Güney Azerbaycan'a ve Kafkasya'ya 13 bin kişilik bir ordu gönderdi.⁷⁴ "Birinci Kuvve-i Seferiye" denilen bu ordu Tebriz'i aldıktan sonra Kuzey Azerbaycan'a geçerek Bakü'yü ele geçirmeli, sonra Dağıstan'a doğru ilerleyip Müslüman nüfusu Rusya'ya karşı ayaklandırmalı, Rus ordusuna arkadan darbe vurarak onları Hazar Denizinin batı kıyılarından geri püskürtmeliydi. "Birinci Kuvve-i Seferiye" 11 Aralık 1914'te Haydarpaşa'dan trenle harekete başladı. Aynı gün Enver Paşa Köprüköy'den Halil Bey'e gönderdiği telgrafta bu ordunun görevini ayrıntılarına kadar açıklıyordu: "Göreviniz firkanızla İran'da Tebriz üzerinden Dağıstan'a yürüyerek orada genel bir isyana esas olmak, sefer sırasında Rus demiryolu ve telgraf hatlarını, özellikle Bakü-Tiflis hattını dağıtıp, Rusları Hazar Denizinin batısından geri püskürtmek; yoldaki aşairi Ruslar aleyhine savaşa teşvik ve sevk etmektir."⁷⁵

⁷² *Azerbaycan tarihi*, 7 ciltte. V c., s. 165.

⁷³ A.N. Kurat, *Türkiye Ve Rusya*, s. 279.

⁷⁴ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi/Kafkas Cephesi / 3. Ordu Harekâtı*, C. II. Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1993, s. 424.

⁷⁵ A.İ. Sabis, *Birinci Dünya Harbi*, C. II, s. 255; Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, s. 136-137; J. Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü. "1914-1918 I. Dünya Savaşı"*, çev. Kemal Turan, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1990, s. 131-132.

⁶⁹ V.A. Boryan, *Armeniya, mejdunarodnaya diplomatiya i SSSR*, Ç. I. Moskva, 1929, s. 359.

⁷⁰ T. Swietochowski, *Rus Azerbaycanı*, s. 111-112.

⁷¹ R. Hetemov, "Almanyanın Şerg siyasetinde yeni meyller ve Kafkas uğrunda mübarize (1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin mayı)", *I megale // Tarih ve onun problemleri*, 1998, № 4, s. 60.

Halil Bey kumandanlığı altındaki Türk seferi kolordusu 1915 yılının Ocak ayında Tebriz'i ele geçirdi. Jön Türkler hareketinin seçkin adamlarından, İttihat ve Terakki Fırkası'nın Azerbaycan ve Kafkasya başmüfettişi tayin edilen Ömer Naci Azerbaycan'ın kuzey ve güney bölümlerinin Türkiye'nin himayesi altında birleştirilmesi fikrini ileri sürdü ve Bakü yönünde hareket etmek için, Güney Azerbaycan'daki Şahseven boylarıyla irtibat kurarak, onlardan silahlı çeteler oluşturmaya başladı.⁷⁶ Fakat Ömer Naci'nin bu planı tutmadı. 1915 yılı Ocak ayı sonunda Rus birlikleri taarruza geçip Tebriz'e girdiler, Halil Bey'in kolordusu Tebriz'i terk etmek zorunda kaldı.

Buna rağmen, Osmanlı Devleti Turancılık fikrini hayata geçirmek için stratejik açıdan özel önem arz eden Güney Azerbaycan'ın ele geçirilmesine büyük önem veriyordu. Halil Bey, Başkumandan'a "Eğer Tebriz bizim elimizde olursa, Ruslar ebediyen İran'a giremezler ve böylece Doğu Kafkasya'nın işgali mümkün olacaktır" diye yazdı.⁷⁷ Enver Paşa tarafından Halil Bey'e "Musul'dan Tebriz'e hareket etmesi ve Rusların yeniden Tebriz'den çıkarılması" emri verildi. Halil Bey 1915 yılı Mart ayı başlarında Musul'a girdi ve oradan Revandüz-Urmiye yönünde hareket etmeye başladı. Fakat 1 Mayıs'ta Dilman Muharebesi'nde Halil Bey'in kolordusu Ruslar tarafından mağlup edildi⁷⁸ ve çok geçmeden Güney Azerbaycan'dan sıkıştırılarak çıkarıldı. Türk birliklerinin Güney Azerbaycan'daki bu başarısızlığı Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'la ilgili planlarının gerçekleşmesine imkân vermedi.

1915 yılının Şubat ayında Gence'de faaliyet gösteren "Difai" örgütünün temsilcisi Emiraslan Han Hoyski (Feteli Han Hoyski'nin yeğeni) gizlice cephe hattını aşarak, Enver Paşa'nın Erzurum'da bulunan karargâhına gelip Osmanlı askeri kumandanlığının temsilcileriyle buluştu. Osmanlı resmi çevreleri tarafından "kendisini 'Difai'

cemiyetinin kurucularından olduğunu beyan eden" Emiraslan Han Hoyski hakkında Ağaoğlu Ahmet Bey'den ayrıntılı bilgiler alındıktan⁷⁹ sonra Emiraslan Han Hoyski, Enver Paşa tarafından kabul edildi. Görüşmelerde o, Enver Paşa'ya Kafkasya'da çeşitli milletlerin dahil olduğu İsviçre tipi bağımsız bir devlet kurulmasını önerdi.⁸⁰ Emiraslan Han Hoyski'nin bu seferde temel amacı Bakü, Yelizavetpol, Erivan eyaletleri ile Terek ve Dağıstan'ı kapsayacak bir devletin kurulması işinde Osmanlı Devleti'nin rızasını ve yardımını almaktı.⁸¹

Enver Paşa'ya sunulan projede Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'yle birleştirilmesinden değil, burada bağımsız bir devletin yaratılmasından bahsediliyordu. Bunun karşılığında Emiraslan Han Hoyski Kafkasya'da yüz binlerce Müslüman'ın Rusya'ya karşı savaşmaya hazır olduğunu söyledi, eğer Osmanlı Devleti Güney Azerbaycan'dan destek verirse, Dağıstan ve Güney Kafkasya Müslümanlarını Rusya'ya karşı ayaklandıracağına söz veriyordu.⁸² Sarıkamış felaketini yaşamış Enver Paşa bu projeyi makul karşıladı. Bununla da Kafkasya'da Rusya ve Osmanlı Devleti arasında tampon rolünü oynayacak bir Müslüman devletin kurulması fikri ortaya atılmış oldu.

Emiraslan Han Hoyski 8 Şubat 1915'te Almanya'nın Erzurum'daki konsolosluğuna giderek Kafkasya Müslümanlarını Rusya'ya karşı ayaklandırma ve Kafkasya'nın gelecekteki statüsü konusunda da Alman yetkilileriyle görüşmeler yaptı. O, görüşmelerde yüz binlerce Kafkasya Müslümanını Rusya'ya karşı ayaklandırma isteğini kaydederek, asıl amaçlarının Osmanlı Devleti ve Rusya'dan bağımsız, ancak Almanya ve Osmanlı Devleti ile askeri antlaşmaları olan, "İsviçre tipi" bir Kafkasya devleti yaratmak olduğunu bildirdi. Emiraslan Han Hoyski Kafkas Müslümanlarını Rusya'ya karşı ayaklandırmak için üç şart ileri sürüyordu: 1. Almanya'nın Kafkasya'nın bağımsızlığına

⁷⁹ BOA, DH. EUM. KLH, D. 1, G. 22, v. 1-2; BOA, DH. EUM, 2. Şb., D. 5, G. 41, v. 1-4.

⁸⁰ G. Jaschke, *Der Turanismus der Jungturken*, p. 16; A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 500.

⁸¹ G. Jaschke, age., p. 16; T. Swietochoswki, *Rus Azerbaycanı*, s. 115.

⁸² W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte*, T. 1, p. 71; T. Swietochoswki, age.s. 115.

⁷⁶ T. Swietochowski, *Rus Azerbaycanı*, s. 113-114.

⁷⁷ Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III. "1914-1918 Genel Savaşı", K. I. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983, s. 5.

⁷⁸ J. Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, s. 131; Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, s. 138-139.

teminat vermesi; 2. Osmanlı Devleti'nin bu isyanları bir tümen orduyla desteklemesi; 3. İki veya üç Alman subayının Kafkasya'ya gönderilmesi.

Emiraslan Han Hoyski'nin sunduğu plana göre, Rusya'ya karşı isyan Dağıstan, Gence, Erivan, Bakü ve Vladikavkaz bölgelerinde olacaktır. İsyân başarıyla sonuçlandırıldığı takdirde, her bölgenin veya vilayetin yönetimi kendi beylerine teslim edilecek ve bu beylerin yönetimindeki bölgelerden oluşan Kafkas Federasyonu teşkil edilecekti.

İsyân iki grup halinde başlamalıydı: "A" grubu Şuşa üzerinden Nuha'ya hareket edip, Haldan'ın güneyindeki demiryolu köprüsünü dağıttıktan sonra Gence yakınlarındaki silahlı çetelerle birleşip Gence üzerine hareket etmeli, Gence ele geçirildikten sonra operasyon Tiflis ve Vladikavkaz yönünde devam ettirilmeliydi. "B" grubu ise Çenk'in güneyinden harekete geçerek, Tek-Çay demiryolu köprüsünü dağıtmalı, demiryolu bağlantısı kesilmiş olan Bakü'yü ele geçirmeli ve Derbent'te olan Rus ordusunun ilerlemesini önlemeliydi. Sınırdaki Osmanlı tümeninin görevi ise mümkün olduğunca uzun süre Rus ordusunun dikkatini dağıtmakla isyancıların toplanması ve silahlanması için vakit kazanmak olacaktır.⁸³

1915 yılı Eylül ayında Emiraslan Han Hoyski İstanbul'a giderek Almanya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi Baron von Wangenheim'la da Müslümanların Rusya'ya karşı ayaklandırılması ve Kafkasya'nın gelecekteki statüsüyle ilgili görüşmeler yaptı. Görüşmelerde Emiraslan Han Hoyski Rusya hükümetinin şimdiye kadar askeri hizmete çağırmadığı Müslümanları orduya çağırmağa başladığını, bunun da Rus ordusunda hizmet etmek istemeyen Müslümanların ciddi itirazına neden olduğunu ve böylece, gerekli silah ve cephane de sahip olan Kafkasya Müslümanlarının Rusya'ya karşı ayaklandırılması için uygun zamanın olduğunu Alman büyükelçiye ilettili. Görüşmelerin sonucu olarak, Emiraslan Han Hoyski, von Wangenheim'dan Kafkasya'nın bağımsız olacağına ilişkin garanti aldı. Ama bu teminat

Kafkasya Müslümanlarının Rusya'ya karşı isyanı başarıyla sonuçlandırıldığı ve Almanya-Osmanlı bloku savaştan galip çıktığı takdirde geçerli olacaktır.⁸⁴

Şunu da belirtmek gerekir ki artık bu dönemde, Sarıkamış Harekâtı'nda felakete uğramış ve operasyondan sonraki dönemde de Rus ordusu tarafından ağır darbeler almış 3. Türk Ordusu Emiraslan Han'ın Kafkasya Müslümanlarını Rusya'ya karşı ayaklandırmak için Türkiye ve Almanya karşısında ileri sürdüğü ikinci şartı –isyancıların toplanması ve silahlanması için vakit kazanmak amacıyla Rusları Kafkasya cephesinde oyalamak için güçlü bir Türk ordusunun Rus ordusuna karşı savaşmasını– gerçekleştirmeye muktedir değildi. Öte yandan Almanlar Emiraslan Han'ın söylediklerine (yüz binlerce Müslüman'ın Rusya'ya karşı ayaklanmak için hazır olması, yeteri kadar silahlarının da olması vb.) biraz kuşkuyla yaklaşıyorlardı. 1915 yılının başlarından itibaren Türk ordusunun Rus ordusu karşısında peş peşe mağlubiyeti ve gerilemesi nedeniyle Kafkasya Müslümanlarıyla ilişkilerin tamamen kesilmesi, Müslümanların Rusya'ya karşı ayaklanma isteğinin doğru olup olmadığını test etmenin imkânsızlığı, ayrıca Emiraslan Han Hoyski'den başka bu bölgeden diğer bir kimseyle ilişkilerin olmaması bu şüphelerin oluşmasına neden oluyordu.

Kafkasya Müslümanlarıyla ilişki kurmayı önemseyen Erzurum'daki Alman Askeri Misyonu güçlü bir Rus ordusunun bulunmadığı Güney Azerbaycan aracılığıyla Kafkasya Müslümanlarıyla yakınlaşma fikrini ileri sürdü ve bu amaçla 3. Türk Ordusu'nun seçkin askerlerinden oluşan iki küçük birlik oluşturuldu. Bu birliklerden birine Ömer Naci, diğerine ise Almanya'nın Erzurum'daki Konsülü'nün yardımcısı Max Erwin von Scheubner-Richter kumandan tayin edildi.⁸⁵ Ömer Naci'nin birliğinde iyi eğitilmiş 500 atlı, bir dağ topu, Scheubner'in birliğinde ise 100 atlı, bir dağ topu, 30 gönüllü ve beş Alman subayı vardı.

Ömer Naci ve Scheubner askeri birlikleri ile 1915 yılı Eylül son-

⁸³ M. Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası*, s. 75-76.

⁸⁴ M. Çolak, age. s. 77.

⁸⁵ M. Çolak, age. s. 78, 138.

larında Erzurum'dan Bitlis-Başkale-Urmiye yönünde hareket etmeye başladılar. Ama Bitlis'e vardıklarında Van Gölü'nün güneyinde güçlü bir Rus ordusunun bulunduğunu öğrendikten sonra güzergâhlarını değiştirerek Musul'a, oradan da Güney Azerbaycan'a doğru ilerlememeye karar verdiler. Musul'a ulaştıklarında Ömer Naci ve Scheubner'in birlikleri 6. Türk Ordusu'nun kumandanı General von der Goltz tarafından Arap, Nasturi ve Ermenilerin Cizre yakınlarındaki ayaklanmalarını bastırmak için gönderildi. Scheubner ise bu ayaklanmaların Osmanlı Devleti'nin iç meselesi olduğunu ve bir Alman subayı gibi bu işe karışmayacağını bildirerek kendi birliğinden ayrılıp Musul'da kaldı ve diğer Alman subaylarını da geri çağırdı. Sonuçta, Scheubner'in 130 kişilik birliği de Ömer Naci'nin emrine verildi. Ömer Naci de sırasıyla, Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmaları yatıştırmakla uğraştı ve Güney Azerbaycan'a, sonuç itibarıyla de Kafkasya'ya ulaşamadı.

1916 yılının başlarında Scheubner Musul'da Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa'nın yardımıyla Güney Azerbaycan'dan geçmek suretiyle Kuzey Azerbaycan Müslümanlarıyla yakınlaşmak (onları Rusya'ya karşı isyana kıskırtmak) amacıyla 6. Türk Ordusu'nun askerlerinden ve gönüllü Kürt aşiretlerinden oluşan yeni bir birlik (tabur) teşkil etti. 1916 yılının Şubat-Mayıs aylarında İran topraklarında Scheubner'in askeri birliği ile Ruslar arasında bir dizi çarpışma olmasına rağmen, Scheubner Rus ordusunun mevzilerini yarıp Kuzey Azerbaycan'a girmeye muvaffak olmadı.

Bu arada E.H. Hoyski İstanbul'dan Erzurum'a gelerek buradaki Alman Askeri Misyonu'nun başkanı Schulenburg'la buluşur ve artık elinde Almanya'nın Doğu Kafkasyalıların bağımsızlığını tanımasıyla ilgili Wangenheim'in verdiği teminatın olduğunu, geç kalmadan Bakü'ye gideceğini, Gürcüleri ve Osmanlı birliklerini beklemeden Müslümanları ayaklandıracağını bildirir. Emiraslan Han Wangenheim'a Bağdat-Tahrân-Enzeli yoluyla Bakü'ye gideceğini bildirirse de aniden fikrini değiştirerek Musul'a, oradan Bakü'ye gitmeye karar verir. Musul'a geldikten sonra, burada Osmanlı hükümeti tarafından top-

lanan gönüllü atlı birliklerin kumandanlığı görevine atanır.⁸⁶ Bu tayini kiskançlıkla karşılayan Almanlarda Emiraslan Han Hoyski'nin Ömer Naci'nin etkisi altına girmesi ve Türkçülerin isteğiyle hareket etmesine ilişkin bazı şüpheler oluşmaya başlar. Ve bu tayine cevap olarak Alman Büyükelçisi von Wangenheim Doğu Kafkasya'nın bağımsızlığıyla ilgili Emiraslan Han Hoyski'ye verdiği teminatı kabul etmediğini, onun iadesini veya geçersiz saymasını ondan talep eder. Emiraslan Han bu talebi reddedince, 1916 yılı Mayıs başlarında Almanların isteğiyle Musul Valisi Haydar Bey tarafından tutuklanır. Az sonra Emiraslan Han Alman Büyükelçi'nin kendisine verdiği teminat varlığını geri verdikten sonra hapisten tahliye edilir.⁸⁷ Bu olaydan sonra Emiraslan Han Hoyski kendi nüfuzunu ve ona karşı olan güvenini kaybetti, onun sonraki müracaatlarına Türkiye ve Almanya devletleri tarafından hiçbir tepki verilmedi.

Almanya, Kafkasya halklarını Rusya'ya karşı ayaklandırmak için mali yardımlarını da esirgemiordu. Bu amaçla Almanya hükümeti ilk altı ayda 5 milyon mark para ayırmıştı. Bu tutarın 50 bini Kafkasya halklarını isyana hazırlayacak milli liderlere, önemli şahsiyetlere ve öncüllere alınan hediyelere, 3 milyon 378 bin 900'ü ise isyancılara mali yardım ve diğer belirtilmemiş masraflar için ayrılmıştı. 1916 yılı Şubatı'na kadar Kafkasya Askeri Misyonu Başkanı Schulenburg'a 1 milyon 158 bin mark para gönderilmişti.⁸⁸

Almanya Genelkurmay Başkanlığı, siyasi şube yetkilisi Nadolny, Schulenburg'a Kafkasya'yla ilgili aşağıdaki görevlerin yerine getirilmesini söylemişti:

a) Kuzey Kafkasya'da Çerkezler ve Çeçenlerin yaşadığı bölgelerde, Rostov-Derbent demiryolunda sabotaj düzenleyerek demiryolunun işini bozmak;

b) Tatarların (Azerbaycanlıların – V.G.) ve Dağıstanlıların yaşadığı bölgelerde sabotaj yoluyla Hazar Denizindeki gemi seferlerinin

⁸⁶ W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte*, T. I, p. 71.

⁸⁷ W. Bihl, age. T. I, p. 71-72.

⁸⁸ W. Bihl, age. T. I, p. 69.

işini bozmak ve Bakü-Tiflis, Bakü-Derbent, Tiflis-Culfa demiryollarının düzenli çalışmasına engel olmak için Bakü'deki petrol depolarını yok etmek;

c) Tiflis'ten batıda, Gürcülerin yaşadığı bölgelerde ise temel hedef Karadeniz'deki Rus gemi seferlerinin ve Batum-Tiflis demiryolunun işini bozmak.⁸⁹

Almanya, savaşta Rusya için özel bir rol oynayan, Rus ekonomisinin önemli kaynaklarından biri olan Bakü petrol kuyularının imha edilmesine özel önem veriyordu. Bu amaçla Almanya'nın Erzurum Konsolosluğu'na gönderilen petrol mühendisi Paul Schwartz, konsolos yardımcısı Scheubner-Richter, bölgeye ajan olarak gönderilen Alois Mosel, Türk ordusunu eğitmek için (kayakla) gönderilen Viktor Pietschmann gibi şahıslar ayrılmış ve onlara Bakü petrol kuyularını yok etmek için özel görevler verilmişti.⁹⁰ Bu dönemde Schulenburg'un emrinde hizmet etmekte olan Alman subayı Paul Leverkühn kendi anılarında Almanların Bakü petrol kuyularını ve diğer iletişim araçlarını imha etmekle ilgili planları hakkında şöyle yazıyor:

*"(...) Rusya'nın temel hammadde kaynaklarından biri Bakü petrolüydü. Amacımız bu bölgede yıkıcı faaliyetler teşkil etmek, sabotajlarla köprü ve demiryollarının kullanımını zorlaştırmaktı. Aynı zamanda bu durum bölgedeki Türk saldırılarının başarılı olup olmayacağını belirleyeceği için, bu amaç askeri ve siyasi bir önem arz ediyordu. Özellikle de Bakü'den Tiflis'e, Batum'a ve Karadeniz'e uzanan boru hattının kesilmesi: Bu başarıyı temin etmek için Kuzey İran üzerinden hareket etmek veya başka bir yoldan ilerlemeyi sağlayacak imkânları bulup denemek ve gerekirse gerçekleştirmek Scheubner'in görevi olmalıydı."*⁹¹

Tüm bunlara rağmen, Almanlar Bakü petrol madenlerinin imha

edilmesi ve Güney Kafkasya'nın diğer stratejik tesislerine zarar yetirmekle ilgili planlarını gerçekleştiremediler. Şunu da belirtelim ki Schulenburg Erzurum'da E.H.Hoyski ile görüşmesinde de Bakü petrol madenlerinin imhası konusunu ortaya atmıştı. Ama E.H. Hoyski Bakü petrol kuyularının "Difai"nin ve Azerilerin gelir kaynağı olduğunu, halkın petrol madenlerine herhangi bir hasar yetirilmesini istemediğini ve kuyuların sıkı korunduğunu Schulenburg'a bildirerek, bu meseleye karşı çıkmıştı.⁹²

Almanlar için Kafkasya'ya giden yol İstanbul'dan geçiyordu. Bu nedenle, Almanya savaşın başlangıcından Brest-Litovsk barışına kadar olan dönemde Kafkasya politikasını Osmanlı Devleti'yle birlikte ve İstanbul aracılığıyla gerçekleştiriyordu. Dolayısıyla söz konusu dönemde Türklerin Kafkasya'ya ilişkin faaliyetlerinin sadece Osmanlı Devleti'nin değil, aynı zamanda Almanya'nın da Kafkasya politikası olarak karakterize edilmesi gerekir. 1915 yılının başlarına kadar olan dönemde ise Almanya Kafkasya'yla ilgili tüm çalışmalarda ve faaliyetlerde Osmanlı Devleti'nin önde olmasını istiyordu.

Osmanlı Devleti de Kafkasya'yla ilgili planlarını gerçekleştirmek için sadece askeri operasyonlar ve Kafkas halklarını Rusya'ya karşı ayaklandırmaya ilişkin faaliyetle yetinmeyip, diplomatik-siyasi araçları da kullanıyordu. Savaşın başlarında Enver Paşa'nın talimatı ve yardımı ile Çerkez asıllı Osmanlı Mareşali Fuat Paşa İstanbul'da Kuzey Kafkasyalı, Azerbaycanlı ve Gürcülerden oluşan "Kafkasya Komitesi" adında bir örgüt yaratmıştı.⁹³ Kafkas halklarının yürüttüğü milli istiklal mücadelesini Türkiye'nin himayesi altında birleştirmeye çalışan bu Komite, Kafkasya'da birkaç muhtar ülkeden oluşan tek devletin kurulmasını ve bu devletin idaresinin Osmanlı şehzadesine verilmesini öneriyordu.⁹⁴

⁸⁹ W. Bihl, age. T. I, p. 70.

⁹⁰ W. Bihl, age. T. I, p. 65-67.

⁹¹ P. Leverkühn, *Sonsuz Nöbette Görev*, çev. Zekiye Hasançebi, İstanbul, Arba Yayınları, 1998, s. 18.

⁹² M. Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası*, s. 86.

⁹³ H. Bal, "Kuzey Kafkasya'nın İstiklalı ve Türkiye'nin Askeri Yardımı" (1917-1918) // *Kafkas Araştırmaları*, № 3, İstanbul, 1997, s. 32-33.

⁹⁴ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 500.

Bu fikrin gerçekleştirilmesi için Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın desteğine ihtiyaç duyan "Kafkasya Komitesi" Fuat Paşa'nın rehberliği ile, Aziz Meker (Çerkez), İsa Kotseki (Dağıstan), Georgi Magabeli (Gürcü), Kâmil Tavgridze (Gürcü) ve Selim Behbudov'dan (Azerbaycanlı) oluşan bir heyeti 1915 yılının Kasım ayında müzakereler yapmak için Viyana ve Berlin'e uğurladı.⁹⁵ Tüm masrafları Osmanlı Devleti tarafından karşılanan bu seferde temel amaç bahsedilen fikrin gerçekleşmesi için Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan destek ve yardım almak ve bu fikir etrafında Avrupa'da propaganda yapmaktı. Ama her iki ülkenin resmi çevreleri delegeye Kafkas halklarının Rusya'ya karşı yürüttükleri mücadeleyi desteklediklerini ve bağımsız bir Kafkasya devletinin yaratılmasından yana olduklarını bildirmekle yetindiler.

Komitenin Kuzey Kafkasya'dan olan temsilcileri ile Güney Kafkasya temsilcileri arasında bazı konularda fikir ayrılıkları olduğundan 1916 yılının Nisan ayında Kafkasya Komitesi dağıldı. Kafkasya Komitesi'nin Gürcü ve Azerbaycanlı temsilcileri ise "Kuzey Kafkasya'dan Türkiye'ye Sığınanlar Komitesi"ne katıldılar⁹⁶ ve aynı zamanda, bu temsilcilerin çoğunluğu bu dönemde Almanya'nın da desteklediği "Rusya'ya düşman halkların ligi"nde faaliyetlerini sürdürdüler.⁹⁷

Osmanlı Devleti Rusya'ya karşı savaş başlattıktan az sonra, "Rusya'da yaşayan Türk-Müslüman halkların manevi ve siyasi hak isteklerini" dünyaya ulaştırmak amacıyla İstanbul'da birkaç "dernek" ve "cemiyet" kuruldu. Bu dönemde Çarlığın pençesinden canlarını korumak için Türkiye'ye sığınan mülteciler tarafından 1915 yılında oluşturulan "Rusya Mahkûmu Müslüman Türk-Tatarların Hukukunu Müdafaa Cemiyeti" bu cemiyetler arasında en ünlüsüydü.⁹⁸ Bu "Cemiyet"te Azerbaycan Türklerinden Hüseyinzade Ali Bey ve Ağaoğlu Ahmet Bey, Kazan Türklerinden Yusuf Akçura, Kadı Abdürreşid İb-

rahim, Kırım Türklerinden Mehmet Esat Çelebizade, Buharalı Mukimeddin Beycan,⁹⁹ Molla M. Cihan (Kırım) gibi tanınmış Türkçü-Turancı ünlüler vardı. Dünya Savaşı'nda Rusya mağlup olduğu takdirde Rus işgali altında olan tüm Türk bölgelerinin Türkiye'yle birleşeceğini uman Jön Türkler bu "Cemiyet"e çok büyük ilgi duyuyorlardı. Bu "Cemiyet"in üyelerinden bazıları, aynı zamanda İttihat ve Terakki Fırkası'nın da üyesiydi. Rusya'daki Müslümanların haklarını koruyan bu "Cemiyet" kendi faaliyetini Merkezi Avrupa ülkelerine doğru genişletti.¹⁰⁰

"Rusya Mahkûmu Müslüman Türk-Tatarların Hukukunu Müdafaa Cemiyeti" Rusya Müslümanlarının haklarını savunmak ve bunları Merkezi Avrupa devletlerinin resmi çevrelerine bildirmek amacıyla 21 Kasım 1915'te Hüseyinzade Ali Bey, Yusuf Akçura, Mehmet Esat Çelebizade ve Mukimeddin Beycan'dan oluşan dört kişilik bir heyeti Avrupa'ya gönderdi.¹⁰¹ Bu heyet "Turan" heyeti olarak da bilinir. Türk hükümeti tarafından desteklenen, teşvik edilen ve tüm masrafları karşılanan¹⁰² bu heyet 27 Kasım'da Budapeşte'ye geldi. Heyet üyeleri Macaristan Başbakanı Kont Tisza ve parlamento üyelerinden Andrassy'yle görüşerek, onlara bir memorandum sundu.¹⁰³ Macarların "Turancılığa" özel önem verdiklerini ve hatta bir "Turan" cemiyeti kurduklarını da belirttiler. Dolayısıyla Türk-Tatar heyeti Macar resmi çevreleri tarafından yüksek düzeyde karşılandı ve heyetle bir dizi görüşmeler yapıldı.

Türk-Tatar heyetinin Budapeşte'de yaptığı en önemli işlerden biri de 1915 yılının Aralık ayında *Pasteur Lloyd* gazetesinin matbaasında Almanca bir muhtıranın baskısını yaptırarak yayımlamasıdır.¹⁰⁴

⁹⁵ BOA, HR. SYS, D. 2303, G. 8; W.Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte*, T. I, p. 239; M.B. Memmedzade, *Milli Azerbaycan herekâtı*, s. 172.

⁹⁶ W. Bihl, age. T. I, p. 240.

⁹⁷ W.Bihl, age. T. I, p. 45-47.

⁹⁸ G. Jaschke, *Der Turanismus der Jungturken*, p. 17.

⁹⁹ M. Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s. 94.

¹⁰⁰ A.S. Zenkovski, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, s. 197.

¹⁰¹ A.H. Bayat, *Hüseyinzade Ali Bey*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1998, s. 20.

¹⁰² A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 502.

¹⁰³ Z.V. Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, C. I. İstanbul, Enderun Yayınları, 1981, s. 475.

¹⁰⁴ BOA, HR. SYS, D. 2303, G. 8; M.B. Memmedzade, *Milli Azerbaycan herekâtı*, s. 173; G. Jaschke, *Der Turanismus der Jungturken*, p. 17.

“Rusya’daki Müslüman Türk-Tatar halklarının haklarını koruma komitesinin muhtırası” başlıklı bu belge Y. Akçura ve Hüseyinzade Ali Bey tarafından İngiltere, Fransa, İtalya gibi İtilaf Devletleri de dahil olmak üzere İttifak ve tarafsız devletlere hitaben tertip edilmişti. Bu muhtıranın sonuna Yusuf Akçura ve Hüseyinzade Ali Bey’in yanı sıra Turan heyetinin diğer iki üyesi, Mehmet Esat Çelebizade ve Mukimeddin Beycan da imza atmışlardı. Muhtıradaki Rusya’da yaşayan Türklerle ilgili kısa tarihi ve istatistiki bilgiler verildikten sonra, bu halkların Rusya tarafından ne zaman ve nasıl işgal edildiği açıklanmış, Rusya’nın Türklerin yaşadığı bölgelerinde yürüttüğü siyaset, yönetimdeki anarşik durum ve haksızlıklarla ilgili bilgiler yer almıştı. Daha sonra muhtıradaki Çarizm’in hâkimiyeti altında olan Müslüman Türk halklarının yarattığı medeniyetin Ruslar tarafından nasıl yok edildiğini ve Rusya’nın hâkim olduğu bölgelerde medeniyetin nasıl gerilediğini vurgulayarak, dünya devletlerinin dikkatini Rus İmparatorluğu topraklarında yaşayan Türk-Müslüman halklarına yöneltmeye çalışıyorlardı. Sonunda gerek İtilaf Devletleri grubuna gerekse de İttifak Devletleri grubuna dahil veya tarafsız olan her bir medeni devletten bu Türk-Müslüman halkların özgürlük mücadelesine yardım göstermeleri, Kırım, Buhara ve Hive gibi Türk hanlıklarının yeniden kurularak Osmanlı Devleti’nin himayesine verilmesinin desteklenmesi isteniyordu.¹⁰⁵

Budapeşte’den Viyana’ya gelen Türk-Tatar heyeti Avusturya Başbakanı Kont Stürg ve Dışişleri Bakanı Kont Forgah tarafından kabul edildi. Heyet üyeleri bahsedilen muhtırayı Avusturya yetkililerine sundular ve Rus İmparatorluğu’nun sömürgesi altında inleyen Türk-Müslüman halklarının özgürlüğü için destek istediler. Budapeşte’de olduğu gibi, Viyana’da da büyük ilgiyle karşılanan heyet¹⁰⁶ buradan

¹⁰⁵ “Memorandum Komiteta zaşiti prav musulmanskih tyurko-tatarskikh narodov Rossii”, Sofiya, 1 fevral 1916. // Ali Bey Hüseyinzade’nin Özel Arşivi (HÖA); «Türk ve Tatar Heyeti», Türk Yurdu, IX/100, 1331, Osmanlıcadan aktaran: Tutibay Yayınları, Ankara, 1999, s. 312-313; G. Jaschke, *Der Turanismus der Jungturken*, p. 17-18.

¹⁰⁶ A. Arşaruni-K. Gabidullin, *Oçerki Pan-İslamizma i Pan-Tyurkizma v Rossii*, Moskva, İzdatelstvo Vezbojnik 1931, s. 56; A.S. Zenkovski, *Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, s. 197.

Berlin’e geldi. Berlin’de Almanya Dışişleri Bakanı Pagu ve yardımcısı Zimmerman’la görüşen heyet için onların isteklerine ilişkin Almanların tutumu özellikle önemliydi. Aslında, Turancılığın veya Rusya Müslümanlarının kültürel ve siyasi haklarının elde edilmesinin ancak Almanya’nın desteği ve yardımıyla mümkün olacağı hiç kimsede şüphe doğurmuyordu. Bu nedenle bu meseleye Almanların dikkatini yöneltmek, Almanya Başbakanı’nın ve özellikle de Alman Genel Kumandanlığı’nın rızasını almak ve desteğini sağlamak gerekiyordu. Bu amaçla heyet üyeleri Berlin’de ve diğer kentlerde Alman yetkilileri ile bir dizi görüşmeler yaptı, onlara muhtıralar sundular ve Rusya Müslümanları için kültürel ve siyasi hakların elde edilmesine ilişkin müzakereler yaptılar.¹⁰⁷ Maalesef, bu meselelerle ilgili Almanların tutumu ve görüşmelerin detayları bilinmiyor.

Türk-Tatar heyeti adına Hüseyinzade Ali Bey 1916 yılının Ocak ayında Berlin’de düzenlenen Türk toplulukları kongresine de katılarak orada tebliğ sundu. Hüseyinzade Ali Bey tebliğinde Rusya’da yaşayan Türklerle ilgili istatistiki bilgileri vermekle beraber, Çarlığın hâkimiyeti altında bulunan Türklere karşı yürüttüğü siyaseti tahlil edip, Rusya Türkleri arasında XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan entelektüel ve yenileşme hareketlerinden de bahsetti.¹⁰⁸

Türk-Tatar heyeti daha sonra Berlin’den Sofya’ya giderek, Bulgaristan Başbakanı Rodoslavov, meclis üyesi Profesör Şişmanov ve diğerleriyle görüşüp, bahsedilen muhtırayı onlara da sunarak, Rusya esareti altında yaşayan Türklerin arzu ve isteklerini beyan etti ve bu devletten de siyasi yardım istedi.¹⁰⁹

Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan gezisini tamamlayıp, 1916 yılının Şubat ayında İstanbul’a dönen Türk-Tatar heyeti, Haziran ayında Lozan’da toplanacak Milletler Cemiyeti’nin III. Kongresi’ne katılmak için Mayıs başlarında İsviçre’ye geldi. Bu heyet

¹⁰⁷ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 503; Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, K. IV. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983, s. 284-285.

¹⁰⁸ H.Z. Ülken, “Türkçülüğün ve Türk Sosyalizminin Babası Ali Turan (Hüseyinzade Ali Bey)”, *Yeni İnsan*, VIII/85. Ocak, 1970, s. 6-8.

¹⁰⁹ Z.V. Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 475-476.

öncekinden daha organize ve neredeyse, Rus Çarizmi'nin pençesi altında inleyen Türk-Müslüman halklarının çoğunluğunu temsil ediyordu. Burada Azerbaycan'ı Hüseyinzade Ali Bey ve Ağaoğlu Ahmet Bey, Kazan Tatarlarını Yusuf Akçura ve Abdürreşid İbrahim, Özbekleri Mukimeddin Beycan, Kazak ve Kırgızları Safa Ahmetoğlu, Kumıkları Ahmet Saip Kaplanov, Dağıstan'ı Seyyid Tahir Efendi, Çerkezleri ise Aziz Meker temsil ediyordu.¹¹⁰

“Rusya Mahkûmu Müslüman Türk-Tatarların Hukukunu Müdafaa Cemiyeti”nin daha geniş kapsamda faaliyette bulunması için tarafsız ülke olan İsviçre daha uygundu. Ayrıca, bu dönemde İsviçre’de eğitim gören birçok Türk öğrenci vardı ve bu öğrencilerin Türk-Tatar heyetinin bazı çevrelerle ilişkiler kurmasında önemli rol oynuyordular.

Türk-Tatar heyeti İsviçre’den İngiltere, Fransa ve diğer ülkelerin hükümetlerine telgraflarla müracaat ederek, onlardan “Rusya Müslümanlarının haklarının tanınması”nı talep etti. Bu arada İskandinavya’da bulunan A. İbrahim tarafından 9 Mayıs 1916 tarihinde Stockholm’den Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson’a aynı içerikli telgraf gönderildi.¹¹¹ 18 Mayıs 1916’da “Rusya Mahkûmu Müslüman Türk-Tatarların Hukukunu Müdafaa Cemiyeti” adına Y. Akçura, Hüseyinzade Ali Bey, Ağaoğlu Ahmet Bey ve A. İbrahim’in imzaları ile W. Wilson’a da bir telgraf gönderildi. Bu telgrafta da Çarizmin esareti altında yaşayan milletlerin durumundan söz edilmekte, “Rusya Türkiyesi’nde yaşayan Müslüman Türk-Tatar halklarının siyasi ve kültürel haklarının tanınması” rica ediliyordu.¹¹²

Türk-Tatar heyeti 27-29 Haziran 1916’da Lozan’da toplanan “Milletler Cemiyeti”nin III. Kongresi’ne katıldı. Fakat bu kongrede Türk-

Tatar heyeti tek muhtıra sunmadı. Heyet üyeleri temsil ettikleri halkların durumuna göre gruplar halinde organize olarak, ayrı ayrı talepler ileri sürdüler.¹¹³ Şunu da belirtelim ki kongre katılımcılarına dağıtılmak üzere Y. Akçura tarafından Bern’de yayımlanan “Rusya’daki Müslüman Türk-Tatarların bugünkü durumu ve onların istekleri” adlı küçük kitapçıkta, yukarıda belirtilen muhtıradan farklı olarak, “Rusya Müslümanlarının kültürel özerklikten başka bir isteklerinin olmadığı” ve sadece kendi varlıklarını muhafaza etmek için mücadele yürüttükleri bildirilmiş ve siyasi haklar meselesine değinilmemişti.¹¹⁴

Y. Akçura, aynı zamanda, İsviçre’de eğitim gören Türk öğrenci Aziz Bey’le birlikte o zaman Zürih’te bulunan Vladimir İlyiç Lenin’le de görüşüp, onunla Rusya’da yaşayan Türk-Müslüman halklarının haklarının temin edilmesiyle ilgili görüşmeler yaptı. Fakat bu meseleyle ilgili kesin bir tutum ortaya koymayan Lenin genel mahiyette sözlerle yetindi.¹¹⁵

Türk-Tatar heyeti Almanya ve Avusturya-Macaristan yetkilileriyle yaptığı görüşmeler sonucunda Rusya’yla savaşta esir alınan Rusya tebaası olan Türklerin tutulduğu esir kamplarında heyetin faaliyet göstermesi için izin alabildi. Heyet üyelerinden A. İbrahim Almanya’ya esir düşen Rusya Türklerinin (Kazan Türkleri ve Başkurtlar) tutulduğu Berlin yakınlarındaki Zossen kampında İngiltere ve Rusya’ya karşı savaşmak için gönüllü birlikler teşkil etmeye başladı. Zossen kampında yaklaşık 15 bin kadar Tatar esiri vardı. Esirler arasında propaganda ve örgütsel çalışma yürüten heyet yalnızca Rusya Türklerinden oluşan özel bir birlik teşkil etmeyi planlıyordu. Sonuçta, esirlerin bir kısmı gönüllü olarak Mezopotamya’da İngilizlere karşı çarpışan Türk ordusuna katılmak istediler ve bunlardan bir tabur (Asya taburu) Irak cephesinde savaşmak için Türkiye’ye gönderildi. Ama esirlerden Rusya’ya karşı savaşmak isteyen bulunmadı.¹¹⁶

¹¹⁰ B.M. Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s. 202.

¹¹¹ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 504; G. Jaschke, *Der Turanismus der Jungturken*, p. 18.

¹¹² A. Temir, *Yusuf Akçura*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987, s. 54-55; A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 504; Z.V. Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 475; W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte*, T. I, p. 240.

¹¹³ A. Temir, age. s. 55.

¹¹⁴ A.N. Kurat, age. s. 503.

¹¹⁵ A.N. Kurat, age. s. 503-504.

¹¹⁶ A.S. Zenkovski, *Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, s. 198; B.M. Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, s. 202.

Türk-Tatar heyetinin tüm girişimlerine ve faaliyetlerine rağmen, Avrupa devletleri Rusya Müslümanlarının siyasi ve kültürel haklarının korunmasıyla ilgili hiçbir şey yapmadılar. Bu dönemde onlardan bir şeyler beklemek de saflık olurdu. Çünkü paylaşılmış dünyanın yeniden paylaşımı uğruna giden Dünya Savaşı'nda savaşan devletlerden her biri esaret altında olan halklar hususunda onları bir siyasi araç olarak kullanmaktan başka bir şey düşünmüyordu. Buna rağmen, heyetin Avrupa ülkelerinin hükümetlerine gönderdiği mektupları, devlet memurlarına ve konferanslara sunduğu muhtıraları gibi basındaki söyleşileri de etkisiz kalmadı. En azından Rusya'nın Müslümanların yaşadığı bölgelerde yürüttüğü sömürgecilik politikası, Müslümanların hukuksuz durumu ilk kez olarak dış dünyaya, Avrupa'ya ulaştırıldı.

Hüseyinzade Ali Bey Osmanlı milletvekili Nesim Masliyuh ve Profesör Akil Muhtar'la birlikte 14 Temmuz 1917'de Stockholm'de gerçekleştirilen Milletlerarası Sosyalist Konferansı'na da katıldı. Konferansa Türkiye'ye adına katılan temsilciler Hollanda-İskandinav Komitesi'ne Türklerin haklarının korunmasıyla ilgili bir muhtıra sunarak, sosyalist teşkilatlarına Türklerin arzu ve isteklerinin haklı olduğunu anlatmaya çalıştılar.¹¹⁷ Hüseyinzade Ali Bey burada Rus sosyalistleriyle de görüşmüş ve aynı zamanda, Türkiye'den gelen temsilcilerle birlikte Ermenilerin yaptığı propagandalara sık sık cevap vermek zorunda kalmıştı.¹¹⁸ Konferansta Hüseyinzade Ali Bey "Milliyet ve Çoğunluk" adıyla bir tebliğ sundu. Fakat heyet İttihat ve Terakki Fırkası'nı Avrupa emperyalizminin aleti olarak suçlayan konferans katılımcıları tarafından geri gönderildi.

Şunu da belirtelim ki Hüseyinzade Ali Bey İstanbul'da "Türk Ocağı"nda yaptığı konuşmada Gürcistan hariç tüm Kafkasya'yı Türk eli olarak tarif etmiş, Kafkasya Türklerinin tarihini ise büyük Turan tarihinin bir parçası gibi değerlendirmiş ve Kafkasya'nın siyasi te-

sekkülü için üç ihtimalin kabul edilebileceği görüşünü savunmuştu:

1. Kafkasya Federasyonu;
2. Ayrı ayrılıkta Gürcü ve Müslüman devletleri;
3. Türklerin yaşadığı toprakların hidiviyat (valilik) şeklinde Osmanlı Devleti'yle birleştirilmesi.¹¹⁹

Genel olarak, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nın başlarından itibaren, Kafkasya ve özellikle Azerbaycan'la ilgili yürüttüğü politikanın incelenmesinden şu sonuca varabiliriz ki Enver Paşa ve diğer ittihatçıların Kafkasya ve İran'da yaptıkları askeri operasyonların temelinde Jön Türklerin yürüttüğü İslamcı ve Türkçü siyaset duruyordu. Ancak savaş sırasında Arapların İngilizlerin lehine Türklerle karşı isyan etmeleri artık bu iki cereyandan İslam birliğinin de mümkün olmayacağı gerçeğini ortaya koyduktan sonra, 1916 yılının başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin resmi politikasında Türkçülük hâkim rol oynamaya başladı. Şunu da belirtmek gerekir ki henüz 1914 yılının Ağustos ayı başlarında savaşın zaferle tamamlanması durumunda Kafkasya'nın Osmanlı Devleti'ne verilmesiyle ilgili Almanya'dan teminat almış¹²⁰ Jön Türkler Kafkasya'nın gelecekteki durumuyla ilgili Gürcü ve Ermenilere belli şartlar dahilinde özerklik (sonradan Gürcülere bağımsızlık) vaat etseler de Sarıkamış Harekâtı'na kadar Azerbaycan'ın özerkliğine ilişkin hiçbir vaatte bulunmuyor, onun gelecekte yaratılacak Turan imparatorluğu bünyesine dahil edilmesini planlıyorlardı. Sarıkamış'ta felaketle yüzleştikten sonra, artık yalnızca kendi gücüyle Kafkasya'nın işgalini gerçekleştiremeyeceğini anlayan Osmanlı Devleti Kafkasya Müslümanlarının Rusya'ya karşı ayaklandırılması amacıyla Emiraslan Han Hoyski'nin ileri sürdüğü projeyi makul karşıladı. Bu projede Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'ne birleştirilmesi değil, burada (Azerbaycan ve Dağıstan arazisinde) Osmanlı Devleti ve Rusya'dan bağımsız, fakat Osmanlı Devleti'yle askeri antlaşması olan, birçok milletin (Müslü-

¹¹⁷ A. Hüseyinzade, "Biografik Muhtasar Malumat", Şubat 1935 // HÖA; H.Z. Ülken, "Türkçülüğün ve Türk Sosyalizminin Babası Ali Turan", s. 8.

¹¹⁸ A. Hüseyinzade, age. Şubat 1935. // HÖA; BOA, HR. SYS, D. 2885, G. 22.

¹¹⁹ G.Jaschke. Der Turanismus der Jungturken, p. 25.

¹²⁰ ATASE, K. 243, D. 1009, F. 7.

manlar kastediliyor) dahil olduğu İsviçre tipi bir Kafkasya Müslüman devletinin yaratılması öngörülüyordu.

Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ve bütün Kafkasya'yla ilgili planlarını gerçekleştirmek için Türk askeri kumandanlığının gösterdiği tüm çabaya rağmen, 1914-1916 yıllarında Kafkasya yönünde yapılan saldırı operasyonları tam bir başarısızlıkla sonuçlandı. Canlı kaybının yanı sıra, Türkiye topraklarının bir bölümü de Rus orduları tarafından işgal edildi. 1915 yılı yazında Van'ı işgal eden Rus orduları 1916 yılının başlarında karşı saldırıya geçerek, 17 Ocak'ta Köprüköy'ü, 19 Ocak'ta Hasankale'yi, 16 Şubat'ta Erzurum'u ve Muş'u, 23 Şubat'ta İspir ve Aşkalan'ı, 3 Mart'ta Bitlis'i, 8 Mart'ta Rize'yi, 18 Nisan'da Trabzon'u, 15 Temmuz'da Bayburt'u, 18 Temmuz'da Kelkit'i, 25 Temmuz'da Erzincan'ı işgal ettiler.¹²¹ Fakat Rusya'nın bu bölgede konumunun güçlenmesinden çekinen ve Türkiye'nin tamamen darmadağın edilmesine imkân vermemeye çalışan İngiltere ve Fransa hükümetlerinin baskısı altında Rus birliklerinin sonraki saldırısı durduruldu. 1916-1917 yılları kışında Türk-Rus cephesinde istihbarat karakterli hareketlerden başka hiçbir ciddi olay olmadı. Rusya'da meydana gelen Şubat Devrimi'yle ilgili Kafkasya cephesinde oluşan durgunluktan yararlanmak isteyen Osmanlı askeri kumandanlığı 1917 yılının Mart ayında 2. ve 3. Orduları birleştirerek, Ahmet İzzet Paşa'nın kumandanlığı altında "Kafkas Ordular Grubu"nu kurdu. Devrimden sonra Rusya'da kurulan Geçici Hükümet savaşı sonuna kadar sürdüreceğini bildirse de artık savaştan bıkmış Rus askerleri savaşmak istemiyorlardı. Böyle bir durumda savaşı sürdürmeye muktedir olmayan Rus orduları işgal ettikleri Muş bölgesini kendi istekleriyle boşalttılar ve 1 Mayıs 1917'de Türk ordusu çatışmasız olarak Muş'a girdi.¹²² Böyle bir elverişli durumdan yararlanmak isteyen Türk askeri kumandanlığı 1917 yılının yaz aylarında Kafkasya cephesinde büyük bir askeri operasyon yapmayı planlı-

yordu. Ama Rus devriminden yararlanarak, Rusları ayrılıkçı barışla savaştan çıkarmak isteyen ve bu amaçla 1917 yılının Mayıs ayında İsviç sosyalisti Grimm'i barış teklifiyle Geçici Hükümet'le görüşmeler yapmaya gönderen Almanya hükümeti Türk ordusunun Kafkasya cephesinde herhangi bir saldırı operasyonu gerçekleştirmesini istemiyordu ve kararlılıkla buna karşı çıkıyordu. Bu nedenle Türk askeri kumandanlığının planladığı saldırı operasyonu gerçekleştirilmedi.

Tüm bunlara rağmen, Sarıkamış Harekâtı'ndan 1917 yılının sonlarına kadar Kafkasya cephesinde avantaj Rusya tarafındaydı. 1917 yılının Ekim ayında gerçekleşen Bolşevik İhtilali'nden sonra Rusya genelinde tuğyan eden anarşi, Bolşeviklerin verdiği "Sulh Dekreti"yle Rus cephelerinin dağılması ve Rus devletçiliğinin derin kriz içine girmesi Osmanlı Devleti'nin hâkim çevrelerinde "Turancılık" fikrinin gerçekleşmesi yolunda yeni umutlar yarattı. 1917 yılının sonlarına doğru oluşan elverişli ortamda Azerbaycan ve bütün Kafkasya'yla ilgili planlarını gerçekleştirmek isteyen Osmanlı Devleti Kafkasya bölgesini kendisinin aktif dış politika yürüngesine dahil etti.

¹²¹ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 286-295; H.F. Gürsel, *Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri*, İstanbul, AK Yayınları, 1968, s. 165.

¹²² L. Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, s. 225.

II. BÖLÜM

RUSYA'NIN KAFKASYA POLİTİKASINDA AZERBAJCAN FAKTÖRÜ

Birinci Dünya Savaşı'nda çarpışan devletlerden her birinin dünyanın siyasi haritasını kendi lehine değiştirme planları vardı. 1914 yılı Ağustos ayında İtilaf Bloku içinde savaşa giren Çarlık Rusyası imparatorluk sınırlarını genişletmek, özellikle de İstanbul ve Çanakkale Boğazlarını ele geçirerek İstanbul'u kendi kontrolü altına almak istiyordu. Osmanlı Devleti savaşa girdikten sonra Rusya kendi müttefiklerine baskı yaparak İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının kendisine verilmesini talep etti. 12 Mart 1915'te İngiltere, 10 Nisan'da da Fransa verdikleri notalarla Rusya'nın bu talebini kabul ettiklerini bildirdiler. Bunun üzerine Rusya da İngiltere ve Fransa'nın hem Anadolu'da ve hem de Osmanlı Devleti'nden ayrılacak Arap ülkeleri üzerindeki nüfuzlarını kabul etti.¹²³ 1916 yılında Birleşik Krallık ve Fransa'yla imzalanan gizli anlaşmaya göre Rusya Kafkasya'daki konumunu korumakla birlikte, Osmanlı arazilerinin paylaşılması pahasına kendi arazilerini genişletme hakkı elde edi-

¹²³ H.F. Gürsel, *Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri*, s. 167-168.

yordu. Bu anlaşmaya göre, Rusya Erzurum, Trabzon, Van ve Urmiye Gölü çevresindeki arazileri ilhak edecek, karşılığında ise Sivas ve Harput arasında yer alan, nüfusunun küçük bir bölümü Ermenilerden ibaret bölgeyi Küçük Ermenistan adıyla Fransa'ya hediye edecekti. 1916 yılında İngiltere ve Fransa arasında imzalanan gizli Sykes-Picot Anlaşması gereği İngiltere Mezopotamya'nın esas kısmını, Fransa ise Kilikya, Sivas, Harput ve Diyarbakır'ı ele geçirecekti. Bu nedenle Müttefikler Trabzon, Van, Bitlis ve Erzurum'un Rusya'ya ilhakına itiraz etmiyorlardı.¹²⁴

Rusya Osmanlı Devleti'yle ilgili planlarını gerçekleştirmek için "Ermeni unsuru"nu kullanmaya karar verdi. Çarlık, Ermenilerin savaşta Rusya'yı desteklediği ve Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandığı takdirde, kendilerine Doğu Anadolu'da, özellikle Kilikya'da özerklik vereceğini, Rusya Ermenileri için ise reformlar yapacağını vaat ediyordu.¹²⁵ Çarlık Rusyası bu yöntemle Türk boğazlarını, Doğu Anadolu'yu ve Kilikya'yı istila etmek istiyordu. Rusya İstanbul ve Çanakkale Boğazlarını ele geçirmekle Doğu Anadolu vilayetlerinde kendi dayanağını güçlendirmeye çalışıyordu ve bu arazilere kazak nüfusunu yerleştirerek Akdeniz'e çıkışı elde etmek niyetindeydi. Çar Rusyası bakanı Lobanov-Rostovski Ermeni meselesine dair Çar'ın planına değinerek, "Çarizm'e 'Ermenisiz Ermenistan' gerektiğini" bildiriyordu.¹²⁶

Ermeni Kilisesi ve siyasi örgütleri Birinci Dünya Savaşı'nın sonucuna göre "Ermeni meselesi"nin çözümü için umut besliyorlardı. Bu nedenle Ermeni katolikosu Kevork V. Surenyan 1914 yılı Ağustos ayında Kafkasya valisi Vorontsov-Daşkov'a bir mektup gönderdi. Mektupta, gelecekte savaşın sonuçlarının giderilmesine uygun olarak Rusya'nın himayesi altında Osmanlı Ermenilerine bölgesel özerklik verileceğine dair Çar hükümetinin güvence vermesi isteniyordu.

¹²⁴ C. Hesenov, *Azerbaycan beynelkalk münasibetler sisteminde*, s. 27; H. Yıldırım, *Türk-Rus-Ermeni Münasebetleri (1914-1918)*, Ankara, Kök Yayınları, 1990, s. 92-93.

¹²⁵ *Istoriia Azerbaydjana po dokumentam i publikatsiyam, pod. ruk. Akad. Z.M. Bunyatova*, Baku, Elm, 1990, s. 89.

¹²⁶ *Istoriia Azerbaydjana po dokumentam i publikatsiyam*, s. 93.

Mektuba "Rusya Ermenilerin talebini savunmaktadır" diye cevap verildi.¹²⁷

Doğu Anadolu'da Ermenilere özerklik vaat eden Çarizm, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin Rusya'da yaşayan Türk-Müslüman nüfusla ilişkilerini koparacak tampon bir bölge yaratmak istiyordu. Milliyetçilik hareketinin geniş boyutlara ulaştığı bir dönemde Azerbaycan halkının ulusal özgürlük faaliyetlerinin genişlemesinden çekinen Rusya, Azerbaycanlıları Ruslaştırılmaya ve onlara Türk olduklarını unutturmaya (en azından Fars olduklarına inandırmaya), Osmanlı'dan ve bölgeden onları uzaklaştırmaya, Sünni-Şii ihtilaflarını bir vasıta olarak kullanmaya çalışıyordu. Rusya'da yaşayan Müslümanlar, özellikle Azeriler askeri hizmete alınmıyorlardı. Çar hükümeti orduda hizmet eden Müslümanların cephelerde Osmanlı ordusuna karşı savaşmayacağından ve elindeki silahı Rus sömürgecilerine karşı çevirebileceğinden korkuyordu. Rus makamları sömürge zulmü altındaki Azerbaycanlılara ve diğer Müslümanlara inanmadıklarından, savaş başladıktan sonra onları ciddi denetim altına aldılar, hatta 1916 yılı yazından itibaren Azerbaycan'da olağanüstü hal uyguladılar. Genel olarak, savaş sırasında Rusya Azerbaycan'ı hammadde kaynağı, önemli ekonomik üs ve Türkiye'ye saldırı için askeri-stratejik nokta gibi görüyordu ve burada Rusya açısından herhangi bir tatsız olayın çıkmaması için gereken tüm önlemleri alıyordu.

Savaş döneminde Rus askeri kumandanlığı Kafkasya cephesiyle ilgili şöyle bir plan uygulayacaktı: 1. Sarıkamış-Kars-Tiflis demiryolu ulaşımını korumak; 2. Bakü şehrini ve petrol madenlerini muhafaza etmek; 3. Türklerin Kafkasya topraklarına girmesine izin vermemek.¹²⁸ Rusya'nın Türkiye'yle sınırlarını koruyacak olan Kafkasya ordusu yalnızca en zor durumda Bakü'nün sol kanadına kadar, merkezde Güney Kafkasya ile Rusya'nın merkezini birleştiren Gür-

¹²⁷ *Istoriia Azerbaydjana po dokumentam i publikatsiyam*, s. 91-92.

¹²⁸ M. Gasımov, *Birinci dünya müharibesi illerinde büyük devletlerin Azerbaycan siyaseti*, 1 h., s. 94.

cistan demiryoluna kadar askeri geri çekebilirdi.¹²⁹

1917 yılının Şubat Devrimi'yle 300 yıldan fazla hüküm süren ve Rusya'yı uluslar hapishanesine dönüştüren Romanovlar hanedanının devrilmesinden sonra oluşan Geçici Hükümet de imparatorluğu korumaya, sömürgecilik politikasını sürdürmeye çalışıyordu. 17 Mart 1917'de Geçici Hükümet Çar yönetiminin yapmış olduğu tüm uluslararası sözleşmelere ve Rusya'nın üzerine almış olduğu taahhütlere sadık olduğunu beyan etti.¹³⁰ Bu da Rusya'nın savaşı sonuna kadar sürdürmesi anlamına geliyordu. Ama devrim cephelerdeki durumu ciddi şekilde etkiledi, Rusya'nın konumunu zayıflattı. Savaşın bık-mış, ayrıca, Bolşevik propagandasıyla beyinleri doldurulmuş olan Rus askerleri savaşmak istemiyorlardı, cephelerde firar halleri çoğalmıştı. Böyle bir durumda İngiltere ve Fransa hükümetleri Türk birliklerinin Kafkasya doğrultusunda ilerlemesini önlemek için savaşın başlarında Osmanlı Devleti'ne karşı çarpışan Ermenilerden yararlanmaya karar verdiler.¹³¹ 29 Mayıs 1917'de ABD'nin Tiflis'teki temsilcisi Smith Ermeni gönüllü birliklerinin liderlerinden biri olan Andranik'le buluşup Kafkasya'da Türk ilerleyişini önlemekle ilgili görüşmeler yaptı. Andranik, Smith'e İngiliz birliklerinin Kıbrıs'tan İskenderun'a çıkarılarak doğu yönünde ilerlemesini, müttefiklerin Türkiye Ermenilerinden oluşan askeri birlikler teşkil etmelerini ve böylece, her iki cepheden aynı anda saldırıya geçerek Türkleri ez-meyi önerdi. Smith, Andranik'in teklifini Moskova'da bulunan İngiliz ve Fransız askeri ataşelerine ve Ruslara bildirdi. Andranik'in planı müttefikler tarafından kabul gördü ve onaylandı.¹³² Ruslar Andranik'in ordularına gıda ve giyecek sağlamayı, İngilizler ve Amerikalılar ise Andranik'e mali yardımlar yapmayı ve Ermeni askerlerinin ailelerini koruyacaklarını taahhüt ettiler. Ayrıca Ruslar Andranik'e

madalyalar ve general rütbesi de verdiler.¹³³ Böylece, İtilaf Devletleri Osmanlı ordularının Kafkasya yönünde hareketi yolunda Ermenilerden oluşan bir set yaratmış oldular.

Şubat Devrimi'nden sonra kurulan Geçici Hükümet 9 Mart 1917'de Güney Kafkasya'yı yönetmek için Devlet Duması'nın yerel üyelerinden oluşan Özel Zakafkasya Komitesi'ni (OZAKOM) kurdu. Komite Başkanı Rus kadeti V.A. Harlamov, üyeleri Azerbaycanlı kadet, sonraları Müsavatçı Mehmet Yusuf Caferov, Gürcü federal-sosyalist Kita Abaşidze, Ermeni kadeti Mihail Papacanov, Rus kadeti P. Pereverzev'di. İki gün sonra Bakanlar Konseyi Başkanı Lvov'un emriyle Pereverzev yerine Gürcü Menşeviki Akaki İvanoviç Çenkeli getirildi. Geçici Hükümet'e tabi olan Özel Zakafkasya Komitesi Güney Kafkasya'da sivil çalışmaları yönetmek için tahsis edilmişti, yasama hakkına sahip değildi. Güney Kafkasya gibi karmaşık ve zor bölgede istikrarı sağlamak için esaslı adımlar atmakta âcizlik gösteren Özel Komite aşında olayların gerginliği fonunda saplanıp kalı-yordu.

25 Ekim 1917'de Petrograd'da Bolşeviklerin silahlı darbesi sonucunda Geçici Hükümet devrildi. 25-26 Ekim'de Smolnı'da yapılan II. Sovyetler Kurultayı'nda "Barış" ve "Toprak" hakkındaki karar-nameler kabul edildi ve Lenin önderliğinde Sovyet hâkimiyetinin temelleri atıldı.

Ekim Darbesi hakkında haber Azerbaycan'a ulaştıktan sonra, 27 Ekim 1917'de Bakü'de çeşitli siyasi partilerin, sendikaların, askeri birliklerin ve Hazar donanması üyelerinin katılımıyla Bakü İşçi ve Asker Milletvekilleri Sovyeti'nin olağanüstü toplantısı yapıldı. Bolşeviklerin sert itirazına rağmen, Eser-Menşevik-Taşnak bloku 168 oya karşı 246 oyla Bakü'de yüksek otorite olarak Sosyal Güvenlik Komitesi'nin kurulmasına ilişkin kararı kabul etti. Bu kararı kabul etmeyen Bolşevikler iktidar meselesini geniş müzakereye çıkardılar ve 2 Kasım'da Bakü Sovyeti'nin toplantısında şehirde yüksek otorite

¹²⁹ M. Gasimov, age. I h., s. 95; D.B. Verjovskiy-V. F. Lyahov, *Pervaya Mirovaya Voyna 1914-1918*, Moskva Voenizdat 1964, s. 32-33

¹³⁰ Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, K. IV, s. 65.

¹³¹ BOA, HR. SYS, D. 2885, G. 19; S. Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, Ankara, Turkish Historical Society Printing House, 2000, p. 157.

¹³² R.G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, p. 82.

¹³³ R.G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, p. 82.

olarak Bakü Sovyeti'nin ilan edilmesine muvaffak oldular. Bakü Sovyeti İcra Komitesi'nin M.V. Basın, N.P. Vatsek, Prokofi A. Caparidze, İ.T. Fioletov, Stepan Şaumyan ve diğerlerinden oluşan yeni üyeleri seçildi. İcra Komitesi'nin başkanı Şaumyan oldu.¹³⁴ Böylece, Sovyet'te yer alan diğer partiler –Eser ve Menşeviklerle Müsavatçılar– arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanan Bolşevikler Bakü Sovyeti'nde temel görevleri ele geçirdiler.

Şunu da belirtelim ki Azerbaycan'ın milli istiklal davasını yürüten Müsavat Partisi Ekim Darbesi'ni sevinçle karşıladı ve darbenin ilk günlerinde Bolşeviklerle aynı konumda yer aldı. Müsavatçılar şu kanaatneydi ki “tek ve bölünmez Rusya” fikrini savunan Eser ve Menşevikler iktidara geldiği takdirde Rusya'da yaşayan milli azınlıkların, özellikle, Azerbaycanlıların durumunu iyileştirmesi zor gözüküyordu. Taşnaklara gelince, onların Azerbaycan'la ilgili politikasını açıklamaya gerek yoktu. Bu nedenle de bu arifede Bolşevikler milletlere kendi kaderini tayin etme, hatta ayrılma hakkı vaat eden tek partiydi. Bu, “Müsavat”ın liderlerinde öyle bir umut doğuruyordu ki Bolşevikler vaatlerini yerine getirecek ve Azerbaycan'a kendi kaderini tayin etme hakkı verilecektir.¹³⁵

2 (15) Kasım 1917'de Sovyet hükümeti “Rusya halklarının hukuk deklarasyonu”nu kabul etti. Bu deklarasyonda Sovyet hâkimiyetinin milli politikasının temel ilkeleri ilan edildi. Buna göre eski Rusya İmparatorluğu'na dahil olan tüm halkların eşitliği ve egemenliği, ayrılıp ayrı bağımsız devlet kuruluncaya kadar, tüm Rusya halklarının kendi kaderini tayin etme hakkı ve her türlü sosyal, milli ve dini imtiyazların iptal edildiği, Rusya'da yaşayan ulusal azınlıkların ve etnik grupların özgür gelişiminin sağlanması vb. birçok mesele yer almıştı.¹³⁶

¹³⁴ *Azerbaycan tarihi*, 3 cildde. III c., I h., Bakı, Elm, 1973, s. 83; *Azerbaycan tarihi*, 7 cildde. V c., s. 287-289.

¹³⁵ A. Balayev, *Azerbaydjanskoye nasionalno osvoboditelnoye dvijeniye v 1917-1920 g.* s. 15; H. Memmedov, *Azerbaycan halkının milli istiklal mübarizesi (XIX yüzyıllıyın sonları – XX yüzyıllıyın evvelleri)*, Bakı, Elm, 2005, s. 200.

¹³⁶ “Dekreti Sovetskoy Oblasti”, T. 1, red. komis. G. D. Obiçkin i dr. Moskva Politizdat, 1957, s. 39-41.

20 Kasım 1917'de (3 Aralık'ta) Lenin ve Stalin'in imzasıyla ilan edilmiş başka bir belgede “Rusya'nın ve Doğu'nun bütün Müslüman emekçilerine” adlı müracaatnamede ise Sovyet hükümeti Müslüman emekçilerine hayatlarını özgürce ve serbest olarak kurma hakkını törenselleştirilerek ilan ediyordu. Sovyet hükümeti Müslüman halklara, müracaat ederek beyanda bulundu: “Bugünden itibaren sizin dininiz ve âdetleriniz, milli ve kültürel müesseseleriniz özgür ve dokunulmaz ilan ediliyor. Sizin kendi ülkenizin sahibi olmanız gerekir. Kendi milli hayatınızı özgürce ve istediğiniz gibi kurun. Sizin buna hakkınız vardır, çünkü kendi mukadderatınız kendi elinizdedir.”¹³⁷

Bolşevikler “ulusların kendi kaderini tayin etme” hakkını ilan etmeler de sonraları Stalin beyan etti ki bu mesele ancak “halkın sosyalizmi seçmesi” kaydıyla yapılabilir. Stalin'e göre, oluşturulmakta olan özerklikler gelecekte sosyalist merkeziliğine veya üniter devletçiliğe geçiş için sadece bir araçtı. Milli politikacılar ilan ettikleri özerkliği tanıtmak için her türlü tavizi vermeye hazır olsalar da halkların kendi kaderini tayin etme hakkını ilan eden Bolşevikler onların Sovyet hâkimiyetini kabul ettikleri ve bu iktidara tabi oldukları takdirde özerkliklerinin tanınacağını beyan ediyorlardı.¹³⁸ Lenin'in talimatları doğrultusunda İ. Stalin 18 Mart 1918'de Bakü Bolşeviklerine yazdığı mektupta, “Müslümanlar özerklik talep ediyorlarsa, merkezde ve yerlerde Sovyet hâkimiyetini koşulsuz olarak tanımayı şart koşmak kaydıyla onlara özerklik vermek gerekir” deniyordu.¹³⁹

Genellikle, Bolşeviklerin “halkların kendi kaderini tayin etme” hakkını ilan etmeleri Sovyet hükümetinin politikasını örtbas etmek ve milli politikayı daha ince yöntemlerle gerçekleştirmek amacı taşıyordu. Aslında bu, Rus Çarlığı'nın esaret altında olan halklara karşı yürüttüğü politikanın başka şekilde sürdürülmesi demektir.

Ekim İhtilali'nden sonra Bolşevikler Bakü Sovyeti'nde hâkimi-

¹³⁷ *Hümmet gazetesi*, 5 dekabr 1917, № 22; Dokumentı vneşney politiki SSSR, t. I. Moskva Gospolitizdat, 1957, s. 34-35, “Dekreti Sovetskoy vlasti”, s. 113-115.

¹³⁸ H. Hesenov, *Neriman Nerimanovun milli dövletçilik bakişları ve faaliyyeti*, Bakı, Elm, 2005, s. 23.

¹³⁹ Z. İbrahimov, *V.İ. Lenin ve Azerbaycanda sosialist ingilabının gelebesi*, s. 210.

yeti kendi ellerine almaya muvaffak olsalar da Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde ve genel olarak Güney Kafkasya'da iktidara gelebilme yolunda Müsavatçılar, Menşevikler ve Taşnakların şahsında ciddi engellerle karşılaştılar. Geçici Hükümet'in devrilmesiyle Şubat Devrimi'nden sonra Güney Kafkasya'yı yönetmek için oluşturulan Özel Zakafkasya Komitesi'nin de faaliyeti sona erdi. Yönetim ve siyasi yönden Güney Kafkasya'nın Rusya'yla ilişkileri kesildi. Faaliyeti sona eren Özel Zakafkasya Komitesi'nin girişimiyle, Güney Kafkasya'da faaliyet gösteren siyasi kurumların 11 (24) Kasım 1917'de Tiflis'te yapılan toplantısında Gürcü Menşevikleri, Azerbaycan Müsavatçıları, Ermeni Taşnakları ve Sağ Eserlerin temsilcileri Rusya Bolşevik hükümetini tanımaktan imtina ettiklerini söyleyerek, Müessisler Meclisi tarafından hâkimiyet meselesi çözülmünceye kadar bölgeyi yönetmek için Zakafkasya hükümetinin oluşturulmasına ilişkin kararı kabul ettiler. 15 (28) Kasım'da Zakafkasya Komiserliği oluşturuldu.¹⁴⁰ Gürcü Menşeviki Yevgeni Petroviç Gegeçkori'nin başkanlık ettiği hükümette İçişleri Komiseri Akaki İvanoviç Çenkeli, Askeri Komiser Dmitri Donskoy, Mali Komiser H. Karçıkyan, Eğitim ve Adliye Komiseri Alekseyev Meshiyev, Ticaret ve Sanayi Komiseri Mehmet Yusuf Caferov, Yollar Komiseri Hudadat Bey Melikaslanov, Devlet Emlakı Komiseri A. Neruçev, Gıda Komiseri G. Ter-Gazaryan, Toplumsal Hamilik Komiseri A. Ohancanyan, Devlet Kontrolü Komiseri Halil Bey Hasmammedov'du. Çalışma ve Dışişleri Komiserliği görevleri de Gegeçkori'nin kendi yetkisindeydi.¹⁴¹

Zakafkasya Komiserliği Petrograd'daki Sovyet hükümetini tanımadığını beyan etse de Rusya ile ilişkilerini kesmemişti ve kendisini "Büyük Rus Devleti"nin bir parçası olarak görüyordu. Komiserliğin 18 Kasım 1917'de (1 Aralık'ta) ilan ettiği deklarasyona göre, yeni iktidar Tüm-Rusya Müessisler Meclisi'nin toplanacağı vakte kadar iktidarda olacaktı. Eğer Rusya olayları Müessisler Meclisi'nin top-

lanmasına imkân vermezse, bu hükümet Zakafkasya'dan ve Kafkasya cephesinden Rusya Müessisler Meclisi'ne seçilen temsilcilerin toplanacağı güne kadar iktidarda olacak ve Meclis'e seçilen temsilciler grubuna tabi olacaktı.¹⁴²

Gegeçkori hükümeti Birinci Dünya Savaşı ve iç anlaşmazlıklarla ilgili Güney Kafkasya'nın toprak bütünlüğünü korumayı dış politikada başlıca görev olarak belirlemişti. Ama komiserliğin dış politikasına ilişkin ilk günden milli fraksiyonlar arasında görüş ayrılığı vardı ve bu sonraları daha da derinleşti. Müslüman fraksiyonu ayrı devletlerle ilişki konusunda hükümetin tam bağımsızlığını ilan eden deklarasyonun kabul edilmesini gerekli görüyordu. Gürcü fraksiyonu yalnızca birtakım iç meselelerin çözülmesiyle yetinmeyi gerekli görüyordu. Ermeni milli fraksiyonu ise ne bağımsızlığın ilan edilmesi konusunda ne de barış konusunda yekdil değildi. Fakat Sovyet hâkimiyetiyle ilişki konusunda, neredeyse tüm fraksiyonlar aynı konumu benimsemişlerdi.

26 Kasım 1917'de Güney Kafkasya'da, aynı zamanda Azerbaycan'da Müessisler Meclisi için seçimler yapıldı. Tüm Güney Kafkasya'daki 2 milyon 455 bin 274 seçmenin yer aldığı seçimlerde oylar siyasi partiler arasında aşağıdaki gibi bölünmüştü: Menşevikler 661.934, Müsavat 615.816, Taşnaksütyun 558.400, Müslüman Sosyalist Bloku 159.770, Eserler 117.522, Bolşevikler 93.581, Hümmet 84.748, İttihad 66.504, Gürcü Milli Demokratları 25.733, Kadetler 25.673, Gürcü Sosyal Federalistleri 22.754, Ermeni Halkçıları 15.180, Siyonistler 7.018, Halk Sosyalistleri 570, Güney Kafkasya Müslümanları 71.¹⁴³

Her 60 bin oy için bir manda verilmekle, Gürcü Menşevikleri 11, Müsavat 10, Taşnaksütyun 9, Müslüman Sosyalist Bloku 2, Bolşevikler, Eserler, Hümmet ve İttihad ise birer manda kazandılar. Gü-

¹⁴⁰ Dokumenti i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 7; BOA, HR. HMs. İŞO, D. 106, G. 8; ATASE, K. 152, D. 681-376, F. 9.

¹⁴¹ age. s. 7-8.

¹⁴² age. s. 8-9; ATASE, K. 152, D. 681-376, F. 9-1.

¹⁴³ R.G. Suny, *Baku Komünü*, s. 179; R.G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, p. 108; T. Swietochowski, *Rus Azerbaycanı*, s. 149; T. Sünbül, *Azerbaycan Dosyası*, s. 72.

ney Kafkasya dairesinden seçimlere katılan 15 parti arasında Menşevikler, Müsavatçılar ve Taşnaklar genel oyların yüzde 73'ünü aldı. Bolşevikler Bakü'de nüfusun yüzde 20'sinin ve garnizon askerlerinin oylarının yüzde 70'inden fazlasını alsalar da bir bütün olarak Güney Kafkasya'da toplam 4,4 oranında oy alabilmişlerdi.¹⁴⁴ Seçimlerin sonuçlarına göre, Bakü şehri hariç, tüm Güney Kafkasya'da Gürcü Menşevikleri, Azerbaycan Müsavatçıları ve Ermeni Taşnakları daha büyük üstünlüğe sahip oldular.

Genel olarak, tüm Rusya arazisinde Müessisler Meclisi için yapılan seçimlerin genel sonuçları da Bolşevikler için kesinlikle iç açıcı olmadı. Nihai sonuçlar aşağıdaki gibiydi: Eserler 20 milyon 900 bin oyla yüzde 58; Bolşevikler 9 milyon oyla yüzde 25; Burjuva partileri (Kadetler) ve başka partiler 4 milyon 600 bin oyla yüzde 13; Menşevikler 1 milyon 700 bin oyla yüzde 4 oranında oy aldı. Buna göre, Tüm-Rusya Müessisler Meclisi'ne seçilen 707 milletvekilinden Eserler 410, Bolşevikler 175, Kadetler 17, Menşevikler 16, azınlıkta kalan milletler (Türkler, Ukraynalılar, Gürcüler, Azeriler vd.) 86 üyelik kazanmışlardı.¹⁴⁵

18 (5)* Ocak 1918'de Petrograd'da Müessisler Meclisi toplandı. Tüm gün süren uzun müzakerelerden sonra Müessisler Meclisi'nin Bolşeviklere karşı olduğu anlaşıldı. 19 (6) Ocak sabahı Tüm-Rusya Merkez İcra Komitesi Müessisler Meclisi'nin oturumunu başka güne ertelemekle onun varlığına son veren kararı yayınladı. Böylece, Bolşevik iktidarının çok sürmeyeceğine ve Rusya'yla ilgili tüm meselelerin Müessisler Meclisi'nde çözüleceğine inanan, demokratik Rusya için mücadele eden tüm siyasi güçlerin, özellikle Zakafkasya Komiserliği'nin umutları boşa çıktı. Ancak Zakafkasya Komiserliği Bolşevikler tarafından Müessisler Meclisi'nin kovulmasından sonra da kendisinin "Rusya'nın bir parçası olması"yla ilgili tutumunu korudu, fakat merkezdeki Sovyet hükümetiyle ilişkilerini kesti.

Müessisler Meclisi'nin toplanmasından çok şey bekleyen ve hatta

¹⁴⁴ *Azerbaycan tarihi*, 7 ciltte. V c., s. 294.

¹⁴⁵ H. Baykara, *Azerbaycan istiklal mübarizesi tarihi*, s. 217-218.

* Parantez içindeki rakamlar 1918 yılında takvimlerin 13 gün kaydırılmasıyla oluşan tarih farkını göstermektedir.

bunun için Osmanlı Devleti'yle Brest-Litovsk barış görüşmelerine katılmaktan vazgeçen Zakafkasya Komiserliği Bolşeviklerin gerçek yüzünü gördükten sonra komiserliğin 18 Kasım 1917 tarihli deklarasyonu çerçevesinde bölgede hâkimiyet meselesini çözmek için Güney Kafkasya'dan Tüm-Rusya Müessisler Meclisi'ne seçilen temsilcileri 1918 yılının Şubat ayının başlarında Tiflis'te topladı.¹⁴⁶ Toplantı katılımcıları oluşan hâkimiyetsizlik ortamında tek çıkış yolunun Zakafkasya Seymi'ni oluşturmak olarak gördüler. Aynı zamanda, bölgede hiçbir nüfuzu ve yeterince güçlü hâkimiyeti olmayan Zakafkasya Komiserliği kendini feshetmek zorunda kaldı. 23 (10) Şubat 1918'de Güney Kafkasya'dan Tüm-Rusya Müessisler Meclisi'ne seçilen temsilcilerin Tiflis'te yapılan toplantısında Zakafkasya Seymi'nin oluşturulması ve bölgede yerel yönetimin bu organa verilmesine ilişkin karar kabul edildi.¹⁴⁷ Böylece, Güney Kafkasya'nın yüksek otorite organı olarak Seym kendi faaliyetine başladı ve Geçekori başta olmak üzere Zakafkasya hükümeti kuruldu. Zakafkasya Seymi'nde Müessisler Meclisi'ne seçilen temsilcilerin sayısını eşit şekilde üç kez artırma yoluyla Menşevikler 33, Müsavat ve Tarafsız Demokratik Grup 30, Taşnaklar 27, Müslüman Sosyalist Bloku 7, Eserler 5, Hümmetçiler 4, İttihatçılar ise 3 yer elde ettiler.¹⁴⁸

Zakafkasya Seymi zorunluluk sonucu oluşmuş bir organdı. Seym'e dahil olan her üç millet -Gürcüler, Azeriler ve Ermeniler- de kendi başlarına tamamen bağımsızdı. Bunlardan her biri kendi ulusal çıkarlarına en uygun şekilde kurumlarını kurmuşlardı ve milli ideallerini gerçekleştirilmeye çalışıyorlardı. Her üç milletin ulusal çıkarları çoğu zaman birbiriyle çatışıyordu. Bu nedenle bunlardan her biri onu destekleyecek bir kuvvet, bir büyük devlet arayışındaydı. Bu şartlar altında Zakafkasya Seymi'nin gerçeklikten uzak bir birlik olduğu ve

¹⁴⁶ F. Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, p. 83-84.

¹⁴⁷ ATASE, A. 4/3671, K. 2921, D. 511, F. 1-100; ATASE, A. 4/3671, K. 2921, D. 511, F. 1-74; ATASE, A. 4/3671, K. 2909, D. 452-17, F. 2-77; ATASE, A. 5/5649, K. 3939, D. 153, F. 5.

¹⁴⁸ "Zagafgaziya Seyminin Müselman fraksiyası ve Azerbaycan Milli Şürası iclaslarının protokolları", s. 6; T. Swietochowski, *Rus Azerbaycanı*, s. 152.

ilk büyük sarsıntıda bu Seym'in dağılacağı göz önündeydi.

Bununla birlikte, Seym'in oluşmasıyla aslında Güney Kafkasya Rusya'dan ayrılmıştı. Artık Güney Kafkasya yasal olarak seçilmiş temsilcilerden oluşan yüksek bir meclise ve onun karşısında sorumlu olan hükümete sahipti. Oluşan bu tarihi fırsattan yararlanarak Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan etmek Seym'e kalmış bir meseleydi. Fakat Seym'e dahil olan partiler bu konuda yekdil değillerdi. Sosyal demokratlar son dakikaya kadar kendilerini "Rusya demokrasisinin ayrılmaz bir parçası" olarak adlandırıyorlardı. Gürcü sosyal federalistleri ise, bunun aksine, Seym'i Rusya'nın çöküşü sırasında geçici bir aşama olarak kabul ediyorlardı. Onlara göre, çöküş devam edecek ve milletler kendi sınırları içinde mukadderatlarını kendi ellerine alacaklar; ancak ondan sonra bağımsız devletler kendi aralarında bir ittifak kurabilirlerdi. Bu mantıklı fikir daha fazla gerçeğe uygun olsa da sınırlı bir azınlığın kuramı halinde kalmıştı.

Zakafkasya Seymi de komiserlik gibi kendisini "Rusya'nın bir parçası" olarak görse de Bolşeviklerin hâkimiyetini asla kabul etmiyordu. Bolşevikler de sırasıyla, Seym'i Güney Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılması yolunda bir aşama olarak görüyor ve bunu sindiremiyorlardı. Zakafkasya Seymi'nin açıldığı gün Bolşevikler Tiflis'teki Aleksandrovski parkında bir itiraz mitingi düzenlediler. Yaşanabilecek herhangi bir tatsız olayı önlemek amacıyla Gegeçkori ve Jordaniya'nın emirleriyle "vahşi tümen" Gence'den Tiflis'e getirilmişti. Mitingi kırmızı Rus bayraklarıyla süsleyen Bolşevikler Seym aleyhine birtakım sloganlar attılar. Polis göstericilere dağılmalarını emretse de kalabalık emre uymadı ve polis makineli tüfeklerle onlara ateş açtı.¹⁴⁹ Sonuçta 5 kişi öldü, 15 kişi yaralandı. Tiflis hükümeti Sovyet Rusyası'nın Kafkasya meselelerinden sorumlu geçici olağanüstü komiseri Şaumyan'ın tutuklanması kararı aldı. Bu nedenle Şaumyan ve diğer Bolşevik liderleri Tiflis'i terk edip Bakü'ye dönmek zorunda kaldılar. Bu dönemden başlayarak Tiflis antibolşevik müca-

delenin merkezi, Bakü ise Bolşeviklerin istihkâmı oldu.

Genellikle, Ekim Darbesi'nden sonraki ilk günlerde Bolşevikler hile yoluyla Bakü Sovyeti'ni şehirde yüksek makam ilan edip burada temel görevleri ele geçirseler de Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde ve genel olarak Güney Kafkasya'da iktidarı ele geçiremedi. Böylece, Sovyet Rusyası XIX. yüzyılın başlarından itibaren Çarlığın kendi esareti altında tuttuğu Güney Kafkasya bölgesini kaybetme tehlikesi karşısında kaldı. Hem Çarlık Rusyası, hem Menşevik hem de Bolşevik Rusyası Güney Kafkasya'nın kaybedilmesi gerçeğiyle barışmadılar. Güney Kafkasya Rusya için hayati, kendi jeopolitik konumuyla önemli ekonomik ve siyasi-stratejik öneme sahip bir bölgeydi.¹⁵⁰ Bu nedenle Rusya Güney Kafkasya'yı kaybetmemeye, tüm büyük devletler ise Güney Kafkasya'yı ele geçirip burada güçlenmek için var güçleriyle çalışıyorlardı. Kafkasya'nın doğal kaynakları, özellikle de Rusya'da üretilen petrolün yüzde 83'ünü veren Petrol Baküsü dünya devletlerinin ilgi odağı olmuştu. Bunun yanı sıra, Bakü Ortadoğu ile Orta Asya'nın kesiştiği bir merkez rolünü oynuyordu. Ekim İhtilali'nden sonra dünya savaşında yer alan devletlerin Kafkasya'yla ilgili planlarında Petrol Baküsü'nün ele geçirilmesi başlıca amaca dönüşmüştü.

Güney Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılması Rusya için ekonomik ve askeri-stratejik önemine göre önemli bir arazinin kaybı demektir. Öncelikle, Güney Kafkasya Rusya'nın önemli enerji üssüydü. Tabii ki burada Bakü petrolü önemli yere sahipti. Bu üssün gerek bağımsız Kafkasya hükümeti, gerekse de emperyalist devletler tarafından ele geçirilmesi Rusya'yı yakıt konusunda zor duruma sokacaktı. İkincisi, Güney Kafkasya'nın kaybedilmesi Rusya'nın Hazar Denizi havzasında konumunu sarsabilecek, Astrahan ve Orta Asya istikametinden Rusya'ya karşı askeri seferleri kolaylaştırabilecekti. Genel olarak, Güney Kafkasya'nın kaybedilmesi Rusya ile Ortadoğu arasında oluşmuş tarihi, ekonomik ve siyasi ilişkilerin bozulması demektir. Bu nedenle Rusya'nın Güney Kafkasya politikası daha irticacı nitelik

¹⁴⁹ F. Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, p. 88; R.G. Suny, *Baku Komünü*, s. 207.

¹⁵⁰ A.B. Kadışev, *İntervensiya i grajdanskaya voyna v Zakavkazye*, s. 3, 5.

taşıyordu. Ruslar Bakü'yü kimseye vermek niyetinde değillerdi.

Birinci Dünya Savaşı ve Bolşevik istilası sonucunda ekonomik açıdan yıkıma uğrayan Rusya'yı yalnızca Bakü petrolü kurtarabilirdi. Ayrıca, Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmeleriyle başlayan iç savaşta yakıt "kırmızılar" için hayati öneme sahip bir madde haline gelmişti. Bu nedenle Bolşevikler, ne pahasına olursa olsun, Bakü petrolünü kendi ellerinde tutmak istiyorlardı. Bu amaçla Bolşevik hâkimiyeti kurulur kurulmaz Sovyet liderleri Petrol Baküsü'nü ve bütün Güney Kafkasya'yı kendi kontrollerinde tutmak için birtakım tedbirler aldılar. 16 (29) Aralık 1917'de Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) Halk Komiserleri Sovyeti'nin Lenin'in başkanlığıyla yapılan toplantısında Kafkasya'yla ilgili Stalin'in raporu dinlendikten sonra Bakü İşçi ve Asker Milletvekilleri Sovyeti Başkanı Şaumyan Kafkasya meselelerinden sorumlu geçici olağanüstü komiseri tayin edildi ve Bakü Sovyeti'ne 500 bin ruble para ayrılması kararlaştırıldı.¹⁵¹ Bunun ardından, 29 Aralık 1917'de (11 Ocak 1918) Lenin ve Stalin'in imzalarıyla Halk Komiserleri Sovyeti "Türkiye Ermenistanı" hakkında 13 numaralı kararname yayımlandı ve bunun uygulanması için de Şaumyan görevlendirildi. "Ünlü" Andranik tarafından son yüzyılın Rusya tarihinde "Büyük Ermenistan"ın yeniden kurulmasına yol açan ilk resmi belge olarak değerlendirilen bu kararnamede¹⁵² şöyle deniliyordu:

Halk Komiserleri Sovyeti Rus ordusu tarafından işgal edilmiş Türkiye Ermenistanı'nda Ermeni halkının tam istiklalini ilan etme derecesine kadar tayini mukadderat hakkını savunacağını tüm Ermeni halkına ilan etmektedir.

Halk Komiserleri Sovyeti bu hakkın gerçekleştirilmesi için tüm Ermeni halkının serbest şekilde oy kullanması yoluyla millî irade tespit edilinceye kadar bazı yardımcı önlemlerin alınmasını gerekli bulmakta ve yardımcı önlem olmak üzere

şunları kararlaştırmaktadır:

1. *Türkiye Ermenistanı'nı işgal etmiş Rus ordusunu derhal çıkararak o bölgelerde bireysel güvenliğin ve kamu düzeninin sağlanması için Ermeni halk milis kuvvetleri oluşturulmalıdır.*

2. *Mülteci Ermenilerin ve dünyanın çeşitli ülkelerine dağılmış Ermeni mültecilerin engelsiz şekilde Türkiye Ermenistanı'na geri dönmeleri sağlanmalıdır.*

3. *Savaş döneminde Türk makamları tarafından Osmanlı Devleti'nin iç vilayetlerine sürgün edilmiş Ermenilerin Türkiye Ermenistanı'na engelsiz iadesi sağlanmalıdır. Halk Komiserleri Sovyeti Türkiye'yle yürütülen barış görüşmelerinde bu mesele üzerinde ısrarla duracaktır.*

4. *Demokratik esaslarla seçilecek Ermeni Halk Milletvekilleri Sovyeti Türkiye Ermenistanı'nın geçici yönetimini kuracaktır.*

İkinci ve üçüncü maddelerdeki kararların gerçekleştirilmesi için Türkiye Ermenistanı ahalisine her türlü yardımın gösterilmesi ve Türkiye Ermenistanı'ndaki Rus ordusunun çıkarılması (1. madde) işini ayarlamak amacıyla mahalli komisyonların oluşturulması gibi görevler için Kafkasya meselelerinden sorumlu geçici olağanüstü komiser Şaumyan görevlendirilir.

Not: *Türkiye Ermenistanı'nın coğrafi sınırları Ermeni halkının demokratik esaslarla seçilecek temsilcileri tarafından komşu ülkelerle tartışmalı arazilerin Müslüman ve diğer nüfusuyla anlaşmak suretiyle Kafkasya meselelerinden sorumlu geçici olağanüstü komiserin katılımıyla tayin edilecektir.*¹⁵³

Bu kararname Sovyet hükümetinin Türkiye ile Rusya arasında Brest-Litovsk'ta yürütülen barış görüşmelerinde "Ermeni mesele-

¹⁵¹ V.İ. Lenin, *Azerbaycan hakkında*, Tertib eden: C.B. Guliyev, Bakı, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1970, s. 119-121.

¹⁵² İ. Musayev, *Azerbaycanın harici siyaseti*, s. 21.

¹⁵³ Dokumenti vneşney politiki SSSR, T. 1, s. 74-75; BOA, BEO, A. VRK, D. 817, G. 40; M.B. Memmedzade, *Milli Azerbaycan herəkəti*, s. 90-91; A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 336-337; H. Selvi, *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, Sakarya, 2004, s. 87.

si'nin çözülmesiyle ilgili benimseyeceği tutumu açıkça gösterdi. Ayrıca, Bolşevikler "Ermenilerin hamisi" rolünü oynadıklarını ve böylece Çarlık Rusyası'nın politikasını tekrar ettiklerini gösterdiler. 29 Aralık (11 Ocak) kararnamesiyle Sovyet hükümeti Ermenilerin göçürülmesi pahasına Türkiye'nin doğu vilayetlerinde Ermeni çoğunluğu yaratmak, referandum yoluyla burada Rus himayesi altında oyuncak bir Ermeni devleti kurmak ve gelecekte bu arazileri Sovyet Rusyası'na ilhak etmeyi öngörüyordu. Daha sonra bu "Ermeni Devleti'nin sınırları Azerbaycan toprakları pahasına genişletilecekti ve sonuçta "Osmanlı Devleti'nin Rusya'da yaşayan Türk Müslüman nüfusuyla ilişkilerini kesecek tampon bir arazi yaratmak"la ilgili Rus Çarlığı'nın planları gerçekleştirilmiş olacaktı. Bolşevikler Ekim İhtilali'nden sonra aslında Rusya'nın kontrolünden çıkan Güney Kafkasya bölgesinde Ermenilerin şahsında kendilerine dayanak oluşturmak, onların yardımıyla bölgede kendi hâkimiyetlerini sürdürmek istiyorlardı. Ama bu dönemde Güney Kafkasya'da yaşanan olaylar dahil Brest-Litovsk Barış Konferansı'nda Türk diplomasisinin esnekliği bu kararnamenin gerçekleşmesine olanak tanımadı.

Mirza Bala Memmedzade adı geçen kararnameye değinerek, "Rus çarlarının yolundan giden Lenin Büyük Ermenistan'la Akdeniz'e ve Hint Okyanusu'na çıkacak, Avrupa kapitalistlerinin kendi sömürgelerine giden yolları kesmek suretiyle dünya devrimi gerçekleştirecekti. Büyük Ermenistan bu amaç için ona fazlasıyla gerekliydi. Ancak bunun için Kafkasya hareket üssüne gelmeliydi. Kafkasya'nın sovyetleştirilmesi gerekiyordu" diyor.¹⁵⁴

Böylece, Lenin ve Stalin'in imzaladıkları 13 numaralı kararnameye S. Şaumyan'a, Kuznetsov'a ve diğer Bolşeviklere Kafkasya'da sovyetleştirme işlemini gerçekleştirme görevi verilmiş, ayrıca, Türkiye'de Rus ordularının işgali altındaki topraklarda Ermenistan oluşturma yetkisi verilmişti. Bu amaçla Şaumyan Tiflis'e gelerek, 22 Ocak 1918'de bir konuşma yaptı ve tüm Kafkasya'yı sovyetleştirmeye çağırdı. Zakafkasya Komiserliği ise bu konuşma sebebiyle Şa-

umyan'ı 24 saat içinde ülkeyi terk etmeye zorladı. Şaumyan ve arkadaşları Tiflis'ten Bakü'ye kaçtılar.¹⁵⁵ Böylece, Tiflis'teki Gürcü Menşeviklerin ve diğer antibolşevik güçlerin otoritesi ve etkinliği karşısında Güney Kafkasya'da Bolşevik yönetimini kuramayan Şaumyan tüm dikkatini Bakü'ye yöneltti.

Bu dönemde Kafkasya cephesinin kaldırılmasıyla cepheden dönen Rus askerlerinin bir bölümü Bakü'ye yerleşmişti. Şaumyan önce Bolşevik görüşlü Rus askerlerinden, daha sonra Taşnak partisinin yardımıyla Ermenilerin Türk Müslümanlara olan düşmanlığından ustalıkla yararlandı. Rus askerlerine ve Ermenilere güvenen Şaumyan Menşevik, Eser ve Müsavatçıların çoğunluğu oluşturdukları Bakü Sovyeti ve belediye meclisini zorla yenileştirip Bolşeviklerin çoğunluğunu sağladı, ayrıca Bakü şehrinin idari kurumlarında çalışan Azerbaycanlıları görevlerinden uzaklaştırdı. Böylece, Bakü şehrinin ve çevresini bolşevikleştirdiğini zanneden Şaumyan Ermenileri ve Rus askerlerini, özellikle Hazar askeri deniz filosunun denizcilerini Azerbaycanlılara karşı tahrik etmeye başladı. Bakü'de kendi yönetimi altında Sovyet hükümeti kuran Şaumyan Azerbaycan'ın özerkliğini yok etmek niyetindeydi ve onun bu politikası 1918 yılının Mart katliamıyla sonuçlandı.

Güney Kafkasya'da ulusal özgürlük hareketinin genişlediği bir ortamda Azerbaycan'ın geniş halk kitleleri Müsavat Partisi etrafında birleşerek Azerbaycan'a özerkliğin verilmesi talebini kararlılıkla ileri sürüyorlardı. Fakat Azerbaycan'a özerkliğin verilmesine karşı olan Şaumyan Azerbaycan halkının kendi kaderini tayin etme talebini kasıtlı olarak çarpıtarak, bunu "milliyetçilerin kendi kaderini tayin etmesi" gibi tasvir ediyordu. Genellikle, Güney Kafkasya'da ulusların kendi kaderini tayin etme girişimlerine karşı açıkça düşmanca tavır içinde olan Şaumyan bunu devrimci Rusya'ya karşı ihanet olarak göstermeye çalışıyordu. Güney Kafkasya halklarının gelecekte milli cumhuriyetler kurma girişimlerini o, alaycı biçimde "üç milli satraplık" olarak adlandırıyordu. Fakat Şaumyan Güney Kafkasya'nın ge-

¹⁵⁴ M.B. Memmedzade, *Milli Azerbaycan herekâtı*, s. 91.

¹⁵⁵ H. Baykara, *Azerbaycan istiklal mübarizesi tarihi*, s. 226.

lecekteki arazi dağılımını düşünürken, öncelikle, Ermeni halkının geleceği, onun payına düşebilecek topraklarla ilgili daha da rahatsız oluyordu. “Zakafkasya’ya gelince, ben idari birimlerin biraz değiştirilmesinin zorunlu olduğunu düşünüyorum. Zakafkasya’yı üç vilayete bölmek gerekir. 1. Batı Zakafkasya: Kutaisi, Batum guberniyaları ve Tiflis guberniyasının bir bölümü; 2. Doğu Zakafkasya: Erivan guberniyası, Tiflis guberniyasının bir bölümü, Kars ve Yelizavetpol guberniyaları; 3. Bakü vilayeti: Yelizavetpol guberniyasının bir bölümü ve Dağıstan vilayeti” diye yazıyordu.¹⁵⁶

Böylece Güney Kafkasya’yı Ermenilerin lehine bölmekle yetinmeyen Şaumyan “Türkiye Ermenistanı”nı da unutmuyor ve “Eğer onlar Rusya’yla birleşmeye karar verirlerse, Ermenistan’la da birleşmeleri gerekir” diye düşünüyordu.¹⁵⁷

Azerbaycan’ın özerkliği ve bağımsızlığı için mücadele eden Müsavat Partisi Bolşevik-Ermeni ittifakının başlıca düşmanına dönmüştü. 1918 yılının Mart katliamı da ilk olarak Azerbaycan’ın özerkliği ve bağımsızlığı aleyhine yöneltilmişti. Resulzade de Mart katliamının nedenini 1917 yılının son çeyreğinden başlayarak Müslüman demokrasisinin gerçekleştirmeye çalıştığı “Azerbaycan özerkliği”nde görüyordu. “Siyasi program şeklinde ortaya atılmış Azerbaycan’ın özerkliği Bolşeviklerin planlarına uygun değildi” diye yazıyordu.¹⁵⁸ Resulzade Bolşevik organı olan *Bakinski Raboçiy* gazetesinin özerklik yanlılarına nasıl cevap verdiğini şöyle anlatır: “Azerbaycan’ın özerkliği Türk burjuvazisinin özerkliğidir. Bu özerkliğe ne Rusya burjuvazisi ne de Rusya demokrasisi rıza gösterir. Azerbaycan’ın özerkliğini isteyen Müsavatçılar sonuçta bozguna uğrayacaklardır.”¹⁵⁹ Bakü’de Mart katliamının işlenmesinin başlıca nedenleri Azerbaycan’ın özerkliğinin ve bağımsızlığının önlenmesinden, Bakü’nün önemli ekonomik ve siyasi öneminden kaynaklanıyordu.

Rusya için Bakü büyük önem arz ediyordu. Lenin, “Komünizmi yaşatmak ve onu sağlıklı temeller üzerinde yükseltmek için siyah altın diyarı olan Azerbaycan’ı ele geçirmeliyiz” diyordu.¹⁶⁰ 1918 yılı Mart ayının ikinci yarısında Lenin ABD’nin Kızıl Haç temsilciliğinin başkanı Albay R. Robinson’ın “Rusya Sovyet Cumhuriyeti için Bakü’nün ekonomik önemi nedir?” sorusuna “Petrol, ışık ve enerjidir” diye cevap vermişti.¹⁶¹ Mart katliamını gerçekleştirmekle Bolşevikler Bakü’de Azerbaycan’ın özerkliğini talep eden Müsavatçıların sosyal altyapısını yok etmeyi umuyorlardı.

Güney Kafkasya’da sosyalist “devrim”in kalesi olması hasebiyle Bakü’ye büyük önem veren Sovyet hükümeti, bizzat da Lenin petrol kentinde Sovyet hâkimiyetinin güçlenmesini fazla önemsiyordu. Sovyet Rusyası’nın geçirdiği sıkıntılara rağmen Lenin’in doğrudan talimatıyla Halk Komiserleri Sovyeti Bakü Sovyeti’ne her türlü yardımı yapıyordu. 1918 yılı Ocak ayı ortalarında Milletler İşinden Sorumlu Halk Komiserliği’nin formunda Stalin’in el yazısıyla şöyle yazılmıştı: “Acil surette Bakü’ye askeri yardım ve para yardımı yapılmalıdır.”¹⁶² RSFSC Halk Komiserleri Sovyeti Bakü Sovyeti İcra Komitesi’nin ricasını yerine getirerek, 1918 yılı Şubat ayında Bakü’ye 30,8 milyon ruble para göndermişti. Bu parayı Lenin’in özel talimatıyla Orta Asya işlerinden sorumlu olağanüstü komiser P.A. Kobozev 9 Şubat’ta Hazar Denizi üzerinden Bakü’ye getirmişti.¹⁶³ Ayrıca, 1918 yılı Mart ayında Halk Komiserleri Sovyeti Moskova askeri dairesi kumandanına Bakü’ye bir ordu birliği, iki uçak, üç zırhlı araç ve beş bin tüfek gönderilmesine dair talimat vermişti. Moskova’dan gönderilen silah ve askeri malzeme artık Nisan ayı başlarında Astrahan’dan Bakü’ye getirilmişti.¹⁶⁴

¹⁶⁰ Ö.G. İşyar, *Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu*, İstanbul, Alfa Yayınları, 2004, s. 316.

¹⁶¹ M. Gasımov, *Birinci dünya müharibesi illerinde büyük devletlerin Azerbaycan siyaseti*, II h., s. 104.

¹⁶² Z. İbrahimov, *V.I. Lenin ve Azerbaycanda sosyalist ingilabın gelehesi*, s. 221.

¹⁶³ Z. İbrahimov, age. s. 221.

¹⁶⁴ *Azerbaycan tarihi*, 3 cildde. III c., I h., s. 115.

¹⁵⁶ V. Çırakzade, *İstiklal yollarında*, Bakı, Azersneşr, 1992, s. 16.

¹⁵⁷ V. Çırakzade, age. s. 16.

¹⁵⁸ M.İ. Resulzade, *Azerbaycan Cümhuriyeti*, s. 32.

¹⁵⁹ M.İ. Resulzade, age. s. 32.

Siyasi görüşlerinde keskin farklılıklar olmasına rağmen Bakü'de faaliyet gösteren tüm Rus ve Ermeni siyasi parti ve örgütleri Müslümanlara karşı tek cephede birleştiler. "Taşnaksütyun" Partisi ve Ermeni Ulusal Konseyi Ter-Gazaryan ve Ter-Mikaelyan'dan oluşan temsilcileri ile Müsavat Partisi ve Müslüman Ulusal Konseyi'nin Ali Merdan Topçubaşov ve diğerlerinden oluşan temsilcileriyle yapılan görüşmelerde Taşnaklar Bakü Sovyeti'ne karşı mücadelede Müsavatçılara tek şartla yardım etmeye razı oldular; Bakü'de koalisyon Müsavat-Taşnak hükümeti kurulması şartıyla. Fakat Müsavatçılar bu küstahça öneriyi reddettiler. Ashında bu görüşmeler provokasyon niteliği taşıyordu. "Bakü'yü Azerbaycan'ın başkenti ilan etmek isteyen"¹⁶⁵ Müsavatçıları şehirden uzaklaştırmayı amaçlayan Şaumyan "Büyük Ermenistan" hülyası olan "Taşnaksütyun" Partisi'yle prensipsiz ittifaka girmişti. "Taşnaksütyun" Partisi'nin o dönemdeki liderlerinden biri olan Ovannes Kaçaznuni de Bolşevik-Taşnak işbirliğinden bahsederek "Bakü'nün Ermeni nüfusunun güvenliği açısından Bolşevik diktatörlüğü Müsavat diktatörlüğünden daha uygundu... Bizim yardımımızla Bolşevikler 1918 yılının Mart ayında Müsavat'ı darmadağın ettiler, Bolşeviklerin ve Rus unsurların yardımıyla biz Bakü'yü Türk-Tatar saldırılarından savunmayı başardık" şeklinde kaydediyordu.¹⁶⁶ Böylece, Azerbaycan'ın milli istiklal mücadelesini yürüten Müsavat Partisi'nin nüfuzunun günbegün artması, halkın bu parti etrafında sıkı birleşmesi "Büyük Ermenistan" kurma düşüyle yaşayan Taşnakları ciddi rahatsız ettiğiinden, onlar ortak bir düşman olarak gördükleri Musavat'a karşı Bolşeviklerle aynı cephede birleştiler.

Aynı zamanda, böyle tehlikeli bir noktada Bakü Menşeviklerinin lideri Grigori Ayollo, onların sovyeti savunacaklarını beyan etti. Eserlerin başkanı S. Saakyan Panislamizm'e karşı savaşacaklarını, hatta Bolşeviklere derin nefret besleyen Kadetler de "Rus işi" için mücadele eden Bolşevikleri savunacaklarını bildirdiler. Uzun süre Menşev-

viklere karşı savaşan Bolşeviklerin Menşevik ve Eserlerle, hatta Kadet ve Taşnakçılarla birleşmesi Mart ayı içinde dini ve milli zeminde gerçekleşti.

Böylece, üç gün -18-21 Mart (30 Mart-2 Nisan) 1918- devam eden Mart katliamında, Olağanüstü Soruşturma Komisyonu'nun genelleştirdiği rapora göre, Bakü'de "ihtilal karşıtı" denilerek, milli ve dini özelliklere göre 12 binden fazla Azerbaycanlı imha edildi, toplu şekilde insan cesetleri iğrenç ve korkunç bir şekilde hakarete maruz bırakıldı.¹⁶⁷

Azerbaycan halkına karşı işlenmiş bu soykırım eylemi yalnızca Bakü'yle sınırlı kalmadı. Nisan ayından başlayarak Bakü Sovyeti'nin Bolşevik-Taşnak birlikleri Emirov, Lalayan, Hamazasp ve başka canilerin rehberliği altında Şamahı, Salyan, Kürdemir, Guba, Lenkeran ve diğer bölgelerde de Bakü'de başlattıkları soykırımı sürdürdüler. Hüseyin Baykara haklı olarak, "Şaumyan verdiği sözü yerine getiriyordu, Azerilere 'özgürlük istiklali yerine bir mezarlık' bağlıyordu" diye yazıyordu.¹⁶⁸

Şaumyan 13 Nisan 1918'de Halk Komiserleri Sovyeti'ne yazdığı mektupta olayları iç savaş olarak göstermeye çalışsa da milli katliam gerçeğini gizleyemiyor. "Hem yerli sovyetin hem de buraya gelmiş (Tiflis'ten ve Sarıkamış'tan) Kafkasya ordusu askeri devrim komitesinin çabaları sayesinde bizim 6000 civarında silahlı kuvvetimiz vardı. 'Taşnaksütyun'un da 3000-4000 kişilik milli birlikleri vardı ki bunlar da bizim emrimiz altındaydı. Milli birliklerin katılımı iç savaşa kısmen milli katliam niteliği kazandırmıştı. Fakat bunu önlemek mümkün değildi. Biz buna kasıtlı olarak izin veriyorduk. Eğer onlar

¹⁶⁷ ARPİİ SSA, f. 277, say. 2, iş 27, v.18; C. Hesenov, "1918-ci ilin martı: vetendaş müharibesi, yoksa türk-müselman soykırımı?", *Azadlık gazetesi*, 31 mart 1994; *Azerbaycan Demokratik Respublikası* (tarih, ictimai-siyasi ve medeni hayat), Bakı, 1992, s. 173; *Azerbaycan tarihi*. 7 cildde, V c., s. 302; H. Memmedov, *Azerbaycan halkının milli istiklal mübarizesi*, s. 214; A. İsgenderov, *1918-ci ilin Mart kırğınının tarihsünaslığı*, Bakı, Mütercim, 1997, s. 170; A. İsgenderov, *Azerbaycanda türk-müselman soykırımı probleminin tarihsünaslığı 1918-1920*, Bakı, Adiloğlu, 2006, s. 295.

¹⁶⁸ H. Baykara, *Azerbaycan istiklal mübarizesi tarihi*, s. 227.

¹⁶⁵ S. Şaumyan, Seçilmiş eserleri, 2 cildde. II c., Bakı, Azersneş, 1978, s. 260.

¹⁶⁶ Ov. Kaçaznuni, *Daşnaksutyun bolşe niçego delat*, Bakı, Elm, 1990, s. 21.

(Müsavatchılar – V.G.) zafer kazansalardı, Bakü Azerbaycan'ın başkenti ilan edilecek ve tüm gayrimüslim unsurlar silahsızlandırılacak ve imha edilecekti” diye yazıyordu.¹⁶⁹ Görüldüğü gibi, S. Şaumyan yalnızca Azerbaycan'a özerklik verilmesini değil, Bakü'nün Azerbaycan'ın başkenti olması fikrini de kabul edemiyordu.

2 Nisan'da Caparidze, Şaumyan'a “Daşkent'ten ve kuzeyden bize yardım geliyor, artık şimdi Müslümanları yatıştırmak için onlara özerklik vaat edilebilir. Üç günden fazla süren trajik olayları devrim gibi göstermek için Meşedi Azizbeyov şehrin zaten boş kalmış Müslüman kısmına komiser tayin edildi. Mart katliamlarından sonra İ. Suhartsev Bakü Sovyeti'nin oturumunda sevinçle, ‘Müsavat fırkasının darmadağın edildiğini ve Türkiye'nin Bakü cephesinin ele geçirildiğini’ bildiriyordu” diye yazıyordu.¹⁷⁰

Rezultade 1918 yılının Mart faciasını sırf siyasi-millî faktör olarak nitelendirerek, bir yıl sonra bu olayın yıl dönümüyle ilgili şöyle yazıyordu: “Şaumyanların Bakü'de gerçekleştirdikleri olaylar Petrograd ve Moskova hareketlerine kesinlikle benzemiyordu. Orada sınıfsal bir harp, burada ise sınıfsal harp adı altında millî katliam gerçekleştiriliyordu. Taşnaklar intikam alıyorlardı. Mart ayının 18'inden 20'sine kadar Bakü Türk demokrasisinin kafasında patlayan toplar, Müslümanlara yapılan adaletsizlik Azerbaycan fikrini taşıyanları, özerklik ve istiklal akidesiyle yaşayanları yok etmek içindi.”¹⁷¹

Azerbaycan halkının millî istiklal mücadelesi tarihinde en büyük sınav olan 1918 yılının Mart olayları trajediyle sonuçlansa da bu trajedi Azerbaycan halkının millî istiklal azmini kıramadı. Bolşevik-Taşnak birliği kendi isteğine ulaşamadı. Trajik Mart olayları Azerbaycan siyasi çevrelerinin Rus devrimine olan umutlarını boşa çıkardı, malum olaylara kadar özerklik için yürütülen mücadele, tam bağımsızlık mücadelesine dönüştürüldü.

Şaumyan'ın yönettiği Bakü Sovyeti Taşnakçılarla birleşip Azeri-

leri katliama maruz bırakarak Bakü'de hâkimiyeti gasp etmesi RSFSC HKS'nin Başkanı Lenin tarafından çok büyük memnunlukla karşılandı. 6 Nisan 1918'de petrol dolu 7 gemiyle Astrahan'a, sonra ise Moskova'ya gönderilen Bakü Sovyeti temsilcisi Saak Ter-Gabrielyan'ı kabul eden Lenin Bakü Sovyeti'nin politikasına hayran kaldığını belirterek, “Bakü proletaryasına hem manevi hem de maddi yardım etmeye her zaman hazır olduğunu” bildirmişti.¹⁷² Lenin'in talimatı doğrultusunda Bakü Sovyeti'ni askeri yönden güçlendirmek amacıyla Bakü'ye 5000 tüfek, 2 milyon kartuş, 35 makineli tüfek ve savaştığı birlikleri, ayrıca 4. Moskova Seyyar Devrimci Birliği gönderildi.¹⁷³

Böylece, Moskova'daki merkezi komünist hükümeti tarafından himaye edilen Bakü Sovyeti Bolşevik-Ermeni irticacı 25 Nisan 1918'de Şaumyan başta olmak üzere Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'ni kurdular. Bakü HKS 1 Mayıs 1918'de temel faaliyet programı olarak ilan ettiği deklarasyonda kendisini Sovyet Rusyası'nın Azerbaycan'da faaliyet gösteren yerel makamı olduğunu ve doğrudan Moskova'ya tabi olacağını bildirdi. Deklarasyonda ayrıca “Bakü HKS RSFSC HKS hükümetiyle sıkı ilişki halinde faaliyet gösterecek ve tüm kararname ve serencamlarını kendisi için önemli görerek, yerel koşullara uygun olarak uygulayacaktır” şeklinde kaydediliyordu.¹⁷⁴ Deklarasyonda, ayrıca gösteriliyordu ki Bakü HKS tüm Güney Kafkasya'da ve Dağıstan vilayetinde Sovyet hâkimiyetinin kurulması için mücadele edecektir. Buradan da görüldüğü gibi, Bakü'de kendi diktatörlüğünü kurmuş Şaumyan rejimi tamamen Sovyet Rusyası tarafından yönlendiriliyordu, bu da sırasıyla, Bakü ekonomisinin, özellikle petrol endüstrisinin menfaatlerinin Rusya'nın çıkarlarına bağlanması demektir.

Ekim İhtilali'nden sonra iç savaşın kızıştığı Sovyet Rusyası'nda Bolşeviklerin zaferini temin etmek, aynı zamanda Birinci Dünya Sa-

¹⁶⁹ S. Şaumyan, *Seçilmiş eserleri*, II c., s. 260.

¹⁷⁰ *Azerbaycan tarihi*, 7 ciltde. V c., s. 304.

¹⁷¹ H. Memmedov, *Azerbaycan halkının millî istiklal mübarizesi*, s. 215.

¹⁷² *Bakinskiy Raboçiy*, 30 İyuna 1918.

¹⁷³ *Azerbaycan tarihi*, 3 ciltte. III c., I h., s. 125.

¹⁷⁴ *İzvestiya Bakinskogo Soveta*, 1 may 1918, № 81.

yaşı sonucunda çökmüş Rus ekonomisini yeniden ayağa kaldırmak için Lenin'in Bakü petrolüne büyük ihtiyacı vardı. Bu nedenle daha ilk günden itibaren Lenin Bakü Sovyeti karşısında petrol endüstrisinin millileştirilmesi meselesini koyuyor ve Rusya'yı daha fazla petrole temin etme talebini ileri sürüyordu.

RSFSC HKS'nin 22 Mayıs 1918 tarihli Bakü'yle ilgili kararında şöyle deniliyordu: "(...) daha fazla miktarda petrol gönderilmesi işi öncelikli olarak ve mutlaka temin edilsin."¹⁷⁵ 5 Haziran'da Şaumyan'a "petrolü birinci sıraya yerleştirme" talimatını¹⁷⁶ veren Lenin iki hafta sonra, 18 Haziran'da Bakü Komünü Başkanı'na gönderdiği telgrafta şunu yazıyordu: "(...) Petrol ürünlerinin yakında Bakü'den Volga'ya taşınması için tüm önlemleri alın. Baş Petrol Komitesi'ne petrol endüstrisinin durumuna ilişkin her gün bilgi verin."¹⁷⁷ Bu hususlar iç savaş yaşayan Sovyet Rusyası'nın Bakü petrolüne ne derece ihtiyaç duyduğunu açıkça göstermektedir.

28 Mayıs 1918'de RSFSC Halk Komiserleri Sovyeti Lenin'in tekliyle petrol endüstrisinin millileştirilmesine ilişkin kararı kabul etti. Petrol mülkiyetçilerinin ve uluslararası tekellerin direnişine rağmen, Bolşevikler Bakü'den mümkün olduğunca daha fazla petrol taşınmasını temin etmek için Azerbaycan'da petrol endüstrisinin millileştirilmesini alelacele gerçekleştirdiler. RSFSC HKS petrol endüstrisinin millileştirilmesine ilişkin kararı kabul ettikten sonra, aynı gün İ. Stalin tarafından bu kararla ilgili olarak Bakü'ye, S. Şaumyan'a telgrafla bilgi verildi. Bakü Halk Komiserleri Sovyeti Lenin hükümetinin bu kararı doğrultusunda 2 Haziran 1918'de Bakü petrol endüstrisinin, 5 Haziran'da ise Hazar ticaret filosunun millileştirilmesine ilişkin kararname kabul etti.¹⁷⁸

İngiltere ve Fransa hükümetlerinin girişimiyle İspanya, Hollanda,

Norveç, Danimarka, İsviçre ve İran'ın Moskova'daki diplomatik temsilcileri petrol endüstrisinin millileştirilmesine kendi itirazlarını bildirdiler de onların bu itirazları "RSFSC hükümetinin içişlerine müdahale" olarak değerlendirilerek reddedildi. Azerbaycan petrol endüstrisinin millileştirilmesine karşı keskin itirazlar karşısında Baş Petrol Komitesi millileştirilme işleminin şimdilik durdurulmasına ilişkin kararı kabul etse de Lenin'in doğrudan talimatıyla bu karar iptal edildi. 20 Haziran 1918'de RSFSC HKS'nin oturumunda Azerbaycan petrol endüstrisinin millileştirilmesine dair Bakü'den alınan telgraf okunduktan sonra Rusya'nın tüm petrol endüstrisinin millileştirilmesine ilişkin kararname kabul edildi.¹⁷⁹

Sonuçta, millileştirilme adı altında Azerbaycan petrol endüstrisinin 408 müessesesi, Bakü HKS'nin organı olan Halk Tarım Konseyi'nin emrine verildi. Halk Tarım Konseyi sırasıyla, Azerbaycan petrolüne şiddetli ihtiyaç duyan Sovyet Rusyası'na daha fazla miktarda petrolün gönderilmesiyle ilgili Lenin'in talimatlarını yerine getirmek için var gücüyle emek sarf ediyordu. Azerbaycan petrol endüstrisi millileştirilene kadar Bakü Sovyeti tarafından Rusya'ya günlük 600 veya 700 bin pud petrol taşınıyordu, millileştirmeden sonra, 1918 yılı Haziran ayının ilk yarısında bu rakam günlük 1,3-1,4 milyon pud'a, Temmuz başlarında ise 2 milyon pud'a yükseltildi. Bakü petrolü Sovyet Rusyası'na önce Hazar Denizi, sonra ise Volga Nehri aracılığıyla gönderiliyordu. 1918 yılı Ocak ayında Bakü'den Sovyet Rusyası'na 39 bin ton, Şubat ayında 26 bin ton, Mart ayında 26,5 bin ton, Nisan ayında 94 bin ton, Mayıs ayında 182 bin ton, Haziran ayında 466 bin ton, Temmuz ayında ise 492 bin ton petrol taşınmıştı.¹⁸⁰ Rakamlardan da görüldüğü gibi, kararnameden sonra Bakü'den Sovyet Rusyası'na taşınan petrolün hacmi birkaç kez art-

¹⁷⁵ *Bakinskiy Raboçiy*, 25 mayı 1918, № 95; V.İ. Lenin, *Azerbaycan hakkında*, s. 125.

¹⁷⁶ V.İ. Lenin, age. s. 127.

¹⁷⁷ *Vestnik Bakinskogo Sovnarkoma*, 2 iyulya 1918, № 1-2.

¹⁷⁸ *Azerbaycanda sosialist inkilabının gelebesi uğrunda bolşeviklerin mübarizesi*, s. 436-440; s. 446-450.

¹⁷⁹ *Azerbaycan tarihi*, 3 cildde. III c., I h., s. 145.

¹⁸⁰ A. Dubner, *Bakinskiy proletariat v godı revolyusii 1917-1920 gg.* Baku, 1931, s. 64; R.G. Suny, *Baku Komünü*, s. 233-234; Z. İbrahimov, *Azerbaycan zehmetkeşlerinin sosialist inkilabı uğrunda mübarizesi*, s. 401; N. Maksvell, "Azerbaycan Demokratik hükümetinin siyasetinde neft meselesi" (1918-1920-ci iller) // *Azerbaycan Neft Senayesi tarihine dair birinci beynelxalk konfrans*, 7 iyul 1996-cı il. Hyuston, 1997, s. 40.

mıştı. Kısacası, millileştirilme Bakü petrolünün Sovyet Rusyası'na daha fazla miktarda ve daha yoğun şekilde taşınmasına hizmet ediyordu. Bakü Sovyeti'nin gerçekleştirdiği şiddet olayları sonucunda 1918 yılının Şubat-Temmuz ayları boyunca Bakü'den Rusya'ya 1,3 milyon tona yakın petrol ve petrol ürünleri gönderildi. Sovyet Rusyası da sırasıyla, Bakü'yü elde tutmak için Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'ne para, askeri güç, personel vb. şeklinde kendi yardımını esirgemiyordu.

Zakafkasya Seymi'nin dağılmasıyla 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın bağımsızlığı ilan edildikten sonra RSFSC HKS ve onun yerel organı olan Bakü HKS milli Azerbaycan hükümetini yalnızca tanımamakla kalmadı, aynı zamanda, her türlü mümkün vasıtayla ona karşı savaş ilan etti. 6 Haziran 1918'de Bakü Komünü'nün ordu ve filo işleri Komiseri Gregoriy Korganov Azerbaycan milli hükümetini beşiğinde boğmak için Gence üzerine yürüyüş emri verdi.¹⁸¹ Birleşik Azerbaycan ve Osmanlı birliklerinden oluşan Kafkas İslam Ordusu ile Komün birlikleri arasındaki 27 Haziran-1 Temmuz tarihli dört günlük çarpışma cephenin kaderini çizdi. Göyçay çarpışmasında Komün birliklerinin Gence üzerine yürüyüşünü önleyen Kafkas İslam Ordusu Bakü yönünde harekete geçti. Haziran'ın sonlarında Rusya'dan getirilen silah, askeri mühimmat ve o kadar da fazla olmayan canlı askeri gücü de İslam Ordusu'nun Bakü yönündeki hareketini önleyemedi.

Güney Kafkasya'da yeni oluşan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetlerinin kurulduğu arazileri kendisinin arazisi gibi gören Sovyet Rusyası bu devletleri tanımayı kararlılıkla reddetse de Rusya'da iç savaşın alevlendiği bir dönemde Lenin hükümeti Güney Kafkasya'ya herhangi bir askeri müdahalede bulunmaya muktedir değildi. Artık Güney Kafkasya'da yaşananlarla ilgili olarak bölgeyi kaybetme gerçeğiyle barışmak zorunda kalan Sovyet Rusyası en azından Rusya için hayati önem arz eden Petrol Baküsü'nü elde tutmak için tüm diplomatik-siyasi araçlara el attı. Tüm bunlara rağmen,

Sovyet hükümeti "Rusya Cumhuriyeti'nin en önemli şehirlerinden biri" olarak gördüğü¹⁸² Bakü'yü terk etmek zorunda kaldı. Eser-Menşevik-Taşnak birlikleri Bakü'de iktidarı ele geçirseler de bu uzun sürmedi. 15 Eylül 1918'de Kafkas İslam Ordusu tarafından Bakü ele geçirildi ve Azerbaycan Cumhuriyeti kendi doğal başkentine sahip oldu.

Genel olarak, Rusya'nın Azerbaycan'a karşı yürüttüğü siyaset tam olarak sömürgecilik politikasıydı. Dünya Savaşı sırasında Rusya Azerbaycan'ı önemli ekonomik üs ve Türkiye'ye saldırı için stratejik nokta gibi görüyordu.

Ekim İhtilali'nden sonra aslında Güney Kafkasya Rusya'dan ayrı düştü. Ama rengi fark etmeksizin Rusya'yı temsil eden tüm kuvvetler Azerbaycan'ın ve bütün olarak Güney Kafkasya'nın kaybedilmesi gerçeğiyle barışamadı. Ülkede yaşanan iç savaş nedeniyle Rusya Güney Kafkasya'da giden siyasi ve askeri süreçlere aktif müdahale etmeye muktedir değildi. Güney Kafkasya'nın kaybedilmesi gerçeğini hazmetmek zorunda kalan Rusya'nın en azından Petrol Baküsü'nü elinde tutma girişimleri de başarısızlıkla sonuçlandı.

Bolşeviklerin "halkların kendi kaderini tayin etme" hakkını ilan etmeleri ise Sovyet hükümetinin politikasını örtbas etmek, Rus Çarlığı'nın esareti altında olan halklar arasında yürüttüğü politikayı daha ince yöntemlerle sürdürme amacı taşıyordu. Bu hukukun asıl mahiyeti 1918 yılının Mart ayında Bakü'de gerçekleştirilen Türk-Müslüman soykırımında tam çıplaklığıyla ortaya çıktı. Bu "kaderini tayin etme" hakkı yurtiçinde Bolşeviklerin işine çok yarasa da uluslararası alanda, özellikle de Brest-Litovsk Barış Konferansı'nda Sovyet Rusyası'nı gerçeklikle karşı karşıya getirdi.

¹⁸¹ C. Hesenov, *Azerbaycan beynelkalk münasibetler sisteminde*, s. 106.

¹⁸² Dokumenti vneşney politiki SSSR, T. 1, s. 490-491.

III. BÖLÜM

BREST-LİTOVSK BARIŞ KONFERANSI'NDA KAFKASYA MÜSLÜMANLARININ BAĞIMSIZLIĞI MESELESİ

Bolşevikler Rusya'da iktidarı ele geçirdikten hemen sonra, 26 Ekim (8 Kasım) 1917'de "Barış Kararnamesi"ni kabul ettiler. Birinci Dünya Savaşı'na katılan tüm devletlere çağrı niteliğinde olan bu kararnamede "savaşın derhal durdurulması, ateşkesin imzalanması, hiçbir toprak ilhakı ve savaş tazminatı olmadan demokratik ve adil bir barış imzalanması" isteniyordu.¹⁸³ Lenin tarafından kaleme alınan bu kararname savaşan devletlerin hükümetlerinden daha ziyade bu devletlerin halklarına, emekçilerine müracaat şeklinde düzenlenmişti ve tamamen siyasi propaganda niteliği taşımaktaydı. Sovyet hükümeti henüz hiçbir devlet tarafından tanınmadığı için Lenin'in bu kararnamesi başlangıçta pek fazla ciddiye alınmadı.

¹⁸³ Dokumentı vneşney politiki SSSR, T. 1, s. 11-14.; İ. İvaşın, Oçerki vneşney politiki SSSR, Moskva, Gospolitizdat, 1958, s. 38.

Bu kararnameye en olumlu yaklaşan Osmanlı Devleti oldu. Çünkü birçok cephede mağlup olan, ordusu neredeyse dağılan ve büyük ekonomik sıkıntılara maruz kalan Türkiye'de savaşın sona ermesi ve barışın imzalanması sabırsızlıkla bekleniyordu. Herkes Türkiye'nin toprak kaybetmeden ve savaş tazminatı ödemededen bu büyük harpten kurtulmasını istiyordu. İngiltere ve Fransa'nın (yenik durumda olmasaydı eğer, aynı zamanda Rusya'nın) Türkiye'ye çok ağır şartlar kabul ettireceğinden kimse kuşku duymuyordu. Bu nedenle Sovyet Rusyası'ndan gelen "ilhaksız ve tazminatsız barış" teklifi Türkiye'de büyük memnuniyetle karşılandı.

Bolşeviklerin "Barış Kararname"si İtilaf Devletleri tarafından öfkeyle karşılandı ve bu kararnameye hiçbir resmi tepki gösterilmedi. İngiltere, Fransa ve ABD cephelerdeki Rus askerlerine savaş devam ettirecekleri takdirde para ve gıda yardımları vaat ediyor, Sovyet Rusyası'nın barış girişimlerine engel olmak istiyor ve her vasıtayla Bolşevik rejiminin devrilmesi için çalışıyorlardı.¹⁸⁴

İlhaksız ve tazminatsız genel bir barış imzalamak isteyen Sovyet Rusyası bu amaçla İtilaf Devletlerine birkaç kez müracaat etse de hiçbir sonuç alınmadı. Böyle olunca, Sovyet hükümeti tek taraflı olarak Merkez devletleriyle barışı sağlayıp savaştan çıkma kararı aldı ve 13 (26) Kasım 1917 tarihinde Sovyet delegeleri cepheyi aşarak Alman Başkumandanlığı'na uzlaşma teklifiyle müracaat ettiler.¹⁸⁵ Almanya Bolşeviklerin barış teklifine olumlu yanıt verdi. Sonuçta 2 (15) Aralık 1917'de Brest-Litovsk'ta Almanya, Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ile Sovyet Rusyası arasında 11 maddeden oluşan barış antlaşması imzalandı, cephelerde 28 günlük (4 [17] Aralık 1917-1 [14] Ocak 1918) ateşkes ilan edildi ve barış görüşmelerinin başlanmasına karar verildi.¹⁸⁶

Bu dönemde artık Güney Kafkasya'da Kafkasya Komiserliği kurulmuştu. Bu kurum Bolşevik iktidarını asla kabul etmiyordu ve Rusya'yla ilgili tüm meselelerin Müessisler Meclisi'nde çözüleceği kanaatindeydi. Bu nedenle Osmanlı Devleti Kafkas cephesinde ayrı bir barış antlaşması imzalamak zorunda kaldı. Enver Paşa Lenin hükümetinin barış girişiminde bulunduğu haberini aldıktan hemen sonra 3. Ordu komutanı Mehmed Vehib Paşa'dan Kafkasya cephesindeki Rus Başkumandanlığı'yla irtibata geçip barış teklifinde bulunmasını istedi. Ayrıca telgrafta, barışın sağlanması sırasında birtakım hususlara dikkat edilmesini Vehib Paşa'ya bildirmekteydi: "Ruslar Rus sınırının gerisine çekilecek, Osmanlı ordusu onları takip etmeyecektir. Ancak bölgede kontrol ve genel güvenliğin sağlanması için Osmanlı hükümet memurlarıyla yeterli sayıda küçük jandarma birlikleri tedricen Rusların terk ettikleri bölgede konuşlanacaktır."¹⁸⁷ Buradan da anlaşıldığına göre, Enver Paşa Bolşeviklerin ilhaksız ve tazminatsız barış çağrısına saflıkla inanmıştı.

Enver Paşa'dan aldığı emir doğrultusunda hareket eden Vehib Paşa "Rus Kafkasya Ordusu Genel Kumandanlığı'na" barış teklifiyle 11 (24) Kasım 1917'de yazdığı mektubu ertesi gün Teğmen Kahraman'la Erzincan'daki Rus 1. Kafkas Kolordusu Kumandanı General Lyahov'a gönderdi. Bu mektup Rus Kafkas Orduları Kumandanı General P.A. Prjevalski'ye 17 (30) Kasım tarihinde ulaştı.¹⁸⁸ General Prjevalski, Vehib Paşa'nın mektubunu Zakafkasya Komiserliğine gönderdi. Komiserlik 21 Kasım (4 Aralık) tarihli oturumunda Vehib Paşa'nın mektubunu müzakere etti. Bu meseleyle ilgili Komiserliğin kabul ettiği kararda belirtiliyordu ki Rusya'da tek, merkezi ve herkes tarafından kabul edilen hükümet olmadığından, iç savaş sonucunda yüksek kumandanlık sistemi dağıldığından, ayrıca Rusya'nın genel siyasi durumunu dikkate alarak, Zakafkasya Komiserliği Osmanlı Kumandanlığı'nın teklifini olumlu karşılamakta ve Osmanlı tarafının İngiltere'nin Mezopotamya'daki ordusuna tehlike yaratacak herhangi

¹⁸⁴ ATASE, A. 4/6514, K. 3182, D. 75-15, F. 1-10.

¹⁸⁵ Dokumentı vneşney politiki SSSR, t. 1. s. 25.

¹⁸⁶ ATASE, A. 1/2, K. 324, D. 1308-371, F. 1-17; Dokumentı vneşney politiki SSSR, t. 1. s. 47-51; A.N. Kurat, Brest-Litovsk Müzakereleri ve barışı, *Bellekten*, XXXI/121-124, 1967, s. 378.

¹⁸⁷ ATASE, A. 4/3671, K. 2897, D. 301-398, F. 3.

¹⁸⁸ ATASE, A. 4/3671, K. 2921, D. 511, F. 1-9.

stratejik önemi haiz askeri yer değiştirme yapmadan Kafkas cephesinde ateşkes rejiminin uygulanmasını isabetli bulmaktadır.¹⁸⁹ Zakafkasya Komiserliği askeri operasyonları durdurma ve görüşmelere başlama konusunda General Prjevalski'ye talimat verdi.¹⁹⁰ General Prjevalski 22 Kasım (5 Aralık) tarihinde Vehib Paşa'ya mektup göndererek ateşkes antlaşmasının imzalanmasına razı olduğunu bildirdi.¹⁹¹ Nihayet Türk ve Rus delegeleri ateşkesle ilgili görüşmelere 2 (15) Aralık 1917 tarihinde Erzincan'da başlama konusunda anlaşıldılar. Görüşmelerde Osmanlı Devleti'ni 3. Ordu Kurmay Başkanı Miralay Ömer Lütfi Bey, 3. Ordu Harekât Şubesi müdürü Binbaşı Hüsrev Bey ve 3. Ordu tercümanı Yüzbaşı Yakup Bey temsil ediyordu. Rus heyetine ise Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı General Vişinski, 156. Yelizavetpol Piyade Alay Kumandanı ve yardımcısı asker A. Smirnov, Privat (Doçent) V. Tevzaya ve tercüman subay Vedrinski dahildi.¹⁹²

Bu arada Enver Paşa Türk heyetine gönderdiği şifreli telgrafta general P.A. Prjevalski'yi ancak Rus Kafkas Orduları kumandanı olarak tanımlarını ve bundan başka bağımsız Kafkasya hükümeti veya diğer bir isim altında onunla müzakerelere girişmemelerini istiyordu. "Barış görüşmeleri ayrıca bir müstakil Kafkas hükümetiyle yapılacak olursa, o zaman işgal altındaki topraklarımızın boşaltılmasında zorluklarla karşılaşabiliriz."¹⁹³ Enver Paşa'nın Türk heyetine gönderdiği diğer bir telgrafta ise, "Brest-Litovsk mütareke hükümlerinin Kafkasya'daki Osmanlı ve Rus orduları arasında da kabul edilmesi gerektiğinin Rus Kafkasya Ordusu Genel Kumandanlığı'na bildirilmesi" istenmekteydi.¹⁹⁴

3 (16) Aralık 1917'de Erzincan'daki Rus delegeleri Müstakil Kaf-

kas Hükümeti adına hareket ettiklerini beyan etmişlerdi¹⁹⁵ ve Avrupa cephesinde kabul edilen kararları esas olarak tanımayacaklarını, ancak Rusya Cumhuriyeti'nin merkez devletleriyle yapacağı genel barış Müessisler Meclisi tarafından onaylandıktan sonra bu hükümlerin Kafkas cephesi için de zorunlu olarak yürürlüğe konulacağını bildirmişlerdi.¹⁹⁶ Meydana gelen durumdan rahatsız olan Enver Paşa Ruslara aşağıdaki bağlamda cevap verilmesini 4 (17) Aralık tarihli telgrafta Vehib Paşa'ya bildirmişti: "Osmanlı Ordusu Başkumandanlığı'ndan bana verilen talimatta, Brest-Litovsk'ta imzalanan barış şartlarının Kafkasya'da bulunan Osmanlı ve Rus orduları arasında da kabul edileceği bildirilmiştir. Buna göre de ben asker olmak itibarıyla aldığım emir gereğince, belirtilen mütareke şartlarını Rus Orduları Başkumandanlığı'nın Kafkas hükümeti veya diğer bir hükümet adına veya müstakilen hareket etmesiyle ilgili bulunmadığımı beyan ederim."¹⁹⁷

Enver Paşa aynı gün Brest-Litovsk'a gönderdiği telgrafta konferanstaki Türk askeri delegesi Zeki Paşa'ya, "Kafkas cephesindeki Rus Başkumandanlığı Müstakil Kafkas Hükümeti adına hareket etmiştir. Brest'teki müttefik ve Rus delegelerini bu meseleyle ilgili haberdar edin; onların ne düşündüklerini, özellikle Rus delegenin bu meseleye yaklaşımını öğrenerek bana bilgi verin" diyordu.¹⁹⁸ Enver Paşa tarafından 5 (18) Aralık 1917 tarihinde General Lossow aracılığıyla Almanya Genelkurmay Başkanı General Hindenburg'a gönderilen şifreli telgrafta da Kafkasya'daki durumla ilgili bilgi veriliyor ve Vehib Paşa'ya müstakil bir Kafkas hükümetiyle görüşmeler yapmaması emrediliyordu.¹⁹⁹

Enver Paşa'yı rahatsız eden esas mesele Rusya'nın işgali altındaki Türk topraklarının boşaltılması meselesiydi. Bu nedenle Türkler Er-

¹⁸⁹ Dokumenti i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 11-12.

¹⁹⁰ age. s. 12.

¹⁹¹ ATASE, A. 4/3671, K. 2921, D. 159-510, F. 1-1, 1-3; ATASE, A. 4/3671, K. 2921, D. 511, F. 1-9; Dokumenti i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s.13.

¹⁹² A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 332-333.

¹⁹³ ATASE, A. 4/3671, K. 2897, D. 301-398, F. 3-61; ATASE, A. 1/2, K. 340, D. 1366-406, F. 1-8, 1-34; ATASE, A. 1/2, K. 529, D. 2067-357, F. 18.

¹⁹⁴ ATASE, A. 4/3671, K. 2897, D. 301-398, F. 3-62.

¹⁹⁵ ATASE, A. 1/2, K. 340, D. 1366-406, F. 1-15; ATASE, A. 1/2, K. 152, D. 681-376, F. 9-1.

¹⁹⁶ ATASE, A. 4/3671, K. 2921, D. 159-510, F. 1-8.

¹⁹⁷ ATASE, A. 1/2, K. 340, D. 1366-406, F. 1-10.

¹⁹⁸ ATASE, A. 1/2, K. 529, D. 2067-357, F. 15.

¹⁹⁹ ATASE, A. 1/2, K. 529, D. 2067-357, F. 18.

zincan görüşmelerindeki Rus delegesini Bolşevik hükümetini tanımayan bir hükümetin delegeleri olarak kabul etmek istemiyorlardı. Fakat Rus delegesi de taviz vermek niyetinde değildi ve sonuna kadar da kendi tutumunda ısrar etti.

Nihayet uzun müzakerelere gerek duymadan, 5 (18) Aralık 1917 saat 15.00'te Erzincan'da Rus ve Türk ordu kumandanlıkları arasında 14 maddeden oluşan mütareke antlaşması imzalandı.²⁰⁰ Bu mütarekenin IV. maddesinde "Kafkas cephesindeki Türk birliklerinin Suriye-Mezopotamya cephesindeki İngiliz ordularına karşı yapılan askeri operasyonlara katılımı kabul edilemez olarak değerlendirilmektedir ve bu şartın ihlali Kafkasya cephesinde askeri operasyonların yeniden başlamasına neden olacaktır" deniliyordu. Mütarekenin 12. maddesi ise şöyleydi: "(...) Merkez devletleri ile Rusya Cumhuriyeti arasında genel bir mütareke antlaşması imzalanırsa, bu sözleşmenin tüm bentleri Kafkas cephesi için de geçerli olacaktır."²⁰¹

Sonradan Enver Paşa Türk tarafının ordularının yer değişimi yapmaması ve Kürtlerle ilgili kabul ettiği yükümlülüklerin karşılığında Rus tarafının da aynı içerikli yükümlülükleri kabul etmesi için Erzincan mütarekesinde değişiklikler yapmak istediye de onun bu istekleri sadece kağıt üzerinde kaldı.²⁰² Ayrıca, Enver Paşa 7 (20) Aralık 1917'de 2. Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği ve acil yerine getirilmesini istediği şifreli telgrafta, "Demarkasiya hatları tespit edilmeden önce 2. Ordu zayıf istihbarat eylemleri gerçekleştirip, mümkün olduğu kadar ordu cephesini ileri çeksin ve herhangi bir operasyona yol vermeden düşman askerlerinin olmadığı yerleri işgal

²⁰⁰ ATASE, A. 4/1933, K. 2697, D. 284-88, F. 1-3; ATASE, A. 1/1, K. 153, D. 682-380, F. 2; Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 18-21; Dokumentı vneşney politiki SSSR. T. 1. c. 53-56.

²⁰¹ ATASE, A. 1/1, K. 152, D. 679-382, F. 152-1, 9; ATASE, A. 4/1933, K. 2697, D. 284-88, F. 1-9; ATASE, A. 4/3671, K. 2921, D. 511, F. 1-10, 1-11, 1-12; Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 19-20, 21; Dokumentı vneşney politiki SSSR. T. 1, s. 53-56.

²⁰² ATASE, A. 1/1, K. 152, D. 681-376, F. 6-9; ATASE, A. 1/2, K. 340, D. 1366-406, F. 1-27.

etsin" diye kaydediyordu.²⁰³ Bununla tespit edilecek demarkasiya hattının mümkün olduğu kadar ileriye çekilmesi öngörülmekteydi.

Böylece 2 (15) Aralık 1917 tarihli Brest-Litovsk ve 5 (18) Aralık 1917 tarihli Erzincan mütarekeleriyle Birinci Dünya Savaşı'ndaki Rus-Türk Savaşı sona erdi.

9 (22) Aralık 1917'de Sovyet Rusyası ile Almanya bloku ülkeleri arasındaki Brest-Litovsk Barış Konferansı kendi işine başladı ve görüşmelere birkaç kez ara verilmekle konferans 3 Mart (18 Şubat) 1918'e kadar devam etti. Bu dönemde Osmanlı Devleti tüm dikkatini barış görüşmelerine yöneltmişti. Genellikle Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk Barış Konferansı'nda gerçekleştirmek istediği Kafkasya'yla ilgili istekleri üç kısma ayrılabilir:

1. Rusların işgali altında bulunan Doğu Anadolu vilayetlerinin boşaltılması (geri alınması);

2. 1877-1878 yılları Rus-Türk Savaşı'nın sonucuna göre Osmanlı Devleti'nin ödeyemediği savaş tazminatının bir kısmının bedeli olarak Rusya'ya vermek zorunda kaldığı Türk topraklarının –Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinin– Osmanlı Devletine iadesi;*

3. Sovyet Rusyası'nın ilan ettiği "ulusların kendi mukadderatını tayin etme" hakkından yararlanıp Kafkasya Müslümanlarının bağımsızlığına ulaşmak ve Kafkasya'da Türkiye'nin himayesi altında bir Müslüman devleti yaratmak.

Osmanlı Devleti'nin Başkumandan Vekili ve Askeri Bakanı Enver Paşa 3 (15) Aralık 1917'de Brest-Litovsk konferansındaki Türk de-

²⁰³ ATASE, A. 1/1, K. 152, D. 681-376, F. 6-10; ATASE, A. 4/1933, K. 2697, D. 284-88, F. 1-18.

* 1877-1878 yılları Rus-Türk Savaşı'nda mağlup olan Osmanlı Devleti'nin tazminat olarak Rusya'ya 1 milyar 410 milyon ruble ödemesi gerekiyordu. Bu tazminatı ödeyemeyen Osmanlı Devleti Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerini, ayrıca Dobruça'yı Rusya'ya vermek zorunda kalmış ve bunun karşılığında tazminatın hacmi 400 milyon rubleye indirilmişti. (E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s. 66.) Berlin kongresinin kararlarına göre, Beyazid şehri ve Alaşkert çölü Osmanlı Devleti'ne iade edilse de Kars, Ardahan ve Batum vilayetleri Rusya'da kaldı. (A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 89-90.)

legesi Almanya'daki Osmanlı askeri ataşesi Zeki Paşa'ya gönderdiği telgrafta, "Rus işgali altında bulunan Osmanlı topraklarından Sovyet Rusyası askerlerinin çekilmesi meselesini müttefik heyetlerle müzakere ettikten sonra Sovyet heyetinden talep edin" diye bildiriyordu.²⁰⁴ Bundan dört gün sonra, Enver Paşa Zeki Paşa'ya gönderdiği 7 (20) Aralık 1917 tarihli telgrafta ise "1877-1878 yılları Rus-Türk Savaşı'nın sonuçlarına göre savaş tazminatı olarak Ruslara verilmiş Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinin Osmanlı Devleti'ne iadesi meselesini Ruslarla barış görüşmelerinden kaldırın ve bu meselenin Osmanlı Devleti'nin lehine çözülmesi için samimi bir dost olan General Ludentorff'un yardımını rica edin" diye kaydediyordu.²⁰⁵ Bunun ardından, 12 (25) Aralık'ta Enver Paşa İstanbul'daki Alman Askeri Ataşesi Tuğgeneral Otto von Lossow aracılığıyla Almanya Başkumandanlığı'ndan tazminat olarak Rusya'ya verilmiş üç vilayetin yeniden Osmanlı Devleti'ne iadesi için yardım etmesini istedi.²⁰⁶ Enver Paşa aynı gün Zeki Paşa'ya gönderdiği telgrafta da kaydedilen üç vilayetin Osmanlı Devleti'ne iadesi amacıyla Almanya Başkumandanlığı'na yardım için müracaat etmesini istiyordu. Enver Paşa 14 (27) Aralık'ta Almanya'nın Genelkurmay Başkan Yardımcısı General Erich Ludendorff'a gönderdiği telgrafta Türk isteklerinin Almanya tarafından desteklenmesini rica ediyordu.²⁰⁷ Ama Almanya başlangıçta Türkiye'nin bu taleplerini desteklemedi.²⁰⁸ Aslında Osmanlı Devleti'nin Rusların işgali altında bulunan Türk topraklarının boşaltılması ve savaş tazminatı olarak Rusya'ya verilmiş Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerini geri istemesi Sovyet Rusyası'nın "ilhaksız ve tazminatsız barış" kararnamesine tamamen uygundu. Fakat Osmanlı Devleti'nin bu isteğini kabul etmekle kendisinin de işgal ettiği toprakları boşaltmak zorunda kalacağını çok iyi anlayan Almanya böyle bir istek karşısında Sovyet Rusyası'nın da bunun aksi teklifler ileri süreceğinden

çekinerek, Ruslardan önce Türklerin isteklerini reddetti.

Brest-Litovsk Barış Konferansı'na katılmak için İstanbul'dan yola çıkan Osmanlı heyetine yazılı olarak verilen, ayrıca müttefik hükümetlere de bildirilen talimatta Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rusya tarafından işgal edilen arazilerin boşaltılmasından başka Osmanlı Devleti'nin Sovyet Rusyası'ndan herhangi bir toprak isteği olmadığını da belirtmek gerekir. Muhtemelen Enver Paşa Türk Heyeti Başkanı, Dışişleri Bakanı Ahmet Nesimi Bey'e Elviye-i Selâse'yle (Kars, Ardahan ve Batum vilayetleriyle) ilgili herhangi bir sözlü talimat vermiştir. Fakat Enver Paşa 1878 yılında Rusya'ya verilmiş Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinin Osmanlı Devleti'ne iadesi meselesinin Brest-Litovsk konferansında kaldırılmasını ilk kez 7 (20) Aralık 1917 tarihli telgrafta Zeki Paşa'dan istemişti.

Enver Paşa'dan aldığı emir üzerine hareket eden Zeki Paşa birkaç kez konferanstaki Alman Heyeti Başkanı, Doğu Orduları Grubu'nun Komutanı General Max Hoffman'dan "Ruslar tarafından işgal edilen Türk topraklarının boşaltılması" şartının mütareke maddeleri arasına alınmasını istese de General Hoffman "Alman Başkumandanlığı'ndan bu meseleyle ilgili herhangi bir emir almadığını" öne sürerek, bu meselenin Ruslarla özel olarak müzakeresinin gerekli olduğunu bildirdi.²⁰⁹

Zeki Paşa, ayrıca 16 (29) Aralık 1917 tarihinde Brest-Litovsk'taki Sovyet delegelerinden Lev Kamenev'le buluşup Rusya'nın işgali altında bulunan Doğu Anadolu vilayetlerinin boşaltılmasını istedi. Kamenev de "Sovyet hükümeti prensip itibarıyla işgal altındaki Türk topraklarının boşaltılmasını kabul ediyor. Ama bu, bazı şartlar dahilinde mümkün olacaktır. Şöyle ki bu bölgelerden göç etmiş veya Türkler tarafından başka bölgelere göçürülmüş nüfus millet ve mezhep farkı gözetilmeksizin kendi yerlerine geri getirilmeli, her iki taraftan oluşturulan bir komisyon bunu kontrol etmeli ve nüfus yerleştirildikten sonra bu arazilerin Türkiye'ye bağlı kalmak veya

²⁰⁴ ATASE, A. 1/2, K. 529, D. 2067-357, F. 2.

²⁰⁵ S. Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s. 119.

²⁰⁶ S. Kılıç, *age.* s. 119.

²⁰⁷ ATASE, A. 1/2, K. 529, D. 2067-357, F. 14.

²⁰⁸ ATASE, A. 1/1, K. 151, D. 678-200, F. 108-5.

²⁰⁹ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 363-364; S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 13.

özerklik halinde idare edilmek isteği referandumla tespit edilmeli, bu arazilerin idare biçimine Türkiye hükümeti tarafından garanti verilmelidir” diye açıkladı.²¹⁰ Kamenev'in bu “ilkeleri” hemen sonra Lenin ve Stalin tarafından ilan edilecek (29 Aralık 1917) “Türkiye Ermenistanı” hakkında kararnamedeki prensiplerle aynıyet teşkil ediyordu.

Bu arada Osmanlı hükümeti kendi tutumunda ani değişiklik yaparak Zakafkasya Komiserliği'yle yakınlık kurmaya karar verdi. Bu amaçla Enver Paşa 3. Ordu Komutanı Vehib Paşa'dan Zakafkasya hükümeti hakkında bilgi istiyordu. Enver Paşa'nın Vehib Paşa'ya gönderdiği 20 Aralık 1917 tarihli telgrafta şöyle deniliyordu: “Müstakilen hareket edeceğine dermiyân eyleyen Kafkas Cumhuriyeti'ni yöneten kimlerdir? Bunların Rus hükümet-i hâzırasına karşı efkâr ve vaziyetleri nedir? Bu cumhuriyette bilhassa İslamlarla Gürcüler ve Ermenilerin ve anâsırı sâirenin mevkileri nasıldır? Hangi unsur vaziyete en ziyade hâkim ve nâafiz bulunmaktadır? Müslümanların muayyen bir meslek ve maksatları var mıdır? Her unsurun başlıca rüseyası kimlerdir ve Kafkas Cumhuriyeti'yle bunların munâsebât ve alâkaları ne derecededir?”²¹¹

Enver Paşa'nın bu telgrafına Vehib Paşa aşağıdaki cevabı verdi: “Bağımsız Kafkas Hükümet Meclisi çoğunluğunu Ermenilerin ve Gürcülerin, az bölümünü Rusların teşkil ettiği 40 kişiden oluşmaktadır. Kafkas Ordusu Genelkurmayı'nın da bu mecliste etkili bir komiseri bulunmaktadır. Bu meclis toplantılarını Tiflis'te Büyük Knyaz Nikolay Nikolayeviç'in sarayında düzenliyor. Rusların bizden istila ettiği ve bugün kendi işgalinde ve istilasında bulundurdıkları arazinin Ermenilere ait olmak ve buna mukabil Kafkas dahilindeki Ermeni topraklarının bir kısmından sarf-ı nazar edilmek suretiyle, Ermeniler ile Gürcüler işbirliği yaparak, harbin devamına taraftar ve Bolşevik hükümetine karşıttılar. Genel olarak gerek Kuzey Kafkas ve gerekse Güney Kafkas hükümetinin tutumları aynıdır. Kafkas Müslümanları

politikaya kayıtsız bulunuyorlar ve icra-yı nüfuz ve etkiden halidirler. Kafkas ordusu zabitanı Bolşeviklerin politikasına muhalif bulduklarından dolayı harpten yanadırlar, bir kısmı ise, Ermeni ve Gürcü amalı için kan dökmeyeceklerini beyan etmekte ve memleketlerine sevk edilmelerini arzu etmektedirler. Karadeniz donanması Bolşevik hükümetinden yanadır ve hatta Kafkas Ordusu'nun özellikle sahildeki kıtaatını bu donanma teşvik etmektedir.”²¹²

Artık bu dönemde Osmanlı Devleti ne pahasına olursa olsun Güney Kafkas hükümetinin bağımsızlığını tanımaya ve bununla da Rusya'nın Kafkasya'ya hâkim olmasını önlemeye çalışıyordu. Türkiye ile Rusya arasında Kafkasya'da tampon rolünü oynayacak bir devletin ortaya çıkması Osmanlı Devleti'nin planlarına uygundu. Ama Osmanlı yetkili daireleri bu devleti Ermeni ve Gürcülerin avantaj teşkil ettikleri Zakafkasya Komiserliği'nin şahsında değil, Kafkasya Müslümanlarının bir “İslam Devleti” olarak görmek istiyorlardı. Fakat Doğu Anadolu'nun da bir kısmı Ruslar tarafından işgal edildiğinden Türkler Kafkasya'dan uzak düşmüşlerdi ve bölgede yaşanan olayların gidişatını etkileme imkanları yoktu. Bu nedenle Osmanlı Devleti realiteyle barışıp Zakafkasya Komiserliği ile ilişki kurmaya, onun «bağımsızlığı»nı tanımaya karar verdi. Enver Paşa Vehib Paşa'ya gönderdiği 12 Ocak 1918 (30 Aralık 1917) tarihli şifreli telgrafta Güney Kafkasya hükümetinin Brest-Litovsk barış görüşmelerine davet edilmesini istiyor ve şöyle kaydediyordu: “Brest-Litovsk'ta dünkü oturumda Ukrayna hükümetinin istiklali Rusya Cumhuriyeti Hükümeti tarafından onaylanmakla ve kabul edilmekle Ukrayna delegelerinin bağımsız olarak barış müzakerelerine katılımı kabul edildi. Önceki mütarekede Rus Kafkas Ordusu Komutanlığı tarafından tespit edilmiş Kafkas Cumhuriyeti veya bağımsız hükümetinin teşekkülü, bizce pek şayan-ı arzu olup eğer bu cumhuriyet veya hükümetin teşekkülünde bu arada bizim de yardımımızı Kafkas siyasileri istiyorlarsa, buna her şekilde hazırız. Fakat kendileri, Ukraynalıların yaptığı gibi, Kafkas Cumhuriyeti veya hükümeti delege-

²¹⁰ A.N. Kurat, age. s. 364.

²¹¹ ATASE, A. 1/2, K. 340, D. 1366-406, F. 1-22.

²¹² ATASE, A. 1/1, K. 153, D. 682-380, F. 4, 4-1, 2, 3, 4.

lerini vakit geçirmeden seçip Brest-Litovsk'a göndersinler. Orada onların kabul edilmesine ve temsil ettikleri hükümetin resmen tanınmasına yardım edeceğiz. Herhalde başarı elde edilecektir.”²¹³

Vehib Paşa, Enver Paşa'nın bu isteğini 16 (3) Ocak 1918'de Kafkas cephesinin Başkomutanı General Odişelidze'ye bildirdi ve Zakafkasya Komiserliği'ni resmen Brest-Litovsk'a davet etti.²¹⁴ Fakat Zakafkasya Komiserliği 23 (10) Ocak'ta Vehib Paşa'ya çektiği telgrafta Brest barışına katılmaktan imtina ettiğini ve kendisinin Rusya'nın bir parçası olduğunu bildirdi.²¹⁵

Enver Paşa müzakere için Tiflis'e bir Osmanlı heyeti göndermeyi teklif ettiyse de Zakafkasya Komiserliği bu teklifi kabul etmedi.²¹⁶ Zakafkasya Komiserliği'nin barış konusunda kararsız davranışlarına rağmen, Osmanlı Devleti bu hükümetle siyasi ilişkiler kurmakta ısrarlıydı. Enver Paşa Vehib Paşa'ya gönderdiği 25 Ocak 1918 tarihli telgrafta “Odişelidze'nin yanına bir erkan-ı harbiye reisi veya harbiye subayı gönderin ve General'in gerçekten Gürcü amalına hizmet ettiği tam anlaşıldıktan sonra bizim noktai-nazarımızın ona sözlü şekilde tebliği uygun görülür” diye kaydediyor ve devam ediyordu:

“Gürcüler ya müstakil bir Gürcü hükümeti teşkil ederler veya Şarki Dağistan'la (Azerbaycan kastediliyor – V.G.) birleşerek müttehid hükümet vücuda getirirler ve bu halde bizim araziyle hiç alakaları kalmamak şartıyla Ermenileri de bu heyet-i müttehideye kabul edebilirler. Veya 93 Harbi'nde Rusların bizden cebren aldıkları yerler bize bırakılmak üzere Gürcüler ile Dağistanlılar (Azeriler – V.G.) Kafkasya dahilindeki Ermeni bölgelerini kendi aralarında taksim edebilirler.

Hangi şekil ve surette olursa olsun biz böyle bir Kafkas hü-

kümetini şimdiden resmen tanırız ve tasdik ederiz; hatta icab ederse kendilerine para ikrâz etmek, kıtaât veya malzeme-i harbiye göndererek muâvenet-i fiiliyede bulunmak suretiyle yardım etmeye de hazırız. (Fakat, yukarıda yazdığım vechle bunları General Odişelidze'nin eskâr ve niyyât-ı hakikiyesi iyice anlaşıldıktan sonra tebliğ etmek câizdir.)”²¹⁷

Enver Paşa'nın bu tutumu Kafkasya'daki Rus ordusu dağıldıktan sonra Osmanlı Devleti'nin Kafkasya yönünde ilerlemesine karşı oluşmakta olan Gürcü-Ermeni ittifakının gerçekleşmesine yol vermemesinden ileri geliyordu. Çünkü bu dönemde İngiltere ve ABD Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya dahil olmasının önlenmesi amacıyla Gürcü ve Ermeni ordularının oluşturulması ve Türk ilerleyişine karşı onların ittifakının oluşması yönünde büyük çaba gösteriyorlardı.

Belirttiğimiz gibi, Osmanlı Devleti Brest-Litovsk görüşmelerine büyük önem veriyordu ve tüm dikkatini barış konferansına yöneltmişti. Bu nedenle Osmanlı Devleti Sadrazamı Mehmed Talat Paşa'nın Brest-Litovsk'a gitmesi uygun görüldü²¹⁸ ve 1918 yılı Ocak başlarında Talat Paşa barış konferansına katıldı.²¹⁹

Sovyet Rusyası “Türkiye Ermenistanı” hakkında kararnameyi ilan ettikten sonra Sovyetlerin Doğu Anadolu'yla ilgili stratejik hedefleri Brest'teki Osmanlı heyeti için tam gerçekliğiyle açıklığa kavuşmuş oldu²²⁰ ve bu onları harekete geçirdi. 17 Ocak 1918'de Brest-Litovsk'tan Enver Paşa'ya gönderilen telgrafta şöyle deniyordu: “(...) Almanlardan gerek kuvvet isteyerek Karadeniz tarikiyle Batum'a asker çıkarmak ve mümkün olur ise Kafkasya'daki Müslümanlarla birleşerek muharebenin ibtidasındaki fikrinizi realize etmekten başka çare yoktur. Ruslar, bütün Rusya namına akd-i sulh ettiklerine göre,

²¹³ ATASE, A. 1/2, K. 340, D. 1366-406, F. 1-48; ATASE, A. 4/3671, K. 2906, D. 438-154, F. 7-6.

²¹⁴ ATASE, A. 4/3671, K. 2906, D. 438-154, F. 7-2, 7-3, 7-4, 7-8; Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 52.

²¹⁵ Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 109-110.

²¹⁶ ATASE, A. 4/3671, K. 2905, D. 433, F. 1-32; Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 25-26.

²¹⁷ ATASE, A. 4/3671, K. 2905, D. 433, F. 5-24; ATASE, A. 4/3671, K. 2921, D. 511, F. 1-24.

²¹⁸ BOA, DH. KMS, D. 46-1, G. 25.

²¹⁹ BOA, HR. SYS, D. 2295, G. 1.

²²⁰ BOA, HR. SYS, D. 2450, G. 4.

şeklen kendilerine asi vaziyette kalan Kafkas Cumhuriyeti'ne karşı yapılacak bu harekâta itiraz etmemeleri lazım gelir..."²²¹

18 Ocak 1918'de Enver Paşa Brest'te bulunan Ahmet Nesimi Bey'e gönderdiği telgrafta Rus işgali altında olan bölgelerde Ermenilerin Müslüman halkına karşı işlediği vahşetten bahsettikten sonra "Eğer Ruslar bu vahşeti önlemezlerse, Osmanlı Devleti büyük ölçekli askeri operasyona başlamak zorunda kalacaktır" diyordu. Enver Paşa bu kararının Rus heyetine de bildirilmesini istiyordu.²²²

16 Ocak 1918'de Talat Paşa Ahmet Nesimi Bey, Ahmet İzzet Paşa ve İbrahim Hakkı Paşa ve o zaman Brest-Litovsk'ta bulunan Almanya Dışişleri Bakanı Richard von Kühlmann'la Rus işgali altında bulunan Doğu Anadolu vilayetlerinin boşaltılması meselesine ilişkin geniş kapsamlı görüşmeler yaptı. Görüşmelerde Kühlmann, "Bolşeviklerle esas itibariyle barış imzalamaya imkânı yok. Yakın zamanda durumda değişiklik olacaktır (yani ateşkes sona erecek) ve dolayısıyla Rus işgali altındaki Türk topraklarının geri alınması için askeri operasyonlara başlamak mümkün olacaktır; bu suretle ortada siyasi bir engel kalmayacaktır" dedi.²²³ Bu konuşmalardan esinlenen Talat Paşa, aynı gün İstanbul'a, Enver Paşa'ya telgraf çekerek, Kühlmann'la yaptığı görüşmeler hakkında bilgi verdikten sonra, Enver Paşa'nın Almanya Genelkurmay Başkanlığı'yla irtibata geçerek, Türk ordusunun ileri harekâtını başarıyla gerçekleştirmek için şimdiden hazırlık görülmesinin zaruri olduğunu bildirdi.²²⁴

Talat Paşa daha sonra mezkûr telgrafta "Ukrayna'yla barış sağlandıktan sonra Almanlar Bolşevikleri barış imzalamaya zorlamak için Petrograd üzerinden saldırıya geçmek niyetindedir ve bunun için gereken hazırlıklara başlamışlardır. Türk heyeti meselenin bu şekilde

çözülmesinin bizim menfaatlerimiz açısından da uygun olacağı kanısındadır. Bolşeviklerin propagandalarının arkasında başka şekilde eski Rusya'yı yeniden kurma isteği vardır" diye bildiriyordu.

Bolşeviklerin tek bir Rusya Cumhuriyeti yaratma niyetiyle Finlandiya ve Ukrayna'nın istiklaline karşı saldırıya geçmeleri onların asıl amaçlarını ortaya koymuştur. Bağımsız bir Ukrayna teşekkül ederse, Kırım hükümeti de teşekkül edecek ve gelecekte Kafkasya'da bir Müslüman devletinin teşekkülü mümkün olacaktır.²²⁵

3 Şubat'ta Osmanlı ve Sovyet delegeleri arasında yapılan görüşmede Bolşevik delegeleri Osmanlı Devleti'nin Kafkasya hükümetiyle müzakerelere başladığına ilişkin haber alındığı ve bunun ne derece doğru olup olmadığını Türk heyetinden öğrenmek istediler. Türk delegeler bildirdiler ki Türkiye ile Kafkasya hükümeti arasında herhangi bir müzakere yapılmamıştır.²²⁶

10 Şubat 1918'de Brest-Litovsk görüşmeleri bir kez daha kesildi ve Sovyet heyeti başkanı Lev Troçki Petrograd'a döndü. Böyle bir durumda Sadrazam Talat Paşa, Dışişleri Bakanı Ahmet Nesimi Bey ve Ahmet İzzet Paşa artık Brest-Litovsk'ta kalmaya lüzum görmeyerek İstanbul'a döndüler. Türkiye'nin Berlin'deki büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa ile Zeki Paşa Brest'te kaldılar.

Brest-Litovsk görüşmelerinden bir sonuç hasıl olmayınca, Enver Paşa Kafkas cephesindeki 3. Ordu Komutanı Vehib Paşa'ya Erzincan doğrultusunda saldırı emri verdi. Türk orduları 12 Şubat 1918'de askeri operasyonlara başladı.²²⁷ Almanlar da 18 Şubat'tan itibaren askeri operasyonlara yeniden başladılar.²²⁸ Bunun ardından Almanya 21 Şubat'ta Rusya'ya ultimatom verdi. Bununla da Lenin hükümeti devrimi ihraç etmekle ilgili faaliyetlerini bir kenara bırakıp barış imzalamak zorunda kaldı ve Grigori Sokolnikov'un başkanlığında

²²¹ S. Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s. 241-242.

²²² ATASE, A. 4/3671, K. 2905, D. 433, F. 6-19; ATASE, A. 1/1, K. 153, D. 682-380, F. 4-7; ATASE, A. 1/2, K. 529, D. 2067-357, F. 98; BOA, HR. SYS, D. 2276, G. 3-1; BOA, HR. SYS, D. 2876, G. 3-2.

²²³ E.A. Türkgeldi, *Brest-Litovsk Konferansı Hatıraları // BTTD, III/13, Mart 1986*, s. 49-50.

²²⁴ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 368.

²²⁵ A.N. Kurat, age. s. 368-369.

²²⁶ A.N. Kurat, age. s. 375-376.

²²⁷ ATASE, A. 6/2105, K. 4801, D. 247-14, F. 2-61; ATASE, A. 4/3671, K. 2908, D. 444-52, F. 38.

²²⁸ ATASE, A. 4/3671, K. 2914, D. 477-52 A, F. 21.

Brest'e yeni bir heyet gönderdi.

Sovyet heyetinin konferansı sonuçsuz terk etmesi aslında Türkiye'nin lehine oldu. Bu zamana kadar Türk heyeti Sovyetler karşısında maksimum talepler ileri sürmekten çekinmişti. Türkler bir yandan Almanlardan destek alamıyor, diğer yandan da maksimum talepler ileri sürerek görüşmelerin kesilmesine neden olmak istemiyorlardı. Şimdi artık Sovyet heyetinin göstermiş olduğu *demarche* karşısında görüşmeler yeniden başladığında Türklerin azami talepler ileri sürmesi için uygun ortam yaratılmış bulunuyordu. Talat Paşa ve Nesimi Bey Brest'ten İstanbul'a döner dönmez meseleyi kabine toplantısında müzakere ettiler. Sonuçta Almanların Ruslara verecekleri yeni ultimatomu aşağıdaki Türk taleplerinin dahil edilmesi kararlaştırıldı:

1. 1877-1878 yılları savaşı sonucunda Osmanlı Devleti'nin ödeyemediği savaş tazminatının bedeli olarak Rusya'ya vermek zorunda kaldığı Türk topraklarının -Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinin- Osmanlı Devleti'ne iadesi;

2. Türklerin yerleştiği bu bölgelerin Rus orduları ve kırmızı birlikler tarafından boşaltılması, bu arazilerde kamu düzeni ve güvenliği temin edilinceye kadar bölgenin Türk kuvvetleri tarafından işgal edilmesi;

3. 1878 yılı sınırlarının karşı tarafında bulunan Kafkasya bölgesindeki Müslümanların Sovyet Rusyası'nın ilan ettiği "ulusların kendi kaderini tayin etme" prensibinden yararlanması ve onlara da bu hakkın tanınması.²²⁹

Bu karar 24 Şubat 1918 tarihinde Enver Paşa tarafından Brest'te bulunan Zeki Paşa'ya ve onun aracılığıyla Almanya Başkumandanlığı'na bildirildi. General Ludendorff da Almanya Başkumandanlığı'nın Brest-Litovsk'taki delegesi General Hoffmann'dan bu Türk taleplerinin barış konferansında desteklenmesini ve savunulmasını istedi.²³⁰

Alman askeri kumandanlığının aksine, Dışişleri Bakanı Kühl-

mann bu yeni Türk taleplerini uygun bulmuyor ve "Haddinden fazla büyük olan bu talepler barışı tehlikeye sokabilir ve belki de Osmanlı-Rus çatışmasına neden olur" diyordu. Buna rağmen, Kühlmann Türk isteklerine karşı çıkmayı da uygun bulmuyordu. Sonuçta, aşağıdaki Türk taleplerinin Alman ultimatomuyla birlikte Ruslara verilmesi kararına varıldı:

1. Rusların işgali altında bulunan Doğu Anadolu vilayetlerinin derhal Rus orduları tarafından boşaltılması;

2. 1877-1878 yılları savaşı sonucunda Osmanlı Devleti'nin ödeyemediği savaş tazminatının bedeli olarak Rusya'ya vermek zorunda kaldığı Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinin Rusya ordu bölmeleri tarafından boşaltılması ve bu arazilerde kamu düzeni ve güvenliği temin edilinceye kadar bölgenin Türk kuvvetleri tarafından işgal edilmesi;

3. Şimdiye kadar Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanmış tüm antlaşmaların (özellikle ekonomik alandaki antlaşmaların) iptali.²³¹

Almanya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi Bernsdorf'un vardığı ka-naate göre: "Türk hükümeti diğer cephelerde (Filistin, Suriye ve Irak'ta) kaybettiği arazilerin yerini Kafkasya'yla doldurmak arzusunda idi. Enver ve Talat Paşalar Türklerin Almanlarla birlikte Batum-Bakü demiryolu aracılığıyla Asya'da (Türkistan ve İran'da) ekonomik alanda işbirliği yapabileceklerini iddia etmekteydiler."²³² Görüldüğü gibi Enver ve Talat Paşalar daha Brest-Litovsk barışı imzalanmadan Kafkasya'daki Türk ilerleyişini Bakü'ye kadar uzatmayı düşünmeye başlamışlardı. Bunun gerçekleşmesi için ve özellikle de gelecekte Rus tehdidini uzaklaştırmak amacıyla Kafkasya'daki tüm Müslümanları Osmanlı Devleti'nin himayesi altında bir "İslam Devleti" halinde birleştirmek gerekiyordu. Bu amaçla Enver Paşa tarafından Brest'teki Türk delegesi İbrahim Hakkı Paşa'ya da gerekli

²²⁹ S. Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s. 343.

²³⁰ S. Kılıç, *age.* s. 343.

²³¹ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 381-382.

²³² A.N. Kurat, *age.* s. 382.

talimat gönderilmişti. 27 Şubat 1918'de gönderilen talimatta Kafkasya'yla ilgili aşağıdaki taleplerin kabul ettirilmesi isteniyordu:

"1. Kafkasya genelinde mevcut milletlerin kendi mukadderatını bağımsız şekilde tayin etmesi ve hiçbir durumda iç işlerine müdahale edilmeyeceğinin taahhüt edilmesi;

*2. Rusya genelinde teşekkül edecek diğer Müslüman hükümetlerin de kaderlerini tayin etmede serbest olmalarının kabul edilmesi."*²³³

Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinin Osmanlı Devleti'ne iadesiyle ilgili Türk talepleri Almanlar tarafından kabul edilip Ruslara verilen son ultiyatoma dahil edildikten sonra Brest-Litovsk konferansının son aşamasında, 27 Şubat 1918 tarihinde İbrahim Hakkı Paşa Rusya heyeti önünde yeni talepler ileri sürdü: "Sovyet Rusya'sının ilan ettiği 'ulusların kendi kaderini tayin etme' hakkı esas alınarak, Kafkasya'da bağımsız bir 'İslam Devleti' kurulmalıdır, ayrıca Kazan, Orenburg, Türkistan ve Buhara Müslümanlarının millî hükümetleri tanınmalıdır."²³⁴

Osmanlı heyetinin tutumuna göre, Kafkasya'da Türkiye'ye bitişik bir Müslüman devleti kurulmalı, bu devlet Rusya ile Türkiye arasında bir tampon devlet rolünü oynamalıydı. Bu devlete Azerbaycan ve Dağıstan'ın dahil edilmesi öngörülmüyordu. Sovyet heyeti bu teklife kesin itiraz etti. Almanlar da kendi çıkarları açısından böyle bir Müslüman devletini uygun bulmadıklarına göre, Türk teklifini desteklemediler.²³⁵ Sonuçta bu teklif kabul edilmedi. Buna rağmen, Ruslar Kafkasya Müslümanlarına geniş haklar vereceklerini vaat ettiler.

Osmanlı Devleti Brest-Litovsk konferansında yalnızca bu taleplerle yetinmiyordu. Türk heyeti yalnızca Kafkas Müslümanlarının değil, Rusya'daki tüm Türk-Müslümanların Osmanlı Devleti'nin hi-

mayesi altına verilmesini istiyordu.²³⁶ Onlar Rusya'daki Türklere geniş siyasi ve kültürel hakların tanınmasını talep ediyor ve bunların uygulanmasının bir bakıma Osmanlı Devleti tarafından kontrol edilmesini öngörüyorlardı. Şunu da belirtelim ki Rusya'daki Türk-Müslümanların haklarının tanınması meselesi ilk kez olarak uluslararası düzlemde müzakere ediliyordu. Tüm bunlara rağmen, Türk heyetinin Kafkasya ve bütün Rusya'da yaşayan tüm Türk-Müslüman halklarıyla ilgili talepleri Almanlar tarafından makbul görülmedi ve desteklenmedi. Avusturya-Macaristan delegeleri de Türklere bu talebini barışa tehdit olarak değerlendirdiler ve desteklemediler. Türk heyetinin en azından kendi müttefiklerinin desteğini almak için çaba göstermeye de zamanı yoktu. Görüşmeler büyük hızla sona doğru ilerliyordu. Bu nedenle Sovyet delegeleri Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın tutumundan yararlanarak Türk taleplerini reddettiler. Buna rağmen, barış şartlarında Rusya'daki Türk-Müslümanlarla ilgili bazı notlar yer aldı. Örneğin: Rusya Müslümanlarından Türkiye'ye göç etmek isteyenlere Sovyet hükümeti tarafından hiçbir engel çıkarılmamalı vs. Böylece Sovyet hükümeti Osmanlı Devleti'nin Rusya'daki Türk-Müslümanlarla ilgilendiğini kabul ve tasdik etmek zorunda kaldı.

Brest'teki Osmanlı heyeti başkanı İbrahim Hakkı Paşa 2 Mart 1918 tarihinde Talat Paşa'ya gönderdiği telgrafta şunları yazıyordu:

(...) Brest-Litovsk'taki bu ikinci toplantının amacı Rusların kabul ettiği ultiyatoma koşulları kapsamında barış antlaşmasının imzalanmasıydı. (...) Ruslara verilen ultiyatoma sınırlarını genişletme (...) imkânı yoktur."

Bu arada, Kafkasya ve diğer hususlarla ilgili hükümlerin antlaşmaya dahil edilmesine ilişkin birçok emir ve talimatı, bu ilaveleri kabul ettirmenin mümkün olmadığını belirterek, cevaplar arz ettim. Barış antlaşması yarın imzalanacaktır. Her şey imzalanmıştır. Bunu ne değiştirmeye ne de ertelemeye

²³³ BOA, HR. SYS, D. 2296, G. 1, v. 61-62.

²³⁴ G. Jaschke, *Der Turanismus der Jungturken*, p. 24.

²³⁵ A. Arslan, "I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Döneminde Ahıska-Ahılkelek (1914-1921)" // *Kafkas Araştırmaları*, № 4, İstanbul, 1997, s. 99.

²³⁶ BOA, HR. SYS, D. 2296, G. 1; BOA, HR. SYS, D. 2876, G. 3-3.

imkân olmadığından yarın Müttefik heyet delegeleri ile birlikte imza edeceğimizi arz ederim.

Kafkasya hakkındaki telgrafnamenin alınır alınmaz bu konuda da tekrar bir şeyler yapmak imkânı olup olmadığı hususu Alman delegeleriyle müzakere edildi. İşin başından son gününe kadar olayların ortaya koyduğu durum şöyledir: Rusya'ya sonradan bir ültimat verilemez. 21 Şubat'ta bir ültimat verilmiş, Rusya da bunu tanımış, zaman içinde kabul etmiştir. Uluslararası hukuk esaslarına göre, mezkûr ültimatın yer alan şartların sonradan ağırlaştırılmasına hiçbir olanak yoktur. (...) Almanya ültimatının değiştirilmesinin mümkün olmadığını İstanbul'daki Büyükelçisi aracılığıyla Osmanlı hükümetine bildirmiştir. (...) Kafkasya'yla ilgili yeniden teklifler ileri sürmenin imkânsızlığı tespit edilmiştir. Bunu diğer heyetlere kabul ettirmek hayal olduğu gibi, Ruslara da teklif etmek yeni bir ültimat demektir ve artık bu mümkün değildir...²³⁷

İbrahim Hakkı Paşa'nın bu telgrafına Adalet Bakanı ve Dışişleri Bakanı vekili Halil Bey tarafından gönderilen 3 Mart 1918 tarihli cevapta şöyle deniliyordu: "Enver Paşa tarafından Zeki Paşa'ya da bildirildiği gibi, Kafkasya'nın istiklaline ilişkin teklifimizden vazgeçtiğimizden barış antlaşmasını kararlaştırılan son şekilde imzalamanız uygundur efendim."²³⁸ Artık Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinin Osmanlı Devleti'ne iadesi barış şartlarına dahil edilmişti. Osmanlı yetkilileri de bununla yetinip barışı tehlikeye atmama kararına vardılar. Kafkasya Müslümanlarının bağımsızlığı meselesi sadece Rusya değil, hiçbir Osmanlı Devleti müttefiki tarafından da desteklenmedi. Diğer yandan Brest-Litovsk görüşmelerinin önceki aşamaları sonuçsuz sona erdiğinde İtilaf Devletleri savaşı sürdüreceği takdirde Sovyet Rusya'sına kendi yardımlarını vaat ediyorlardı. Bolşeviklerin kendi içinde de Brest'te Rusya karşısında ileri sürülen taleplerin

kabul edilmesini Rusya'ya karşı ihanet olarak kabul eden ve savaşı sürdürülmesini isteyenler az değildi. Bütün bunları dikkate alan Osmanlı yetkilileri Kafkasya Müslümanlarıyla ilgili taleplerinde ısrar etmeyi gerekli görmediler.

Nihayet, 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk'ta Sovyet Rusya'sı ile Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan arasında 14 maddeden oluşan barış antlaşması ve bu antlaşmaya ek protokoller, ayrıca müttefikler ile Sovyet Rusya'sı arasında ayrı ayrı barış antlaşmaları imzalandı.²³⁹

Brest-Litovsk Antlaşması'nın Kafkasya'yla ilgili 4. maddesinde şöyle deniliyordu:

(...) Rusya devleti Doğu Anadolu vilayetlerinin boşaltılması ve Osmanlı Devleti'ne düzenli bir şekilde geri verilmesi için elinden gelen her şeyi yapacaktır.

Ardahan, Kars ve Batum vilayetleri Rusya orduları tarafından hemen boşaltılacaktır. Rus devleti bu arazilerin yeni yönetim biçimine ve hukuki durumuna karışmayacaktır. Bu bölgelerin gelecek yönetim biçimi komşu devletlerin ve özellikle Osmanlı Devleti'nin onayı alınarak yerleşik nüfus tarafından belirlenecektir.²⁴⁰

Böylece, Osmanlı Devleti Brest-Litovsk görüşmelerinde karşısına koyduğu Kafkasya ile ilgili üç talebinden ikisini -Doğu Anadolu vilayetlerinin boşaltılması ve Elviye-i Selase'nin Türkiye'ye iadesi meselesini- kendi isteğine uygun şekilde çözebildi. Sovyet hükümeti Brest barışına imza atmakla "Türkiye Ermenistanı" hakkında ilan ettiği kararnameden de vazgeçmiş oluyordu.

Brest-Litovsk Mütarekesi'nden sonra Osmanlı Devleti'nin Kaf-

²³⁹ BOA, HR. H.MŞ. İŞO, D. 107, G. 10; ATASE, A. 5/10677, K. 4324, D. 200, F. 28; Dokumenti vneşney politiki SSSR, t. 1, s. 119-124.

²⁴⁰ BOA, HR. H.MŞ. İŞO, D. 107, G. 10; BOA, HR.H.MŞ. İŞO, D. 55, G. 2; BOA, DH. UMVM, D. 124, G. 176; BOA, HR. SYS, D. 2294, G. 10; BOA, HR. SYS, D. 2296, G. 1; BOA, HR. SYS, D. 2297, G. 1, 4; ATASE, A. 4/3671, K. 2918, D. 28-496, F. 1-151; Dokumenti vneşney politiki SSSR. T. 1, c. 121; Caucasian Boundaries: Documents and Maps, p. 464.

²³⁷ E.A. Türkgeldi, *Brest-Litovsk Konferansı Hatıraları*, s. 52-53.

²³⁸ E.A. Türkgeldi, age. s. 53.

kasya politikasında yeni aşama başladı. Bundan sonra Türkiye Kafkasya'da daha aktif siyaset yürütmeye başladı. Ayrıca, Brest barışını imzalamakla bir o kadar rahat eden Sovyet Rusyası da bölgede aktifleşti. Artık bu dönemden başlayarak Osmanlı Devleti Zakafkasya Seymi ile Sovyet Rusyası arasında ortaya çıkan gerginlikten yararlanarak, ayrıca Rusya İmparatorluğu arazisinde yaşayan Türk-Müslümanların, özellikle de Kafkasya Müslümanlarının Rusya'ya karşı yürüttükleri özgürlük mücadelesini destekleyerek bölgede İstanbul'a bağlı rejimler kurmaya girişti.

IV. BÖLÜM

1918 YILI YAZINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN KAFKASYA'DA ETKİNLEŞMESİ VE BUNUN SİYASİ SONUÇLARI

2 (15) Aralık 1917'de Brest-Litovsk'ta Sovyet Rusyası ile Merkez devletleri arasında barış antlaşması imzalandıktan üç gün sonra, 5 (18) Aralık'ta Erzincan'da Kafkasya'daki Rus ve Türk ordu kumandanlıkları arasında da mütareke imzalandı.²⁴¹ Erzincan Mütarekesi Petrograd'daki Sovyet hükümetiyle değil, Kafkasya Komiserliği ve "Rusya Cumhuriyeti"ni temsil eden Kafkasya'daki Rus Ordusu Kumandanlığı ile Osmanlı Kafkas Ordusu Kumandanlığı arasında imzalandı. Zakafkasya Komiserliği Erzincan Mütarekesi'nin imzalanması sürecinde "Rusya Cumhuriyeti"nin temsilcisi sıfatıyla görev yaptı.

Osmanlı Başkumandanlığı Erzincan mütarekesini imzalamakla dolayısıyla Kafkasya Komiserliği'ni bir hükümet olarak tanımış olu-

²⁴¹ ATASE, A. 4/1933, K. 2697, D. 284-88, F. 1-3; ATASE, A. 1/1, K. 153, D. 682-380, F. 2; Dokument i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 18-21; Dokument vneşney politiki SSSR, t. 1. s. 53-56.

yordu. Fakat Osmanlı Devleti bu dönemde Kafkasya Komiserliği'yle doğrudan ilişki kurmak ve onu tanımak istemiyordu. Osmanlı hükümeti o sırada Brest-Litovsk barış toplantısında Rus işgali altında bulunan Türk topraklarının boşaltılmasını Sovyet Rusyası'na kabul ettirmek için yoğun bir çalışma içinde olduğundan Sovyetleri tanımayan herhangi bir hükümetle Kafkasya'da barış görüşmeleri yapmak niyetinde değildi. Enver Paşa Kafkasya cephesindeki 3. Türk Ordusu'nun kumandanı Vehib Paşa'ya ve onun aracılığıyla Erzincan görüşmelerindeki Türk delegesine gönderdiği şifreli telgrafta General Prjevalski'yi ancak Rus Kafkas Orduları Kumandanı olarak tanımlarını ve ayrıca bağımsız Kafkasya hükümeti veya diğer bir isimle onunla müzakerelere girişmemelerini istemiş ve, "Barış görüşmeleri ayrıca bir Kafkasya hükümetiyle yürütülürse, o zaman işgal altındaki topraklarımızın boşaltılmasında zorluklarla karşılaşabiliriz" demişti.²⁴² Bu nedenle ilk önce Zakafkasya Komiserliğine karşı Osmanlı Devleti tarafsız ve bekleme pozisyonundaydı. Ayrıca, bu dönemde Türk siyasi çevreleri Güney Kafkasya gibi karmaşık ve siyasi istikrarın olmadığı bir bölgede zorunluluk sonucu meydana gelmiş bir organ olan komiserliğin çok yaşamayacağı ve yakında dağılacağı kanaatindeydiler.

Fakat Erzincan Mütarekesi'nin imzalanmasından az sonra Osmanlı hükümeti Kafkasya politikasında stratejik bir değişiklik yaparak, Kafkasya Komiserliği'yle yakınlaşmaya ve onu tanımaya karar verdi. 18 Aralık 1917'den itibaren Enver Paşa 3. Ordu Kumandanı Vehib Paşa'ya ve Brest'teki Osmanlı temsilcisi Zeki Paşa'ya telgraflar göndererek "Kafkasya hükümeti" hakkında bilgi talep etmeye başladı.²⁴³ Daha önce belirttiğimiz gibi, bu dönemde Enver Paşa'yı rahatsız eden esas mesele Rus işgali altındaki Türk topraklarının boşaltılması meselesiydi ve o, 18 (31) Aralık 1917'de Brest'e, Zeki Paşa'ya gönderdiği telgrafın şifreli kısmında, "Kafkasya hakkında

bilgili olan konferanstaki Ukrayna heyetinden bağımsız Kafkasya hükümetinin işgal altındaki topraklarımızın boşaltılmasıyla ilgili tutumunu öğrenin" diye belirtiyordu.²⁴⁴

Enver Paşa'nın telgrafına Vehib Paşa tarafından cevap olarak yazılmış raporlardan birinde şöyle deniliyordu: "(...) Kafkasya hükümeti yalnızca ismen ve şeklen mevcuttur. Gerçekte ise Kafkasya'da büyük bir anarşi hüküm sürmektedir. Müslümanlar, Gürcüler ve Ermeniler fiilen ayrılmış olup, kendi milli komiteleri aracılığıyla kontrol edilmekteler."²⁴⁵ Böylece, Enver Paşa Zeki Paşa'dan ve Vehib Paşa'dan aldığı bilgilerle Kafkasya'daki siyasi durumdan haberdar oluyordu. Vehib Paşa ile Enver Paşa arasında Kafkasya hükümetiyle ilgili yazışmalar 1918 yılı Ocak başlarına kadar devam eder ve sonuçta Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa Kafkasya Komiserliği'yle ilişkiler kurulması meselesini sözden fiile geçirmeye karar verir. Zakafkasya Komiserliği'yle resmi ilişkiler kurmak isteyen Enver Paşa, komiserliğin Sovyet hükümetine karşı tutumunu, ayrıca barışla ilgili düşüncelerini yerinde tetkik etmek amacıyla Tiflis'e bir Osmanlı heyeti göndermeyi teklif ettiyse de²⁴⁶ Tiflis hükümeti bu teklifi kabul etmedi.²⁴⁷ Çünkü bu dönemde Zakafkasya Komiserliği Petrograd'da toplanacak Müessisler Meclisi'nde barışla ilgili karar kabul edilinceye kadar Türkiye'yle herhangi bir görüşme yapma niyetinde değildi.

Zakafkasya Komiserliği'nin barış konusunda kararsızlığına rağmen, Enver Paşa bu hükümetle siyasi ilişkiler kurmakta kararlıydı. Enver Paşa'dan aldığı talimat üzerine hareket eden Vehib Paşa tarafından 9 Ocak 1918'de gönderilen, ama 14 (1) Ocak'ta General Odışelidze'ye ulaşan mektupta Türk diplomasisi "bağımsız Kafkasya

²⁴⁴ ATASE, A. 1/2, K. 529, D. 2067-357, F. 17.

²⁴⁵ ATASE, A. 4/3671, K. 2909, D. 452-17, F. 57; ATASE, A. 4/3671, K. 2921, D. 511, F. 1-74.

²⁴⁶ ATASE, A. 4/3671, K. 2921, D. 511, F. 1-16; ATASE, A. 1/2, K. 340, D. 1366-406, F. 1-44, 1-43.

²⁴⁷ ATASE, A. 4/3671, K. 2905, D. 433, F. 1-32; Dokumenti i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 25-26.

²⁴² ATASE, A. 4/3671, K. 2897, D. 301-398, F. 3-61; ATASE, A. 1/2, K. 340, D. 1366-406, F. 1-8, 1-34; ATASE, A. 1/2, K. 529, D. 2067-357, F. 18.

²⁴³ ATASE, A. 1/2, K. 340, D. 1366-406, F. 1-22; ATASE, A. 1/2, K. 529, D. 2067-357, F. 17.

hükümetiyle herhangi bir şekilde ilişki kurmanın olasılığını” öğrenmeye çalışıyordu.²⁴⁸ S. Yerasimos Türk tarafının bu teklifiyle ilgili olarak “Bu Tiflis’tekilere atılan bir ‘çatal’ dı, çünkü o tarihte kendileri bile ‘bağımsız’ olduklarını iddia etmemişlerdi” diye yazar.²⁴⁹

Artık bu dönemde Osmanlı Devleti Güney Kafkasya’yı kendi etkisi altında olan bağımsız bir devlet olarak görmek istiyordu. Bu devlet Rusya ile Türkiye’nin bir asra yakın bir süre karşı karşıya geldiği Kafkasya’da tampon rolü oynamakta, Asya Türkiyesi’ne giden yolda Rusya’ya karşı ciddi engele dönüşebilirdi. Osmanlı yetkilileri bu devleti Gürcü ve Ermenilerin çoğunluğu oluşturdukları Zakafkasya Komiserliği olarak değil, Kafkasya Müslümanlarının bir “İslam devleti” gibi görmek istiyorlardı. Fakat bölgede yaşanan siyasi süreçleri yeterince etkileme yeteneği olmayan Osmanlı Devleti en azından Rusya’nın Kafkasya’ya hâkim olmasını önlemek amacıyla fiilen mevcut olan Zakafkasya Komiserliği’ni tanımayı gerekli gördü. Bu nedenle Osmanlı Devleti Kafkasya Komiserliği’ni sadece kendisi tanımakla yetinmeyip, 16 (3) Ocak 1918’deki müracaatıyla onu Brest-Litovsk görüşmelerine dahil ederek Merkez devletleri (Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan) ve Rusya tarafından da tanınmasına çalışıyordu.²⁵⁰ Dikkate almak gerekir ki 1918 yılı başlarında Sovyet Rusyası’nın bunalımlı durumuyla ilgili Zakafkasya hükümetini tanımak için ona diplomatik baskı yapmaya elverişli ortam mevcuttu. Ayrıca Rus ordusunun Kafkasya’dan çekilmesi dolayısıyla, Türkiye İtilaf Devletlerinin buraya nüfuz etmesinden de çekiniyordu. Türk diplomasisine göre, Güney Kafkasya’da ortaya çıkan bağımsız devlet, hangi biçimde olursa olsun ve burada hangi rejim zafer kazanırsa kazansın, onun için Rusya’dan defalarca daha uygun olurdu.²⁵¹ Öte yandan Osmanlı Devleti’nin Kafkasya’yla ilgili planlarını gerçekleştirmek, öncelikle Rusya tarafından işgal edilen Doğu Anadolu top-

raklarını boşaltmak, sonra Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerini Türkiye’ye iade ettirip, 1877-1878 yılları savaşıma kadarki sınırı restore etmek, daha sonra Enver Paşa’nın Turancı politikasını gerçekleştirmek için de kat kat güçlü olan Rusya’dansa “bağımsız Kafkasya hükümeti”yle yüz yüze gelmek daha uygun olurdu. Bu nedenle Osmanlı hükümeti Brest-Litovsk’ta Zakafkasya Komiserliği’nin katılımcı devletler tarafından tanınmasını vaat ediyordu.

Fakat Osmanlı Devleti’nin önerileri Komiserlik’te olumlu karşılanmadı ve dolayısıyla reddedildi. Noe Jordaniya 17 (4) Ocak 1918’de barış görüşmelerine başlanmasına ilişkin Vehib Paşa’nın teklifiyle ilgili kendi tutumunu ortaya koyarak şöyle diyordu: “(...) Biz sulhe karşı değiliz, fakat Kafkasya bağımsız değildir, yalnızca Rusya’nın bir parçasıdır. (...) Kafkasya’nın Türkiye’yle ayrılıkçı barış yapması tamamen saçmadır. (...) Türkiye’ye cevap vermek gerekir ki biz bağımsız devlet değiliz ve her şeyden önce, meseleyi Müessisler Meclisi’nde müzakere etmek ve ondan yetki almak gerekir...”²⁵² Sonuçta Kafkasya Komiserliği 23 (10) Ocak 1918’de Vehib Paşa’ya çektiği telgrafta Brest-Litovsk barış görüşmelerine katılmaktan imtina ettiğini ve kendisinin Rusya’nın bir parçası olduğunu bildirdi.

Petrograd’da toplanmış Müessisler Meclisi Bolşevikler tarafından zorla kovulduktan (19 [6] Ocak 1918) sonra Zakafkasya Komiserliği Osmanlı Devleti’nin barış teklifini 1918 yılı 28 (15) Ocak’ta yeniden müzakere etmek zorunda kaldı. Uzun ve gergin müzakerelere rağmen barış konusunda ortak bir karara varamayan komiserlik bu meselenin Rusya İmparatorluğu’na dahil olan ve özellikle Kafkasya’ya komşu halklarla ortak müzakere edilmesinin zorunlu olduğu kanaatine vardı ve Türkiye’nin barış teklifine cevap verilmesi için üç haftalık bir sürenin tanınmasını isabetli buldu.²⁵³ Aynı gün komiserliğin başkanı Gegeçkori’nin imzaladığı bir mektupla bu karara ilişkin Vehib Paşa’ya bilgi verildi.²⁵⁴ General Odişelidze tarafından 30 (17) Ocak

²⁴⁸ Dokumenti i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s.24.

²⁴⁹ S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 17.

²⁵⁰ ATASE, A. 4/3671, K. 2906, D. 438-154, F. 7-2, 7-3, 7-4, 7-8; Dokumenti i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 52.

²⁵¹ C. Hesenov, *Azerbaycan beynelkalk münasibetler sisteminde*, s. 43-44.

²⁵² N. N. Jordaniya, *Za dva goda (s 1 Marta 1917 goda po 1 marta 1919 goda)*, Dokladi i reçi. Tiflis, Tipokrafiya Gruzinskogo Pravitelstva, 1919, s. 60-61.

²⁵³ Dokumenti i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 29-35.

²⁵⁴ age. s. 35-36.

1918 tarihinde gönderilen bu mektubu Vehib Paşa alır almaz onu hemen Enver Paşa'ya gönderdi.²⁵⁵

29 (16) Ocak 1918'de Gegeçkori Kiev'e Merkezi Ukrayna Radası'na ve Yekaterinodar'daki Güneydoğu Birliği'ne müracaat ederek, Türkiye'nin barış teklifi ve komiserliğin bu teklifle ilgili verdiği cevap hakkında bilgi verdikten sonra, onları Türklerin teklifini müzakere etmek ve birlikte siyaset yapmak için 14 (1) Şubat'ta Tiflis'te yapılacak konferansa davet etti.²⁵⁶ Fakat bu hükümetlerin her ikisi çeşitli bahanelerle Gegeçkori'nin teklifinden uzak durdular,²⁵⁷ çünkü bu meselenin gerçekten de onlarla ilgisi yoktu.

Kafkasya cephesindeki Rus orduları karargahının Erzincan'dan Erzurum'a taşınmasından sonra Erzincan civarında Ermenilerin Müslüman nüfusa karşı işlediği vahşetler daha yoğun hal aldı. Vehib Paşa 22 (9) Ocak 1918 tarihinde Rus Kafkasya Orduları Kumandanı Tuğgeneral Odişelidze'ye telgrafla başvurarak, Ermenilerin işlediği katliamların önlenmesini talep etti.²⁵⁸ Aynı içerikli telgrafi 1 Şubat'ta (19 Ocak'ta) Rus Kafkasya Cephesi Orduları Başkumandanı General Prjevalski'ye gönderen²⁵⁹ Vehib Paşa 11 Şubat'ta (29 Ocak) yeniden telgrafla General Odişelidze'ye başvurup, Ermenilerin Müslümanlara karşı işlediği vahşiliklerin önlenmesini talep etti.²⁶⁰ General Odişelidze bir gün sonra Vehib Paşa'ya gönderdiği telgrafta "Müslüman nüfusun korunacağı"na dair teminat verse de²⁶¹ bu katliamların önüne geçmek için komiserlik tarafından ciddi adımlar atılmadı.

Bu arada Brest-Litovsk'ta Rusların Almanlar tarafından verilen ultimatomu kabul etmemeleri nedeniyle 10 Şubat 1918 tarihinde görüşmeler bir kez daha kesildi. Almanya Genel Kumandanlığı Rus-

ya'ya karşı askeri operasyonların yeniden başlatılmasına karar verdi ve 17 Şubat'tan itibaren askeri operasyonlara başlayacağını ilan etti. Böyle bir durumda Osmanlı hükümeti daha hızlı davranarak 12 Şubat'ta (30 Ocak'ta) Kafkasya cephesinde saldırıya geçti.²⁶² Aslında Türkler bu saldırıyı gerçekleştirmek için uygun anın gelmesini çoktan bekliyorlardı.

Vehib Paşa 1918 yılı Ocak başlarından itibaren Enver Paşa'ya gönderdiği telgraflarında Rusya'da, aynı zamanda Kafkasya'da tuğyan eden anarşiden, komiserliğin Lenin hükümetini tanımamasından bahsederek, ayrıca İngilizlerin Türklere karşı yaratmakta oldukları Ermeni-Gürcü ittifakına dikkat çekerek Kafkasya doğrultusunda askeri operasyonların yeniden başlatılmasının önemli olduğunu bildiriyordu.²⁶³ Nihayet, Vehib Paşa askeri operasyon için tüm hazırlıkları tamamladıktan sonra 11 Şubat 1918'de Enver Paşa'ya gönderdiği telgrafta "ileri" harekâtın yarın başlayacağını bildirdi.²⁶⁴ Buna cevap olarak Enver Paşa Vehib Paşa'ya aşağıdaki şifreli telgrafi gönderdi:

"Harekâtın yarından sonra başlamasına karar verilmiş olmakla beraber, bazı bölgelerin hemen işgali ve vakit kaybedilmemesi mutlaka gerekiyorsa, bu durumda ordunun sağ kanadının bugünden ilerlemesi uygundur. Ancak bunun ordu hareketi gibi gösterilmemesi, aksine Erzincan çevresindeki akrabalarının katledildiğini öğrenen askerlerin ailelerine yardım etmek ve hayatlarını kurtarmak için harekete geçmeye mecbur kaldıkları şeklinde gösterilmesi gerekir."²⁶⁵

Bunun ardından, Enver Paşa aynı gün (11 Şubat'ta) Vehib Paşa'ya gönderdiği diğer bir şifreli telgrafta hareketin hızlandırılmasını istiyor ve "Önceki gün (Brest-Litovsk'ta – V.G.) Ukrayna ile İttifak devletleri arasında barış müahidesi imzalandı. Sadrazam Talat Paşa dünkü telgrafta Bolşevik hükümetine bir ultimatoma verilerek, harp veya

²⁵⁵ ATASE, A. 4/3671, K. 2921, D. 511, F. 1-22, F. 1-45; ATASE, A. 4/3671, K. 2921, D. 511, F. 1-26.

²⁵⁶ Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 36-37.

²⁵⁷ age. 40, 53.

²⁵⁸ age. s. 41-42.

²⁵⁹ age. s. 43-44.

²⁶⁰ age. s. 44-46.

²⁶¹ age. s. 46-47.

²⁶² ATASE, A. 6/2105, K. 4801, D. 247-14, F. 2-61; ATASE, A. 4/3671, K. 2908, D. 444-52, F. 38.

²⁶³ ATASE, A. 4/3671, K. 2928, D. 223-545, F. 1-15.

²⁶⁴ ATASE, A. 4/3671, K. 2908, D. 444-52, F. 34-1.

²⁶⁵ ATASE, A. 4/3671, K. 2908, D. 444-52, F. 34-2.

sulhtan birini seçmelerinin Ruslardan talep olunacağını da bildirmiştir. Bugün alınan bilgiye göre Troçki'nin Petrograd'a giderek, tüm askerlerin terhisini emrettiği ve savaş durumunun sona erdiğini ilan ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Ruslarla aramızda barışın imzalanması ihtimali çok yakındır. Barış imzalanmadan önce işgal altındaki topraklarımızı kurtarmak ve sonrası için elverişli bir konumda olmak için, bu sabahki telgrafımda da belirttiğim gibi, ordunun sağ kanatla hemen ilerleyerek Ermenilerle ve bu Ermeniler bahanesiyle Güney Kafkasya hükümetiyle savaş durumunda kalmamız uygun ve gereklidir" diye .²⁶⁶

Enver Paşa ilk önce askeri operasyonların başladığını General Odişelidze'ye bildirilmesini istese de sonradan hareketin başlamasına kadar bunun gizli tutulması kararı alındı.²⁶⁷

Böylece, 12 Şubat (30 Ocak) 1918 tarihinde Türk Askeri Kumandanlığı General Odişelidze'ye işgal altında olan Türk topraklarında Ermeni haydut çeteleri tarafından Müslümanlara karşı işlenen vahşilikleri bir daha hatırlatarak,²⁶⁸ Müslüman nüfusun güvenliğini ve mülklerinin muhafaza edilmesini temin etmek adı altında Kafkasya cephesinde aktif askeri operasyonlara başladı. Aynı gün Enver Paşa İstanbul'da vekiller meclisinde konuşma yaparak Batum ve Bakü'nün ele geçirilmesi ve oradan Türkistan'la ilişki kurulmasına dair talimat verdiğini söyledi.²⁶⁹

13 Şubat'ta Erzincan'ı geri alan Türk orduları hızla ilerleyerek 19 Şubat'ta Bayburt'u, 22 Şubat'ta Mamahatun'u (Tercan'ı), 24 Şubat'ta Trabzon'u, 12 Mart'ta Erzurum, Malazgirt ve Hınıs'ı ele geçirerek 14 Mart 1918 tarihinde 1914 yılındaki Türk-Rus sınırına ulaştılar.²⁷⁰ Türk ordularının saldırıları karşısında direnç gösteremeyen Ermeni

ordu birlikleri geri çekilmek zorunda kaldılar.

Erzincan Mütarekesi'nden sonra Kafkasya cephesindeki Rus birlikleri geri çekilmeye başladılar. Aslında bu durum, Rusya için cephenin dağılması anlamına geliyordu. Kafkasya cephesi karargâhının komiseri Dmitri Donskoy daha sonra orduyu milli kimliğe dayanarak kurmaya karar verdi. Zakafkasya Komiserliği 19 Aralık 1917'de Kafkasya'da Rus ordusunun terhisi hakkında emir verdi ve bu emre göre Kafkasya askeri birlikleri yalnızca milli kolordu halinde varlığını sürdürüyordu. İlk adım olarak Kafkasya Cephesi Genel Kumandanlığı'nın 26 Aralık 1917 tarihli emri doğrultusunda bünyesinde üç piyade tümeni, altı tugay ve arazi alayı olan bir Ermeni kolordusu oluşturuldu. Kısa süre zarfında Gürcü milli kolordusu da oluşturuldu. Çarizm döneminde Müslümanlar orduya çağrılmadıkları için Azerbaycan milli kolordusunun oluşturulmasında birtakım zorluklarla karşılaşıldı.

Ermeni ve Gürcü ordu birliklerinin oluşturulması İtilaf Devletlerinin, özellikle de İngiltere'nin çıkarınaydı ve İngilizler bu işte onlara yardım ediyorlardı. Bağdat'ta bulunan İngiliz Genelkurmaylığı önünde duran en önemli görevlerden biri Almanları ve Türkleri Kafkasya'ya bırakmamaktı. 23 Aralık 1917'de İngiltere ve Fransa Rusya'nın güneyini nüfuz alanlarına bölmeye dair sözleşme imzaladılar. Fransızlar tarafından Clemenceau, Pichon ve Foch'un, İngilizler tarafından Lord Milner'in, Lord Robert Cecil'in ve diğer İngiliz askeri temsilcilerinin hazırladığı antlaşmanın 3. maddesi uyarınca, Fransızların Besarabya, Ukrayna ve Kırım'ı, İngilizlerin ise Kafkasya'yı ele geçirmeleri gerekiyordu. Bu planın uygulanması için İngilizler öncelikle Bakü'yü ve "Bakü-Batum demiryolunu" ele geçirmek istiyorlardı.²⁷¹ Fakat onların Kafkasya ve ona yakın bölgelerde askeri güçleri yoktu. Bu gerçeği dikkate alan İngilizler mevcut durumda Almanya-Osmanlı blokunun, özellikle de Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ve Orta Asya'yla ilgili planlarının gerçekleşmesini önlemeye çalıştılar ve bu amaçla 1917 yılı sonu-1918 yılının başlarında üç plan tertip ettiler:

²⁶⁶ ATASE, A. 4/3671, K. 2908, D. 444-52, F. 34.

²⁶⁷ ATASE, A. 4/3671, K. 2909, D. 452-17, F. 2-2.

²⁶⁸ Dokumentü i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 49-50.

²⁶⁹ M. Gasımov, *Birinci dünya müharibesi illerinde büyük devletlerin Azerbaycan siyaseti*, II h., s. 54-55.

²⁷⁰ W.E.D. Allen-P. Muratoff, *Kafkas Harekâtı/1828-1921 Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, s. 429-431.

²⁷¹ W. Churchill, *Mirovoy krizis*, s. 105.

1. Rus askerlerini maddi ve manevi yönden destekleyerek, onların cephelerde kalmalarını sağlamak;

2. Kuzeyden gelebilecek Alman ve Bolşevik saldırılarına ve güneyden gelebilecek Türk saldırısına karşı koyabilecek güçte Romanya, Ukrayna, Don, Kuban ve Terek bölgeleri ile Kafkasya Komiserliği'nin dahil olacağı bir "Güney Bloku" yaratmak;

3. Ermeni ve Gürcüleri destekleyip örgütleyerek, Kafkasya'ya Osmanlı-Alman saldırılarına karşı korurken onlardan yararlanmak.

Birleşik Krallık hükümetine "cephelerdeki Rus askerlerini destekleyerek onların savaşı sürdürmelerini sağlama" önerisi Batum'daki İngiliz konsolosluğundan gelmişti. Konsolos Stevenson İngiliz hükümetine gönderdiği 17 Kasım 1917 tarihli telgrafta, "Rus askerlerinin gıda ve giyim ihtiyaçlarını karşılayarak onların cephelerde kalmalarını sağlamak önemlidir. Bu yapılmadığı takdirde Türkler Kafkasya'ya gireceklerdir" diye bildiriyordu.²⁷² Fakat Kafkasya'daki Rus ordusu Bolşevik propagandasının etkisiyle henüz Ekim Darbesi'nden önce askeri operasyonları durdurmuştu ve bu propaganda devam ettiği sürece ordunun yeniden silaha sarılması imkânsız olduğundan İngilizlerin bu planı gerçekleşmedi.

"Rus askerlerini cephelerde tutma" planı başarısızlığa uğrayınca İngilizler "Güney Bloku oluşturma" planını ortaya attılar. Bu plan Bolşeviklerin hâkim oldukları Merkezi Rusya dışında kalan Don, Terek, Kuban, Ukrayna ve Kafkasya'daki mahalli idarelerin Bolşevikleri tanımaması sonucu meydana gelmişti. Birleşik Krallığın siyasi çevreleri belirtilen ülkeleri bir araya getirerek ve hatta Romanya'yı da bu ittifaka dahil ederek bir Güney Bloku oluşturmak ve bu blokla bir yandan Bolşevikleri güneyden çembere almak, diğer yandan ise bundan Almanlara karşı yararlanmak ve Kafkasya'ya Türk ilerleyişini durdurmayı tasarlamışlardı. İngilizler Güney Bloku'nu oluşturarak, Alman ve Türk ordularının dağılmış Rus cephe-

sinden diğer cephelere sevk edilmesini de önleyeceklerdi. Tüm bunlara rağmen, haddinden fazla geniş olan ve büyük miktarda mali imkân gerektiren bu planın gerçekleşmesi İngiltere, ABD ve Japonya arasında gelecekteki nüfuz dairelerine ilişkin karşılıklı kıskançlık, ayrıca Romanya ve Ukrayna'nın her an Almanya tarafından işgal edilme ihtimali, Karadeniz'den Almanların oluşturduğu tehdit, Kazakların Bolşeviklerin etkisi altına girmesi vb. sorunlar dolayısıyla gecikti. Bu gecikme sırasında 10 Şubat 1918'de Brest-Litovsk'ta görüşmeler kesildikten sonra Almanya gerçekleştirdiği askeri operasyonlarla Romanya ve Ukrayna'yı (9 Şubat [27 Ocak] 1918'de Merkez devletleri ile Ukrayna arasında Brest'te barış antlaşması imzalanmıştı) kendi kontrolü altına aldı. Böylece projenin önemli bölümleri kaybedildi. Öte yandan Türk ordusu da ileri harekâtına başlamış, Rus işgali altında olan Doğu Anadolu ve Karadeniz vilayetlerini kurtardıktan sonra Kafkasya'ya doğru yönelmişti. Böylece, "Güney Bloku oluşturma" planı gerçekleştirilemeden başarısızlığa uğradı. Bundan sonra, Birleşik Krallık Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden George Russell Clerk'in ifadesiyle, tek bir proje kaldı, bu da Kafkasya cephesinde Türk ilerleyişine karşı Ermeni ve Gürcülerden yararlanmaktı.²⁷³

Kafkasya'ya Türk ilerleyişine karşı Ermeni ve Gürcülerden yararlanmaya karar veren İngiltere hükümeti bu yolla Kafkasya, İran, Orta Asya ve nihayet, Hindistan'a kadar uzanabilecek "Türk tehlikesi"ni önlemeyi düşünüyordu. İngiliz siyasi çevreleri Ermeni ve Gürcüleri Türklere karşı koymakla bir yandan Mezopotamya'daki İngiliz ordularının zor duruma düşmesini önlemek, diğer yandan da Balkanlar'dan Çin'e kadar olan araziye içine alan "Turancılık" tehlikesine karşı bir set oluşturmayı öngörüyorlardı. 150 bin civarında olan Ermeni askerinin yalnızca 35 bini Kafkasya cephesinde olduğundan diğer cephelerdeki Ermenilerin Kafkasya'ya nakli için İngiliz askeri heyetine gerekli talimatlar, görevler verildi. Ermeni ve Gürcü ordularının teşkili, silah alınması ve diğer sorunları çözmek için İn-

²⁷² K.T. Çağlayan, "Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri" // Türk Tarih Kurumu, *Bellekten*, Ağustos 2000, Cilt LXIV, Sayı 240, s. 496-497.

²⁷³ K.T. Çağlayan, *age.* s. 499-500.

İngilizler tarafından 1917 yılının Aralık ayında 1 milyon ruble Türkiye Ermeni Komitesi'ne, 3 milyon ruble ise Kafkasya'daki Ermeni ve Gürcülere gönderildi. İngilizler 1918 yılının başlarında yeniden Tiflis'e 2 milyon 808 bin ruble tutarında para gönderdiler.²⁷⁴

Şunu da belirtelim ki İngiliz yardımlarının büyük kısmının Ermeniler için ayrılması Gürcülerde belli ölçüde memnuniyetsizlik yaratmıştı. Öte yandan Gürcü liderleri İngilizlerin desteğiyle Türkiye ve Almanya'ya karşı kendi toprak bütünlüğünü koruyacakları kanaatinde değillerdi. Gürcülerde Almanya'ya sığınıp Gürcü topraklarının bütünlüğünü koruma düşüncesi daha güçlüydü. Bölgede Gürcüler için bu dönemde ciddi tehdidi Türkler oluşturuyordu ve Türkleri de önleyebilecek tek güç Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya'ydı. Azeriler ise açık şekilde Türklerin taraftarı olarak hareket ediyorlardı ve İngilizlere karşı olumsuz tavır içindelerdi. Hatta 1918 yılının başlarında Müslüman Ulusal Komitesi Azerbaycan topraklarında ve denizyollarında seyahat eden tüm İngilizlerin hapsedilmesine dair karar çıkarmıştı.²⁷⁵

İngilizler Türklerin Kafkasya'ya saldırılarına karşı Ermenilerin direncini daha iyi organize etmek için bölgeye bir askeri kontenjan göndermek isteseler de bunun için uygun bir güzergâh yoktu. Tek yol karayoluyla Bağdat'tan Enzeli'ye, oradan denizyoluyla Bakü'ye ve Bakü'den demiryoluyla Tiflis'e gitmekti ki bu da genel olarak yaklaşık iki bin kilometrelik bir yoldu. Buna rağmen, İngiliz hükümeti 14 Ocak 1918'de kaydedilen projeyi gerçekleştirmek için Kafkasya'ya göndermek amacıyla General Lionel Dunsterville'in rehberliğinde 150 subay ve 300 eğitimciden oluşan bir heyet kurmayı kararlaştırdı. Fakat bu heyet yoldaki zorluklar ve özellikle de Enzeli'nin Bolşevik denetiminde olması nedeniyle gereken zamanda Kafkasya'ya ilerleyemedi ve bunun için daha elverişli zamanı beklemek zorunda kaldı. Lionel Dunsterville'in seferi başarılı olsaydı bile, artık geçti, çünkü 12 Şubat 1918 tarihinden itibaren Kafkasya

²⁷⁴ K.T. Çağlayan, age. s. 502.

²⁷⁵ K.T. Çağlayan, age. s. 503.

doğrultusunda askeri operasyonları yeniden başlatan Türk orduları kısa süre zarfında Doğu Anadolu'yu kurtarıp, 14 Mart'ta savaştan önceki Türk-Rus sınırına ulaşmıştı. Zakafkasya Komiserliği de Osmanlı Devleti'yle barış müzakerelerine başlamaya karar vermişti.

Komiserliğin 14 (1) Şubat 1918 tarihli toplantısında kabul edilmiş kararlarla ilgili 19 (6) Şubat'ta Osmanlı Devleti'ne telgrafla bilgi veren Gegeçkori "Kafkasya hükümeti Osmanlı Devleti'yle barış görüşmelerine başlamaya hazırdır ve barışın şartları 23 (10) Şubat'ta toplanacak Seym tarafından hazırlanacaktır" diye bildiriyordu.²⁷⁶ 23 (10) Şubat'ta Vehib Paşa Kafkasya hükümetinin barış teklifine olumlu yanıt verdi.²⁷⁷ Nihayet, barış görüşmelerinin yeriyle ilgili yapılan birtakım danışmalardan sonra Osmanlı Devleti ile Zakafkasya Seymi arasında barış konferansının Trabzon'da yapılması kararı alındı.²⁷⁸

Şunu da belirtelim ki Zakafkasya hükümetinin Osmanlı Devleti karşısında barış teklifi ileri sürmesi Türkiye resmi çevreleri tarafından hiç de samimi karşılanmadı. Vehib Paşa, Gegeçkori'nin barış teklifiyle ilgili telgrafını alır almaz onu İstanbul'a gönderdi. Dışişleri Bakanı Ahmet Nesimi Bey Osmanlı Parlamentosu'nun 23 Şubat 1918 tarihli toplantısında Güney Kafkasya'dan gelen barış teklifi hakkında bilgi verdi ve "(...) Bu müracaatı tabii kemal-i önemle dikkate aldık ve derhal gerekli teşebbüsün yerine getirilmesinden de geri kalmadık..."²⁷⁹

Ahmet Nesimi Bey'in konuşmasından sonra söz alan Ağaoğlu Ahmet Bey, Yevgeni Gegeçkori'den gelen barış teklifine karşı düşüncelerini şöyle ifade etti:

"Hariciye Nazırı Beyefendi buyuruyor ki Kafkasya hükümeti adına Kafkasya'dan bir öneri gelmiş ve o önerinin altın-

²⁷⁶ ATASE, A. 4/3671, K. 2921, D. 159-510, F. 1-39; Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 60.

²⁷⁷ Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 62.

²⁷⁸ ATASE, A. 4/3671, K. 2921, D. 159-510, F. 1-2; Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 66.

²⁷⁹ *Sabah*, 26 Şubat 1334/1918, № 10158; *Atı*, 24 Şubat 1334/1918, № 55.

daki imza Gegeçkori'nin adını taşıyor. Ben böyle zannediyorum ki Kafkasya adı altında teşekkül edecek ve o isimle öneride bulunacak bir hükümetin başında Gegeçkori ve bu isimlerde başka bir kişi olamaz. Bu öneride bulunacak kişi ya Mehmet olur, ya Ömer veya Ali ...

Çünkü bugün orada olan on bir milyon nüfusun yedi milyonu Müslüman'dır. Bu gerçek dikkate alındığı takdirde, elbette orada teşekkül edecek olan heyet-i hükümetin başında bulunacak zatın ismi ya Ömer, ya Mehmet veya Ali olması icap eder. Bu ismin etrafında başkaları da olabilir, diğerleri de bunlarla birleşebilir. Fakat, dediğim gibi, o mürekkep heyetin başında sadece o isimler olmak kaydıyla varid olacak teklif, elbette teklifi-gerçekçidir. O teklifi hükümetimiz alır, tetkik eder, inceler ve ona gereken cevabı verir...

Zannediyorum ki orada teşekkül edecek hükümet müzakereler yapmak için Osmanlı hükümetini Tiflis'e değil, Bakü'ye veya Gence'ye davet edebilir. Çünkü Tiflis hiçbir zaman orada teşekkül edecek ve tüm Kafkasya'yı temsil edecek bir devletin merkezi olamaz. Orada teşekkül edecek ve tüm Kafkasya'yı temsil edecek bir devletin merkezi ya Bakü veya Gence olabilir. Başka türlü olamaz. Ama Kafkasya'nın bir kısmını temsil edecek hükümetin merkezi Tiflis olabilir. Fakat Kafkasya anlamını, Kafkasya kavramını ifade edecek bir hükümetin merkezi ise ne Tiflis ne de başka bir yer olabilir. Bunu özellikle belirtiyorum ki Bakü veya Gence olabilir. Dolayısıyla hükümetimizden rica ediyorum, Brest-Litovsk'ta düştüğü tuzağa Tiflis'te de düşmesin...»²⁸⁰

Ağaoğlu Ahmet Bey ve onun gibi düşünen diğer milletvekilleri Kafkasya nüfusunun büyük bir kısmının Müslüman olmasına ve Tiflis hükümetinin tüm Kafkasya'yı temsil edemeyeceğine dikkati çekerek, barış teklifine cevap verilmeden bu teklifin kim tarafından ve kimleri temsilen yapıldığının öğrenilmesi gerektiğini kaydediyor-

lardı. Bu grubun yaklaşımına göre: “Mademki, Güney Kafkasya'da sakin olan nüfusun çoğunluğunu Müslümanlar oluşturuyor, o halde bu çoğunluğu temsil edecek hükümetin adı gibi reisi de Müslüman olmalı ve ancak böyle bir hükümetten gelen barış teklifi tetkik ve müzakere edilmelidir.”²⁸¹ Bu grup Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Kafkasya'da oluşan tampon devletin ya Müslüman devleti veya ayrı Müslüman ve Gürcü devletleri olması fikrini savunuyordu, Gürcü ve Ermenilerin çoğunluğu oluşturdukları Güney Kafkasya hükümetini asla kabul etmiyordu.

Başkumandan vekili ve Askeri Bakan Enver Paşa'nın bu arada Vehib Paşa'ya gönderdiği telgraflar Osmanlı hükümetinin Tiflis'ten gelen barış önerisine karşı takındığı tavrı açıkça gösteriyor. Enver Paşa Vehib Paşa'ya gönderdiği 21 Şubat 1918 tarihli telgrafta şöyle yazıyor:

“İstediğiniz şerâit dairesinde Kafkasya hükümeti ile akd-i sulh mümkün olursa, tabii en kolay ve en serî bir şekilde bizi maksada isâl eder. Bununla beraber Kafkasya Hükümeti'ni görmeden, hududunu ve şekl-i nüfuzunu tanımadan, bilhassa da Kafkasya Müslümanları ile görüşmeden, gelecek birkaç Rus murahhası ile ciddiyeti meçhul müzâkerâta başlamak bize zaman kayıp ettirmekten başka bir netice vermez. Maahazâ, Rusların teklifini reddetmemiş olmak için Cebûb-i Kafkasya Hükümeti'ne sulh akdinin Hükümet-i Osmaniye'ce de şâyânı arzu olduğunu ve teklifleri vechle Tiflis'e bir heyet-i murahhasa gönderileceğini ve bu heyete hem Kafkasya Hükümeti'ni tanımak hem de sulh müzâkerâtına esas olacak mevaddı müzakere etmek vazifesinin verildiği ve mukaddemât-ı sulhiye bu suretle Tiflis'te serian görüşüldükten, muzâkerât-ı sulhiye zeminini ihzar edildikten sonra asıl murahhaslarımızı mahall-i müzakereye salâhiyet-i tamme ile i'zâma müheyyâ olduğumuzu tebliğ buyurunuz...”²⁸²

²⁸⁰ Tanin, 25 Şubat 1334/1918, № 2308; Tasvir-i Efkâr, 24 Şubat 1334/1918, № 2375.

²⁸¹ Tanin, 25 Şubat 1334/1918, № 2308; Sabah, 26 Şubat 1334/1918, № 10158.

²⁸² ATASE, A. 4/3671, K. 2909, D. 452-17, F. 2-72.

Enver Paşa'nın Tiflis'e bir heyet göndermektaki amacı "Kafkasya hükümeti ve bu hükümette Müslümanların yeri hakkında anında bilgi toplamak ve sonra barış müzakerelerine başlamak"tı. Fakat Tiflis hükümeti bunu uygun görmedi.

Osmanlı hükümetinin sadrazamı Talat Paşa ise Zakafkasya hükümeti ile barış görüşmelerine başlamada aceleci davranmamayı ve Brest-Litovsk görüşmelerinin sonuçlarını beklemeyi gerekli görüyordu. Genel olarak Osmanlı hükümeti Zakafkasya ile barış müzakerelerine başlamak için acele etmiyor, Brest görüşmelerinin sonuçlarını bekliyor ve bu dönemde Türk ordularının Kafkasya yönünde daha çok ilerlemesi için zaman kazanmaya çalışıyordu.

23 (10) Şubat 1918'de toplanarak bölgenin mukadderatını kendi eline alan Zakafkasya Seymi'nin karşısındaki başlıca görev Osmanlı Devleti'yle barış antlaşması yapmaktı. Seym'in 1 Mart'ta (16 Şubat) yapılan oturumunda birtakım müzakerelerden sonra Osmanlı Devleti'yle barış antlaşmasının aşağıdaki öneriler temelinde yapılmasına dair karar kabul edildi:

1. *Seym'in barış yapma yetkisi vardır;*
2. *Türkiye'yle barış antlaşmasının yapılmasını Seym kendisinin başlıca görevi olarak kabul eder;*
3. *Türkiye'yle barış antlaşması 1914 yılı sınırlarına dayanmalıdır;*
4. *Zakafkasya temsilcileri Doğu Anadolu'nun tayini mukadderatına ve Osmanlı Devleti dahilinde Türkiye Ermenistanı'na özerklik verilmesi için çalışacaklar.*²⁸³

Seym barış delegesinin Trabzon'a yola çıkması arifesinde, 2 Mart (17 Şubat) 1918'de RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Yardımcısı ve Brest-Litovsk'taki Sovyet delegesi sekreteri Lev Mihayloviç Karahan'dan alınan telgraf karmaşık bir durum yarattı. Telgrafta şöyle deniliyordu: "(...) Biz şimdilik müzakerede olan anlaşmayı imzalamaya kararına vardık. 21 Şubat ultimatının en ağır şartı Ardahan, Kars

ve Batum'un tayini mukadderatı adı altında Rusya'dan ayrılmasıdır."²⁸⁴ Ertesi gün (3 Mart 1918) Sovyet Rusyası Brest-Litovsk barışını imzaladı ve böylece Rusya Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinin (bölgede yapılacak referandumun sonuçlarına uygun olarak) Türkiye'ye geçtiğini teyit etti.

Zakafkasya Seymi Lev Karahan'dan telgraf aldıktan hemen sonra başta Petrograd olmak üzere Londra, Paris, Washington, Roma, Tokyo, İstanbul, Berlin, Viyana ve Kiev'e telgraflar göndererek, Zakafkasya ve sınırları hususunda ondan habersiz ve onun iştiraki olmadan imzalanan Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nı tanımadığını bildirdi. Oysa, Osmanlı Devleti 16 Ocak 1918'de Zakafkasya hükümetini Brest-Litovsk görüşmelerine davet etmişti,²⁸⁵ ama bu hükümet kendisinin Rusya'nın bir parçası olduğunu belirterek Brest görüşmelerine katılmaktan imtina etmişti. Şimdi ise, Zakafkasya hükümeti ne pahasına olursa olsun, Kars, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye verilmesine engel olmak istiyordu. Osmanlı Devleti de Brest-Litovsk'ta elde ettiği başarıları Seym'e taviz verme niyetinde değildi. 10 Mart (25 Şubat) 1918'de Vehib Paşa Kafkasya'daki Rus ordusunun Başkumandanı General Lebedinski'ye radyotelgraf göndererek, Rusya'yla imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'nın şartlarına göre Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinin boşaltılmasını talep etti.²⁸⁶

Böyle bir durumda 14 (1) Mart 1918'de Osmanlı Devleti ile Zakafkasya Seymi arasında Trabzon Konferansı yapıldı.²⁸⁷ Konferansın genel olarak 6 resmi toplantısı ve 2 özel müzakeresi oldu.²⁸⁸

Trabzon Konferansı'nda Akaki Çenkeli'nin rehberlik ettiği Zakafkasya delegeleri H. Aşaşidze, Mehmet Hasan Hacinski, İ. Heyderov, G.B. Gvazava, R.İ. Kaçaznuni, G.M. Lashişvili, M.Y. Mehdiyev, Halil Bey Hasmemmedov, Aleksandr İvanoviç. Hatisov ve A.

²⁸⁴ age. s. 85.

²⁸⁵ ATASE, A. 4/3671, K. 2906, D. 438-154, F. 7-2; Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 52.

²⁸⁶ age. s. 86.

²⁸⁷ ATASE, A. 4/3671, K. 2921, D. 511, F. 1-113.

²⁸⁸ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 2.

²⁸³ Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 83-84.

Şeyhulislamov'dan oluşuyordu.²⁸⁹ Mehmet Emin Resulzade de bu heyetin içinde müşavir gibi konferansa katılıyordu.²⁹⁰ Zakafkasya delegesinin sayısı askeri, mali, ticari vb. alanlarla ilgili müşavirler, çevirmenler ve sekreterlerle birlikte 43'e, hizmetçi ve muhafızlarla birlikte ise 106'ya ulaşıyordu.²⁹¹ Ama Türkler "bu heyetin Osmanlı Devleti'nin misafiri olduğunu ve Türklerin bu heyeti korumaya borçlu olduğunu" bildirerek, 50 kişilik muhafız bölüğünün silahsızlandırılmasını talep ettiler.²⁹² Sonuçta muhafız bölüğü Türkiye topraklarına bırakılmadı, gemide kaldı.

Hüseyin Rauf Orbay başkanlığındaki 9 kişilik Osmanlı delegesine ise Mehmet Nusret Bey, Rıza Bey, Doktor Tefvik Salim Bey, Hüseyin Bey ve diğerleri dahildi.²⁹³

13 Mart'ta Osmanlı delegesi ile Zakafkasya delegesinin Müslüman üyeleri ve bu arada Trabzon'da bulunan Dağıstan temsilcileri arasında gizli görüşme yapıldı. Bu görüşmede Azerbaycan ve Dağıstan temsilcileri hangi fırkayı temsil ettiği fark etmeksizin, Kafkasya Müslümanlarının Osmanlı ordusunun Kafkasya'ya dahil olacağını umduklarını ve beklemediklerini bildirdiler. Müslüman temsilcileri Türk ordusunun Kafkasya'ya girmesinin önemli olduğunu açıkça belirttiler ve endişelerini İngilizlerin Ermenileri himaye ederek organize etmeleri ve Bolşeviklerin Müslümanlar için yarattığı tehlikelerle esaslandırdılar. M.Y. Mehdiyev "Barış görüşmeleri ancak şimdiki Kafkasya hükümetinin kendisini resmen bağımsız bir hükümet olarak ilan etmesiyle mümkündür" beyanında bulundu. Hüseyin Rauf Bey bu fikri takdir etse de Müslüman, Gürcü ve Ermenilerden oluşan karmaşık bir "Kafkasya Cumhuriyeti"nin teşekkül etmesini ve yaşamasını

mümkün görmüyordu.²⁹⁴ Müslüman temsilciler Rauf Orbay'a, ayrıca "Zakafkasya hükümetinin Ruslardan yardım alabilmek umuduyla onlarla karşı karşıya gelmemek için kendi bağımsızlığını ilan etmek istemediğini" bildirdiler.²⁹⁵ Ayrıca konferans boyunca Osmanlı temsilcileri Seym'in Müslüman temsilcileriyle birkaç kez gizli görüşme yaparak, Zakafkasya delegesinin amaç ve meramı, ayrıca Kafkasya'da yaşanan siyasi süreçler hakkında ayrıntılı bilgiler aldılar.

Trabzon Konferansı'nın ilk oturumunda Osmanlı temsilcileri Seym temsilcilerine Kafkasya'da kurulan yeni cumhuriyetin yönetim biçimi, siyasi ve idari yapısına ilişkin sorular yönelttiler. Türkler, Zakafkasya delegesinin bağımsız bir devleti mi, yoksa Rusya'nın bir kısmını mı temsil ettiğini öğrenmek istiyorlardı.²⁹⁶ Zakafkasya temsilcileri Türkleri Zakafkasya'nın "neredeyse" bağımsız bir devlet olduğuna ikna etmeye çalışıyorlardı.²⁹⁷

Zakafkasya delegesi konferansta Brest-Litovsk Antlaşması'nın Kafkasya'ya ait maddelerine itiraz etti. Fakat Türkler bu itirazı reddedip "Zakafkasya'nın Brest barışında kendi çıkarı olduğu için uluslararası hukuk normlarına cevap veren ilkeler temel alınarak teşkil olunması ve diğer devletler tarafından tanınması için önlemler alması gerektiğini" bildirdiler. Bu nedenle Zakafkasya hükümeti şimdi tanınmasa bile, önceki uluslararası hukuki ilkelere itiraz edemez. Oysa, aynı hükümet 23 Ocak'ta Vehib Paşa'ya çektiği telgrafta kendisinin Rusya'nın bir parçası olduğunu belirtmiş ve Brest barışına katılmaktan imtina etmişti. Türk temsilcilerine göre, eğer gerçekten de Zakafkasya hükümeti uluslararası hukukun süjesi olmayı istiyorsa, o zaman en kısa sürede Rusya'dan ayrılmalı ve kendi bağımsızlığını ilan etmelidir. Bu durumda Türkiye onunla iyi komşuluk ilişkileri kurmaya hazırdır.²⁹⁸

Zakafkasya delegesi Brest barışının şartlarını tanımaktan imtina

²⁸⁹ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 3, v. 1; ATASE, A. 4/3671, K. 2920, D. 136-506, F. 9-98; ATASE, A. 4/3671, K. 2912, D. 468-6, F. 2-10; Dokument i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 107.

²⁹⁰ ATASE, A. 4/3671, K. 2921, D. 511, F. 1-99.

²⁹¹ ATASE, A. 4/3671, K. 2914, D. 475, F. 5-1.

²⁹² Dokument i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 108.

²⁹³ ATASE, A. 4/3671, K. 2914, D. 475, F. 4-9; ATASE, A. 4/3671, K. 2918, D. 28-496, F. 1.

²⁹⁴ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 468-469.

²⁹⁵ A.N. Kurat, age. s. 469.

²⁹⁶ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 2-3.

²⁹⁷ F. Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, p. 96.

²⁹⁸ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 3, v. 6.

etmekle beraber, Seym'in 1 Mart (16 Şubat) tarihinde kabul ettiği 4 maddeden oluşan talebini Türk temsilcilerine sundu. Türk heyeti bu talepleri (özellikle de "Doğu Anadolu'nun kendi kaderini tayin etmesi"ni) Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale gibi değerlendirip reddetti ve Zakafkasya hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu tarafından kesin ve resmi şekilde tanınmasının imzalanacak sözleşmedeki özel durumun yardımıyla mümkün olabileceğini ve bu son konuya ilişkin görüşmelerin yalnızca Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerine karşı herhangi bir talepten vazgeçtikten sonra başlayabileceğini bildirdi.²⁹⁹ Brest barışını kabul edip, Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinin Türkiye'ye verildiğini tasdik etme konusunda Trabzon'daki Zakafkasya temsilcileri arasında, ayrıca Seym'deki fraksiyonlar arasında birlik yoktu. Ermeni ve Gürcüler Türkiye'nin taleplerini reddedip, onunla savaşmaya çalıştığı halde, Azerbaycan fraksiyonu karşılıklı tavizler temelinde Osmanlı İmparatorluğu'yla anlaşmaya varmayı öneriyordu. Arazi meselelerinin müzakeresi en sonunda, Gürcülerin Batum'a sahip çıkıp Kars ve Ardahan konusunda taviz vermeye rıza göstermesi, Ermenilerin Batum ve Acaristan konusunda taviz vermektan yana olmasıyla sonuçlandı. Fakat Ermeniler Kars'ın Türkiye'ye verilmesine razı olmadılar. Azerbaycan fraksiyonu ise, Kars ve Ardahan ahalisinin çoğunluğunu Türkler oluşturduğundan Brest-Litovsk Antlaşması'nın bu iki vilayet hakkındaki maddelerinin yerine getirilmesi gerektiği görüşündeydi. Onlara göre, Acaristan Zakafkasya'nın bünyesinde ayrıca Müslüman cumhuriyetine dönüştürülmelidir, eğer bu mümkün olmazsa, o zaman, Türkiye'yle birleştirilmelidir. Batum ise dış dünyaya önemli bir çıkış yolu olarak Zakafkasya'nın bünyesinde kalmalıdır.³⁰⁰ Zakafkasya delegesi olarak Trabzon'da bulunan Azerbaycanlı temsilcilerden Resulzade, Hasmemmedov, Hacınski ve Pepinov 8 Nisan'da Batum meselesine ilişkin Osmanlı heyetine ayrıca bir muhtıra sundular. Dokuz maddeden oluşan bu muhtıranın birinci maddesi şöyleydi: "Müslümanların (Kaf-

kasya Müslümanları kastediliyor – V.G.) gaye-i emelleri Türkiye'yle birleşmektir. Gelecekte bu emele kavuşmak için şu an ilk aşama bağımsız bir Kafkasya hükümetinin teşekkül etmesidir."³⁰¹ Daha sonra burada "Müslümanların ebedi düşmanı ve daimi Rus dostu olan Ermenilerin" Kafkasya'nın istiklali için yarattıkları engel, Müslümanların teşkilat ve askeri teçhizat yönünden bölgede en zayıf durumda olmaları, Bolşeviklerin Bakü'deki hareketleri, Bolşeviklerden korunmak için Gürcülerin Müslümanlara yaptıkları yardım öne sürülerek, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da Rus ve Ermeni düşmanlarına Gürcüleri de eklememesi ve Türklere karşı Ermeni-Gürcü ittifakının oluşmasına olanak verilmemesi için Batum'un Gürcülere taviz verilmesi isteniyordu.³⁰²

Trabzon Konferansı'ndaki Osmanlı heyeti başkanı Hüseyin Rauf Orbay ve 3. Ordu kumandanı Mehmet Vehib Paşa Türkiye'nin Kafkasya yönünde hareketi karşısında Gürcü-Ermeni ittifakının oluşmasına meydan vermemek için tek çarenin Batum'un Gürcülere taviz verilmesi olduğu kanaatine varsa da³⁰³ Enver Paşa kararlılıkla buna karşı çıkıyordu ve Batum'da Gürcülere birtakım ekonomik tavizler vermeyi düşünüyordu.³⁰⁴ Enver Paşa 10 Nisan 1918'de Vehib Paşa'ya gönderdiği şifreli telgrafta şunları yazıyordu:

"Zât-ı alilerine daha önce de tebliğ ettiğim gibi, niyetimiz Batı Kafkasya'da Müslüman olan kısmın (ki bu da hemen 93 hududu dahilidir) doğrudan doğruya bize birleştirilmesi ve diğer kısımda her millet bağımsız olmak ve bir konfederasyon şeklinde aralarında birleşmek üzere bir kuvvetli Kafkasya Cumhuriyeti yaratmaktır. Bu hususta Gürcüler ile Müslümanların ortak hareket etmelerini istiyoruz ve her hususta onlara yardım ederiz. Gürcüler Batum meselesinde onlara ekonomik tavizler verebileceğimizi ve başka bir şey yapmaya muktedir

²⁹⁹ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 3, v. 7.

³⁰⁰ BOA, HR. SYS, D. 2371, G. 6, v. 6.

³⁰¹ BOA, HR. SYS, D. 2371, G. 6, v. 19; ATASE, A. 4/3671, K. 2921, D. 511, F. 1-204.

³⁰² BOA, HR. SYS, D. 2371, G. 6, v. 19-20; ATASE, A. 4/3671, K. 2921, D. 511, F. 1-204, 1-205, 1-206.

³⁰³ ATASE, A. 4/3671, K. 2921, D. 511, F. 1-194, 1-195.

³⁰⁴ ATASE, A. 4/3671, K. 2921, D. 511, F. 1-209.

olmadığımızı bilmelidirler. Bunun dışında her şekilde Müslümanlar kadar onlara da yardım ederiz ve isterlerse, dün yazdığım gibi, bir ittifak anlaşması da imzalayabiliriz. Bu sözü tam katıyetle dinleyebilirler. Ermeni meselesinde Gürcülerle ortak hareket etmek istiyoruz. Eğer onlar Ermenileri kendi sınırlarında bağımsız görmek isterlerse, bunu da kabul ederiz. Tabii hudut ve sair meseleler sonunda çözümlür. Bu yolda onlara uygun teminat verilmesini uygun görüyorum."³⁰⁵

Buradan da görüldüğü gibi, Brest barışının uygulanması üzerinde ısrarla duran Enver Paşa bu dönemde Kafkasya'da konfederasyon oluşturulmasını uygun görüyordu, ayrıca Gürcü-Ermeni ittifakına olanak vermemek için Gürcülere Müslümanlarla aynı oranda yardım vaat ediyordu.

Trabzon konferansında görüşmelerin uzamasına rağmen, Türk tarafı Brest-Litovsk barışı temelinde barış yapılmasında ısrar ediyor, Seym temsilcileri ise inatla buna karşı çıkıp Brest sözleşmesinin meşiyetini kabul etmekten imtina ediyorlardı.³⁰⁶ Bu durumda Osmanlı hükümeti Trabzon'daki temsilcilerine görüşmeleri durdurma konusunda talimat verdi.³⁰⁷ Bu nedenle Osmanlı temsilcileri 6 Nisan'da (24 Mart) Kafkasya temsilcilerine ultimatoma verip, Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nı tanıyıp tanımama konusunda 48 saat içinde cevap verilmesini talep ettiler. Aynı zamanda, ultimatonda belirtiliyordu ki eğer Zakafkasya hükümeti Türkiye'yle anlaşmak istiyorsa, kendi bağımsızlığını ilan etmelidir, ancak bundan sonra diplomatik görüşmeler başlayabilir. 7 Nisan'da A. Çenkeli alınmış ultimatoma ilgili Tiflis'e bilgi verdi. Ülkede anarşinin hüküm sürdüğüne ve cephenin dağılmasına atıfta bulunarak, o, Batum hariç, Brest sözleşmesinin tanınmasına ve acilen bağımsızlığın ilan edilmesine çağırıyordu.³⁰⁸

Ultimatonda tanınan süre sona erdiğinde A. Çenkeli Rauf Orbay'la buluşup Brest sözleşmesini tanımak için kendi hükümetinden izin istediğini, cevabın henüz gelmediğini, ama kendi fikrinin bu yönde olduğunu bildirdi. Bu nedenle ultimatoma süresi 10 Nisan'a kadar uzatıldı.³⁰⁹ Bu süre sona erdiğinde, 10 Nisan'da Çenkeli artık Tiflis'ten cevap beklemeden Osmanlı temsilcilerine aşağıdaki şekilde cevap verdi: "Zakafkasya temsilciliği Osmanlı delegesinin 6 Nisan 1918 tarihli mektubuna cevap olarak bildiriyor ki o, Brest-Litovsk sözleşmesini kabul ediyor ve sonraki görüşmeleri onun temelinde sürdürmeye hazırdır."³¹⁰ Akaki Çenkeli Türk ultimatoma kabul etse de Seym'de ultimatoma ilişkin tartışmalar çok ciddi bir şekil aldı ve sonuçta Müslüman fraksiyonuna dahil olan Müsavatçılar, demokratik tarafsız grup ve İttihatçıların sert direnişine rağmen, Seym 13 Nisan (31 Mart) 1918 tarihli oturumunda Osmanlı Devleti'yle savaşma kararı aldı.³¹¹ Ülkede sıkıyönetim ilan edildi, Seym'in faaliyeti iki hafta süreyle donduruldu. Yevgeni Gegeçkori, N. Ramişvili ve H. Karçıkyan'dan oluşan Yüksek Savunma Konseyi oluşturuldu. Azerbaycanlılar Türkiye'yle savaşın aleyhinde oldukları için onlar bu Konsey'e dahil edilmediler. 14 Nisan'da Trabzon'daki heyet geri çağırıldı.³¹² Fakat bu önlemler Türk birliklerinin ilerlemesini önleyemedi, sekiz gün süren savaştan sonra Seym Türklerin barış önerisini kabul etmek zorunda kaldı.

Şunu da belirtelim ki Türk askeri kumandanlığı Seym'in savaş kararını kabul etmesinden bir süre önce askeri operasyonları yeniden başlatmıştı. Trabzon görüşmelerinde bir sonuç elde edilmediği takdirde Türk kumandanlığı 25 Mart 1918 tarihinde Ermenilerin Müslümanlara karşı yaptıkları vahşeti önleme adı altında yeniden askeri operasyonlara başlamıştı.³¹³ Artık 1914 yılı Türk-Rus sınırını geçen

³⁰⁵ ATASE, A. 4/3671, K. 2921, D. 511, F. 1-209.

³⁰⁶ BOA, HR. SYS, D. 2303, G. 2-13; BOA, HR. SYS, D. 2371, G. 4-7; BOA, HR. SYS, D. 2372, G. 1-3; BOA, HR. SYS, D. 2373, G. 1-3.

³⁰⁷ ATASE, A. 4/3671, K. 2918, D. 28-496, F. 1-54.

³⁰⁸ Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 155-157.

³⁰⁹ age. s. 112.

³¹⁰ age. s. 160.

³¹¹ ARDA, f. 970, sıy. 1, iş 1, v. 6-7; Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 82-83, 163-184.

³¹² age. s. 84, 184.

³¹³ BOA, HR. SYS, D. 2885, G. 47.

Türk orduları 25 Mart'ta Oltu'yu,³¹⁴ üç gün sonra Artvin'i,³¹⁵ 3 Nisan'da Ardahan'ı,³¹⁶ iki gün sonra Sarıkamış'ı,³¹⁷ 15 Nisan'da Batum'u,³¹⁸ 25'inde ise Kars'ı³¹⁹ ele geçirip birkaç gün sonra 1877-1878 yılları savaşına kadarki Osmanlı-Rusya sınırına ulaştılar. Böylece 1918 yılı Nisan ayının sonlarında Osmanlı Devleti Kars, Ardahan ve Batum'u savaş yoluyla ele geçirmiş oldu.

Henüz Batum Türkler tarafından ele geçirilmemiş, 12 Nisan 1918'de RSFSC Halk Dışişleri Komiserliği Georgi Vasilyeviç Çiçerin ve Lev Mihayloviç Karahan'ın imzaladığı bir notayla Almanya'ya müracaat ederek ondan Kafkasya cephesinde saldırıyı durdurmak suretiyle Türkiye'ye baskı yapmasını talep ediyordu. Notada şöyle deniliyordu: "Türk cephesinde üstünlük Rusya tarafındaydı. Rusya Ardahan, Kars ve Batum konusunda o nedenle taviz verdi ki Türkiye Almanya'nın müttefikiydi."³²⁰ Sovyet hükümeti ne pahasına olursa olsun Rusya'yı 1914 yılı sınırları çerçevesinde yeniden kurmayı dış politikasında temel prensip olarak kabul etmişti. Şunu da belirtelim ki Osmanlı Devleti o sırada henüz Brest barışıyla ona verilen arazilerin harp yoluyla elde edilmesi için savaşmaktaydı ve bu barışın belirlendiği sınırlardan öteye çıkmamıştı.

Türk ordularının saldırıları karşısında dayanamayan Zakafkasya Seymi Türkiye'nin taleplerini kabul etmek zorunda kaldı. 22 (9) Nisan'da Türkiye tarafı barış için girişimde bulundu. Aynı gün Seym'in oturumunda Zakafkasya bağımsız demokratik federal cumhuriyet ilan edildi. Ayrıca burada Türkiye'yle barış görüşmelerinin sürdürülmesi ve kısa süre zarfında barış antlaşmasının imzalanmasına ilişkin

³¹⁴ F. Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, Ankara, Genelkurmay Matbaası, 1936, s. 268.

³¹⁵ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi. Kafkas Cephesi*, 3. Ordu Harekâtı. C. II, s. 474-476.

³¹⁶ age. C. II, s. 482.

³¹⁷ age. C. II, s. 481.

³¹⁸ *Tanin*, 16 Nisan 1334/1918, № 3358; *Tasvir-i Efkâr*, 17 Nisan 1334/1918, № 2427; Dokumentü i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 195-196.

³¹⁹ *Tanin*, 27 Nisan 1334/1918, № 3369; F. Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, s. 269.

³²⁰ Dokumentü vneşney politiki SSSR, t. 1, s. 240-241.

karar kabul edildi.³²¹ Yeni hükümet oluşturma görevi barış yanlısı Çenkeli'ye havale edildi. 23 Nisan'da Çenkeli Vehib Paşa'ya bilgi vererek, "Kendi bağımsızlığını ilan etmiş Zakafkasya Cumhuriyeti Türkiye'nin taleplerini kabul ediyor ve Brest-Litovsk barışı temelinde görüşmeleri sürdürmeye hazırdır" diye bildirdi. Çenkeli, ayrıca barış görüşmelerinin de Batum'da devam ettirilmesini rica etti.³²² 28 Nisan 1918'de Osmanlı Devleti Zakafkasya Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanıdı ve barış görüşmelerinin Batum'da yapılmasına onay verdi.³²³

Osmanlı Devleti ile Zakafkasya Cumhuriyeti arasındaki Batum konferansı 11 Mayıs 1918'de açıldı ve aralıklarla 4 Haziran'a kadar devam etti. Konferansta 10 kişilik Osmanlı delegesine Adalet Bakanı ve Dışişleri Bakanı vekili Halil Mentеше rehberlik ediyordu. Kafkasya cephesinin kumandanı Ferik Mehmet Vehib Paşa da bu heyette temsil edilen önemli simalardan biriydi.³²⁴

Çenkeli'nin rehberlik ettiği Zakafkasya delegesine Seym'deki fraksiyonlar arası karşılıklı güvensizlik nedeniyle 45 kişi dahildi. Fakat temsilcilik 6 belirleyici üyeden oluşuyordu. Buraya Gürcülerden Çenkeli ve Niko Nikoladze, Azerbaycanlılardan Mehmet Emin Resulzade ve Mehmet Hasan Hacinski, Ermenilerden Ovannes Kazanzuni ve Aleksandr Hatisov dahil edilmişti.³²⁵

Konferansa Rusya'dan ayrılmaya karar vermiş Kuzey Kafkasya dağlılarının temsilcileri de Haydar Bammatov'un rehberlik ettiği bir heyetle katıldılar.³²⁶ Dağlılar Birliği'nin Batum konferansına katılımına Türkiye ve Almanya onay vermişti. Sovyet Rusyası bu konuda Almanya'ya itirazını bildirirse de bunun pek önemi olmadı.

³²¹ Dokumentü i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 222.

³²² age. s. 224.

³²³ age. s. 253; Z. Avalov, *Nezavisimost Gruzii v mejdunarodnoy politike*, s. 33.

³²⁴ ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 493-302, F. 1-34.

³²⁵ Z. Avalov, age. s. 34.

³²⁶ E. Şahin, "Trabzon ve Batum Konferanslarında Kuzey Kafkasya'nın Bağımsızlığı İle İlgili Gelişmeler" // *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 4, Erzurum, 1996, s. 82.

Trabzon konferansından farklı olarak Batum konferansına Almanya da gözlemci olarak katılıyordu. Almanya'nın İstanbul'daki askeri ataşesi General Otto von Lossow'un rehberlik ettiği Alman heyetine Tiflis'teki eski Alman konsolosu Kont Schulenburg ve Ortadoğu uzmanı, diplomat von Wesendonk dahildi.³²⁷ Almanya, 2 Mayıs 1918'de Moskova Büyükelçisi Kont Mirbah aracılığıyla Batum konferansına katılacağını Sovyet hükümetine de bildirdi.³²⁸ Kaydettiğimiz gibi, Almanya Brest barışına kadar Kafkasya politikasını doğrudan değil, İstanbul aracılığıyla gerçekleştiriyordu. Alman askeri kumandanlığının savaş için hammadde ihtiyaçlarıyla ilgili diğer cephelerde belirlediği amaçlar sekteye uğrayınca, Almanlar Brest Mütarekesi'nden sonra Kafkasya'nın doğal kaynakları ve özellikle Bakü petrolüyle doğrudan ilgilenmeye başladılar. Bu sırada Türkiye Kafkasya yönünde tek başına ilerledikçe, Alman siyasi çevreleri Türklerin bölgedeki başarılarına kıskançlıkla yaklaşıyor ve buna engel olmaya çalışıyorlardı. Bu nedenle Almanya Kafkasya'da yaşanan süreçlerin dışında kalmamak, ayrıca bölgede kendi çıkarını temin etmek amacıyla Batum konferansına katıldı.

Almanlar bu dönemde Batum'a serbest liman statüsü verilmesini istiyorlardı. Bu istek gerçekleşmediği takdirde Poti'ye Alman askerlerinin çıkarma yapması planlanmıştı.³²⁹

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da siyasi ve askeri açıdan etkinleşmesi sonucu oluşan yeni siyasi ortamdan kendi stratejik amaçları için azami derecede yararlanmaya çalışan Berlin hükümeti mevcut durumda Almanya'nın Kafkasya politikasını belirlemek için 22 Nisan 1918'de Alman siyasi ve askeri çevrelerinin katılımıyla konferans yaptı. Yeni siyasi ortamda Almanya'nın Kafkasya politikasının temel ilkelerini belirleyen bu konferansın kabul ettiği kararlara göre, Osmanlı Devleti'ne Brest-Litovsk antlaşmasının belirlediği sınır hattını geçmeye imkân verilmemeli, Zakafkasya'nın bağımsızlığının İt-

tifak Devletleri, Rusya ve Ukrayna tarafından tanınmasını sağlamalı, Güney Kafkasya tam olarak Almanya'nın nüfuzu altına alınmalı ve bölgenin ekonomik kaynaklarından azami derecede yararlanılmıyordu.³³⁰ Bu kararlar çerçevesinde hareket eden Almanya Dışişleri Bakanlığı 29 Nisan 1918 tarihinde "Türkiye ile Zakafkasya arasında yapılan görüşmelerde esas alınacak ilkeler" adı altında yedi maddeden oluşan bir "ilkeler paketi" hazırladı. Bu "ilkeler paketi"ne şunlar dahildi:

1. *Almanya ve Türkiye Zakafkasya'nın bağımsızlığının Rusya tarafından tanınmasına çalışacaklar;*

2. *Zakafkasya Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nı tanyacaktır ve buna göre Kars ve Ardahan bölgeleri ile Batum vilayetinin Çoruh Nehri'nin güneyine kadar ve bu çayın yan kolu Acarşat tarafında bulunan bir kısmı ve Erivan eyaletinin Aras Nehri'nin güneyindeki batı kısmı olan Sürmeli Türkiye'ye verilecektir. İranlıların (Talışların) yaşadığı Kür ve Aras nehirlerinin güneyinde bulunan Talış eyaleti İran'a verilecektir. Bunun karşılığında İran savaş tazminatı olarak Maku ve Gotur bölgelerini Türkiye'ye verecektir;*

3. *Zakafkasya ile Türkiye bir askeri ittifak antlaşması imzalayacaklar ve buna göre iki ülkeden biri herhangi üçüncü bir ülke tarafından saldırıya maruz kaldığında diğer ülke askeri yardımda bulunmayı taahhüt edecektir;*

4. *Zakafkasya demiryolları ve Batum limanı Almanya, Zakafkasya ve çok az miktarda Türkiye sermayesiyle kurulacak ve devlet denetimindeki bir kurum tarafından idare edilecektir. Bu kurumda imtiyaz Almanlarda olacaktır;*

5. *Zakafkasya'nın tüm yeraltı doğal kaynakları devlet tekeline alınacak ve bu kaynakların kullanımı Almanya ve Zakafkasya'nın eşit şekilde temsil olunacağı bir madencilik şirketine verilecektir;*

³²⁷ W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte*, T. II, p. 48-49, 51.

³²⁸ W. Bihl, age. T. II, p. 49.

³²⁹ W. Bihl, age. T. II, p. 43-44, 157.

³³⁰ W. Bihl, age. T. II, p. 45.

6. *Almanya Zakaşkasya'nın her yerinde konsolosluklar açmak hakkına sahip olacaktır. Bu konsolosluklar ve Almanya'nın yaratacağı diğer diplomatik temsilcilikler Zakaşkasya'daki Alman kolonilerinin çıkarlarını koruma hakkına sahip olacaklardır;*

7. *Türkiye kendisine verilen yeni bölgelerde Brest-Litovsk antlaşmasının şartlarına uygun olarak, göç ettirilmiş Ermenilere geri dönme ve kendi kaderini tayin etme hakkı tanıyacak ve onlara bölgedeki diğer halklarla birlikte bir plebisit yapma olanağı sağlayacaktır.³³¹*

Görüldüğü gibi, Almanya bir yandan Osmanlı Devleti'nin Zakaşkasya'ya nüfuz etmesini önlemek, diğer yandan da bölgenin doğal kaynakları ve demiryolları üzerinde kendi egemenliğini kurmak istiyordu. Bu ilkeler tam olarak gerçekleştirildiği takdirde Zakaşkasya'nın bağımsızlığı formaliteden öteye geçemeyecek ve bölge Almanya'nın yarı sömürgesine dönüşecekti. Şunu da belirtelim ki burada Osmanlı Devleti ona verilecek Maku, Gotur arazisi ve Sürmeli koridoruyla Azerbaycan'la doğrudan ilişki kurma olanağına sahip oluyordu.

30 Nisan 1918'de Almanya hükümeti 29 Nisan tarihli "ilkeler paketi"nde biraz değişiklikler yaparak onu "Bir tarafta Almanya ve Türkiye, diğer tarafta Zakaşkasya olmak üzere imzalanacak sözleşmenin tasarısı" adı altında ortaya koydu. Bu tasarıya göre:

1. *Almanya ve Türkiye Rusya'yla yapılan görüşmelerde Zakaşkasya'nın Rusya'dan ayrılmasını destekleyecek, ayrıldıktan sonra ise bu iki ülke Zakaşkasya'yı bağımsız bir devlet olarak tanıyacak ve bu devletin kurulmasında, onun güvenliğinin sağlanmasında, komşularıyla sınırlarının belirlenmesinde ona yardım edeceklerdir. Eğer Kuzey Kafkasya halkları Zakaşkasya'ya katılmak isterlerse, Almanya ve Osmanlı Devleti bunun gerçekleşmesi için Rusya nezdinde girişimlerde bu-*

lunacaktır;

2. *Zakaşkasya Cumhuriyeti Almanya ve Osmanlı Devleti'yle olan ilişkilerinde Brest-Litovsk antlaşmasının ilkelerini temel olarak kabul edecektir;*

3. *Kars ve Ardahan vilayetleri ve Batum vilayetinin Çoruh-Acarşat nehirlerinden güneydeki bölgeleri Türkiye'ye, Aras ve Kür nehirlerinin güneyindeki Talış eyaleti ise İran'a verilecektir. Zakaşkasya'nın kuzey sınırları ise onun kuzeydeki komşularıyla yapacağı sözleşmelerle tespit edilecektir;*

4. *Osmanlı Devleti ile Zakaşkasya Cumhuriyeti arasında daimi bir askeri ittifak antlaşması imzalanacak ki buna göre, taraflardan biri üçüncü bir devlet tarafından saldırıya maruz kaldığı takdirde, diğeri tüm askeri gücüyle bu saldırıya karşı mücadele edecektir;*

5. *Zakaşkasya'nın demiryolları resmi bir Zakaşkasya Komisyonu emrine verilecektir. 7 kişiden oluşacak bu komisyonun üyelerinin 4'ü Alman, 2'si Zakaşkasyalı, 1'i Türk olacaktır. Batum limanının (tasarıya göre, Batum limanı Zakaşkasya Cumhuriyeti bünyesinde kalıyordu) yönetim hakkı da bu komisyona verilecektir;*

6. *Zakaşkasya'nın tüm yeraltı servetleri devlet tekeline alınacak ve bu kaynakların kullanım hakkı Almanya ve Zakaşkasya tarafından eşit şekilde oluşturulacak bir komisyona verilecektir. Bu doğal kaynakların taşınması ve ihracı ise gümrük veya diğer herhangi bir engelle kısıtlanmayacaktır;*

7. *Almanya Zakaşkasya'nın istenilen yerinde konsolosluklar açma hakkına sahip olacaktır. Konsoloslar ve Alman diplomatları hükümet merkezinde temsilcilik hakkına sahip olacak, Alman sömürgecilerinin, hatta bu sömürgeci Zakaşkasya devletinin vatandaşları olsalar bile, onların haklarını koruyacaklardır.³³²*

³³¹ W. Bihl, age. T. II, p. 46-47; W. Zürer, *Kaukasien 1918-1921*, p. 56.

³³² W. Bihl, age. T. II, p. 48.

Bu tasarı hemen İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Bernsdorf aracılığıyla Batum konferansında Almanya'yı temsil edecek Lossow'un rehberlik ettiği heyete gönderildi.³³³

Daha bir süre önce, 1918 yılı Şubat ayında Türk orduları Kafkasya yönünde aktif askeri operasyonları yeniden başlattığında ve bölgeye doğru ilerlediğinde, bu, Alman askeri kumandanlığı tarafından olumlu karşılanmıştı. Almanya'nın Genelkurmay Başkan Yardımcısı Tuğgeneral E. Ludendorff 13 Mart'ta Lossow'a gönderdiği telgrafta, "Türklerin Azerbaycan'ı ele geçirmelerini ve böylece Hazar Denizine kadar uzanan toprakları kendi denetimi altına almalarını" desteklediğini ve buna önem verdiğini bildiriyordu.³³⁴ Ancak 1918 yılının Nisan ayında Osmanlı Devleti başarılı askeri operasyonları ile artık Kutais yönünde ilerlediğinde ve Kars-Tiflis-Batum demir yolunu istediğinde, bu zaman General Ludendorf Osmanlı ordusunun Genelkurmay Başkanı General von Seeckt'ten Türk ileri hareketini durdurmayı ve Türkiye'yi Zakafkasya hükümeti ile görüşmeler masası arkasına oturtmayı talep ediyordu.³³⁵ Almanlar artık kesin olarak Kafkasya'nın doğal kaynaklarından azami şekilde yararlanmaya karar vermişlerdi ve bunun için Batum'un ve Gürcistan'ın Alman denetiminde kalmasına çalışıyorlardı.³³⁶ Bu nedenle Almanya 24 Nisan 1918 tarihinde Batum ve Gürcistan'ın Alman nüfuz alanı gibi tanınması halinde, Ermenilerin elinde olan bazı arazilerin Osmanlı Devleti'ne verilmesini ve Ermenistan ile Azerbaycan'ın Türk nüfuz alanı olarak tanınmasını, bunun karşılığında ise bu yerlerde Almanya'ya ekonomik imtiyazlar verilmesini Osmanlı Devleti'ne teklif ediyordu.^{337*} Fakat Türkler Batum meselesinde ısrar ediyorlardı. Öte

yandan Almanya 29 Nisan tarihli "İlkeler paketi" ve 30 Nisan tarihli "Zakafkasya'yla imzalanacak sözleşmenin tasarısı"nı ortaya atmakla Zakafkasya'nın nüfuz alanlarına bölünmesiyle ilgili olarak Osmanlı Devleti'ne yaptığı teklifin önüne set çekmiş oluyordu. Ama bir süre sonra Osmanlı Devleti Almanya'nın hazırladığı sözleşme tasarısını reddedince ve kendisi tam karşı bir tasarı öne sürünce, o zaman Almanya askeri kumandanlığı Türk tasarısına karşıt olarak yeniden Zakafkasya'nın nüfuz alanlarına bölünmesi meselesini ortaya attı. Fakat Türkler taviz vermediler. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya meselesinde Almanya'ya taviz vermemesi ve kendi tutumunda ısrar etmesi iki müttefik arasında Kafkasya'yla ilgili oluşan fikri ayrışmaların çelişkilerle dönüşmesine ve bu çelişkilerin durmadan derinleşmesine yol açtı. Aslında Osmanlı Devleti kendi tutumunda haklıydı. Fakat Almanlar Türkiye'yi Kafkasya'daki başarılarından dolayı kıskanıyor ve bölgeyi kendi kontrollerine geçirmek istiyorlardı. Bu da sırasıyla Türklerin tutumunu daha da sertleştiriyordu.

Şunu da belirtelim ki Kafkasya'yla ilgili Türk-Alman çelişkileri arttıkça Almanya askeri kumandanlığı diplomatlardan farklı olarak İngiltere'ye karşı Osmanlı Devleti'yle birlikte mücadele etmek için Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'yla ilgili isteklerinin bir kısmını kabul edip Zakafkasya'yla barışı çabuklaştırmak istiyordu.³³⁸ Almanya'nın ileri sürdüğü Zakafkasya'yla imzalanacak barışa dair sözleşme tasarısı Türklerin sert itirazına neden olmuştu, çünkü bu tasarı Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki çıkarlarının çiğnenmesine ve bölgenin Almanya'nın yarı sömürgesine dönüşmesine hizmet ediyordu. Bunun yanı

kafkasya'nın nüfuz alanlarına bölünmesine dair antlaşmanın imzalanmasından bahsediyorlar (A. Балаев. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918. Баку, Элм, 1998, с. 194; R. Hatemov, "Almaniyanın Şark siyasetinde yeni meyiller ve Qafqaz uğrunda mübarize" (1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin mayı), II meqale // Tarih ve onun problemleri, 1999, № 1, s. 128). Sayısız arşiv materyallerine dayanarak kaydedebiliriz ki böyle bir anlaşma imzalanmamıştır, bu, sadece Almanlar tarafından ileri sürülen bir teklif, bir tasarı olmuş ve Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmemiştir.

³³⁸ W. Zürrer, *Kaukasien 1918-1921*, p. 62; W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mitelrmächte*, T. II, p. 52.

³³³ W. Bihl, age. T. II, p. 45.

³³⁴ V. Yılmaz, *İnci Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, s. 216.

³³⁵ W. Zürrer, *Kaukasien 1918-1921*, p. 51.

³³⁶ BOA, HR. SYS, D. 2886, G. 9-1.

³³⁷ W. Zürrer, *Kaukasien 1918-1921*, p. 52-53; W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mitelrmächte*, T. II, p. 47.

* A. Balayev ve R. Hetemov G.V. Piriya'nın eserine (Г.Пипия. Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг. Москва, Наука, 1978, с. 101) atıfta bulunarak, 1918 yılı 27 Nisan'da İstanbul'da Almanya ve Osmanlı devletleri arasında Za-

sıra, “Talış eyaletinin savaşta yer almayan İran’a verilmesi” Türkleri öfkelenirdi. Türklerin Talış eyaletiyle ilgili itirazına Ludendorff da destek veriyordu. “Esas itibariyle İranlılara değil, Türklere yardım edilmelidir. İranlılar İngiltere’ye karşı tavır sergilemiyorlar. Talış’ı İran’a vermek İngiltere’nin Kür Nehri’ne doğru önünü açmak demektir. Oysa Türkiye’nin Kuzey İran’a doğru ilerlemesi İngiliz ilerleyişini önleyecektir... Azerbaycan’ın ve hatta Talış eyaletiyle birlikte Hazar Denizinin Türklerin eline geçmesi bize yarar sağlar. Bu durumda biz kendi nüfuzumuzu Türkiye ve Zakafkasya Cumhuriyeti ile bu bölgelerde genişletebiliriz” diye belirtiyordu Ludendorff.³³⁹

Bütün bunlara rağmen, Batum’daki Osmanlı heyetinin Almanya’nın ileri sürdüğü anlaşma tasarısını kabul etmesi mümkün değildi. Çünkü Osmanlı heyetine Enver Paşa tarafından verilen sözleşme tasarısı, neredeyse, Alman tasarısına tam karşıtı. Enver Paşa 2 Mayıs 1918 tarihinde Vehib Paşa’ya gönderdiği talimatta şöyle diyordu: “Güney Kafkasya hükümetiyle müzakere edilecek barış şartlarımızı aşağıda yazıyorum. Bu şartlar kabul edildiği takdirde hiçbir müşkülât ve mesele kalmayacaktır. Kabul olunmadığı takdirde, bu şartların silah yoluyla elde edilmesi, doğal, zorunlu olur. Adalet Bakanı (Halil Mentеше – V.G.) beyefendi hazretleri de müzakereleri çok kısa ve katı şekilde yürütecektir. Bu hususu Halil beyefendiyle görüştüğümüzden sonra, müzakerelerinizin sonuçlarını da bildirmenizi rica ediyorum. Onuncu maddede öngörülen ittifakı şimdiden arz etmek de uygundur.”³⁴⁰ Enver Paşa’nın Batum’daki Osmanlı heyetine gönderdiği ve Zakafkasya hükümeti barış yoluyla kabul etmezse, harp yoluyla kabul ettirmek istediği “Kafkasya hükümetiyle aktedilecek muahede-i sulhiye müsveddesi” adlı 11 maddeden oluşan sözleşme tasarısı aşağıdakilerden oluşuyordu:

1. Kafkas hükümeti ordusunu derhal halihazırdaki durumda bırakacaktır. Bu ordunun sayısı ve yerleşeceği yer Osmanlı hükümetinin rızasıyla belirlenecektir;

2. Kafkasya hükümeti Osmanlı ordusu veya Devlet-i Osmaniye tarafından oluşturulacak Müslüman kıtaatı için gönüllü toplanmasına izin verecektir;

3. Osmanlı Devleti zaruret halinde ülke dahilinde disiplin ve güvenliğin sağlanması ve korunması için Kafkasya hükümetine silahlı kuvvetleriyle yardım edecektir. Öte yandan Kafkasya hükümeti Ermeni haydut çeteleriyle olan savaşta Osmanlı Devleti’ne yardım etmekle yükümlüdür;

4. Osmanlı hükümeti Kafkasya hükümetinin sınırlarını yabancı düşmanlardan koruyacaktır;

5. Kafkasya hükümeti kendi arazisinde bulunan İngiliz, Fransız, Amerikan, İtalyan ve Rus subayları derhal ülke dışına çıkaracak ve gelecekte bu tebaalardan ordu ve hükümet dairelerinde yararlanmamayı taahhüt edecektir;

6. Osmanlı Ordusu Genel Kumandanlığı Kafkasya hükümetinin demir yollarında her türlü askeri yükler taşıma hakkına sahip olacaktır. Bu amaçla Osmanlı Ordusu Genel Kumandanlığı bir askeri demiryolu heyeti teşkil edecek ki bu heyet demiryollarının güvenli ve kesintisiz işlenmesini temin edecektir;

7. Osmanlı Devleti altıncı maddedeki haklarını tamamen veya kısmen kendi müttefiklerinden birine vermeye ve özellikle de müttefiklerinin askeri yüklerinin naklini yerine getirme yetkisine sahiptir;

8. Osmanlı Devleti talep ederse, Kafkasya hükümeti Bakü limanındaki işletmelerle Hazar Denizindeki Kafkasya hükümetine ait ulaşım araçlarını Osmanlı hükümetinin emrine verecektir;

9. Kafkasya hükümetinin Osmanlı Devleti savaşta olduğu sürece onun düşmanlarıyla diplomatik veya siyasi hiçbir ilişkisi olmayacaktır;

10. Osmanlı Devleti Kafkasya hükümetiyle dış politika ve

³³⁹ W. Zürrer, age. p. 62-63; W. Bihl, age. T. II, p. 51-52.

³⁴⁰ ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 493-302, F. 1-136.

askeri alanda tarafların ekonomik çıkarlarına uygun bir ittifak yapacaktır;

11. Kafkasya hükümeti kendi arazisinde üretilen ürünlerin Osmanlı Devleti'ne ve onunla müttefik olan ülkelere ihraç edilmesi için tüm gücüyle yardım edecek ve bu memleketlere gönderilmek üzere Kafkasya'dan geçecek yüklerin transitini kolaylaştıracaktır. Osmanlı Devleti de buna karşılık Kafkasya hükümetinin ihtiyaç duyduğu malların ithalinde ona yardım edecektir.³⁴¹

Sözleşme tasarısından da görüldüğü gibi, bu şartların kabul edilmesi Zakafkasya'nın Osmanlı Devleti'nin denetimine girmesi demektir. Üstelik sekizinci maddede ileri sürülen talepler Osmanlı siyasi çevrelerinin daha ileri giden Turancı politikasından haber veriyordu. Enver Paşa ileri sürdüğü sözleşme tasarısıyla yetinmeyerek, sonraki günlerde Zakafkasya hükümetine karşı yeni talepler ileri sürüyordu. O, 4 Mayıs 1918'de Vehib Paşa'ya gönderdiği telgrafta, Osmanlı Devleti ile Kafkasya Müslümanları arasındaki ilişkinin kesilmemesi için Ahıska, Ahılkelek, Gümrü, Alagöz Dağı ve bölgedeki demiryolunun Türkiye'ye verilmesini talep ediyordu.³⁴² Bundan bir gün sonra, 5 Mayıs'ta Enver Paşa Osmanlı Devleti ile Zakafkasya arasında tespit edilecek sınır hattını küçük ayrıntılarına kadar anlattı ve bunu harita üzerinde çizerek Vehib Paşa'ya gönderdi.³⁴³ Enver Paşa'nın Batum konferansında Zakafkasya hükümetine kabul ettirmek istediği bu yeni sınır hattına göre Ahıska, Ahılkelek, Gümrü ve Nahçıvan (Ordubad hariç) Osmanlı Devleti'ne verilmeliydi.³⁴⁴

Kafkasya'nın doğal kaynaklarına, özellikle de Bakü petrolüne göz diken ve bu nedenle bütün Zakafkasya'yı etkisi altına almayı amaçlayan Almanya Türkiye'nin Kafkasya'yla ilgili planlarına engel olmak için Sovyet Rusya'yı Batum konferansına dahil etmeye gay-

ret gösteriyordu. 8 Mayıs 1918'de Almanya'nın Moskova Büyükelçisi Kont Mirbach Sovyet hükümetine müracaat ederek Zakafkasya hükümetiyle Rusya arasındaki tartışmalı meselelerin çözümlenmesinde Almanya'nın arabuluculuğunu önerdi. Sovyet Rusyası Almanya ve Türkiye arasındaki Kafkasya uğruna yapılan gergin mücadeleden haberdardı ve bundan kendi amaçları için yararlanmak istiyordu. Bu nedenle RSFSR Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin 11 Mayıs'ta Mirbacha verdiği cevap notasında onun teklifini reddedip, Sovyet Rusyası'nın Zakafkasya'nın ayrılmasını tanımadığını ve Kafkasya'da Brest-Litovsk antlaşmasının uygulanmasıyla ilgili meselelere ilişkin görüşmelerin yalnızca Sovyet Rusyası ile Almanya ve Türkiye arasında yürütülmesini istedi.³⁴⁵

14 Mayıs'ta Kont Mirbach yeniden Sovyet Rusyası'na müracaat ederek Batum'daki görüşmelerde Sovyet Rusyası ile Zakafkasya hükümeti arasında Almanya'nın arabuluculuğunu teklif etti ve bununla ilgili olarak Rusya'nın kendi talep ve önerilerini yazılı olarak kendisine bildirmesini rica etti. 15 Mayıs'ta Çiçerin Mirbach'ın notasına cevap vererek, "Sovyet Rusyası Zakafkasya hükümetini tanımama tutumunu korumak suretiyle Sovyet delegesinin Batum görüşmelerine katılımının sağlanmasını talep ediyor ve bildiriyor ki onun katılımı olmadan imzalanacak sözleşmeyi tanımayacaktır" dedi.³⁴⁶ Rusya tarafından Zakafkasya hükümetinin varlığının inkâr edilmesi Zakafkasya temsilcilerinin Rusya'nın konferansa davet edilmesine karşı direncini artırdı. Osmanlı Devleti de kararlılıkla Rusya'nın Batum görüşmelerine katılımına karşı çıkıyordu. Bu nedenle Almanya'nın Sovyet Rusyası'nı Batum görüşmelerine dahil etme girişimi Osmanlı ve Zakafkasya delegelerinin sert direnişi nedeniyle sonuçsuz kaldı.

Batum konferansı 11 Mayıs 1918'de başladı. Konferansın ilk ve son genel toplantısı olan bu oturumu Osmanlı delegesi başkanı Halil Mentеше açtı ve Türkiye'nin taleplerini şerh etti. Konuşmanın kısa özü şuydu ki eğer iki devlet arasında Brest-Litovsk antlaşmasından

³⁴¹ ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 493-302, F. 1-136, 1-137.

³⁴² ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-1, 3-2.

³⁴³ ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-2; BOA, HR. SYS, D. 2372, G. 1.

³⁴⁴ ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-2; BOA, HR. SYS, D. 2372, G. 1.

³⁴⁵ Документі внешне́й політики СРСР, Т. 1, с. 285.

³⁴⁶ аге. с. 302-303.

sonra kan akıtılmışsa bu sözleşmenin şartları şimdiki görüşmeler için temel oluşturamaz.³⁴⁷ Enver Paşa'nın Batum'daki Osmanlı heyetine gönderdiği, belirttiğimiz talimatlar temelinde hazırlanmış on iki maddeden ve üç ekten oluşan "Osmanlı İmparatorluğu ile Zakafkasya Konfederasyon Cumhuriyeti arasında barış ve dostluk hakkında" sözleşme tasarısı müzakere için Zakafkasya temsilcilerine sunuldu. Bu tasarıda artık Türkiye askeri operasyonlar meydanında verdiği kurbanların bedeli olarak birtakım yeni araziler ve imtiyazlar talep ediyordu.^{348*}

Zakafkasya temsilciliği ise Brest-Litovsk antlaşması temelinde barış yapmak için Batum'a gelmişti.³⁴⁹ Türk taleplerine ilişkin nota Zakafkasya delegesine sunulduktan sonra temsilcilikte gergin bir durum oluştu ve Zakafkasya heyetinde, ayrıca Seym'de zaten mevcut olan fikir ayrılıkları ve çelişkiler daha da derinleşmeye başladı.

Osmanlı hükümeti Batum konferansına sunduğu taleplerinin yerine getirilmesinde kararlı ve ısrarlıydı. İstanbul'dan Batum'a gönderilen talimatlarda Türk heyetinden görüşmeleri çok kısa, kararlılıkla ve ultimatome şeklinde yürütmesi talep edildi.³⁵⁰ Buna paralel olarak, Enver Paşa Türk Kafkasya ordularının Grup Kumandanı Yakup Şevki Paşa'ya gönderdiği telgrafta, askeri operasyonlara başlayıp, Ermeni vahşiliğini önlemesini ve stratejik Gümrü-Culfa demiryolunu ele geçirmesini, daha sonra Zakafkasya hükümetini Türk taleplerini kabul etmeye zorlamak için Tiflis üzerine saldırıya geçmesini emrediyordu.³⁵¹ 14 Mayıs'ta Halil Bey Batum'daki Zakafkasya heyetine nota verip, İran'dan Kafkasya doğrultusunda hareket

eden İngiliz birliklerine karşı mücadele etmek için Türk birliklerinin Güney Kafkasya'ya bırakılmasını talep etti.³⁵² A. Çenkeli buna itiraz etse de³⁵³ bu itirazın pek de önemi olmadı.

15 Mayıs 1918'de taarruza geçen Türk orduları aynı gün Gümrü'yü ele geçirdiler. Gümrü'nün ele geçirilmesiyle Türk ordularının önündeki iki yol –güney yönünde Erivan-Culfa demiryolu ve doğu yönünde Karakilise-Tiflis-Bakü yolu– açılmış oldu.

Mayıs ayının ortalarından itibaren Batum görüşmelerinde hayli faalleşen Lossow'un rehberlik ettiği Alman temsilcileri Türklerin yalnızca Zakafkasya demiryolundan ordu taşınması için yararlanma talebini savunuyor ve "Demiryolunun yönetimi yalnızca Türklere değil, Almanya, Osmanlı ve Zakafkasya temsilcilerinden oluşan karma bir komisyona verilmelidir" diyorlardı.³⁵⁴ Almanlar aynı zamanda "Batum'da Brest barışı temelinde ilk anlaşma imzalsın, geri kalan sözleşmeler ise İstanbul'da Dörtler Birliği temsilcilerinin katılımıyla imzalsın" teklifinde bulunuyorlardı. Türkler bu tekliflerin hiçbirini kabul etmediler, Almanlar da Türkiye'yle ilişkileri keskinleştirmek için ısrar etmediler ve görüşmelerin sonraki gidişatı için kendi arabuluculuklarını önerdiler.³⁵⁵

Lossow 21 Mayıs'ta A. Çenkeli'ye de notayla giderek "Sovyet Rusya'sı Almanya'nın Batum görüşmelerinde arabuluculuğunu kabul etmiştir" diye bildirdi. Ayrıca notada gösteriliyordu ki Sovyet Rusya'sı Suhumi ve Bakü istikametinden Zakafkasya'ya karşı geniş çaplı operasyonlar gerçekleştirmeyi planlıyor ve Almanya hükümeti ona bu planlardan vazgeçmesini ısrarla tavsiye ediyor.³⁵⁶ Azerbaycan temsilcilerinin itirazlarına rağmen, Zakafkasya heyeti Almanya'nın arabuluculuğunu kabul etse de³⁵⁷ Türkiye kararlılıkla Alman arabu-

³⁴⁷ Dokumentü i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 313-314.

³⁴⁸ ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-1, 3-2; ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 493-302, F. 1-136, 1-137; BOA, HR. SYS, D. 2372, G. 1; M.E. Rezulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 38; Z. Avalov, age, s. 42; W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelemächte*, T. II, p. 52, 59, 238; W. Zürer, *Kaukasien 1918-1921*, p. 66, 75-76; J. Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, s. 321.

* Bu taleplerden sonraki bölümde ayrıntılı olarak bahsedilecektir.

³⁴⁹ BOA, HR. SYS, D. 2398, G. 7.

³⁵⁰ ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 493-302, F.1-136.

³⁵¹ ATASE, A. 4/3671, K. 2921, D. 511, F. 1-225, 1-227.

³⁵² Dokumentü i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 269-270.

³⁵³ age, s. 271.

³⁵⁴ BOA, HR. SYS, D. 2399, G. 2.

³⁵⁵ F. Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, p. 113.

³⁵⁶ Dokumentü i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 303.

³⁵⁷ F. Kazemzadeh, age, p. 113-114.

luculuğundan imtina etti.³⁵⁸

Batum görüşmelerinde ortaya çıkan çelişkiler Azerbaycan temsilcilerinin Türkiye'ye, Gürcü ve Ermeni temsilcilerinin ise Almanya'ya sığınmasına yol açtı ki bu şartlar altında Zakafkasya Federasyonu'nun varlığı soru altına girdi.

14 Mayıs 1918'de Gürcü Ulusal Konseyi'nin gizli oturumu yapıldı ve "General Otto von Lossow aracılığıyla Gürcistan'a vesayet göstermek için Almanya hükümetine müracaat edilsin. Aslında Ulusal Konsey'in bu oturumu yapıldığında Berlin'e gitmiş Gürcü temsilcileri Gürcistan'ı himaye altına almaya dair Almanya'nın rızasını almışlardı. Bu nedenle Ulusal Konsey'in oturumu formel olarak bunu resmileştirdi. General Lossow'la gizli görüşmeler yapmak için Menşeviklerin lideri Noe Jordaniya başta olmak üzere komisyon oluşturuldu. Poti'de yapılan görüşmeler sırasında Lossow "Almanya bir şartla Gürcistan'ın vasilğini üstlenir, o da Zakafkasya Federasyonu'nun bünyesinden ayrılıp kendi bağımsızlığını ilan etmesidir" diye belirtti. Poti anlaşması olarak bilinen bu anlaşma ile Gürcistan'ın demiryolları, limanları ve doğal kaynakları Almanya'nın denetimine geçiyordu. Buna karşılık ise Almanya Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıyacak ve onun Sovyet Rusyası tarafından tanınması için çalışacaktı, ayrıca Gürcistan'ın sınırlarının belirlenmesi ve komşu devletlerle ilişkilerinin kurulmasında da Almanya yardım edecekti.³⁵⁹ Artık 22 Mayıs'ta Gürcüler Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etme konusunda kesin karara vardılar. Böylece Almanya 29 Nisan 1918 tarihinde "Türkiye ile Zakafkasya arasında yapılan görüşmelerde temel alınacak ilkeler" adı altında ileri sürdüğü "ilkeler paketi"ndeki amaçlarına tüm Zakafkasya'da olmasa da Gürcistan örneğinde neredeyse ulaşabildi. Bu arada Almanya'nın Batum heyetinin Tiflis'te bulunan üyesi Schulenburg, Lossow'a "Ne pahasına olursa olsun, en azından Gürcistan'ı elimizde tutmalıyız. Aksi takdirde Kafkasya'nın diğer böl-

geleri de er ya da geç elimizden çıkacaktır" dedi.³⁶⁰

25 Mayıs'ta Lossow A. Çenkeli'ye yazdığı mektupta "güvenilir kaynaklardan aldığı bilgilerin Zakafkasya Federasyonu'nun artık parçalanma arifesinde olduğunu gösterdiğini" bildirdi. Onun yetkisi yalnızca Zakafkasya Federasyonu'yla görüşmelere ait olduğundan o, yeni yetkiler alma amacıyla Berlin'e yola çıkıyor.³⁶¹ Aynı gün Alman delegesi Batum'u terk etti.

26 Mayıs 1918'de Zakafkasya Seymi'nin son oturumu yapıldı ve burada Gürcistan'ın federasyondan çıkmaya ilişkin bildirisi dinlenildikten sonra Zakafkasya Seymi kendini feshetme kararı aldı. Aynı gün Gürcü Ulusal Konseyi tarafından Gürcistan'ın bağımsızlığı ilan edildi.³⁶² 28 Mayıs'ta Gürcistan Almanya'yla yapılan Poti görüşmelerinin sonucu olarak hazırlanmış anlaşmayı imzaladı ve böylece Almanya'nın vesayetini kabul etti.

Seym'in feshedilmesiyle oluşan siyasal kriz ortamıyla ilgili olarak Seym'deki Azerbaycan temsilcileri 27 Mayıs'ta toplanarak Azerbaycan'ın yönetimi görevini üstlendiler ve kendilerini Azerbaycan'ın Geçici Ulusal Konseyi ilan ettiler.³⁶³ Azerbaycan Ulusal Konseyi 28 Mayıs'ta yaptığı ilk oturumunda geniş müzakerelerden sonra 24 oyla (iki kişi, S.M. Ganiyev ve C. Ahundov çekimser kalmıştı) Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilan edilmesi hakkındaki kararı kabul etti ve altı maddeden oluşan "İstiklal Bildirisi"ni ilan etti.³⁶⁴ Bu tarihi bildiri şöyleydi:

"Büyük Rusya devriminin akımı ile devlet vücudunun ayrı bölümlere ayrılması ile Zakafkasya'nın Rus orduları tarafından terkine mövcub bir vaziyeti siyasiye hasıl oldu. Kendi kavayi-mahsuselerine terk edilen Zakafkasya milletleri mukadderatlarının yönetimini

³⁵⁸ Dokumenti i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 306.

³⁵⁹ Z. Avalov, age, s. 59-63; W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte*, T. II, p. 61-62.

³⁶⁰ W. Bihl, age. T. II, p. 58.

³⁶¹ Dokumenti i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 307.

³⁶² Dokumenti i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 336-338; BOA, HR. SYS, D. 2398, G. 7, v. 52.

³⁶³ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 46-47; BOA, HR. SYS, D. 2398, G. 7, v. 52.

³⁶⁴ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 49-50.

bizzat kendi ellerine alarak Zakafkasya Koşma Halk Cumhuriyeti'ni tesis ettiler. Vakayı-siyasiyenin gelişmesi üzerine Gürcü milleti Zakafkasya Koşma Halk Cumhuriyeti cüzinden çıkıp da bağımsız Gürcü Halk Cumhuriyeti tesisini salâh gördü.

Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında zuhur eden savaşın tasfiyesi yüzünden hasıl olan durumu-hazireyi-siyasiyye ve memleket dahilinde bulunan benzersiz anarşi Güneydoğu Zakafkasya'dan oluşan Azerbaycan'a dahi bulunduğu dış ve iç müşkülattan çıkmak için özel bir devlet teşkilatı kurma gereğini telkin ediyor.

Binaenaleyh arai-ümumiyye ile intihab olunan Azerbaycan Şurayı-Milliyeyi -İslamiyyesi tüm cemaate ilan ediyor ki:

1. *Bu günden itibaren Azerbaycan halkı hâkimiyet hakkına sahip olduğu gibi Güneydoğu Zakafkasya'dan oluşan Azerbaycan dahi kamil-el-hukuk bağımsız bir devlettir.*

2. *Bağımsız Azerbaycan devletinin şekl-i idaresi halk cumhuriyeti olarak tegarrur ediyor.*

3. *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tüm milletler ve bilhassa hemcivar olduğu millet ve devletlerle münasebeti-hasene tesisine azmeder.*

4. *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti milleti, mezhebi, sınıfı, silki ve cinsi fark etmeksizin kalemrovinde yaşayan tüm vatandaşlarına hukuki siyasiyye ve vataniyye temin eyler.*

5. *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arazisi içinde yaşayan bilcümle milletlere serbestane gelişmeleri için geniş meydan bırakıyor.*

6. *Meclisi-Müessisan toplanıncaya kadar Azerbaycan idaresinin başında arai-ümumiyye ile intihab edilmiş Şurayı-Milli ve Şurayı -Milli'ye karşı sorumlu hükümet-i muvakkate durur.*"^{365*}

³⁶⁵ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 192, v. 3; ARDA, f. 970, siy. 1, iş 4, v. 1-2.

* Arşivlerde "İstiklal Beyannamesi" hariç, Cumhuriyet dönemiyle ilgili hiçbir belgede "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti" adına rastlanmaz. Tüm belgelerde devletin adı resmen "Azerbaycan Cumhuriyeti" olarak geçer.

Bundan sonra Ulusal Konsey Azerbaycan hükümetinin oluşturulması için Feteli Han Hoyski'yi görevlendirdi. Bir saatlik aradan sonra F.H. Hoyski'nin hükümetin kurulmasına ilişkin raporunu dinlemek için Ulusal Konsey oturumu devam etti. İlk Azerbaycan geçici hükümetini F.H. Hoyski aşağıdaki kadroda sundu: Bakanlar Konseyi Başkanı ve İçişleri Bakanı Feteli Han Hoyski, Harbiye Nazırı Hosrovpaşa Bey Sultanov, Halk Maarifi ve Maliye Bakanı Nesip Bey Yusifbeyli, Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacınski, Posta-Telgraf ve Yollar Bakanı Hudadat Bey Melikaslanov, Tarım ve Çalışma Bakanı Ekber Ağa Şeyhülislamov, Adalet Bakanı Halil Bey Hasmammedov, Ticaret ve Sanayi Bakanı Mehmet Yusuf Caferov, Devlet Denetimi Bakanı Cemo Bey Hacınski.³⁶⁶ Böylece Ulusal Konsey Azerbaycan halkı karşısında çok onurlu ve tarihi bir görevi yerine getirmiş oldu.

Gürcistan ve Azerbaycan'ın ardından 28 Mayıs'ta Ermeni Ulusal Konseyi tarafından Ermenistan'ın da bağımsızlığı ilan edildi.³⁶⁷

Henüz Zakafkasya Federasyonu dağılmadan önce Batum'daki Türk temsilcileri Gürcü-Alman görüşmelerinden haberdardılar ve bu konuda düzenli olarak İstanbul'a bilgi veriyorlardı. Artık federasyonun dağılacığından şüphe duymayan Enver Paşa 25 Mayıs'ta Vehib Paşa'ya gönderdiği talimatta şöyle diyordu:

(...) *Güney Kafkasya hükümetine yirmi dört saatlik bir ultimatomun verileceğinden bahsetmiştim. Halil Bey'den edindiğim bilgiye göre, eğer Ermeniler bu ultimatomu kabul etmeyerek dağılırsa, o zaman Gürcüler derhal bağımsız bir hükümet teşkil ederek bizimle barış yapacaklar. Herhangi bir ihtimale karşı da gerekli itimatnamelerini getirmişlerdir. (Askeri - V.G.) Kuvvetlerin bir yere toplanmasını tavsiye etmekteki amacım böyle bir barış yapıldığı takdirde serbest kalacak kuvvetlerden Bakü'ye veya güneye (İngilizlere - V.G.) karşı kullanma*

³⁶⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümetinin kanun ve binagüzarlığı mecmuası. 1919, № 1, s. 6.

³⁶⁷ R.G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, p. 191.

*imkânını yaratmak için, bu kuvvetlerin toplu halde ve dinlendirilmiş olarak tutulmasını bildirmektir. Bunun yanı sıra, bu mütalaanın bir yandan Gence, diğer yandan da Erivan'a toplu şekilde sevk edilerek, bir an önce hedeflerine ulaşması önem arz eden kuvvetlerin hareketine icra-yı tesir etmemesi lüzumunu da eklerim.*³⁶⁸

26 Mayıs 1918'de Zakafkasya Seymi kendini feshetmiş ve Gürcistan'ın bağımsızlığı ilan edilmişti. Artık yaşanan bu son olaylardan henüz habersiz olan Enver Paşa aynı gün Vehib Paşa'ya gönderdiği talimatında şunları yazıyordu: "Gürcüler istiklallerini ilan ettikleri halde Güney Kafkasya Müslümanlarının da merkezi Gence olmak üzere istiklal ilan ederek, Osmanlı Devleti ile bir ittifak anlaşması yapma arzusunda olduklarını Halil Beyefendi'ye müracaatla hükümet-i Seniyye'ye tebliğ etmeleri en uygun olur. Kuzey Kafkasya Müslümanları da esasen bu şekilde bağımsız olarak istedikleri şekilde Güney Kafkasya Müslümanları ile birleşerek, daha güçlü bir Müslüman kitlesi vücuda gelmiş olur. Ermenilere gelince, bunların Kafkasya (burada birleşik Azerbaycan ve Dağıstan kastediliyor - V.G.) ve Gürcü hükümetleri arasında paylaşılmasını ve ellerinde küçücük bir askeri kuvvetin bile kalmamasını uygun görüyorum. Bununla birlikte, bu benim kişisel görüşüm, Halil Bey'e hükümet tarafından bu konuda talimat verilecektir. Gürcülerle barış görüşmelerinin devam ettiği dönemde de Tiflis'e doğru askeri hareketin durdurulmamasını, bununla birlikte, Gürcülerle önceki şartlarda yakında sözleşme yapılmasını önemle rica ediyorum."³⁶⁹ Buradan Enver Paşa'nın tutumu açıkça görülmektedir. Güney ve Kuzey Kafkasya Müslümanlarını birleştirip bölgede Osmanlı Devleti'nin himayesi altında bir Müslüman devleti yaratmakla ilgili Enver Paşa'nın biraz önceki planları yeniden gündeme gelmiş oluyordu. Ermenilerle ilgili Enver Paşa'nın planları ise Talat Paşa'nın tutumuyla uyuyordu.*

Tiflis'te yaşanan son olaylardan habersiz olan Batum'daki Osmanlı delegesi başkanı Halil Mentеше 26 Mayıs 1918 tarihinde Zakafkasya delegesine son ultiimatını verdi. ultiimatında Türkiye'nin 11 Mayıs'ta ileri sürdüğü başlıca taleplerin yanı sıra birtakım yeni talepler de yer almıştı ki bunların da kabul edilip edilmeyeceğiyle ilgili olarak 72 saat içinde cevap verilmesi talep ediliyordu.³⁷⁰ Belirttiğimiz gibi, bu ultiimat verildiğinde artık Zakafkasya Federasyonu mevcut değildi. 26 Mayıs 1918 saat 15.00'te Zakafkasya Federal Cumhuriyeti kendini feshetmişti ve aynı gün saat 17.00'de Gürcistan bağımsızlığını ilan etmişti.³⁷¹ Türk ultiimatını ise saat 20.00'de vermişti.³⁷² Bu nedenle Türkiye Zakafkasya Federasyonu'yla başlattığı Batum görüşmelerini bu federasyonun parçalanması sonucu oluşan Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetleriyle ayrı ayrı sürdürmek zorunda kaldı. Tiflis'te yaşanan son olaylarla ilgili ultiimatın süresi bir gün daha uzatıldı ve Mayıs ayının son günlerinde ayrı ayrı Türkiye-Gürcistan, Türkiye-Azerbaycan ve Türkiye-Ermenistan görüşmeleri başladı. Bu görüşmeler de Türkiye'nin henüz konferansın başlangıcında ileri sürdüğü ve üzerinde ısrarla durduğu tüm taleplerinin kabul edilmesiyle sonuçlanan 4 Haziran 1918 tarihli Batum sözleşmelerinin imzalanmasıyla sonuçlandı.

Böylece, 1918 yılı Şubat ayından itibaren Kafkasya yönünde faal askeri operasyonlara başlayan Osmanlı Devleti kısa süre zarfında Doğu Anadolu eyaletlerini işgalden kurtarıp, 14 Mart'ta savaştan önceki Türk-Rus sınırına ulaştı. Zakafkasya Seymi'nin Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nı kabul etmemesi Trabzon konferansının başarısızlıkla sonuçlanmasına neden oldu. Osmanlı Devleti de Brest barışıyla elde ettiği başarılar konusunda Zakafkasya Seymi'ne taviz verme niyetinde değildi. Sonuç olarak, İstanbul hükümeti Brest barışıyla elde ettiği arazilere askeri güç kullanarak sahip olmaya karar verdi. Bu da Batum konferansında Türkiye'nin tutumunun sertleşmesine yol açtı.

³⁷⁰ Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 309-310.

³⁷¹ BOA, HR. SYS, D. 2398, G. 7, v. 52; Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 331, 339; Z. Avalov, age, s. 61.

³⁷² Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 310, 339.

³⁶⁸ ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-20.

³⁶⁹ ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-21.

* Bununla ilgili olarak sonraki bölümde ayrıntılı bilgi verilecektir.

Osmanlı Devleti'nin Brest barışıyla elde ettiği arazilere girmesi bile Sovyet Rusyası tarafından tepki gördü. Bu dönemde yurtiçinde iç savaş yürüten Rusya Güney Kafkasya'da yaşanan siyasi ve askeri süreçlere herhangi bir aktif müdahalede bulunma imkânından yoksundu ve yalnızca diplomatik araçları kullanıyordu. Fakat bu protestoların pek fazla önemi olmadı.

Sovyet Rusyası Zakafkasya Seymi'ni tanımama tutumunu koruyarak Batum konferansına katılmaya çalıştı. Bölgede kendi çıkarlarını temin etmeye çalışan Almanya da Rusya'yı Türkiye'ye karşı kullanmak için onun konferansa katılmasına çalışıyordu. Fakat Osmanlı Devleti'nin ve aynı zamanda Zakafkasya hükümetinin kesin olarak buna karşı çıkması sonucu Almanya'nın bu isteği gerçekleşmedi.

Artık Brest-Litovsk Mütarekesi'nden sonra Kafkasya'da faalleşen Almanya Batum konferansı arifesinde bölgeyi tam olarak kendi kontrolüne geçirmek için Zakafkasya hükümetiyle bağlanacak sözleşmenin "tasarısı"nı ortaya koysa da bölgeyle ilgili kendi planları olan Osmanlı Devleti Alman "tasarısı"ndan kesin olarak vazgeçip buna karşı bir tasarı ileri sürdü ve sonuna kadar hiçbir taviz vermeyip kendi tutumunu korudu.

Batum konferansında sertleşen Türk talepleri Zakafkasya Seymi'nde zaten mevcut olan görüş ayrılıklarını ve çelişkileri daha da keskinleştirdi. Sonuçta Seym dağıldı ve Güney Kafkasya'da bağımsız cumhuriyetler kuruldu. Osmanlı Devleti Zakafkasya Seymi'nin parçalanmasından sonra da kendi taleplerinden herhangi bir taviz vermedi ve sonuçta Seym'e kabul ettiremediği taleplerini milli cumhuriyetlere ayrı ayrı olarak kabul ettirdi.

V. BÖLÜM

BATUM KONFERANSI VE AZERBAJCAN

Osmanlı Devleti Trabzon konferansında Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nın Kafkasya'ya ait maddelerini Zakafkasya Seymi'ne kabul ettirip, ona binaen barış yapmak istese de Seym'in Brest sözleşmesini kabul etmemesi nedeniyle bir aya kadar devam eden görüşmeler başarısızlıkla sonuçlanmıştı ve Tiflis hükümeti Türk talepleri karşısına silahla çıkmıştı. Zakafkasya hükümetinin bu tür tutumu Batum konferansında Türkiye'nin tutumunun daha da sertleşmesine neden oldu.

Batum konferansının 11 Mayıs 1918'de yapılan ilk oturumunda Osmanlı delegesi başkanı Halil Mentеше Brest sözleşmesinin koşullarını şimdiki görüşmeler için temel olarak kabul etmediğini söyledi, Türkiye'nin askeri operasyonlar meydanında verdiği kurbanların bedeli olarak birtakım yeni araziler ve ayrıcalıklar talep etti. Bu taleplere Tiflis guberniyasının Ahıska ve Ahılkelek kazaları, Erivan guberniyasının Aleksandropol (Gümrü) ve Sürmeli kazaları, Eçmi-edzin kazasının Serdarabad kısmı, Erivan kazasının güney ve güneybatı kısmını oluşturan Kemerli (Gernibasar), Uluhanlı (Zengibasar) ve Vedibasar bölgeleri, Şerur-Dereleyez kazasının Şerur kısmı ve Ordubad hariç Nahçıvan kazası, ayrıca Kars-Gümrü-Culfa demiryolu dahildi. Ayrıca, İngiltere'ye karşı savaş devam ettiği sürece Türki-

ye'ye Zakafkasya'nın tüm demiryolu ağından yararlanma hakkı verilmeliydi.³⁷³

Osmanlı Devleti'nin bu talepleri yalnızca Brest antlaşmasının Türkiye için belirlediği 1877-1878 yılları savaşına kadarki Türk-Rus sınır hattını değil, 1828 yılındaki Türk-Rus sınırını da aşıyordu. Bu taleplere ilişkin genel bir uzlaşmaya varamayan Zakafkasya delegesinde görüş ayrılıkları ve çelişkiler daha da derinleşti. Bu da sırasıyla heyette temsil edilen Azerbaycanlı, Gürcü ve Ermeni temsilcilerinin ayrı ayrı Türkiye ve Almanya'yla görüşmeler yapmasına neden oldu. Gürcüler Türk talepleri karşısında çıkış yolu olarak Almanya'ya sığınmaya karar verdiler. Gizli yapılan Gürcü-Alman görüşmeleri "Poti Antlaşması"yla sonuçlandı. Bu anlaşmaya göre ise Gürcistan federasyondan ayrılıp bağımsızlığını ilan ediyor ve Almanya'nın himayesini kabul ediyordu.³⁷⁴

Türk tarihçi A.N. Kurat şöyle yazıyor:

(...) Gürcü, Ermeni ve Azerilerin bir devlet halinde yaşamaları imkânsızdı. Bu durum karşısında Türkiye'yle imzalanacak kesin barışın sürekli ve esash olmasını temin etmek için "konfederasyon" oluşturan her üç zümrenin ayrı ayrı bağımsız devlet haline gelmeleri önemliydi. Bu görüş Osmanlı hükümeti tarafından ileri sürüldü ve ancak bu gerçekleştiği takdirde kesin bir barışın imzalanabileceği 'Kafkasya delegesi'ne beyan edildi.³⁷⁵

Batum'da ve Tiflis'te cereyan eden olaylardan haberdar olan Sadrazam Talat Paşa Halil Mentеше'ye gönderdiği 25 Mayıs tarihli telgrafta şöyle bildiriyordu:

³⁷³ ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-1, 3-2; ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 493-302, F. 1-136, 1-137; BOA, HR. SYS, D. 2372, G. 1; Dokümanı i materialı po vnesney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 313-314; M.E. Rezulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 38; Z. Avalov, *Nezavisimost Gruzii v mejdunarodnoy politike*, s. 42; W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte*, T. II, p. 52, 59, 238; W. Zurrer, *Kaukasien 1918-1921*, p. 66, 75-76.

³⁷⁴ Z. Avalov, *Nezavisimost Gruzii v mejdunarodnoy politike*, s. 59-63.

³⁷⁵ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 476.

Son şifrenizi Meclis-i Umumi'de okuduk ve uzun uzun müzakere ettik. Son arzettiğim şekilde ittifak hasıl oldu. Yani, hemen ultiatom vermek ve kabul etmedikleri önerilerimizi zorla kabul ettirmek.

Eğer Gürcüler ayrı ve bağımsız bir hükümet teşkil ederlerse, ayrıca müzakere ederiz. Kuzey ve Güney Kafkasya Müslümanlarının ayrıca bağımsız bir hükümet teşkil etmesi, derece-yi istiklal ve irtibatlarının belirlenmesi sonradan düşünülür. Gürcülerle Müslümanların Ermeni meselesi çözüldükten sonra birleşmeleri imkânı vardır. Zat-ı devletleri şimdiden bu hususta çalışabilirsiniz...³⁷⁶

Aynı gün Talat Paşa tarafından Halil Bey'e gönderilen sonraki telgraf şöyleydi: "Zeyldir. Kapsamlı şifre telgrafnameleri dahi mütalaa edildi. Gürcülerle ve Müslümanlarla ayrı ayrı dostluk anlaşmaları yapmak daha fazla tercih edilmektedir. Daha sonra ordumuz güvenliği sağlamak ve hükümeti teşkil etmek için gider. Ve hükümet teşekkül ettikten sonra Devlet-i Aliyye'ye karşı tutumunu belirleriz."³⁷⁷

Osmanlı Devleti'nin taleplerini yansıtan 11 Mayıs tarihli ultiatomun verilmesinin üzerinden iki haftadan fazla bir süre geçmesine rağmen, Zakafkasya heyetinden bu ultiatoma hiçbir resmi yanıt verilmemişti. Bu nedenle Osmanlı delegesi Başkani Halil Mentеше 26 Mayıs 1918 tarihinde Zakafkasya heyetine yeni ve son ultiatomunu sundu. ultiatomda şöyle deniliyordu:

Esefle kaydediyorum ki Batum konferansının Mayıs ayının 11'inde yapılan ilk toplantısında Osmanlı imparator hükümeti adına Kafkasya Federal Cumhuriyeti heyetine sunduğum ultiatoma, iki haftadan fazla bir süre geçmesine rağmen cevap almadım. Zât-ı âlilerinin malumu olduğu üzere, Kafkasya'nın durumu çok kritik ve karışıktır ve çözülmeye muhtaçtır. Bakü ve çevresinde yüz binlerce Türk ve Müslüman kendilerini dev-

³⁷⁶ BOA, HR. SYS, D. 2371, G. 3, v. 77.

³⁷⁷ BOA, HR. SYS, D. 2371, G. 3, v. 75.

rimci olarak adlandırılan vicdansız haydutların kanlı pençesinde inliyor. Bu zavallıları tehdit eden katlanılması imkânsız felaket günden güne artmaktadır. Sayısız organize haydut çetelerinin tecavüzüne uğrayan Kafkasya'nın diğer bölgelerindeki Türk ve Müslüman halkın durumu hiç de umut verici değildir.

*Reis hazretleri, kabul edersiniz ki bu adı taşımaya layık olan hiçbir hükümet, komşu olduğu bir arazide bu tür cinayetlerin cezasız olarak kalmasına dayanamaz ve yine kabul edersiniz ki Kafkasya'yı mahveden bu anarşi nedeniyle Osmanlı imparator hükümetinin durumu çok incedir. Çünkü bu anarşinin Osmanlı İmparatorluğu'nun ahalisiyle aynı ırk ve dine mensup bir ahalinin asayişiyile ilişkisi vardır. Öte yandan, genel harbin gereği olarak Osmanlı imparator hükümeti kendi ordusunu diğer cephelere Kafkasya yoluyla göndermek mecburiyeti karşısındadır. Bu da şimdiki belirsiz duruma son vermeyi gerektirir...*³⁷⁸

Bu ultimatoda Türkiye'nin 11 Mayıs tarihli başlıca talepleriyle birlikte bir dizi yeni talepler de yer almıştı ve bunların kabul edilip edilmemesiyle ilgili 72 saat içinde cevap verilmesi talep ediliyordu. Ultimatom saat 20.00'de verilmişti ve bundan beş saat önce Zakafkasya Federasyonu artık mevcut değildi, dağılmıştı.³⁷⁹ Aynı gün Gürcistan,³⁸⁰ 28 Mayıs'ta ise Azerbaycan³⁸¹ ve Ermenistan³⁸² bağımsızlığını ilan etmişti. Bu nedenle Zakafkasya hükümetinin Türkiye'yle başlattığı Batum görüşmelerini yeni ilan edilmiş millî cumhuriyetler sürdürmek zorunda kaldılar.

Zakafkasya Federasyonu'nun dağılmasından sonra da Osmanlı Devleti'nin taleplerinde pek fazla bir değişiklik olmadı, aksine bu ta-

lepler daha da sertleşti. Henüz Zakafkasya Seymi'nin dağılması arifesinde, 24 Mayıs'ta Osmanlı Devleti'nin sadrazamı Talat Paşa Batum konferansındaki Türk delegesi başkanı Halil Bey'e gönderdiği telgrafta şöyle diyordu:

*(...) Ermenilerin bir hükümet halinde teşekkül etmesine kesinlikle taraftar değilim. Küçük bir Ermeni muhtariyeti beş yıl sonra beş milyon nüfuslu bir Ermeni devleti haline gelecek ve tüm Kafkasya'ya hâkim olarak Doğu'nun Bulgaristanı'na dönüşecektir. İran ve Amerika'da bulunan tüm Ermeniler orada toplanacak, İngiliz ve Fransızlardan her türlü yardımı alarak, gelecekte Hıristiyan Gürcülerle ve çok kolaylıkla Acemlerle birlikte bizim aleyhimize hareket edecekler. Bu nedenle mümkün olursa, 'çıbanı kökünden temizlemek' en hayırlı iş olacaktır. Bu mümkün olmadığı takdirde Ermenistan'ın çok zayıf ve yaşamayacak şekilde teşekkül etmesi zorunludur...*³⁸³

Görüldüğü gibi, Talat Paşa Ermeni sorununu tek seferde çözmek istiyordu.

Türkiye'nin 26 Mayıs tarihli ultimatomundan sonra Batum'daki Gürcü ve Ermeni temsilcileri Tiflis'e geri döndüler ve Mayıs ayının son günlerinde yeni talimatnamelerle yeniden Batum'a döndüler. Azerbaycan temsilcileri Resulzade ve Hacinski ise Tiflis'e geri dönmektense Batum'da kalıp Türkiye'yle birtakım meselelere ilişkin görüşmeler yapmayı tercih ettiler. Türkiye tarafından sunulan ultimatoda Azerbaycan topraklarıyla ilgili arazi talepleri de vardı. Bu toprak taleplerine Nahçıvan kazası (Ordubad hariç), Şerur-Dereleyez kazasının Şerur kısmı, Erivan kazasının Kemerli (Gernibasar), Uluhanlı (Zengibasar) ve Vedibasar bölgeleri dahildi.³⁸⁴ Ayrıca, Türkler yeni ortaya çıkan Ermeni devleti için Kars'tan sonra siyasi merkez olabilecek Aleksandropol'ü (Gümrü'yü) de talep ediyorlardı ki bu da Azerbaycan'ı yeni toprak kayıpları gerçeğiyle yüz yüze koymak demektir.

³⁷⁸ Dokumenti i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 309-310.

³⁷⁹ Dokumenti i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. s. 331.

³⁸⁰ Dokumenti i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 339; Z. Avalov, *Nezavisimost Gruzii v mejdunarodnoy politike*, s. 61.

³⁸¹ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 49-50.

³⁸² R.G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, p. 191.

³⁸³ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 661-662.

³⁸⁴ ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-1, 3-2; ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 493-302, F. 1-136, 1-137; BOA, HR. SYS, D. 2372, G. 1.

Bu dönemde Bakü Sovyet Rusyası'nın elindeydi. 1918 yılının Mart katliamını gerçekleştirerek Bakü'de hâkimiyeti ele geçiren Bolşevik-Taşnak ittifakı Azerbaycan'ın diğer kazalarında da Türk-Müslüman nüfusuna karşı bu katliam amellerini sürdürmekteydiler. Buna paralel olarak, Azerbaycan'ın Karabağ, Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinde de Ermeni haydut çetelerinin Müslümanlara karşı yaptıkları katliamlar, vahşetler devam etmekteydi. Zor durumda olan Müslüman nüfus Ermeni-Bolşevik birliklerinin yaptıkları vahşetleri önlemek için çareyi Osmanlı Devleti'nden yardım istemekte görüyordu. Çünkü Zakafkasya hükümeti bu katliamları önlemede âcizlik gösteriyordu, doğrusu, bunda çıkarı yoktu. Seym'deki Azerbaycanlı temsilciler de henüz Seym dağılmadan hayli önce Azerbaycan'da tuğyan eden anarşiyi önlemek amacıyla Osmanlı Devleti'ne askeri yardım için başvurmaya karar vermişlerdi. Mevcut şartlar altında Osmanlı Devleti'nden başka herhangi bir devletin Azerbaycan'a yardım etmesi gerçekçi değildi. Osmanlı yardımı olmadan Azerbaycan'daki anarşinin önlenmesi, özellikle de Bakü'yü Sovyet Rusyası'nın koruduğu Şaumyan rejiminden kurtarmak imkânsızdı. Dolayısıyla Azerbaycan tüm umudunu Osmanlı yardımına bağlamıştı ve Batum'daki Azerbaycan temsilcileri de Türkiye'nin toprak ve diğer taleplerini kabul etmeye bir bakıma mahkûmdular. Aleksandropol Türkler tarafından ele geçirildikten sonra Ermenilere siyasi merkez olarak Eri- van'ın verilmesi meselesi gündeme gelmişti. Osmanlı siyasi çevreleri Eri- van konusunda taviz vermek istemeseler de Ermeniler bu meselede ısrar ediyorlardı. Şimdi Türkler yeni ortaya çıkan Ermeni devleti için siyasi merkez olarak ya Aleksandropol'ü Ermenilere vermeli ve bu şehirle ilgili olarak ileri sürdüğü talebini geri çekmeli, ya da Eri- van'ı Müslümanlardan alıp onlara vermeliydiler. Bu iki seçenek karşısında Aleksandropol'den imtina etme fikrini bile kabul etmeyen Türkler ikinci seçeneğe ağırlık verdiler.

Belirtmek gerekir ki bu dönemde “Ermeni meselesi”yle ilgili olarak Osmanlı siyasi çevrelerinde birtakım görüş ayrılıkları vardı. Talat ve Enver Paşalar “Ermeni meselesi”nde “çıbanı kökünden temizle-

meyi” en hayırlı iş olarak görüp, bölgede Ermeni devletinin kurulmasına izin vermemek ve bu mümkün olmadığı takdirde yaşamaya- cak derecede çok zayıf bir Ermenistan'ın teşekkül etmesini gerekli görseler de³⁸⁵ Halil Bey ve Vehib Paşa gibi siyasilere en azından ulus- lararası camia önünde Ermenilere bir var olma ve birtakım tavizler verilmesinin gerekli olduğunu bildiriyorlardı.³⁸⁶

Şunu da belirtmek gerekir ki Talat ve Enver Paşaların mevcut du- rumda Ermeni devletinin kurulmasına izin vermemek ve bu konuda “çıbanı kökünden temizleme” isteğine Azerbaycan temsilcileri hiç de olumlu yaklaşmıyorlardı. Onlar kendi tutumunu esaslandırarak bildiriyorlardı ki eğer bölgede Gürcü, Müslüman ve Ermeni kanton- ları yerine sadece iki kanton -Gürcü ve Müslüman devleti- yaratılırsa, o zaman Güney Kafkasya ve özellikle de ulti- matomda talep edilen Osmanlı Devleti'yle birleştirilecek bölgelerde bulunan büyük Ermeni kitlesi Azerbaycan'a akın edecektir. Bu da Azerbaycan'a aslında daha büyük katliamlar, musibetler ve enkazlar getirecektir. Buna meydan vermemek için küçük bir arazide Ermenilerin milli devletlerini kur- mak ve onları oraya cem etmek gerekir. Bu meseleyle ilgili olarak Azerbaycan temsilcileri 23 Mayıs 1918'de Batum'dan Enver Paşa'ya yazılı bir müracaat da gönderdiler. Müracaatta şöyle denilmektedir:

Paşa Hazretleri ! (...) Hükümet-i Osmâniye'nin tashih-i hudûd hakkındaki teklifi ile müttehid Kafkasya fikri mahv oluyor. Üç -Gürcü, Müslüman ve Ermeni- kanton avezine yalnız iki -Gürcü, Müslüman- kanton kalıyor. Çünkü Ahulkelek, Alek- sandropol, Açmiyadzın, Sürmeli sancakları ile Eri- van sancağının bir kısmının ibdârından sonra Ermenistan kantonunun kısm-ı küllisi Türkiye'ye geçmiş oluyor. Mezkûr kantonun Cen- nûbi Kafkas dâhilinde kalan kısmı ise o kadar mahdûd ve az bir şeydir ki mezkûr hudûd dâhilinde bir kanton teşkilinden

³⁸⁵ ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-31; A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 661-662.

³⁸⁶ ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-26; BOA, HR. SYS, D. 2371, G. 6, v. 88-90.

kat'iyen bahs olunamaz. Sayıca Ermeniler Cenûbî Kafkasya'da çok bulunuyorsalar da onlar ufak ufak kıt'alarla Müslüman arâzisi miyânına serpilmiş bir hâlde olub, bu ayrı ayrı parçalardan bir Ermeni kantonu biçmek ne coğrafyaca mümkün ne de fi'len tasavvur olunur; ahâlî-i islâmiye böyle bir teklîfi dinlemek bile istemez. İki kantonlu müttehîd Kafkasya Hükümeti'ne gelince buna da Gürcüler kat'iyen rıza değildirler. Onlar işin böyle müşkil bir şekle münce olacağı ile hâsıl olacak ihtilât-ı dâhiliyeyi kâmilten takdîrle kendi yüklerini sudan çıkarmak için ikâ' olunacağını tahmîn eyledikleri yangına iştirâk etmemek, Ermenilerle alâkayı kötüleşdirmek ve aynı zamânda da kendi arâzilerini bir sel gibi gelecek olan Ermeni muhâceretine karşı müdâfa'a eylemek üzere kendi istiklâllerini i'lân ile Kafkasya vahdâniyetinden hâric müstakîl bir siyâset ittihâzına karâr vermişlerdir. İş bu dereceye gelince, tabî'îdir ki biz de Şimâlî Kafkasya ile birlikte Kafkasya İslâm-luğunun istiklâlini i'lân etmeliyiz. Fakat şimdiki hâlde mes'elenin böyle bir şekil alması muvâfık mıdır? Bize öyle geliyor ki bu, Trabzon'da irâ'e olunub da Batum'da bir daha tevezzuh eden mulâhazât ile pek de muvâfık olamaz. Acebâ Türkiye, küçük karındaş bulunan Azerbaycan ale'l-'umûm büyük Türk siyâsetinden ötürü bakalım hangi tarîk daha muvâfıktır? Kendi dâhilinde hiss-i intikâmla meşyû', dâ'imâ fırsat arından koşan ve ilk imkân bulunca arkamızdan hancerle vurmak zihniyetinde kalan Ermeni arzu-yı millîsi münker ve her zamân Türk siyâseti aleyhinde mudâhalât-ı ecnebiyeyi ihtâr eden entrikalara vâsıtâ olacak bir buçuk milyonluk bir Ermeni kitlesi bulundurmak mı, yoksa Türk akvâmı ile muhât, sevkü'l-ceşyâ nokta-ı nazarınca zararsız ve âmâl-ı millîyesince te'mîn olunmuş küçük bir Ermeni kantonu mu? Siyâset-i milliyemiz nokta-ı nazarından bizce ikinci şekil daha fâ'ideli ve daha münâsib olsa gerek. Doğrudur ki Türkiye'de ikâ' eyledikleri ocaksız yangınlar çıkardıkları, o hâ'inâne isyânlar, şimdiki hâlde dahi Kafkasya'da töredikleri o şeni' cinâyetler Ermenilerden bahs

ederken gayz ve kin hislerinden mücerred soğuk bir kanla bahs etmek kâbil olamaz. Fakat bunu da biliyoruz ki her hangi mu'azzam bir devlet gibi Türkiye Devlet-i Mu'azzaması dahi yürüdüğü siyâsetini hissiyât üzerine kurmuyor. Biz dahi Ermeni kantonu te'sîsinden bahs etdikde maksadımız Ermenileri müdâfa'a değil, kendi siyâsetimiz, Türk siyâset-i umûmiyesi nokta-ı nazarından bakıyor ve mes'eleyi bu siyâset kâ'idesine hall etmek istiyoruz.³⁸⁷

Müracaatnamenin sonuna Azerbaycan'ın Batum barış konferansındaki temsilcileri olan Hacinski ve Resulzade'den başka Ahmet Bey (Can Baba), Aslan Sefikürdski, Ahmet Pepinov, Mehmet Yusuf Caferov, Feteli Han Hoyski, Nesip Bey Yusufbeyli ve Halil Hasmemedov imza atmışlardı. Bu müracaatnamenin gönderilmesinden bir gün önce –22 Mayıs'ta– Hüseyinzade Ali Bey ve Ağaoğlu Ahmet Bey de Talat Paşa'ya ve Enver Paşa'ya aynı içerikli bir müracaatname göndermişlerdi.³⁸⁸

Tüm bunlara rağmen, Osmanlı Devleti Batum konferansında ileri sürdüğü toprak talepleri üzerinde ısrarla duruyordu ve hiçbir taviz verme fikrinde değildi. Bu durumda Halil Bey üçüncü bir yolu tercih etti ki bu da Türkiye'nin Ermenilerden aldığı toprakların karşılığında Azerbaycanlılara ait arazilerin bir kısmını onlardan alıp Ermenilere vermekten ibaretti. Bu teklif ilk önce Ermeniler tarafından ileri sürülmüştü. Trabzon konferansı başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra Osmanlı Devleti'nin talepleri karşısına silahla çıkmaktan yana olan Ermeniler şimdi daha da sertleşen Türk talepleri karşısında çaresiz bir duruma düşmüşlerdi. Onlar “Ermeni meselesi”nin uluslararası bir sorun olduğunu öne sürerek, Osmanlı Devleti'nin Ermenilere ayırdığı bölgelerin Ermeni halkının yaşaması için çok yetersiz olmasından yakınıyor ve “Türkiye'nin önerdiği sınırlar iki halk arasında kalıcı bir düşmanlığa yol açacaktır” diyorlardı..³⁸⁹ Ermeni temsilcileri sert

³⁸⁷ BOA, HR. SYS, D. 2398, G. 4, v. 12 a, b, c, d.

³⁸⁸ BOA, HR. SYS, D. 2398, G. 4, v. 19 a-b.

³⁸⁹ R.G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, p. 195-196.

Türk talepleri karşısında çıkış yolu olarak “En azından Azerbaycan topraklarından bir kısım arazi Ermenilere verilsin. Bunun karşılığında Ermenilerle Müslümanlar arasında düşmanlık da ortadan kalkacak ve Ermeniler Bakü’deki Müslüman nüfusun güvenliğini sağlamayı taahhüt edecekler” teklifinde bulunuyorlardı.³⁹⁰ Halil Bey bu meseleyle ilgili olarak Resulzade ve Hacinski’yle birtakım görüşmeler yaptı ve sonuçta Osmanlı yardımına büyük ihtiyaç duyan Azerbaycan temsilcilerinin rızasını almayı başardı.³⁹¹ Halil Bey derhal İstanbul’a bilgi verdi, ama adı geçen teklifin güya ona Azerbaycan temsilcilerinden geldiğini öne sürdü ve bunu özellikle vurguladı. O, Talat Paşa’ya gönderdiği 26 Mayıs tarihli telgrafta şöyle yazıyordu:

(...) Müslüman temsilciler bu sabah yanıma geldiler. Bakü’deki durumla ilgili çok kaygı duymaktalar. Zira, bu şehir Ermenilerin elindedir. Bunun için bize terk edilecek arazinin ötesinde Ermenileri kısmen temin edecek bir kanun (ocak, yurt – V.G.) kendilerine ayırmak istediler. Sonradan Daşnak-sütyunların dışında olup da bugün Tiflis’te kesb-i ehemiyet eden temsilciler, bir Ermeni fırkasının reisi geldi. Onun da bu şekilde sonuçtan yana olduğu görüldü. Bize öncelikle vuku bulan işar-ı devletlerine dayanarak Osmanlı hükümetinin böyle bir kanunun ayrılmasına karşı olmadığını bildirdim. Bunun için birkaç gün süre istedi. Ve ultimatome verilecekse bunun en azından üç gün süre ile verilmesini rica etti. Bu, böyle bir anlaşma gerçekleşirse, adı geçen (Ermeni temsilcisi – V.G.) İstanbul’a bir heyet gönderilerek Hükümet-i Seniyye’ye sadakat arz edileceğini de ekleyerek biraz da bizim tarafa karşı lütuf ve sıcak ilgi gösterilmesini rica etti. Ermeniler tarafına bu suretle vukubulacak tezahürün Avrupa ve Amerika’da yapacağı etki çok iyi olacaktır.³⁹²

Fakat Enver Paşa çok sert bir şekilde bu teklife karşı çıktı. O, 27

Mayıs 1918 tarihinde Vehib Paşa’ya gönderdiği telgrafta şöyle yazıyordu:

Halil Bey’in telgrafından anlaşıldığına göre, Ermeniler bizden kaybettikleri arazilere mukabil Güney Kafkasya Müslümanlarına ait arazinin bir kısmını almak istiyorlarmış ve Müslümanlar da buna muvafakat edeceklermiş. Bence bu tamamen yanlıştır. Eğer bugün Kafkasya’da beş-altı yüz bin nüfuslu ve yeterli miktarda araziye sahip küçük bir Ermenistan teşekkül ederse, gelecekte emirleri Amerika’dan alarak, o taraftan gelen Ermenilerle bu hükümet milyonlarca nüfusa sahip olacaktır. Ve bizim için doğuda bir Bulgaristan daha çıkar ki bu da bizim için Rusya’dan daha zararlı bir düşman olur. Çünkü Ermenilerin tüm çıkar ve amelleri bizim memleketimizdedir. Dolayısıyla, bu tehlikeyi şimdiden ortadan kaldırmak için Ermenilerin küçük bir hükümet halinde bile teşekkül etmemesini ve Müslümanlarla Gürcüler arasında, bizim kuvvetlerimizin yardımı ve etkisinin en fazla olduğu bu dönemde paylaşılmasını, Müslümanların Ermenilere hiçbir hak ve arazi vermemelerini sağlamayı ve bununla birlikte bugün Ermenilerin elinde bulunan Müslümanların yaşadıkları Erivan gibi bir mıntkanın bile Müslümanlar tarafından işgal edilerek, bu suretle Müslümanların yaşadığı yerlerin Ermenilerin elinden kurtarılmasına özellikle gayret gösterilmesini tercih ederim. Çıkarımıza en çok uygun olan bu resim gerçekleşmezse, o zaman Ermenilere de bir mevcudiyet verilmesi kaçınılmaz olur. Bu durumda, Ermenilerin gelecekte vücut bularak yaşamayacak şekilde oldukça çok zayıf bir halde bırakılmaları için çalışmak gerekir. Hem hükümetimizin hem de Kafkasya’daki Müslümanların şimdiki ve gelecekteki çıkarları ancak bu suretle tehlikeden kurtarılabilir...³⁹³

Buradan da açıkça görüldüğü gibi, Enver Paşa da Talat Paşa’yla aynı tutumda hareket ederek, Kafkasya’da Ermeni devletinin kurul-

³⁹⁰ ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-26.

³⁹¹ BOA, HR. SYS, D. 2398, G. 7, v. 56.

³⁹² BOA, HR. SYS, D. 2371, G. 6, v. 82-83.

³⁹³ ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-31.

masına imkân vermemek, Ermenilerin yaşadığı bölgeleri Azerbaycan ile Gürcistan arasında paylaşmak ve Müslümanların yerleştiği arazileri Ermenilerden temizlemek istiyordu. Bu mümkün olmadığı takdirde, Enver Paşa oluşacak Ermeni devletinin yaşayamayacak derecede oldukça zayıf bir şekilde teşkil edilmesini önemli görüyor ve kararlılıkla Erivan'ın Ermenilere verilmesine karşı çıkıyordu.

Ama Halil Bey de Azerbaycan temsilcileri gibi gerçek duruma göre hareket ederek “Küçük bir arazide bile olsa Ermeni devleti oluşturulmalıdır ve bölgede dağınmış halde bulunan Ermeniler bu devlete yerleştirilmelidir” diyordu. O, Talat Paşa'ya gönderdiği 28 Mayıs 1918 tarihli şifreli telgrafta şöyle yazıyordu:

(...) Ermenilerle Karakilise önünde dört günden beri gâyet mezbûhâne muhârebe devâm ediyor. Dün avdet eden Vehîb Paşa Hazretleri Ermenilerin nomidâne ve şeci'âne muhârebe etmekde olduklarını ve iki günlük muhârebede yalnız bin altı yüz şehîd verdiğimizizi ve birtakım değerli zâbitlerimizi gâ'ib etdiğimizizi söyledi. Gümrü'de beş bin hânedan yalnız iki yüz hânesinin Müslüman olduğunu ve Aleksandrapol sancağında iki yüz elli bin Ermeni bulunduğunu ve bize iltihâktan sonra ne yolda idâre edilebileceğinde mütehayyır bulunduğunu söyledi. Yüzde seksen beşi Ermeni olan Ahilik kazâsıyla diğer yerlerle berâber gâyet dağlık ve sarb bir memleketde dört yüz bine yakın Ermeni başımıza alıyoruz demekdir. İnşâallah encâmını hayırlı eylesin. Rus Ermenilerinin bizimkilerinin mürebbî ve mu'allimi olduğunu da nazar-ı dikkate alıyorum. Herhâlde pek hatâlı bir yolu ta'kîb etmekde olduğumuzda muşırır bulunuyorum. Ermenilerin Bulgaristan'a teşbihi ise kıyâs-ı ma'a'l-fârûkdur. Bulgaristan Avrupa'da ve İstanbul yolunun üzerinde bulunuyor. Büyük İslav â'ilesinin cüz'î ve büyük bir siyâset pîşdârıdır ve bizi İstanbul'a doğru iterek arkasını büyük Hıristiyan devletlerine istinâd ettirmişdir. Asya'da ve büyük Türk devlet ve milletleri ile muhât kalacak olan Ermenilerin komşularına tâbi' olmakdan başka çâresi yokdur. Bu-

*günkü yarım tedbîr hem bizi hem de Kafkas'ı yakacaktır ve belki mes'eleyi hatıra ibkâ edecektir.*³⁹⁴

Talat ve Enver Paşalardan farklı olarak, Vehib Paşa da mevcut gerçekliği değerlendiren Halil Bey'le aynı konumu benimsiyordu. O, Enver Paşa'nın telgrafına 29 Mayıs 1918 tarihinde verdiği cevapta “verilen emirleri yerine getirmek için çalıştıklarını” bildirmekle birlikte “Ermenileri büsbütün yok sayamayız. Her halde onlara bir vücut verme zarureti ve zorunluluğu içindeyiz” diye kaydediyordu.³⁹⁵ Batum'daki Türk heyetinin tutumuna göre oluşturulacak Ermeni devleti Eçmiedzin ve Yeni Beyazıt kazalarından ibaret olmalıydı.

Bu durum karşısında Enver Paşa Batum'a gönderdiği 29 Mayıs tarihli talimatında Osmanlı Devleti'nin merkezi Gence olan hükümetle (Azerbaycan'la) doğrudan sınırının olmasının zarureti vur-guluyordu.³⁹⁶ Enver Paşa'nın tutumuna göre, Karakilise'nin kuzeyinden de Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'la doğrudan sınırı olmalıydı. Bu durumda Osmanlı Devleti'nin bir yandan Nahçıvan'dan, diğer yandan da Karakilise'den Azerbaycan'la sınırı oluyordu.³⁹⁷ Ermenistan'ın ise Gürcistan'la doğrudan bağlantısı kesiliyordu ve o, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında bir ada şeklinde kalıyordu.

Sonuç itibariyle, Başkumandan vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın tüm uyarılarına rağmen, Halil Bey'in rehberlik ettiği Batum'daki Türk heyeti Azerbaycan toprakları hesabına Ermenilerin lehine birtakım arazilerden taviz vererek, Erivan şehrinin de dahil olduğu Yeni Beyazıt ve Eçmiedzin bölgelerinden oluşan bir Ermenistan devletinin kurulmasını onayladı.³⁹⁸ 4 Haziran 1918 tarihinde imzalanan Batum Antlaşması'nın şartlarına göre Ermenistan Cumhuriyeti

³⁹⁴ BOA, HR. SYS, D. 2371, G. 6, v. 89-90.

³⁹⁵ ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-26.

³⁹⁶ ATASE, A. 4/3671, K. 2930, D. 553, F. 4.

³⁹⁷ BOA, HR. SYS, D. 2399, G. 1, v. 14.

³⁹⁸ BOA, HSD. AFT, D. 6, G. 61; BOA, HR. SYS, D. 2876, G. 3-4; ATASE, A. 4/3671, K. 2920, D. 16-507, F. 1-18.

Güney Kafkasya'da 10 bin km² arazisi olan bir devlet oldu. Ermeniler kendilerine ayrılan arazinin azlığından yeniden şikâyetle bulduklarında, Vehib Paşa "Ermenilere daha fazla arazinin kalması için Ermenistan içindeki tüm Müslümanları büyük memnuniyetle Türkiye'ye göç ettirebiliriz" dedi.³⁹⁹

Böylece, Türk heyeti küçük bir arazide kendi kontrolünde olacak bir Ermeni devleti yarattı ve Osmanlı Devleti onu fiilen tanıyan ilk devlet oldu. Böylece Osmanlı Devleti bir yandan "Ermeni meselesi"yle ilgili uluslararası alanda ona karşı olan "kınama"yı ortadan kaldırmış oluyor, diğer yandan da İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletlerin Doğu Anadolu'da yaratmak istedikleri Ermeni devletini Güney Kafkasya'da oluşturarak sorunu bir şekilde kendinden uzaklaştırmış oluyordu.

Batum'daki Azerbaycan ve Ermenistan temsilcileri arasında da arazi-sınır sorunlarıyla ilgili görüşmeler yapıldı ve "Azerbaycan 'Aleksandropol guberniyası' sınırlarında Ermeni devletinin kurulmasına razıdır" şeklinde anlaşmaya varıldı.⁴⁰⁰ Erivan'ı siyasi merkez olarak Ermenistan'a taviz vermek zorunda kalan Azerbaycan temsilcileri şehirden bir şartla taviz vermeye razı oldular ki Ermeniler Yelizavetpol guberniyasının bir kısmına, yani Karabağ'ın dağlık kısmına karşı iddialarından vazgeçsinler.⁴⁰¹

Azerbaycan Ulusal Konseyi'nin 29 Mayıs 1918'de Hasan Bey Ağayev başkanlığında yapılan toplantısında Erivan'ın Ermenistan'a taviz verilmesi meselesi müzakere edildi. Başbakan Hoyski Ermenistan'la Azerbaycan arasında sınır meseleleri konusunda konsey üyeleri ile Ermenistan Ulusal Konseyi üyeleri arasında yapılan görüşmeler hakkında bilgi verdi. Feteli Han raporunda Ermenilerin kendilerinin siyasi merkezlerini oluşturmak için Aleksandropol Türkler tarafından alındıktan sonra Erivan'ın Ermenistan'a taviz verilmesinin

kaçınılmaz olduğunu beyan etti. Daha sonra bu meseleyle ilgili olarak Hasmemmedov, Caferov, Şeyhülislamov ve Maherremov konuşma yaparak Erivan'ın Ermenilere taviz verilmesinin tarihi zorunluluk, fakat bizim için kaçınılmaz acı bir gerçek olduğunu kaydettiler. Sonuçta 28 kişilik konsey üyelerinden 16'sı bu teklifin lehine oy kullandı.⁴⁰² Böylece Erivan'ın Ermenistan'a taviz verilmesi meselesi Ermenilerin lehine çözülmüş oldu.

Batum görüşmeleri 4 Haziran 1918'de Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında "Dostluk", Osmanlı Devleti ile Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri arasında ise "Barış ve Dostluk" sözleşmelerinin imzalanmasıyla sonuçlandı.

"Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniye ile Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi arasındaki Dostluk Anlaşması"nın Osmanlı Hükümeti adına Adalet Bakanı ve Şura-yı Devlet Başkanı Halil Mentеше ve Osmanlı Orduları Kafkasya Cephesi Kumandanı Ferik Mehmet Vehib Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti adına Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacinski ve Ulusal Konsey Başkanı Mehmet Emin Resulzade imzaladılar. Sözleşme 11 madde, iki ek ve bir geçici (muvakkat) ilaveden ibaretti.⁴⁰³

Sözleşmenin birinci maddesine göre, Osmanlı hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti arasında kalıcı barış ve sağlam dostluk tesis edilecekti.

İkinci madde Osmanlı Devleti ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında sınır hattını aşağıdaki gibi belirliyordu:

Sınır Çoluk Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü yerden başlayarak Şavnabud Dağı'na kadar (12)93-(18)78 yılı savaşından önceki sınırı takip ediyor.

³⁹⁹ *Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü, 1981, s. 133.

⁴⁰⁰ BOA, HR. SYS, D. 2372, G. 3, v. 98.

⁴⁰¹ ARPIİ SSA, f. 276, siy. 9, iş 1, v. 47.

⁴⁰² ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 51-52.

⁴⁰³ BOA, HR. SYS, D. 2372, G. 2; BOA, HR. SYS, D. 2373, G. 4; BOA, HR. SYS, D. 2296A, G. 4; BOA, HR. SYS, D. 2297, G. 4; BOA, HR. HMŞ. İŞO, D. 107, G. 7; BOA, HR. HMŞ. İŞO, D. 124, G. 13; ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 493-302, F. 1-173, 1-174, 1-175; ARDA, f. 894, siy. 2, iş 88, v. 1-3; ARPIİ SSA, f. 277, siy. 2, iş 9, v. 9-22.

Şavnabud Dağı'ndan sonra yükseklikleri geçerek Halhama Dağı'na, oradan Mepiskaro Dağı'na geliyor. Buradan güneye dönerek Pirsagad Dağı'ndan ve Abastuman'ın 2 km güneyinden geçiyor. Buradan kuzeydoğuya dönerek Karhol Dağı'na ulaşıyor, buradan önce kuzeydoğuya 5 km gidip sonra güneydoğuya dönerek Gurkal'a ulaşıyor, Atshor'un 2 km güneyinden Kür çayını geçiyor ve yükseklikler üzerinden Kayabaşı, Ortatavi, Karakaya dağlarının zirvelerinden geçerek Molitsk manastırının güneyinde Tapishorska Gölü'ne ulaşıyor. Sınır bu gölü öyle geçiyor ki doğrudan Molitsk manastırının güneyinden ters taraftaki kıyıda bulunan noktaya doğru giden doğrudan hat üzerinde gölün 1,5 km mesafede güneydoğuya kuzey bucağındaki bir kısmı Osmanlı topraklarında kalıyor, bundan sonra Tavkateli Dağı'na ulaşıyor. Buradan güneye inerek Şavnabud dağı -Karakuzu dağı- Samsa Dağı'nın zirvesine geliyor. Buradan doğuya dönerek yükseklikleri takip ederek Devikiran silsilesi üzerinden Ağrıkar Dağı'na geliyor. Sınır Başkıran ve Nurrahman dağlarının yüksekliklerinden uzanarak Nurrahman Dağı'ndan sonra güneye dönüp yükseklikler üzerinden geçerek Akbulak'ın 5 km batısında Gümrü-Tiflis demiryolunu geçiyor. Buradan yine de dağ yükseklikleri ile Hanvali'ye geliyor, daha sonra düz hat boyunca Alagöz yüksekliğine ulaşıyor ve yine de düz hatla gelerek Eçmiedzin'den 7 km batıda Eçmiedzin-Serdarabad karayolunu geçiyor ve 7 km Eçmiedzin'in etrafından dolanarak Gümrü-Culfa demiryolu hattının yaklaşık 6 km kuzeyinden bu demiryolu hattına paralel olarak gidiyor ve Başkıran'ın 16 km güneybatısından Başkıran'dan demiryolu hattına gelen yolu geçiyor. Sınır bundan sonra güneydoğuya dönerek Aşağı Karabağlar köyünün 1 km batısından Şagablu, Karahaç, Aşağı Çanakçı mevkilerinden geçerek Alpinçay'a ulaşıyor ve bu nehri takip ederek Arpa mevkiine geliyor. Arpa'dan sonra sınır doğu yönünde Arpaçay'ı takip ederek Kayalı denilen yere, sonra ise Kayd Nehri boyunca Aktaban Dağı'nın zirvesine geliyor. Bundan sonra sınır Kara-

turna, Aracın, Karanlık dağlarının yükseklikleri ile Relyan çayı vadisine geliyor ve bu çay mecrasını takip ederek Azan'ın güneyinde Aliçin denilen yerde eski Rus-İran sınırına kavuşuyor.⁴⁰⁴

Bu madde Osmanlı Devleti'nin Batum'da Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleriyle imzaladığı anlaşmaların ikinci maddeleriyle aynıyet teşkil ediyordu ve Türkiye'nin bütün Güney Kafkasya'yla sınırını tespit ediyordu. Bu anlaşmayla Gürcistan Kars, Ardahan ve Batum'un yanı sıra Ahıska ve Ahılkelek'in de Türkiye'ye devredildiğini tasdik ediyordu. Fakat anlaşmanın imzalanmasından bir gün önce, 3 Haziran'da yapılan Türk-Gürcü görüşmelerinde Osmanlı heyeti Mayıs ayının 11'de Batum konferansına sunduğu toprak taleplerini bir dereceye kadar yumuşatarak Abastuman ve Askuerin'in (Askurun) Gürcistan'da kalmasına razı oldu. Batum Antlaşması'yla Ermenistan da Brest-Litovsk antlaşmasının Kafkasya'ya ait şartlarını kabul ediyor ve ek olarak Aleksandropol (Gümrü) ve Sürmeli (İğdır) kazalarının yanı sıra Eçmiedzin kazasının Serdarabad kısmının (kaza merkezi olan şehrin kendisi Ermenilerde kalıyordu) Türkiye'ye devredildiğini tasdik ediyordu. Ayrıca Erivan kazasının güney ve güneybatı kısmını oluşturan Kemerli (Gernibasar), Uluhanlı (Zengibasar) ve Vedibasar bölgeleri de Osmanlı Devleti'ne veriliyordu ki bunun sonucunda Türkiye-Ermenistan sınırı Erivan'ın çok yakınından geçiyordu. Ermenistan Cumhuriyeti yaklaşık 10 bin km² araziye sahip oluyordu. Aleksandropol-Culfa demiryolu da tamamen Osmanlı Devleti'nin kontrolüne geçiyordu.

Batum Antlaşması'na göre Azerbaycan da arazi itkilerine maruz kaldı. Anlaşmaya göre Şerur-Dereleyez kazasının Şerur kısmı ve Ordubad hariç Nahçıvan kazası Türkiye'ye devredildi. Ayrıca, Erivan kazasının Kemerli, Uluhanlı ve Vedibasar bölgeleri Türkiye'ye verildi, ayrıca Azerbaycan Erivan şehrini de Ermenistan'a taviz vermek

⁴⁰⁴ BOA, HR. SYS, D. 2372, G. 2; BOA, HR. HŞ. İŞO, D. 107, G. 7; ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 493-302, F. 1-173, 1-174, 1-175; ARDA, f. 894, say. 2, iş 88. v. 1-3; ARPİİ SSA, f. 277, say. 2, iş 9, v. 43-47.

zorunda kaldı. Trabzon konferansında Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk barışıyla ilgili taleplerini kabul etmeyen ve sonuçta savaşa sebebiyet veren Ermeni ve Gürcülerden farklı olarak Azerbaycan temsilcilerinin barış yanlısı olmalarına ve sonuna kadar Türkiye'yle savaşa karşı mücadele etmelerine rağmen, Türkiye'nin Zakafkasya ile savaşta akitilmiş kanların bedeli olarak Batum barış konferansında Ermenistan ve Gürcistan'la paralel olarak Azerbaycan'dan da toprak talep etmesini ve sonuç itibarıyla bunu elde etmesini doğal ve normal kabul etmek mümkün değildir. Belirttiğimiz gibi, Bakü'nün Sovyet Rusyası'nın koruduğu Şaumyan rejiminin elinde olması, Bolşevik-Taşnak ittifakı tarafından Azerbaycan'ın birçok kazasında Müslüman nüfusa karşı işlenen katliam ve talanlar ve bununla ilgili ülkede tuğyan eden anarşi karşısında Osmanlı Devleti'nin askeri yardımına büyük ihtiyaç duyan Azerbaycan temsilcileri bu yardımı sağlamak için Türklerin tüm taleplerini kabul etmeye mecbur oldular.

Böylece, Osmanlı Devleti Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'la imzaladığı Batum sözleşmelerinin ikinci maddelerinde tespit edilen sınırlarla Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerine ek olarak Tiflis guberniyasının Abastuman ve Askueri (Askur) hariç, Ahıska ve Ahıl-kelek kazalarını, Erivan guberniyasının Aleksandropol (Gümrü) ve Sürmeli (İğdır) kazalarını, Eçmiedzin kazasının Serdarabad kısmını, Erivan kazasının Kemerli, Uluhanlı ve Vedibasar bölgelerini, Şerur-Dereleyez kazasının Şerur bölümünü ve Ordubad hariç Nahçıvan kazasını elde etti.⁴⁰⁵ Bu da sırasıyla, yalnızca 1877-1878 yılları savaşına kadarki Türk-Rus sınırını değil, hatta 1828-1829 yılları Rus-Türk savaşına kadarki sınır hattını da aşmak demektir. Şunu da belirtelim ki Batum Antlaşması'nda tespit edilen sınır hattı henüz 5 Mayıs'ta Enver Paşa tarafından Batum'daki Türk heyetine gönderilmişti⁴⁰⁶ ve

⁴⁰⁵ BOA, HR. SYS, D. 2372, G. 2; BOA, HR. SYS, D. 2373, G. 4; BOA, HR. SYS, D. 2297, G. 4; BOA, HR. HŞ. İŞO, D. 107, G. 7; BOA, HR. HŞ. İŞO, D. 124, G. 13; ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-2; ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 493-302, F. 1-173, 1-174, 1-175; ARDA, f. 894, say. 2, iş 88, v. 1-3; ARPIİ SSA, f. 277, say. 2, iş 9, v. 43-47; ARPIİ SSA, f. 277, say. 2, iş 7, v. 24-25.

⁴⁰⁶ ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-2.

Halil Bey tarafından bu sınır hattında küçük değişiklikler (Abastuman ve Askueri'nin Gürcistan'da kalması vb.) yapılarak Güney Kafkasya Cumhuriyetlerine kabul ettirildi.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında imzalanan anlaşmanın üçüncü maddesinde "Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetleri hükümetleri arasında sınırın belirlenmesine dair imzalanan protokol hakkında Osmanlı hükümetine bilgi verilecek ve bu protokol bu sözleşmenin bir kısmını teşkil edecektir" diye kaydediliyordu.*

Azerbaycan için en fazla önem arz eden dördüncü maddede Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti tarafından talep edildiği takdirde Osmanlı hükümeti ülkede düzenin ve iç asayişin sağlanması ve güçlendirilmesi için Azerbaycan'a gerekli askeri yardımı göstermeyi taahhüt ediyordu.

Beşinci maddeye göre, Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti kendi sınırları içinde hiçbir haydut çetesinin oluşumuna ve silahlanmasına izin vermemeyi ve buraya sığınacak tüm haydutları da silahsızlandırması ve dağıtması taahhüt ediyordu.

Altıncı maddeye göre, taraflar demiryolu taşımalarında azaltılmış tarifeler belirlemekle ve uygulamakla birbiri için her türlü koşulu oluşturmalıydı.

Yedinci maddeye göre, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti ekonomik ve hukuki ilişkilerini düzenlemek için konsolosluk sözleşmesi, ticaret anlaşması ve diğer sözleşmeleri yapmalıydı.

* Anlaşmanın Rus dilinden farklı olarak Osmanlı Türkçesinde olan ilk versiyonunda üçüncü maddede Gürcistan'ın adı geçmemektedir. Sadece Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetleri arasında sınırların belirlenmesine dair imzalanacak protokol söz konusudur. Osmanlı Devleti ile Ermenistan arasında imzalanan anlaşmanın üçüncü maddesinde de aynen bu şekildedir (BOA, HR. SYS, D. 2375, G. 7). Ama Osmanlı Devleti ile Gürcistan arasında imzalanan anlaşmanın üçüncü maddesinde Azerbaycan ve Ermenistan arasında sınırların belirlenmesine dair protokol söz konusudur. (BOA, HR. SYS, D. 2372, G. 2; BOA, HR. HŞ. İŞO, D. 107, G. 7; ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 493-302, F. 1-172, 1-173 1-174; ARPIİ SSA, f. 277, say. 2, iş 9, v. 43-47; ARDA, f. 894, say. 2, iş 88, v. 1-3.

Sekizinci maddeye göre, anlaşmaya giren taraflardan birinin arazisindeki nüfusun veya şahısların sınırın diğer tarafında kalmış mal ve mülküne sahip olmaya, kullanabileceklerin bunları kullanmasına, onlardan yararlanmaya veya birine vermeye, onları kendileri veya vekilleri aracılığıyla satmaya hakları olacaktı. Hiç kimse, genel menfaat dışında, tazminat ödenmeden belirtilen bu gayrimenkulden mahrum edilmemeliydi. Ahali ve kaydedilen vekilleri sınırın diğer tarafında onaylanmış yol vesikasını gösterdikten sonra, onların sınırı geçmesine hiçbir engel oluşturulmamalıydı.

Dokuzuncu maddeye göre, Azerbaycan'ın uluslararası posta-telgraf ittifakına girmesine kadar iki ülke arasında posta-telgraf ilişkileri bu anlaşmanın tasdiknamelerinin takasından itibaren uluslararası ittifakın posta-telgraf sözleşmelerine, anlaşmalarına ve tüzüğüne uygun olarak tesis edilmeliydi.

Onuncu maddeye göre, Brest-Litovsk Osmanlı Devleti ve onun müttefikleri ile Rusya arasında imzalanan anlaşmaların mevcut sözleşmeye aykırı olmayan şartları Türkiye ile Azerbaycan arasında yürürlükte kalacaktı.

On birinci maddeye göre, bu sözleşme onaylanmalı, tasdiknameler bir ay veya mümkün olduğu kadar daha erken bir sürede İstanbul'da takas edilmeliydi.⁴⁰⁷

Aynı şahıslar aynı tarihte "Dostluk Sözleşmesi"ne iki ek ve bir geçici (muvakkat) ek sözleşme de imzaladılar.

Birinci ek sözleşme 9 maddeden oluşan ve iki ülke arasında ticaret ve serbest gidişgelise dair ilişkilerin kurulmasına aitti. Bu sözleşmeyle taraflar derhal ticari ilişkilere girmeyi ve bunun için gereken koşulları oluşturmayı, serbest transite izin vermeyi ve iki ülke arasında ticarete düşük gümrük vergileri uygulamayı taahhüt ediyorlardı. Sözleşme savaşın sonuna kadar (31 Aralık 1919 yılına kadar

öngörülmüştü) yürürlükte olmalıydı.⁴⁰⁸

"Sınıra yakın yerlerde ticarete özel izin" denen ikinci ek sözleşme 3 maddeden oluşuyordu. Bu sözleşmeye göre, her iki taraftan sınır hattından 15 kilometreye kadar aralıkta bulunan sınır boyu arazi dahilinde gerekli talebi karşılamak amacıyla ahalinin günlük ticareti için birtakım ayrıcalıklar tanınıyordu. Sınır bölgelerinde ticaret yapanlar (trenle olan geçişler hariç) gümrük vergilerinden, ayrıca diğer vergi ve harçlardan da muaf tutuluyordu. Sınır arazilerin sakinleri yerel yürütme organları tarafından verilmiş ve gümrük organları tarafından onaylanmış sınırı geçme izni veren belgeler (pasavanlar) aracılığıyla diğer tarafın arazisine serbestçe geçebilirlerdi. Bu pasavanlar on beş gün süreyle yürürlükteydi.⁴⁰⁹

Geçici (muvakkat) ek anlaşma savaşın doğurduğu birtakım askeri sorunları çözmek amacıyla yapılmıştı. Anlaşma 6 maddeden ibaretti.

Birinci maddeye göre, Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti Osmanlı Devleti veya onun müttefikleriyle savaş durumunda olan devletlerin ve onların müttefiklerinin asker ve subaylarını kendi arazisinden çıkarmayı ve savaş devam ettiği sürece bu gibileri yenden askeri ve hükümet hizmetlerine kabul etmemeyi taahhüt ediyordu.

Yedi fıkradan oluşan ikinci maddeye göre, Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti kendi sınırları içinde Osmanlı ordusunun her türlü askeri yükler, askeri birlikler, eşya ve askeri malzemeler, gıda ve cephanelik vb. taşınmasına izin veriyordu. Bu amaçla Osmanlı ordusu tarafından belirlenecek bir komisyon Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti tarafından oluşturulacak komisyon ile askeri yüklerin taşınması meselelerini ortaklaşa çözmeliydi. Komisyonlar bu anlaşmanın imzalanmasından bir hafta sonra şimdilik Gence'de faaliyete

⁴⁰⁸ BOA, HR. SYS, D. 2372, G. 2; BOA, HR. HMS. İŞO, D. 107, G. 7.

⁴⁰⁹ BOA, HR. SYS, D. 2372, G. 2; BOA, HR. SYS, D. 2373, G. 4; BOA, HR. HMS. İŞO, D. 107, G. 7; BOA, HR. HMS. İŞO, D. 124, G. 13; ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 493-302, F. 1-173, 1-174, 1-175; ARDA, f. 894, say. 2, iş 88, v. 1-3; ARPIİ SSA, f. 277, say. 2, iş 9, v. 22; ARPIİ SSA, f. 277, say. 2, iş 17, v. 8.

başlamalıydı. Azerbaycan hükümeti demiryollarının durumuna ilişkin tüm bilgileri sunmalı, ayrıca yolları gerektiği gibi korumalı, enkaz ve hasarları hızla ortadan kaldırmalıydı. Azerbaycan hükümeti kendi silahlı kuvvetleri ile demiryollarını herhangi mümkün saldırı ve enkazdan korumalıydı. Azerbaycan hükümeti demiryollarını kendi gücüyle koruyamayacağı takdirde, o zaman askeri koruma Osmanlı ordusu tarafından gerçekleştirilecekti. Osmanlı ordusu mümkün olduğu kadar Azerbaycan demiryollarında ulaşım sorunu yaratmamaya çalışacaktı.

Üçüncü maddeye göre, Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti Osmanlı Devleti tarafından talep edildiği takdirde Bakü limanındaki tesisleri, Hazar Denizinde bulunan ona ait gemileri ve diğer ulaşım araçlarını askeri amaçlarla kullanmak için Osmanlı hükümetinin emrine vermeyi taahhüt ediyordu.

Dördüncü maddeye göre, Osmanlı hükümeti ikinci ve üçüncü maddelerde elde ettiği hakları onunla müttefik ülkelerin ordularına da kullanılabiliyordu.

Beşinci maddeye göre, Osmanlı hükümeti Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tüm yollarını askeri amaçla kullanabiliyordu.

Altıncı maddeye göre, bu anlaşmanın onay ve tasdiknameleri bir ay veya mümkün olduğu kadar erken bir zamanda İstanbul'da takas edilmeliydi.⁴¹⁰

Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) döneminin araştırmacılarından Hasanov ve Gasimov'un yanlışlıkla bu ek sözleşmenin iki maddeden ibaret olduğunu ve bunun 14 Haziran 1918'de imzalandığını iddia ettiklerini de belirtmeden geçmeyelim.⁴¹¹ Fakat yaptığımız araştırma sonuçlarına göre, bu anlaşma iki değil, altı maddeden oluşmakta ve 4 Haziran'da Batum anlaşmaları çerçevesinde "muvakkat

ek sözleşme" adıyla imzalanmıştır.⁴¹²

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri arasında imzalanan 4 Haziran 1918 tarihli Batum sözleşmelerine ek olarak, aynı gün Türkiye'ye birtakım ayrıcalıklar tanıyan iki anlaşma (itilafname) de imzalandı. Birinci anlaşma Bakü ile Batum arasında petrol akışının devamlılığını sağlamaya ilişkindi ve Osmanlı Devleti ile Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetleri arasında imzalandı. Anlaşmaya göre Bakü ile Batum arasında petrol mecraları (petrol boru hatları) halihazırdaki durumda korunmalıydı. Petrolün sürekli olarak akışı için tarafların her biri kendi bölgesindeki petrol boru hattını sürekli olarak muhafaza etmeyi taahhüt ediyordu. Petrolün nakli için uygun bir vergi belirlenmesi ve bu vergi antlaşmada yer alan taraflar arasında her bir ülkenin topraklarından geçen boru hattının uzunluğuna uygun olarak paylaşılmalıydı. Anlaşmanın sonunda şu da kaydediliyordu: "Bu maddelere ve hükümlere ait teferruat, yukarıda belirtilen hükümetlerin belirledikleri temsilcilerden oluşacak bir komisyon tarafından kararlaştırılacaktır."⁴¹³ Anlaşmayı Türkiye tarafından Halil Menteşe ve Mehmet Vehib Paşa, Azerbaycan tarafından Mehmet Hasan Hacinski ve Mehmet Emin Resulzade, Gürcistan tarafından N. Ramışvili, G. Gvazava, İ. Odişelidze ve G. Rçxiladze imzaladılar. Bu anlaşma Azerbaycan petrolünün dünya pazarına çıkmasını sağlıyordu ve Osmanlı Devleti'nin de bunda çıkarı vardı. Şunu da belirtelim ki Trabzon konferansı döneminde (14 Mart-14 Nisan 1918) Osmanlı Dışişleri Bakanlığında konferanstaki Türk heyetine gönderilen 29 Mart tarihli şifreli telgrafta "Zakafkasya hükümetiyle imzalanacak barış antlaşmasına Bakü petrolünün Batum limanına akıtılması ve oradan ihraç edilmesi hakkında bir maddenin dahil edilmesinin sağlanması" talep edil-

⁴¹⁰ BOA, HR. SYS, D. 2372, G. 2; BOA, HR. SYS, D. 2373, G. 4; BOA, HR. HŞ. İŞO, D. 107, G. 7; BOA, HR. HŞ. İŞO, D. 124, G. 13; ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 493-302, F. 1-166, 1-167, 1-168, 1-169, 1-170, 1-171.

⁴¹¹ C. Hesenov, *Azerbaycan beynelxalk münasibetler sisteminde*, s. 96; M. Gasimov, *Birinci dünya müharibesi illerinde büyük devletlerin Azerbaycan siyaseti*, II h., s. 167.

⁴¹² BOA, HR. SYS, D. 2372, G. 2; BOA, HR. SYS, D. 2373, G. 4; BOA, HR. HŞ. İŞO, D. 107, G. 7; BOA, HR. HŞ. İŞO, D. 124, G. 13; ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 493-302, F. 1-166, 1-167, 1-168, 1-169, 1-170, 1-171.

⁴¹³ BOA, HR. HŞ. İŞO, D. 106, G. 8; BOA, HR. HŞ. İŞO, D. 123, G. 74; BOA, HR. SYS, D. 2375, G. 8; ATASE, A. 4/6520, K. 3195, D. 83-90, F. 27-1; Dokumentü i materialü po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 364.

yordu.⁴¹⁴ Trabzon konferansı başarısızlıkla sonuçlansa da Batum konferansı Osmanlı Devleti için başarıyla sonuçlandı ve Türkler diğer talepleriyle birlikte “Bakü petrolünün Batum limanına akıtılması”yla ilgili taleplerini de gerçekleştirebildiler.

İkinci anlaşma Güney Kafkasya demiryollarına aitti ve dört devlet –Osmanlı Devleti, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetleri– arasında imzalandı. Anlaşmayı Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan tarafından yukarıda belirtilen birinci anlaşmaya imza atan temsilciler ve Ermenistan tarafından Aleksandr Hatisov, Mihail Papacjanov ve Ovannes Kaçaznuni imzaladılar. Anlaşmada “Önceleri Rusya devletinin mülkiyeti olan Güney Kafkasya demiryolu ulaşım araçlarının hepsi sözleşme imzalayan tarafların arazi hudutlarına uygun olarak dört taraf arasında paylaşılacaktır” deniliyordu.⁴¹⁵

Hasanov 14 Haziran 1918’de Batum’da Azerbaycan’la Türkiye arasında “Dostluk” sözleşmesine ek olarak bir anlaşmanın daha imzalandığını iddia ediyor ve “Bu anlaşma temelinde 4 Haziran sözleşmesinin Almanya ve Avusturya-Macaristan’a da ait olduğu belirtiliyor, Türkiye Azerbaycan’ın istiklalîyetinin kendi müttefikleri tarafından tanınacağını taahhüt ediyordu” diye yazıyordu.⁴¹⁶ Batum görüşmelerinin gidişatı ve imzalanan sözleşmelerle ilgili Azerbaycan ve Türkiye arşivlerinde yaptığımız araştırmalar sırasında bu konuyla ilgili herhangi bir kayda veya belgeye rastlamadık ve böyle bir anlaşmanın imzalanmadığı kanaatine vardık. Aslında Batum sözleşmelerinin imzalanmasından az sonra Osmanlı hükümeti açıkça beyan etti: “Kafkasya hükümetleriyle barış yapmak kesinlikle onların istiklalîlerini tanımak demek değildir. Kafkasya hükümetlerinin istiklalîlerini tanımaya ne hukuki ne de fiili olanak yoktur.”⁴¹⁷ Muhtemelen,

⁴¹⁴ BOA, HR. SYS, D. 2371, G. 4, v. 64.

⁴¹⁵ BOA, HR. HMŞ. İŞO, D. 107, G. 11; BOA, HR. HMŞ. İŞO, D. 124, G. 19; BOA, HR. SYS, D. 2375, G. 7, 8; ARPİİ SSA, f. 277, say. 2, iş 9, v. 24; Dokumenti i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, s. 365.

⁴¹⁶ C. Hesenov, *Azerbaycan beynelhalk münasibetler sisteminde*, s. 96.

* M. Gasımov da aynı iddiayı ileri sürmektedir (M. Gasımov, *Birinci dünya müharibesi illerinde büyük devletlerin Azerbaycan siyaseti*. II h., s. 167).

⁴¹⁷ BOA, HR. SYS, D. 2373, G. 1, v. 35.

Batum’daki Osmanlı temsilcileri böyle bir yükümlülüğü kabul etmiş olabilirler. Fakat bu da gerçeğe pek de uygun değildir. Gerçek şu ki Batum sözleşmesinin imzalanmasından iki aydan fazla bir zaman geçmesine rağmen Osmanlı hükümeti bu anlaşmanın onaylanmasıyla ilgili yasal prosedürleri henüz yerine getirmemişti. Batum sözleşmesi tek taraflı olarak yalnızca Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından Ulusal KONSEY’in 17 Haziran 1918’de Gence’de düzenlenen toplantısında onaylanıp, 2 Temmuz’da onay belgeleri Azerbaycan hükümeti tarafından Osmanlı Dışişleri Bakanlığına sunulmuştu.⁴¹⁸ Osmanlı Devleti tarafından onaylanmayan bu anlaşma hukuken yürürlüğe girmemişti. Babıali Hukuk Müşavirliği tarafından Tabiiyet Müdüriyeti’ne gönderilen 14 Ağustos 1918 tarihli bildiriye açıkça şöyle kaydediliyordu:

“Azerbaycan Hükümet-i Cumhûriyesi ile akd olunan müsâlahâ-nâmenin hükümet-i mezkûre Şûrâ-yı Millîsi tarafından tasdik edilmiş olduğu her ne kadar şûrâ-yı müşârûn-ileyhâ reîsi Mehmed Emîn Resûlzâde imzalı karâr-nâme sûretinden müstebân olmakda ise de mu’âhede-i mezkûrenin tasdik-nâmeleri henüz te’âtî edilmemiş olduğundan Hükümet-i Seniyye’ce Azerbaycan Hükümeti resmen tanınmış denilemeyeceği cihetle ora ahâlîsinin tâbi’iyeti husûsunda hâl-ı sâbıkından farklı bir mu’âmele yapılamayacağı der-kârdır. Ancak hükümet-i mezkûrenin sulh-ı umûmîde vaz’iyeti sûret-i kat’iyyede ta’ayyün edinceye kadar ahâlîsinin menşe’i nazar-ı i’tihâra alınarak bunlara karşı Rus teb’asından daha müsâ’ade-kârâne mu’âmelede bulunulması muvâfık olacağıнын Tâbi’iyet Müdüriyeti’ne tebliğ buyurulması menût-ı müsâ’ade-i âsafâ-neleridir.”⁴¹⁹

Görüldüğü gibi, burada bileşik ve birtakım çelişkilerin bulunduğu bir durum hâkim. Osmanlı Devleti tarafından onaylanmayan ve tasdiknameleri takas edilmeyen bir sözleşme nasıl oluyor da fiilen yü-

⁴¹⁸ M.B. Memmedzade, “Devletler Arası Münasebetlere Dair Vesikalar” // *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, № 31-32, Temmuz-Ağustos 1934, s. 261.

⁴¹⁹ BOA, HR. HMŞ. İŞO, D. 107, G. 7; BOA, HR. HMŞ. İŞO, D. 124, G. 13, v. 17.

rürlüğe girmiş oluyor? Osmanlı hükümeti, metnini kendisinin tertip ettiği bir anlaşmayı onaylamaktan niçin kaçınmıştır? Yoksa bu sözleşmeye dayanarak Osmanlı askeri çevreleri Azerbaycan'a müdahalenin uluslararası "tecavüz ve işgal" olarak değerlendirilmemesini mi istiyorlardı? Burada iki faktör üzerinde durulabilir. Birincisi, Almanya faktörüdür ki Almanlar Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya doğru genişlemesinden ve petrolce zengin olan Azerbaycan'da tek başına özel ayrıcalıklar kazanmasından memnun değillerdi. Bu nedenle, Almanya 7 Haziran'da Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya Cumhuriyetleriyle imzaladığı anlaşmaları, 28 Eylül 1916 tarihli Almanya-Osmanlı sözleşmesinin üçüncü maddesine istinaden tanımayacağını açıklamıştı.⁴²⁰ Bu maddeye göre, " taraflar karşılıklı olarak genel düşman devletlerle tek başına antlaşma imzalamamayı taahhüt ediyorlardı".⁴²¹ Buna göre, Osmanlı Devleti'nin tek başına imzaladığı antlaşmalar Almanya tarafından tanınmadığı takdirde geçersiz sayılıyordu. Kafkasya'yla ilgili Almanya ve Osmanlı devletleri arasındaki görüş ayrılıkları artık bu dönemde keskin çelişkilere dönüşmüştü ve iki devlet arasındaki ilişkiler kırılma noktasına gelmişti. Bu nedenle dünya savaşının devam ettiği bir dönemde Almanya gibi müttefikini kaybetmekten çekinen Osmanlı Devleti'nin siyasi manevra yaparak Azerbaycan'la imzaladığı Batum sözleşmesini onaylamaktan kaçındığı ihtimal edilebilir. Ama bu, gerçeğe pek uygun görünmüyor. Çünkü Almanya istinat ettiği 28 Eylül 1916 tarihli sözleşmenin üçüncü maddesini kendisi Osmanlı Devleti'nden önce ihlal ederek 28 Mayıs 1918'de Gürcistan'la tek taraflı olarak birtakım anlaşmalar imzalamıştı. Dolayısıyla Almanya'nın itirazları karşısına tutarlı argümanlarla çıkmak için Türklerin elinde yeterince esas vardı.

İkincisi, Enver Paşa faktörüdür ki Osmanlı-Azerbaycan ilişkileri araştırılırken bu faktör dikkat merkezinde tutulmalıdır. Enver Paşa'nın Turancı politikasının karşısına Sarıkamış operasyonu set

çekilse de 1917 yılı Ekim İhtilali'nden sonra Rusya'nın savaştan çıkması ve ülkede yaşanan iç savaşla ilgili olarak anarşinin hüküm sürmesi, ayrıca Kafkasya'da cereyan eden siyasi ve askeri gelişmeler bu politikanın gerçekleşmesi yolunda büyük umutlar doğurmuştu. Orta Asya'yı da Osmanlı bayrağı altında birleştirmek isteyen Enver Paşa Azerbaycan'ı Turan yolunda bir köprü gibi görüyordu. Zakafkasya Federasyonu'nun parçalanması ve milli cumhuriyetlerin kurulması döneminde uluslararası durum, özellikle Azerbaycan'daki siyasi koşullar (Azerbaycan ulusal özgürlük hareketinin liderleri Osmanlı yardımına büyük ihtiyaç duysalar da Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'yle birleştirilmesine şiddetle karşı çıkıyorlardı ve milli devletçiliği her şeyden üstün tutuyorlardı) bölgenin Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmesi için kesinlikle elverişli değildi. Bu nedenle İstanbul hükümeti ilk aşamada Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'yle yoğun ittifak içinde ve onun himayesinde olmasını kabul ediyordu. Batum sözleşmelerinin ayrı ayrı dikkatle incelenmesi sırasında böyle bir sonuca vardık ki burada Osmanlı Devleti'nin himayesinde olan bir Azerbaycan'ın yalnızca *de facto* olarak tanınması söz konusuydu.

Böylece, 11 Mayıs - 4 Haziran 1918 tarihli Batum konferansı Azerbaycan için aşağıdaki sonuçları doğurdu:

Birincisi, Osmanlı Devleti'nin Trabzon konferansından farklı olarak, Batum'da daha da sertleşen talepleri karşısında tek karara varmayan Zakafkasya barış delegesi, ayrıca Seym fraksiyonları arasında zaten mevcut olan fikir ayrılıkları ve çelişkiler daha da derinleşti ve sonuçta Zakafkasya Federasyonu dağıldı. Gürcistan'ın bağımsızlığı ilan edildikten sonra Seym'deki Müslüman fraksiyonu tarafından 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın da bağımsızlığı ilan edildi. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla XIX. yüzyılın başlarında yitirilmiş olan milli devletçilik restore edildi.

İkincisi, Trabzon konferansında Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk barışıyla ilgili taleplerini kabul etmeyen ve sonuçta savaşı körükleyen Ermeni ve Gürcülerden farklı olarak Azerbaycan temsilcilerinin barış yanlısı olmalarına ve sonuna kadar Türkiye'yle savaşa

⁴²⁰ W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte*, T. II, p. 77; W.Zürer, *Kaukasien 1918-1921*, p. 85; G. Jaschke, *Der Turanismus der Jungturken*, p. 36-37.

⁴²¹ V. Yılmaz, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, s. 152.

karşı mücadele etmelerine rağmen, sonunda Ermenistan ve Gürcistan'la paralel olarak Azerbaycan da arazi kaybına maruz kaldı. Azerbaycan, Tiflis guberniyasının Abastuman ve Askueri hariç Ahıska ve Ahılkelek kazalarının, Erivan guberniyasının Aleksandropol (Gümrü) ve Sürmeli (İğdir) kazalarının, Eçmiedzin kazasının Serdarabad kısmının Osmanlı Devleti'ne devredildiğini kabul etmekle beraber, Erivan kazasının Kemerli (Gernibasar), Uluhanlı (Zengibasar) ve Vedibasar bölgelerini, Şerur-Dereleyez kazasının Şerur kısmını ve Ordubad hariç Nahçıvan kazasını Türkiye'ye vermek zorunda kaldı. Ayrıca, Aleksandropol (Gümrü) Türkler tarafından ele geçirildikten sonra Azerbaycan yeni oluşan Ermeni devleti için siyasi merkez olarak Erivan'ı Ermenilere taviz vermek zorunda bırakıldı.

Üçüncüsü, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında imzalanan Batum anlaşmaları ile Türkiye'ye Azerbaycan'da geniş faaliyet serbestliği ve özel haklar verildi. Azerbaycan'ın doğal kaynaklarından ve tüm iletişim araçlarından yararlanma hakkı elde eden Osmanlı Devleti talep ettiği takdirde, Azerbaycan hükümeti Bakü limanındaki tesisleri, Hazar Denzinde bulunan ona ait gemileri ve diğer ulaşım araçlarını askeri amaçla kullanmak için ona vermek zorundaydı. Bu, Osmanlı Devleti'nin Turancı politikasının sadece Azerbaycan ve Kafkasya sınırlı kalmayıp, aynı zamanda, Orta Asya'ya da yöneldiğini gösteriyordu.

Dördüncüsü, Batum sözleşmeleri ile Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti ülkeye Osmanlı askeri yardımını temin etti. Azerbaycan hükümeti tarafından talep edildiği takdirde Osmanlı hükümeti ülkede düzeni ve iç asayişini sağlamak ve güçlendirmek için Azerbaycan'a gereken askeri yardımı göstermeyi taahhüt etti. Şunu da belirtmek gerekir ki Osmanlı askeri yardımı olmadan yeni doğmuş Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetinin kendi gücüyle Ermeni-Bolşevik birlikleri tarafından ülkede yaratılan anarşiyi önlemesi ve Sovyet Rusyası'nın tüm vasıtalarla koruduğu Bakü'deki Şaumyan rejimini tasfiye etmesi müşkül meseleydi, daha net ifadeyle, mümkün değildi.

Batum konferansı sona erdikten sonra Ermeni haydut çeteleri bu

anlaşmayı tanımadıklarını beyan edip Türklere karşı silahlı mücadelelerini sürdürseler de bunun pek fazla bir önemi olmadı. Osmanlı Devleti Batum sözleşmeleriyle elde ettiği arazilere sahip oldu. 20 Temmuz 1918'de Osmanlı ordusu Ermeni haydut çetelerinin direncini kırarak Nahçıvan'a girdi ve böylece Nahçıvan'da Türk bayrağı dalgalanmaya başladı.⁴²² 11. Alay Komutanı Süreyya Bey Nahçıvan mahalli hükümet reisi tayin edildi. Daha sonra onun yerine Ali Şefik Bey getirildi.⁴²³ 15 Ağustos 1918'de Osmanlı Sultanı VI. Mehmed Vahideddin tarafından "Elviye-i Selâse" ahalisinde yayımlanan bir bildiriyle bu topraklar resmen ilhak edildi. 14 Eylül'de bölgede yönetim organlarının kurulması hakkındaki kararname kabul edildi. Bu kararnameye göre Kars, Ardahan, Batum ve çevre bölgelerde (Batum sözleşmelerine göre Osmanlı Devleti'ne devredilen arazilerde) Batum ve Kars livalarından oluşan bileşik Batum vilayeti teşkil edildi. Nahçıvan da Kars livası bünyesinde kaza olarak Batum vilayetine dahil oldu.⁴²⁴

Osmanlı Devleti Batum konferansında elde ettiği arazilere sahip olsa da Türk ordusu karşısında hâlâ daha büyük bir görev –Bakü'yü ele geçirme– duruyordu.

⁴²² İ.E. Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, s. 52.

⁴²³ age, İ.E. Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, s. 54-55; M.B. Aliyev, *Kanlı günlerimiz (1918-1920. Nahçıvan)*. Bakı, Azərneşr, 1993, s. 72-75.

⁴²⁴ BOA, DÜİT, D. I, G. 1; BOA, DH. UMVM, D. 124, G. 176; BOA, DH. UMVM, D. 124, G. 189; Atı, 16 Eylül 1334/1918, № 202.

VI. BÖLÜM

OSMANLI-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNDE “İLHAK” MESELESİ

1 917 yılı Ekim İhtilali'nden sonra tüm eski Rus İmparatorluğu topraklarında olduğu gibi, Güney Kafkasya bölgesinde de anarşi kol geziyordu. Mevcut ortamda Müslümanlara karşı Ermeni-Bolşevik saldırısının genişlemesi Azerbaycan'ın siyasi güçlerinde Müslüman nüfusun güvenliğini korumak amacıyla Osmanlı Devleti'nin her türlü yardımına başvurma eğilimini güçlendirdi. Aslında Azerbaycan halkı izole edilmişti ve mevcut Ermeni-Bolşevik tehlikesiyle yalnız başına mücadele etmek mümkün değildi. Bu objektif gerçeği gereğince değerlendiren Güney Kafkasya'nın Müslüman nüfusunun temsilcileri henüz 1917 yılı Kasım ayında Musul'da bulunan 6. Türk Ordusu'nun karargâhına gelmiş ve Türk askerlerinden hareketlenen Taşnak kuvvetlerine karşı mücadelede yardım etmesini rica etmişlerdi.⁴²⁵ Bir süre sonra ise 6. Türk Ordusu'ndan bir

⁴²⁵ M. Süleymanov, *Kafkaz İslam Ordusu ve Azerbaycan*, s. 71.

askeri delege Gence'ye gelerek durumu yerinde tetkik etmişti.

Bu arada savaşta Ruslara esir düşmüş bir Avusturyalı subay sürgünden kaçarak Türk ordusu tarafına geçmiş ve Musul'a gelerek 29 Aralık 1917'de 6. Ordu Kumandanı Halil Paşa'yla görüşmüştü. Avusturyalı subayın verdiği bilgiler Halil Paşa'nın çok ilgisini çekmiş ve onda Kafkasya'ya doğru başarılı yürüyüş gerçekleştirmek için elverişli bir ortamın oluştuğuna dair kanaat hasıl olmuştu. Çünkü bu bölgede Rusya'nın gücü çok zayıflamış ve bütün ülke genelinde mevcut olan anarşi çoktan düşünülen planların gerçekleşme olasılığını hayli artırmıştı. Bu bilginin doğruluğunu Enver Paşa'ya iletmek için Halil Paşa esaretten kaçan Avusturyalı subayı onun yanına gönderdi. Subayın verdiği bilgiler Enver Paşa'da da ciddi adımlar atma zamanının geldiğine ilişkin kesin kanaat oluşturdu. Daha sonra Enver Paşa Halil Paşa'ya gönderdiği telgrafta Avusturyalı subay hakkında şöyle diyordu: "Görüşüğüm Avusturyalı yarbayın Bakü'nün durumu hakkında verdiği bilgiden anlaşıldığına göre, Azerbaycan halkının düşmana karşı teşkilatlanmaya ve savaşmaya istekli olduğu, ancak onları teşkilatlandırarak ve yönetecek bir liderin olmaması nedeniyle harekete geçemedikleri kanaatine vardım."⁴²⁶ 16 Şubat 1918'de Halil Paşa'ya gönderdiği bu telgrafta Enver Paşa Azerbaycan ve Kafkasya'yla ilgili planlarının artık uygulanma aşamasının başladığını bildiriyordu. Onun emri doğrultusunda Güney Kafkasya, Dağıstan, Türkistan ve Rusya'daki diğer Müslüman halklara onların ihtiyaç duydukları yardım ve desteğin verilmesi için merkezi Tahran'da bulunan bir kurum oluşturulmalı ve bahsedilen yerlere yetenekli Türk subayları gönderilmeliydi. Enver Paşa'nın kanaatince, onun üvey kardeşi Yarbay Nuri Bey Tahran'daki merkezin başkanı olmalı, Yarbay Şevket Bey Dağıstan'a ve Halil Paşa'nın uygun bulunduğu başka subaylar ise Kafkasya'nın diğer bölgelerine gönderilmeliydi.⁴²⁷

Enver Paşa Kafkasya'dan Orta Asya'ya kadar olan arazileri ele

⁴²⁶ M. Budak, "Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu" // Kafkas Araştırmaları, № 4, İstanbul, 1998, s. 68.

⁴²⁷ N. Yüceer, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, s. 42.

geçirerek büyük Türk birliği olan "Turan"ı gerçekleştirmek istiyordu. Kafkasya "Turan"a giden yolda ilk adım olması nedeniyle özel önemi haizdi. Sarıkamış operasyonu bu planın gerçekleşmesinin önüne set çekilse de 1917 yılı Ekim Darbesi Osmanlı siyasi çevrelerinde yeni umutlar yarattı. Osmanlı hükümetinde, daha doğrusu, İttihat ve Terakki Fırkası'nın merkez teşkilatında yapılan müzakereler sonucunda ilk hedef olarak Azerbaycan ve bütün Kafkasya'da Türkiye lehine faaliyet gösterecek bir teşkilatın kurulması kararlaştırıldı. Bu amaçla İttihat ve Terakki Fırkası'nın "Kafkasya Şubesi" adlı bir teşkilat yaratıldı ve Hasan Ruşeni Bey bu teşkilatın başına getirilerek 1918 yılı başlarında gizli şekilde Bakü'ye gönderildi. Hasan Ruşeni Bey yalnızca Azerbaycan'da değil, Kuzey Kafkasya ve Türkistan'da da Türkiye lehine yapılacak faaliyetleri yönetmeliydi.⁴²⁸ Hasan Ruşeni Bey "Türkiye temsilcisi" sıfatıyla Bakü'de hemen faaliyete başladı ve aynı zamanda Mehmet Emin Efendi'yi de teşkilat kurmak için Türkistan'a gönderdi. Mehmet Emin Efendi Taşkent'e gelir gelmez Türkistan milliyetçileriyle irtibat kurmuş ve hemen teşkilat kurma çalışmalarına başlamıştı. Bunun sonucu olarak, Türkistanlılardan bir grup milli teşkilatlarını kurmak ve Türkistan'da yönetimi ele almak için Türkiye'den yardım istemek amacıyla Abidcan Mahmud Efendi adlı bir temsilciyi Bakü'ye, Hasan Ruşeni Bey'in yanına göndermişti.⁴²⁹

Hasan Ruşeni Bey tarafından Türkistan temsilcisi Abidcan Bey'e hitaben yazılan mektuptan anlaşıldığına göre, Osmanlı Devleti'nin Türkistan'da uygulamak istediği politika ve faaliyet aşağıdaki gibi planlanıyordu: H. Ruşeni Bey Türkistan temsilcisi Abidcan bey ile birlikte Türkistan'a Türkiye temsilcisi olarak eski Bayburt kaymakamı Yusuf Ziya Bey'i ve bir birkaç Türk subayı göndermeliydi. Onlar Türkistan'a (Taşkent'e) gelir gelmez "Türkistan İttihat ve Terakki Fırkası'nı" kuracaklardı ve bu bölgenin Türkiye'ye bağlanması için hemen faaliyete başlanacaktı. Bu amaçla Türkistanlı temsilciler-

⁴²⁸ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 511-512; T. Swietochowski, *Rus Azerbaycanı*, s. 163.

⁴²⁹ A.N. Kurat, age. s. 512.

den bir heyet teşkil edilerek Türkistan'ın Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmesini rica etmek için İstanbul'a gönderilmeliydi.⁴³⁰ Yusuf Ziya Bey ve birkaç Türk subayı Türkistan'a gönderilse de Sovyet Rusyası'nın Türkistan'a müdahale ederek "Kokand faciası"nı gerçekleştirme ve bölgede güçlenmesi dolayısıyla Ruşeni Bey'in bu planı başarısızlığa uğradı.

H. Ruşeni Bey Türkistan'a ilişkin faaliyetinde başarılı olamasa da onun Azerbaycan ve genel olarak Kafkasya'daki faaliyeti başarılı oldu. Genişleyen Ermeni-Bolşevik saldırısından mustarip olan Güney Kafkasya Müslümanları bu saldırı karşısında tek çıkış yolunu Osmanlı Devleti'nden yardım istemekte görüyorlardı. Azerbaycan ulusal özgürlük hareketi liderlerinin büyük çoğunluğu, Osmanlı Türklerinin dil ve din birliğiyle bağlı oldukları Azerbaycan halkına yardım ederek onları Ermeni-Bolşevik saldırısından kurtaracağını ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını elde etmesinde ona yardımcı olacağını düşünüyordu. İttihat ve Terakki Fırkası'nın Kafkasya Şubesi ise Azerbaycan'ın kurtuluşunun tek yolunu onun Osmanlı Devleti'yle birleştirilmesinde görüyordu ve halk kitleleri arasında bu yönde propaganda yapıyordu. Bu propagandanın sonucu olarak, Kafkasya İttihat ve Terakki Fırkası da Türkiye yardımına ilişkin olarak Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'yle birleştirilmesinden yana olduğunu ortaya koyuyor ve faaliyetini bu yönde sürdürüyordu. Türkiye İttihat ve Terakki Fırkası'yla fikri yakınlığı olan bu partinin aktivistleri kendilerine fazla taraftar toplayarak Azerbaycan'ın sosyal-siyasi hayatına etki yapabilecek bir güç elde etmişlerdi. Kafkasya İttihat ve Terakki Fırkası'nın Merkezi Umumiyye'si 1918 yılının Mart ayında büyük bir bildiri yayınlayıp Osmanlı Devleti'ne müracaatta bulundu. Kafkasya'nın tüm Müslümanlarının iradesini ifade ettiğini bildiren parti kendi bildirisinde, "Tüm Kuzey ve Güney Kafkasya ana vatanımız olan Türkiye'ye ilhak edilmelidir" diye kaydediyordu.⁴³¹ Bildiri yazarları kendi ilhakçı görüşlerini Bolşevik Rusyası liderlerinin "her

milletin kendi kaderini tayin etme"ye ilişkin resmi belgelerine dayanarak esaslandırıyorlardı. Onlara göre, Bolşevik hükümeti yöneticileri tarafından kendi kaderini tayin etme güvencesi alan Kafkasya'nın 6 milyonluk Müslüman nüfusu Türkiye'yi Kafkasya'ya çağırıyor ve tüm Kafkasya'nın anavatanı olan Türkiye'yle birleştirilmesini talep ediyorlardı. Bildiride "Şu an galip sandalyesinde oturan Türkiye tarihin ona bahsettiği haklara dayanarak hemen Kafkasya'yı ele geçirmeli ve onu çağırın kardeşlerini özgürlüğe kavuşturmalıdır" deniliyordu. Osmanlı ordusunu Azerbaycan'a davet edenler, aynı zamanda, böyle yaparak Ermeni meselesinin tamamen çözüldüğüne ve Ermenilerin bir millet olarak dünya haritasından silindiğine ilişkin inançlarını ifade ediyorlardı bildiride. Onlara göre, bu görevi yerine getirmek için Kafkasya'ya gönderilecek bir veya iki güçlü Türk fırkasına bir hafta süre yetecekti. Bildiride o da belirtiliyordu: "Silahı ve mühimmatı ile gelen Türk fırkaları Kafkasya'da bulunduğu sürece onların azığını, mali kaynağını, malzemelerini yerli nüfus bir yıl boyunca sağlayabilir ve hatta Türkiye'deki askeri kuvvetlere de belli miktar yardım edebilir."⁴³²

Bu bildiriye Kafkasya İttihat ve Terakki Fırkası Merkez Komitesi Başkanı İsabey Aşurbeyov, sayman Sadık Hüseyinzade, aynı zamanda Cavanşir Gayıbzade, Doktor Muhammed Gayıbzade, Ağa Aşurov, Abdullah Bey Emircanzade ve başkaları imzalamışlardı.

Azerbaycan ulusal özgürlük hareketinin liderleri de 1918 yılı başlarından itibaren Osmanlı askeri yardımının elde edilmesi yönünde pratik adımlar atmaya başlamışlardı. 1918 yılı Ocak ayında Gence'de düzenlenen Müslüman Milli Komitesi toplantısında Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinden gelen temsilciler bu meseleyi geniş şekilde müzakere ettiler. Toplantıda konuşma yapan Nesip Bey Yusifbeyli mevcut durumu yorumlayarak şunları söyledi: "Halkın gücüyle yapılan çalışmalar halkın gözü önünde cereyan etmiştir. Tüm hareketimiz zaferle sonuçlanmıştır. Ancak bu kahramanca hareketler sonuç elde etmekten çok uzaktır. Bir kere Azerbaycan'ın merkezi Bakü düşman-

⁴³⁰ A.N. Kurat, age. s. 513.

⁴³¹ ATASE, K. 3818, D. 2, F. 1-12, 1-13.

⁴³² ATASE, K. 3818, D. 2, F. 1-17.

dan temizlenmelidir. Çünkü başsız vücut olmaz ve yaşamaz. Bizim halk kuvvetlerimiz bunun için yeterli değildir. Büyük bir yardıma ihtiyaç vardır ve bu yardımı da bize yalnızca Osmanlı İmparatorluğu yapabilir. Şimdi kararı kabul edip, Osmanlı İmparatorluğu'na yetkili bir heyet gönderelim. Türkiye'den yardım isteyelim."⁴³³

Yusifbeyli'nin bu sözleri alkışlarla karşılandı. Bu girişimin olumlu olacağına tüm toplantı katılımcıları inanıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'na yetkili heyet gönderilmesi için Milli Komite'ye tam yetki verildi. Ulusal özgürlük hareketinin aktivistlerinden olan Nağı Şeyhzamanlı Azerbaycan halkının isteğini Osmanlı yöneticilerine iletmek üzere yetkilendirildi.

Şunu da belirtelim ki Gence'de düzenlenen Müslüman Ulusal Komitesi'nin bu toplantısında İttihatçıları temsil eden Doktor Hudadat Bey Refibeyli kendi konuşmasında İttihatçıların tutumunu bir daha tekrarladı: "Türk ordusu gelsin, padişah isterse Azerbaycan'a özerklik verir, isterse Azerbaycan'ı ilhak eder. Kendisi bilir."⁴³⁴

Şeyhzamanlı'yı İstanbul'a uğurladığı zaman ona verdiği tavsiyeler Yusifbeyli'nin Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında kurulacak ilişkilerin mahiyetine ilişkin yaklaşımını ortaya koyuyor: "Nağı, sen İstiklal Komitesi üyesisin. Tüm durumu Osmanlı Devleti'ne anlat, de ki halkımız bağımsız yaşamaya azmetmiştir, bu yolda her türlü fedakârlık göstermiştir. Azerbaycan'ın dörtte üçü bugün Rusların hâkimiyetinden kurtulmuş durumdadır. Onlar bizim ihtiyacımız olan askeri kuvvetle yardım etsinler. Bize kardeş eli uzatsınlar, elimizden tutsunlar, istiklalimizi ilan etmemize yardım etsinler. Ancak bizi kendilerine ilhak etmek isterlerse, o zaman gelmesinler. Biz kendi yağımla kavrulup, başımızın çaresini buluruz."⁴³⁵

Şeyhzamanlı'yla birlikte Gence'den İstanbul'a yola çıkan (Rus esirliğinden kaçan) Türk subayı Hüsamettin Tuğaç kendi anılarında

⁴³³ N. Şeyhzamanlı, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Hatıraları*, s. 57; H. Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1975, s. 196.

⁴³⁴ H. Tuğaç, age. s. 195-196.

⁴³⁵ N. Şeyhzamanlı, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Hatıraları*, s. 59.

"Osmanlı Devleti'ne yardım için müracaat etme" teklifinin Yusifbeyli'ye kendisi tarafından yapıldığını yazıyor ve kaydediyor:

Nesip Bey düşünerek bildirdi ki "Azerbaycan'a bir Türk ordusu gelebilir ve gelmesi de gerekir. Ancak korktuğumuz bir şey var, Türkler bizi İstanbul'dan idare etmeye kalkışmasınlar. Bizim ademimerkeziyetçilik temelinde kurulmuş programımız vardır. Ona uymak gerekir." Nesip Bey'in bu sözü bana biraz garip geldi, sordum: "Siz bu ademimerkeziyetçilik prensibini Rus idaresine karşı ileri sürmüş oluyorsunuz. Türkler gelince, onların Ruslardan bir farkı olmayacak mı? Bu ademimerkeziyetçiliğe ne gerek var?"

Nesip Bey güler yüzle bana cevap verdi: "Azerbaycan'ın sosyal yapısı bambaşkadır. Bakü bir sanayi ve işçi merkezidir. Sultan rejimi buradaki ruh haline uymaz. Biz halkın her sınıf ve tabakasının eşitliği üzerinde duran bir hükümet kurmayı düşünüyoruz. Çarlık döneminin aristokratik ve feodal idaresine son vereceğiz. Ulusal ve demokratik bir yönetim istiyoruz. Oysa Osmanlı Padişahlığı'nın idaresi de rejim itibarıyla Çarlık idaresinden farksızdır. Elbette ki bu konu ırk kavramından ayrılıyor. Elbette ki Osmanlı Türkleri Azerbaycan Türklerinin büyük kardeşidir. Ancak Bakü İstanbul'dan idare edilemez. Bunun için Müsavat Partisi'nin ademimerkeziyetçilik ilkesi Osmanlı idaresine karşı da var olmalıdır..." Nesip Bey gülerek bu halk sözünü de ekledi: 'Menim gözüm senden su içmir!' Nesip Bey'i dinledikten sonra ona hak verdim."⁴³⁶

Buradan da açıkça görülmektedir ki Azerbaycan'ın ulusal özgürlük hareketinin liderleri ülkede hüküm süren gergin duruma rağmen milli bağımsızlığı her şeyden yüce tutmuş, Azerbaycan'ın ihtiyaç duyduğu yardım karşılığında onun Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmesine karşı sert tutum sergilemiştir.

1918 yılı Ocak ayında Gence'den yola çıkan Şeyhzamanlı yolcu-

⁴³⁶ H. Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, s. 194-195.

luğunun gizliliğini temin etmek için güvenlik önlemlerine uymak zoruunda kaldığından İstanbul'a Mart ayında ulaşabildi. Gazeteci Ömer Faik Nemanzade'nin eşliğinde Şeyhzamanlı Başbakan Talat Paşa'yla buluştu. Bu görüşmeye ayrıca, Başkumandan vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Adalet Bakanı Halil Bey de katıldı. Şeyhzamanlı Müslüman Milli Komitesi ve aynı zamanda, tüm Azerbaycan halkının arzu ve isteklerini Osmanlı hükümet yöneticilerine iletti:

Aziz Paşalarım, Azerbaycan halkı yüz yılı aşkın bir süredir, Rus idaresinin zulmü altında acı çekiyordu... Bağımsız yaşmaya azmetmiş milletimizin büyük bir eksikliği vardır. Halkımızın bir zamanlar askeri eğitim ve öğrenim haklarından mahrum edilmesi ve Rus Çarı I. Petro'nun gösterişi doğrultusunda İran ve Türkiye'nin Rus himayesi ve etkisi altına girmediği Kafkasya'dan (Kafkasya Müslümanlarından – V.G.) asker alınmamasını emretmesi bu eksikliği yaratmıştır. Azerbaycan halkı sizden yardım bekliyor. Milletimiz bağımsız olmak niyetindedir. Sizler kardeş elinizi bize uzatın, bize yardım edin. Bağımsız olalım. Siz bizi çekip kendi tarafınıza yıkmazsanız, ayakta kalırız. (Şeyhzamanlı kendi hatıralarında yazıyor ki o zaman Talat Paşa salondakilere dönerek, "Bakın ilhaki ne güzel Türkçe anlatıyor" dedi.⁴³⁷) Bize büyük askeri kuvvet göndermeyin. Bize askeri eğitimler ve astsubay kolordusu gönderin. Bizde kısa süre zarfında askeri kuvvet yaratma imkânı vardır. Türk olduğumuz için gereken kuvvet kanımızda mevcuttur. Halkımızın milli kuvvetine güvenerek kısa süre zarfında Rusları yurdumuzdan temizleyip atabiliriz.⁴³⁸

Sohbet sırasında anlaşıldı ki bu görüşmeden bir gün önce Talat Paşa'nın hükümet kabinesinde Azerbaycan'a yardım meselesi müzakere edilmiştir.

Nağı Şeyhzamanlı, "Talat, Enver ve Cemal Paşaların dışındaki diğer Osmanlı yetkilileri Türk ordusunun Kafkasya'ya gönderilmesini

⁴³⁷ N. Şeyhzamanlı, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Hatıraları*, s. 69.

⁴³⁸ N. Şeyhzamanlı, age. s. 68-69.

savunmuyorlardı" diye yazıyor.⁴³⁹ Ama bir süre sonra, Türk ordusunun Kafkasya'ya girmesine ihtiyatla yaklaşan ve bunun Rusya'yla yeni savaş tehlikesi yaratacağından sakınanlardan biri olan Vehib Paşa, Müslümanlara karşı Ermeni-Bolşevik tecavüzü son hadde ulaştığında, kendi tutumunda değişiklik yaparak, 1918 yılı Nisan ayında "Sanırım Bakü'yü ele geçirmek ve Müslümanları kurtarmak için Türk ordusunun gönderilmesi zaruridir" diye bildiriyordu.⁴⁴⁰

Aynı zamanda I. Kafkas Kolordusu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa da Ermenilere karşı saldırı operasyonuna devam ederken, 1918 yılı Nisan ayında Nahçıvan'dan ona yardım için gelen bir heyete "her türlü yardımın yapılacağını, ancak sabretmek gerektiğini" bildirmişti. Ayrıca o, bununla ilgili olarak Nahçıvanlılara bir mektup da göndermişti.⁴⁴¹

Belirttiğimiz gibi, Şeyhzamanlı'nın Talat Paşa'yla görüşmesinden bir gün önce Osmanlı hükümetinde Azerbaycan'a yardım edilmesi meselesi müzakere edilmiş ve sonuçta Türk ordularının Kafkasya'ya gönderilmesi kararı alınmıştı. Talat Paşa'yla görüşmesinden bir gün sonra Enver Paşa tarafından kabul edilen Şeyhzamanlı bu konuda şöyle yazıyor: "Paşa sonra bana kararı kabul ettiğini, Kafkasya İslam Ordusu'nun kurulmasına başlanmasını ve bir ek rütbeyle subay kaydı yaptırılacağı için komisyon teşkil edildiğini anlattı."⁴⁴²

Kafkasya İslam Ordusu kumandanlığına Enver Paşa'nın üvey kardeşi Yarbay Nuri Bey atandı. Böyle bir rütbeyle birkaç tümeden oluşacak bir orduya kumandanlık yapması Nuri Bey'le onun emrinde olacak subaylar arasında bir rütbe uygunsuzluğu yaratabilirdi. Bu uygunsuzluğu gidermek için ona Sultan Mehmed tarafından feriklik (korgeneral) rütbesi ve tüm Kafkas İslam Ordusu'na kumandanlık vekâleti verildi. Padişah tarafından verilen fermanla Nuri Paşa hem

⁴³⁹ N. Şeyhzamanlı, age. s. 71.

⁴⁴⁰ C. Hesenov, *Azerbaycan beynelhalık münasibetler sisteminde*, s. 74.

⁴⁴¹ M. Erat, "Kâzım Karabekir'in Nahçıvan ve Çevresindeki Faaliyetleri (1918)" // *Kafkas Araştırmaları*, № 4, İstanbul, 1998, s. 52.

⁴⁴² N. Şeyhzamanlı, age. s. 70-71.

de padişah yaveri ilan edilmiş ve Kafkasya'da ona padişahın siyasetinin temsilcisi yetkisi verilmişti.⁴⁴³

İstanbul'da teşkil edilen komisyon tarafından Kafkas İslam Ordusu'nun karargâhı için 20 kişi civarında subay seçildi. Komisyon çalışmasını bitirince Nuri Paşa uçakla Musul'a yola çıktı. Onun seçtiği subay kadrosu ise karayoluyla hareket ederek 25 Mart 1918'de Musul'a ulaştı. Nuri Paşa burada 6. Ordu Kumandanlığı'ndan Kafkasya'daki mevcut durumun incelenmesi için bölgeye gönderilen subay Muzaffer Bey'in döndüğünü duydu ve onunla görüştü. Azerbaycan'daki durum hakkında Muzaffer Bey'den bilgi alan Nuri Paşa yolculuğunu hızlandırmaya çalıştı. Ancak Musul'da da o, birtakım kurumsal işlerle meşgul olmalıydı. Her şeyden önce Kafkas İslam Ordusu'nun teşkili için gerekli elemanları seçmeliydi. Bu amaçla Musul'da 6. Ordu'dan 149 subay ve memur, 488 teğmen ve asker seçildi. Tüm bu şahıslar 1918 yılı Nisan ayı başlarında Azerbaycan'a uğurlandılar. Seçilecek diğer subaylar ve askerler ise sonradan Azerbaycan'a gönderileceklerdi.⁴⁴⁴

5 Nisan 1918'de Enver Paşa Kafkas İslam Ordusu'nun teşkili ve görevlerine dair Talimatname'yi onayladı. 8 Nisan'da Nuri Paşa Musul'a yola çıktı. Nuri Paşa'nın subay kadrosu zor yol koşulları altında ilerleyerek Revandüz'den geçip 26 Nisan'da Pesva'ya, 29 Nisan'da Savucbulağ'a ve 9 Mayıs'ta Tebriz'e ulaştı, 12 Mayıs'ta Savucbulağ-Tebriz-Alacüce yoluyla Tebriz'den hareket ederek aynı ayın 20'sinde Araz çayını geçti ve Kuzey Azerbaycan topraklarına dahil oldu. 24 Mayıs'ta Yevlah'ta Nuri Paşa için büyük karşılama töreni yapıldı. 25 Mayıs 1918'de Gence'ye giren Nuri Paşa'yı Ermeni-Bolşevik tehlikesiyle yüz yüze kalan Azerbaycan halkı "gökten inmiş kurtarıcı bir melek" gibi karşıladı.⁴⁴⁵ Nuri Paşa Gence'ye gelir gelmez Kafkas İslam Ordusu'nun önünde duran görevlerin yerine getirilmesi için hemen faaliyete geçti.

⁴⁴³ M. Süleymanov, Kafkaz İslam Ordusu ve Azerbaycan, s. 103.

⁴⁴⁴ M. Süleymanov, age. s. 104.

⁴⁴⁵ M.E. Resulzade, *Azerbaycan Cümhuriyyeti*, s. 39.

Belirtmek gerekir ki Osmanlı siyasi çevrelerinde Azerbaycan ve genel olarak Kafkasya'ya karşı yürütülecek siyasetle ilgili birtakım görüş ayrılıkları ve tutarsızlıkların olduğunu da belirtmek gerekir. Rusya'daki 1917 yılı Ekim İhtilali'nden sonra oluşan Zakafkasya Komiserliğine karşı Osmanlı makamları ilk önce bu kurumu tanımama politikası yürüttüler. Çünkü komiserlik Avrupa cephesinde kabul edilen kararları temel olarak tanımayacağını, ancak Rusya Cumhuriyeti'nin Merkez devletleriyle yapacağı genel barış Müessisler Meclisi tarafından onaylandıktan sonra bu hükümlerin Kafkasya cephesi için de zorunlu olarak yürürlüğe konacağını beyan etmişti.⁴⁴⁶ Bu sırada Osmanlı hükümetinde rahatsızlık doğuran başlıca mesele Rus işgali altında bulunan Doğu Anadolu vilayetlerinin boşaltılması meselesiydi. Merkez devletleri ile Sovyet Rusyası arasında Brest-Litovsk'ta başlayan barış görüşmelerinde Türk tarafı işgal altında bulunan arazilerin boşaltılmasını Sovyet hükümetine kabul ettirmeye çalışıyordu ve bu yönde yoğun çalışma yürütüyordu. Doğu Anadolu'nun boşaltılmasını Sovyet Rusyası'na kabul ettirdikten sonra bölgede yeni oluşan komiserliğin Sovyetleri tanımaması Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakabilirdi ve Türk hükümeti bu meseleyi ayrıca komiserlikte de çözmek zorunda kalacaktı. Bu nedenle Enver Paşa Vehib Paşa'ya gönderdiği telgraflarda Rus Kafkas Orduları Genel Kumandanlığı'nın Kafkasya hükümeti veya diğer bir hükümet adına hareketini tanımamayı emrediyordu.⁴⁴⁷

Fakat bir müddet sonra, Osmanlı hükümeti Zakafkasya Komiserliği hakkında ayrıntılı bilgiler aldıktan sonra, kendi tutumunu değiştirerek Türkiye ile Rusya arasında Kafkasya'da tampon rolünü oynayacak bir devletin oluşumunu Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına uygun buldu ve Güney Kafkasya hükümetinin "bağımsızlığı"nı tanımakla Rusya'nın Kafkasya'ya hâkim olmasını önlemeye çalıştı. Kaydettiğimiz gibi, Osmanlı makamları tampon rolünü oynayacak bu devleti Gürcü ve Ermenilerin çoğunluğu oluşturdukları Zakaf-

⁴⁴⁶ ATASE, A. 4/3671, K. 2921, D. 159-510, F. 1-8.

⁴⁴⁷ ATASE, A. 1/2, K. 340, D. 1366-406, F. 1-10.

kasya Komiserliği şahsında değil, Kafkasya Müslümanlarının bir "İslam devleti" olarak görmek istiyorlardı.⁴⁴⁸ Fakat Doğu Anadolu'nun bir kısmı Rus işgali altında bulunduğundan Türkler Kafkasya'dan uzak düşmüşlerdi ve bölgede yaşanan olayların gidişatını etkileme olanağına sahip değillerdi. Bu nedenle Osmanlı Devleti gerçekte barışıp Zakafkasya Komiserliği'yle ilişki kurmaya, onun "bağımsızlığı"nı tanımaya karar verdi. Türk hükümeti aynı zamanda, Komiserliği Brest-Litovsk konferansına davet etti ve onun Almanya ve Sovyet Rusya tarafından tanınması için yardımcı olacağını vaat etti.⁴⁴⁹

1918 yılı Şubat ayında Zakafkasya Seymi kurulduktan sonra Osmanlı Devleti'nin Seym'e karşı yürüttüğü politika temelde şöyleydi: Türk hükümeti öncelikle Brest-Litovsk barışının belirlediği sınırı (Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne verilmesini) Seym'e kabul ettirmek istiyor, paralel olarak Kuzey Kafkasya'yı da bu kuruma dahil etmeye gayret ediyor ve böylece Kafkasya hükümetinde Müslüman çoğunluğa ulaşmaya çalışıyordu.

Osmanlı çıkarlarına göre, Kuzey Kafkasya'nın Zakafkasya Seymi'yle birleştirilmesiyle Seym'de Müslüman çoğunluğu elde edildiği takdirde Osmanlı Devleti'nin güvenliği açısından bu kurum Türkiye ile Rusya arasında tampon devlet rolünü oynayabilirdi. Böyle bir durumda Kafkasya hükümeti tam olarak Osmanlı Devleti'nin kontrolünde olacaktı. Şunu da belirtelim ki Osmanlı hâkim çevrelerinin çoğunluğu Azerbaycanlı, Gürcü ve Ermenilerden oluşan Zakafkasya Seymi'ni organize ve doğal bir birlik olarak kabul etmiyorlardı ve bu kurumun çok yaşamayacağı kanaatindeydiler.

Trabzon görüşmeleri kesildikten az sonra Osmanlı Devleti'nin politikasını belirleyen başlıca simalardan biri olan Enver Paşa Trabzon ve Batum'a sefere çıktı. O, Trabzon'da bulunduğu sırada Azerbaycan temsilcileriyle buluştu. Azerbaycan temsilcileri Zakafkasya'nın siyasi

yapısı, özellikle de Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında kurulacak ilişkilerin niteliğine ilişkin Enver Paşa'nın tutumunu öğrenmek istediler. Enver Paşa "Müslüman kazaları olan Ahıska ve Ahılkelek asırlardır birleşmek için can attığı Türkiye'ye verilmelidir. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ise genel Seym ve Türkiye'yle yoğun ittifak içinde federasyon veya konfederasyon oluşturmalılar. Eğer tek Zakafkasya federasyonu oluşturma olanağı olmazsa, o zaman Türkiye'yle genel sınırı bulunan Azerbaycan Osmanlı İmparatorluğu'yla daha sıkı, hatta Avusturya-Macaristan biçiminde ittifaka girebilir şekilde bildirimde bulundu."⁴⁵⁰ Fakat bu fikirle ilgili Seym'in Müslüman fraksiyonunun faaliyeti gösterdi ki Azerbaycan'ın siyasetleri Osmanlı İmparatorluğu'yla sıkı ilişki içinde olan bağımsız Azerbaycan devleti yaratmayı üstün tutuyorlardı, onlar Azerbaycan'ı Türkiye'nin Macaristanı'na dönüştürme fikrinden uzaktılar.

Zakafkasya Seymi'nin kurulduğu ilk günden beri Seym'e giren fraksiyonlar arasında birlik yoktu. Trabzon ve Batum konferanslarında Osmanlı Devleti'nin talepleri karşısında Seym fraksiyonları arasında zaten mevcut olan fikir ayrılıkları ve tutarsızlıklar en yüksek aşamasına ulaştı. Zakafkasya'nın bağımsızlığının ilan edilmesi de Seym'in etkinliğinde pek de ciddi bir değişiklik yaratmadı ve böylece Seym'in parçalanması kaçınılmaz oldu. Bir müddet önce Zakafkasya Federasyonu'nun kurulmasını desteklemesine rağmen, burada Müslümanların pek de önemli rol oynamadığını gören ve aynı zamanda bu isteğinin temin edilmesi için Kuzey Kafkasya'nın bu federasyona dahil edilmesini başaramayan Osmanlı Devleti de Zakafkasya Cumhuriyeti'nin parçalanmasının zorunlu olduğu kanaatine varmıştı. Artık bu dönemde Osmanlı Devleti Kafkasya'da Hıristiyanlara karşı Müslümanları korumak ve "kendi güvenliği açısından" bölgede uygun gördüğü bir "İslam devleti" kurma hattını benimsedi. Ama "İslam devleti" kurulacak bölgelerde Müslümanlara karşı devam eden Ermeni-Bolşevik tecavüzü ve bu tecavüzden mustarip yerli Müslüman nüfusu temsil-

⁴⁴⁸ ATASE, A. 4/3671, K. 2914, D. 475, F. 4-17, 4-18, 4-19; BOA, HR. SYS, D. 2448, G. 23.

⁴⁴⁹ ATASE, A. 1/2, K. 340, D. 1366-406, F. 1-48; ATASE, A. 4/3671, K. 2906, D. 438-154, F. 7-6.

⁴⁵⁰ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 30-33; Zakafkaziya Seyminin Müselman fraksiyası ve Azerbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları, s. 98-99.

cilerinin, aynı zamanda ulusal özgürlük hareketi liderlerinin tek çıkış yolu olarak Osmanlı Devleti'ne yardım için müracaat etmeleri Osmanlı siyasi çevrelerinde ilhakçı eğilimlerin güçlenmesine ve "Turancılığın" öne çıkmasına neden oldu. 1918 yılı başlarında kurulan Türkiye İttihat ve Terakki Fırkası'nın "Kafkasya Şubesi" de bu meselede önemli rol oynadı. "Kafkasya Şubesi" avam halk kitleleri arasında "Azerbaycan'ın kurtuluşunun tek yolunun onun Osmanlı Devleti'yle birleşmesi olduğu" yönünde geniş propaganda yapıyordu. Bu propaganda sonucunda Kafkasya İttihat ve Terakki Fırkası da Türkiye yardımına ilişkin Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'yle birleştirilmesinden yana oldu. Türkiye İttihat ve Terakki Fırkası'nın "Kafkasya Şubesi" Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası'nın organizasyonu ile Azerbaycan'ın ayrı ayrı bölgelerinden Osmanlı hükümetine "Azerbaycan'ın ilhak edilmesi"yle ilgili müracaatlar gönderildi.⁴⁵¹ "Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmesi"yle ilgili yapılan müracaatların arkasında Osmanlı hükümetinin kendi "Turancı" politikası vardı.

1918 yılı Mart ayında Bolşevik-Taşnak ittifakı tarafından Bakü'de Müslümanların toplu katliamı gerçekleştirildi. Bakü'de başlayan bu katliamlar Nisan ayında Azerbaycan'da da devam etti. Seym'in Müslüman fraksiyonunun baskıları karşısında Zakafkasya hükümeti 20 Nisan 1918'de Seym Başkan Yardımcısı S.O. Tigranyan ve Seym üyesi İ. Haydarov'u Zakafkasya Seymi adına Bakü Sovyeti'yle görüşmeler yapmak için Bakü'ye gönderdi. Bakü'ye geldikten hemen sonra Haydarov Bolşevikler tarafından tutuklandı. Tigranyan ise Şaumyan'la anlaşıp, onunla ayrılıkçı görüşmeler yaptı. O, 3 Mayıs'ta Tiflis'e döndükten sonra Seym'de konuşma yaparak hükümetten Bakü'deki iktidara karşı yöneltilmiş askeri operasyonları durdurmayı ve kargaşaların barışçıl yolla çözülmesi için önlemlerin alınmasını talep etti.⁴⁵² Artık "Bakü meselesi"ni Zakafkasya Seymi'nin gücüyle çözme girişimlerinin boşuna olduğunu gören Seym'in Müslüman

fraksiyonu tek çıkış yolunu Osmanlı birliklerinin ülkeye çağrılmasıyla gördü. Resulzade bu konuda şöyle yazıyor:

*Bu suretle hayat tabiyyesini tehdit eden bir tehlikeye karşı hâkimiyetini kabul etmiş Tiflis hükümetinden kayıtsızlık gören Azerbaycan efkâr-ı umumiyesinde pek doğal olarak bir iman doğuyordu. Bu müşkül durumdan milleti kurtaracak tek bir çare vardı: Türkiye! Umutlar hep oraya matuftu. "O kardeş millet gelecek, bizi düşman elinden kurtaracak!" Halkın bundan başka bir umudu kalmamıştı.*⁴⁵³

Seym'in Müslüman fraksiyonunun Batum konferansı arifesinde yapılan oturumunda Yusifbeyli ülkede hüküm süren gergin durumu tahlil ederek şunu kaydediyordu:

*Sadece Azerbaycan'ı değil, bütün Zakafkasya'yı istila eden büyük, korkunç anarşiyi biz kendi gücümüzle yatıştırıramayız. Doğu tarafından Bolşeviklerin bizim asırlık düşmanımızla birleşerek saldırıya geçmesi, durumu daha da keskinleştirerek, Türk milletine çok büyük musibet ve felaket getiriyor. Durum böyleyken, bize yabancı bir gücün müdahalesini istemekten başka çare kalmıyor. İstiklalimizin kızgın taraftarı olmakla beraber, ben bu konu hakkında birinci konuşmak zorundayım. Felaketle cesurca yüzleşerek gelişmeleri göz önüne almak ve ona göre hareket etmek gerekir... Biz sevinmeliyiz ki iyi ki müdahale edecek kuvvet bizimle dost ve kardeş olan Türkiye'dir. Belki bu bizim komşularımızın bir o kadar da hoşuna gitmeyecektir, ama başka çaremiz yoktur. Müthiş anarşi karşısında onlar da bizim gibi güçsüzlükler... Birilerinin hatırı için hasta yatağında yatamayız. Bizim heyetin Batum'a giderek Doğu Zakafkasya Türkleri adına Osmanlı Devleti'nden yardım istemesinin zamanı gelmiştir... Fakat bununla birlikte Azerbaycan'ın istiklal idaresini de asla unutmamalıyız.*⁴⁵⁴

⁴⁵¹ BOA, HR. SYS, D. 2373, G. 1; BOA, HR. SYS, D. 2448, G. 23; ATASE, K. 3818, D. 2, F. 1-12, 1-13, 1-17.

⁴⁵² ARDA, f. 894, say. 10, iş 144, v. 9, 10.

⁴⁵³ M.E. Resulzade, *Azerbaycan Cümhuriyeti*, s. 37-38.

⁴⁵⁴ M.B. Memmedzade, *Milli Azerbaycan hareketi*, s. 93-94.

1918 yılı Mayıs ayı başlarında Bolşevik-Ermeni saldırısıyla ilgili durum o kadar ağırlaşmıştı ki Azerbaycan'ın farklı yerlerinden temsilciler Batum'a gidip Türkiye'den yardım isteme kararına varmışlardı. 13 Mayıs'ta Yelizavetpol guberniyasının kazalarından gelen temsilcilerle Seym'in Azerbaycan fraksiyonunun ortak oturumu yapıldı. Oturumda, Seym üyeleri Resulzade ve Hacinski Batum'da tüm Azerbaycan halkının çıkarlarını savunduğu için ayrı ayrı temsilcilerin Batum'a gitmesine gerek olmadığı kaydedildi. Temsilcilerin tekidinden sonra Türkiye tarafından yardım almayı hızlandırmak için Caferov, Yusifbeyli ve Hasmemmedov'un Batum'a ve İstanbul'a gönderilmesine karar verildi.⁴⁵⁵ Bu kararın alınmasına rağmen yine de Azerbaycan'ın çeşitli sosyopolitik güçlerinin, ayrı ayrı bölgelerin temsilcileri Batum'a gittiler. Onlar Türk heyetiyle görüşerek Türkiye'nin Azerbaycan'a askeri yardımının hızlandırılması, diğerleri ise Azerbaycan'ın Türkiye'ye ilhak edilmesinin "gerekliliği"yle ilgili tutumlarını ifade ettiler. Şeyhzamanlı Ahmet Refik'in *Kafkas Yollarında* eserine istinaden bu konuda şöyle yazıyor: "(...) Onlar Osmanlılarla müzakerelerde yer almak için Batum'a gelen Genceli, Bakülü, Tiflisli, Karabağlı Müslümanlardır. Hepsinin de yüzünde acı ve rahatsızlık belirtileri görünüyor... Amaçları «Kafkasya istiklali» değil, Osmanlılarla kesin olarak birleşmek, ilhak..."⁴⁵⁶ Şeyhzamanlı yazıyor ki "İlhakçılarla mücadele etmek benim için çok zor olmuştur. Ruslarla mücadelemizde bu kadar zorluk çekmemiştim."⁴⁵⁷ Yusifbeyli de ilhakçıların Batum'daki hareketleri ve onlara karşı mücadele etmenin güçlüğüne değinerek "Anarşi zamanı halktan görmediğim azabı şimdi burada çekiyorum" diyordu.⁴⁵⁸

Azerbaycan milli istiklal mücadelesinin liderlerinin faaliyetine itinasız ve kuşkuyla yaklaşan ilhakçıları nötralize etmek amacıyla Şeyhzamanlı Batum konferansındaki Osmanlı heyeti başkanı, Adalet Bakanı Halil Menteşe'yle görüştü. O, Halil Bey'i, Azerbaycan'a gön-

derilecek askeri yardımın amacının Azerbaycan'ı Osmanlı Devleti'ne ilhak etmek değil, Azerbaycan'ın bağımsızlığının kazanılmasına ve onun korunmasına yardım etmek olması gerektiğine bir daha ikna etmek istiyordu. Görüşmede şu anlaşmaya varıldı: Halil Bey ilhakçılardan bir grubu kabul etsin ve Azerbaycan'ın bağımsız yaşamasının önemini onlara anlatsın. Ertesi gün Halil Bey Şeyhzamanlı eşliğinde ilhakçılardan on kişilik bir heyeti kabul etti. "Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmesi"ni talep eden heyetin her bir üyesi bu meseleyle ilgili yüzlerce insanın imzası olan müracaatnamelerini Halil Bey'e sundular ve "Muhterem beyimiz, halkımız istiklal istemiyor, biz de istemiyoruz. Osmanlı Devleti'nin bir parçası olmak istiyoruz" dediler.⁴⁵⁹ Şeyhzamanlı, "Halil Bey güzel konuşarak onları ikna etmeyi başardı. Onlara son söz olarak şöyle dedi: 'Biz süngümüzle Kafkasya'ya dahil olduk. Eğer bize ilhak olunmayı istemeseydiniz bile biz sizi süngüyle ilhak ederdik. Ancak buna imkân yoktur. Bizim birleşmemizi ne düşman ne de dost devletler kabul eder. Biz size yardım ediyoruz ve edeceğiz. İstiklali elde edip bağımsız yaşamınız için ne kadar gerekirse asker göndereceğiz, her türlü yardım edeceğiz. Kendi vatanımız gibi sizin vatanınızı da koruyacağız. Evlerinize dönün ve kurulacak bağımsızlığı savunun'" diye yazıyor.⁴⁶⁰

Osmanlı Devleti'nin Batum konferansındaki askeri temsilcisi Vehib Paşa ise bu meseleye aykırı bir tutum sergiliyordu. O, Azerbaycan'ın Türkiye'ye ilhak edilmesini talep eden temsilcilerin müracaatlarıyla ilgili olarak 29 Mayıs 1918 tarihinde İstanbul'a, Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderdiği telgrafta ilhakçıların Batum'daki hareketleri hakkında dolgun bilgi veriyor ve Güney Kafkasya bölgesindeki Müslümanların Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmesinin gerekli olduğunu bildiriyordu.⁴⁶¹

Belirtmek gerekir ki bu dönemde Osmanlı siyasi çevrelerinde

⁴⁵⁵ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 39-40.

⁴⁵⁶ N. Şeyhzamanlı, age, s. 78.

⁴⁵⁷ N. Şeyhzamanlı, age, s. 79.

⁴⁵⁸ N. Şeyhzamanlı, age, s. 79.

⁴⁵⁹ BOA, HR. SYS, D. 2373, G. 1; ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-27; N. Şeyhzamanlı, age, s. 80.

⁴⁶⁰ N. Şeyhzamanlı, age, s. 80.

⁴⁶¹ ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-27, 3-28.

Azerbaycan'ın Türkiye'nin himayesi altında bağımsız bir devlet olarak mevcut olması veya Türkiye'ye ilhak edilmesi meselesine yaklaşımda alakasız ve tereddütlü bir tutum hüküm sürüyordu. Bunun nedeni somut olarak Almanya'nın Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasını desteklememesiydi. İşte bu nedenle de Osmanlı hükümetinde önemli simalardan biri olan Halil Mentеше ve onun gibi gelişmeleri objektif, mantıksal yasalarla idrak eden siyasilere mevcut durumda Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmesini makul görmüyorlardı. Halil Bey 28 Mayıs 1918'de Batum'dan Talat Paşa'ya gönderdiği şifreli telgrafta şöyle yazıyordu:

(...) *Gerek Cenûbî Kafkas gerek Şimâli Kafkas Hükümetlerinin evvel-i emirde vaz'iyet-i beyne'l-mileli takrîr ve te'sîs etmelidir. Ya'ni Rusya ile Brest Mu'âhedesi'yle yeniden ta'yin eden irtibâtlarını kat'î etdirmelidir. Diğer devletlerden mukaddem müttefiklerimize bunların istiklâllerini tasdik etdirmelidir. Bunu istihsâl için konfederasyon şeklini muhâfaza etdirmelidir. Zira bu sûretle yalnız Konfederasyonun istiklâlî tanımak, bunun icrâsından olan federal hükümetlerin de istiklâllerini tanımak olur. Aks-i hâlde her birisinin ayrı ayrı Rusya tarafından tanınması lâzımdır ki bi't-tab'i daha müşkül olur. Rusya'ya tanıtmak için ta'cîl lüzümü olup evvelce îzâh etmişdim. Biz müttefiklerimizle hiç olmazsa Almanya ile berâber istiklâllerini tanıdıktan sonra kendimiz ordumuzla bunlara yardım ederek Bolşeviklerden Şimâli ve Cenûbî Kafkas'ı tahlis ve kuvâ-yı dâhiliyelerini teşkil ve tanzim edersek Rusya da gerek hükûken gerek fi'len emr-i vâki' karşısında kalır. Ve bu emr-i vâki' i bi'z-zarûre kabul eder. Sulh-ı Umûmî'den evvel bu ciheti te'min etmek gâyemize varmak için ilk safhadır. Buna vâsil olmak için ilhâk ve ittifâk gibi Kafkas'ı tesâhub fikrimizi ortaya atmamak muvâfık-ı ihtiyât olur. Te'sîs-i inzibât için Şimâli ve Cenûbî Kafkasya Müslümanlarının içine ordumuz girdikten sonra buraların menâbi'inden ilhâk ve ittifâktan bahs etmesizin dilediğimiz gibi istifâde edebiliyoruz. Şimdilik bu da mak-sadı te'min eder. Kafkasya'daki Hıristiyan milletler ile berâber*

konfederasyon şeklinde Müslümanların da vaz'iyet-i beyne'l-mileli te'sîs ve takrîr etmeksizin şimdiden tesâhub arzumuzu izhâr eder isek Kafkasya mes'elesinin hallinin düçâr-ı akâmet olacağında şekk ü şübhe yoktur. İstanbul'da iken bu husûsda müttefik bulunduğumuz hâlde şimdi ne gibi mülâhazaya mebnî ta'cîl olunuyor. Lütfen bendenizi tenvîr buyurunuz. Bu safhada muvaffakiyyet elvermedikten sonra âtiyen siyâsetimiz hakkındaki mülâhaza-ı âcizânemin de arzına ibtidâr ederim. Kafkasya ile devletin irtibâtı ya ittihâd veya himâye şeklinde olmalıdır. Bu iki şeklin de birçok eşkâl-ı muhtelifesi vardır. Bendeniz ittihâda şahsî olarak başlanmasını elzem görüyorum. Ya'ni Pâdişâhımız Efendimiz Hazretleri umûm Türkiye'nin hükümdârı ve Kafkasya'nın Sultânı olmalı, bu sıfatla her iki memleketin ordularının kumandanı ve siyâsetinin hâkim-i müştereki olmalıdır. Bu şekil ve irtibâta Hıristiyan hükümetlerin de muvâlât edeceğini ümid ederim. Etmedikleri hâlde Müslüman hükümetler konfederasyondan ayrılırlar ve bizim ile sûret-i ma'rûza vechiyle te'sîs-i münâsebât ederler. Bu memleketlerin idâresine iştirâkten herhâlde tevakkî etmeliyiz kanâ'atindeyim. Sırf Türk olan Cenûbî Kafkasya'nın huna can ü gönülden arzulamış olduğuna ve Şimâli Müslümanların da ilhâk edeceğine kanâ'atim vardır. İlhâk veya tesâhube doğru ta'cîl eder isek mahrûmiyet ile muhâtab olacağımız tekrâr nazar-ı dikkat-ı fehîmânelerini celb ederim...⁴⁶²

Bundan iki gün sonra, 30 Mayıs'ta Talat Paşa Halil Mentеше'ye gönderdiği telgrafta Çenkeli'nin geri dönüp dönmeyeceklerini soruyor ve ardından yazıyordu: "Müslüman murahhaslar istiklâliyet için teşebbüs etdiler mi? Vaz'iyet hakkında biraz ma'lûmât i'ta buyurmanızı istirhâm ederim."⁴⁶³

Aynı gün Halil Bey tarafından İstanbul'a gönderilen cevap telgrafi ise şöyleydi:

⁴⁶² BOA, HR. SYS. D. 2371, G. 6, v. 88-89.

⁴⁶³ BOA, HR. SYS. D. 2372, G. 3, v. 96; BOA, HR. SYS. D. 2398, G. 5, v. 142.

*Çenkeli kendisi avdet etmedi. Fakat Başvekâl Ramışvili yol-
dadır, gelmek üzeredir. Müslüman murahhaslar şimdi i'lân-ı istiklâl beyânâmelerini bendenize getirdiler. Gördüm, bir mektûb ile gönderecekler. Hâriciye Nezâretimizden de ("İstiklal Beyan-
namesi"nin – V.G.) diğer devletlere tebliğine tavassutu ricâ ey-
liyorlar. Bendeniz de alınca tebliğ edeceğim.*

*Çenkeli Tiflis'e de avdet etmemiş. Sivastapol'a gitmiş ol-
duğunun rivâyet edildiğini Müslüman murahhaslar söyledi. Gürcü hudûdunda muhâfız Alman askerleri ikâme edilmiş ol-
duğunu da zevât-ı mezkûre beyân ediyorlar.*

*Gürcülerin ayrıca i'lân-ı istiklâl eylemelerinin Alman-
ya'nın inzımâm-ı tavsiyesiyle yapılmış olduğunu zannediyorum. Böyle olduğu hâlde diğerlerinin istiklâlleri Rusya tarafından tasdik edilmeksizin Gürcülerinki kabul edilmiş ol-
ması muhtemeldir. Berlin'den vaz'iyeti anlayarak Cenûbî ve Şimâlî Kafkas Hükümetlerinin hepsinin de Rusya tarafından kabûllerinin te'mîni şâyân-ı arzudur. Ültimatom ahkâmını cümlesi kabul etmiş olduğuna nazaran bir-iki güne kadar sâye-i fahîmanelerinde müzâkerâtın intâc edileceği me'mûl-ı kavîdir..⁴⁶⁴*

Halil Bey'in Talat Paşa'ya gönderdiği bu telgraflardan da görüldüğü gibi, o, ilk önce meselenin hukuki taraflarına dikkati çekiyor ve Azerbaycan'la Kuzey Kafkasya'nın, bu mümkün olmadığı takdirde en azından Azerbaycan'ın istiklalinin Almanya ve Rusya tarafından tanınmasını elde etmek istiyordu. Onun tutumuna göre, bundan sonra Türkiye, iki ülke arasında ilk olarak ilhak ve ittifaktan bahsetmeden kurulacak formel ilişkiler zemininde Azerbaycan'ın kaynaklarını istediği gibi kullanabilirdi. İlhak meselesi ise şimdilik sonraya bırakılmalıydı.

Fakat Enver Paşa başta olmak üzere Turancı hâletiruhiyeye sahip çevreler kendi amaçlarından kesinlikle vazgeçmek niyetinde değil-

lerdi. Enver Paşa Azerbaycan'ın geleceğini Osmanlı Devleti'nin bünyesinde görüyordu. Onun Azerbaycan'a karşı tutumu şöyleydi: "Azerbaycan'da bağımsız bir hükümet kurulmalıdır. Ama bunun başına geçecek olan reis, daha doğrusu, bu yönetim geçici olmalıdır. Azerbaycan'a tayin edilecek olan hükümdar Halil Paşa ile Enver Paşa arasında sır olarak kalmalıdır. Bu, belki bir Osmanlı şehzadesi, belki de Enver Paşa hanedanından biri, mesela, Nuri Paşa olabilir."⁴⁶⁵ 1918 yılı Haziran ayında Gence'de Kafkas İslam Ordusu kumandanı Nuri Paşa ile Azerbaycan hükümeti arasında krizin oluşması aslında Enver Paşa'nın bu tutumunun bir ifadesiydi.

Tiflis'teki 18 günlük faaliyetinden sonra Azerbaycan Ulusal Konseyi ve hükümeti 16 Haziran 1918'de Gence'ye taşındı. Bu sırada Bakü'den kaçmış burjuvazi temsilcileri, Gence guberniyasının iflas etmiş, öfkelenmiş soyluları ve Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmesini talep eden ittihatçılar mevcut durumdan faydalananarak Ulusal Konsey ve hükümete karşı çirkin propagandaya başlamışlardı. Onlar Ulusal Konsey'in ve hükümetin demokratik, devrimci hâletiruhiyeli şahıslardan teşkil edilmesinden hoşnut değillerdi. Nuri Paşa'nın Azerbaycan'ın içişlerine karışarak, ülkenin Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmesini talep eden bu gerici güçleri destekleyip F.H. Hoyski'nin başkanlığındaki Azerbaycan hükümetine güvensizlik göstermesi siyasi krizle sonuçlandı. Nuri Paşa açıkça, onun, solculardan ve Müsavatçılardan daha çok Panislamist çevrelere rağbet ettiğini söylüyor. Hükümetin ve Milli Konsey'in tamamen bırakılmasını, onun haklarının kendi arzusuyla teşkil edeceği hükümete verilmesini istiyordu. "Aksi takdirde Türkler hükümeti desteklemeyecekler. Teşkil edilecek bu 'hükümet' ise Rus Çarlığı'nın eski kapıkulları ve şeyhülislamdan oluşacak"⁴⁶⁶ diyordu.

Oluşan krizi gidermek için Ulusal Konsey Başkanı Resulzade, Başbakan Hoyski ve Dışişleri Bakanı Hacınski'den oluşan bir heyet Nuri Paşa'yla buluşup görüşme yapmak istedi. Fakat Nuri Paşa "ken-

⁴⁶⁴ BOA, HR. SYS, D. 2372, G. 3, v. 91-92; BOA, HR. SYS, D. 2398, G. 5, v. 143.

⁴⁶⁵ Ş.S. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, s. 367.

⁴⁶⁶ M.B. Memmedzade, *Milli Azerbaycan herekâtı*, s. 99.

disinin asker olduğunu, siyasetten anlamadığını, ordunun siyasi danışmanı Ağaoğlu Bey'le buluşup görüşme yapılması gerektiğini" bildirerek Ulusal Konsey üyelerini kabul etmekten imtina etti.⁴⁶⁷ Ulusal Konsey'e karşı saygısızlık olarak bu tavır krizi daha da derinleştirdi. Aslında, Azerbaycan'ın istiklalinin kaderi meselesi ortaya çıkmıştı. Nuri Paşa tarafından kabul edilmeyen Ulusal Konsey üyelerinin ciddi tekidinden sonra onun siyasi danışmanı Ağaoğlu Ahmet Bey'le görüşmek mümkün oldu. Nuri Paşa Ulusal Konsey üleriyle görüşmek istemediğini "siyasete katılmak arzusunda olmaması"ıyla ilişkilendirse de aslında siyasi danışmanı aracılığıyla Ulusal Konsey temsilcilerine onun taleplerini kabul etmekten başka bir çıkış yolunun olmadığını bildirmişti. Müzakereler sırasında Ağaoğlu Ahmet Bey Ulusal Konsey temsilcilerine "Halk sizi istemiyor. Kumandanlık da sizin işinize karışmak istemiyor. Kendi gücünüze güveniyorsanız, meclisinizi açın, hükümetinizi kurun. Halk size karşı isyan ederse, Türk askeri karışmaz, çünkü asker buraya kardeşlerini düşmandan kurtarmak için gelmiştir, ahaliye kurşun yağdırmak için değil" dedi.⁴⁶⁸ Caferov çok haklı olarak soruyordu: "Ahmet Bey'le temsilcilerimiz arasında geçen konuşmalardan ben şöyle anlıyorum ki şimdiki hükümetle cemaat arasında bir çatışma çıkarsa, Türk askerleri tamamen tarafsız kalırlar. Fakat şunu anlamıyorum ki bu tarafsız kuvvet yeniden teşekkül edecek hükümete hangi mantıkla kendi himayesini temin edecek umudunu veriyor?"⁴⁶⁹ Ahmet Bey krizden çıkış yolu olarak "Siz Ulusal Konseyi kapatın, hükümetten çekilin. Nuri Paşa istediği kişilerden ibaret bir Azerbaycan hükümeti kurar" dedi.⁴⁷⁰ Fakat Azerbaycan temsilcileri buna kesin itiraz ettiler ve böyle bir adımın Azerbaycan'ı uluslararası ilişkiler açısından işgal gerçeğiyle karşı karşıya getireceğini söylediler. Gerçekten de Ulusal

Konsey dışında Nuri Paşa'nın kendi arzusuyla bir hükümet teşkil etmesiyle yeni hukuki durum oluşuyordu. Yani, Azerbaycan bağımsız bir devlet olmaktan çıkarak Türkiye'nin bir parçası haline geliyordu. Oysa Osmanlı ordusu "Azerbaycan hükümetinin 4 Haziran 1918 tarihli Batum Antlaşması'nın dördüncü maddesine istinaden yardım için Türkiye'ye yaptığı başvuruya dayanarak" Gence'ye gelmişti ve Azerbaycan hükümetinin emrinde olup, onun emirlerini yerine getirmeliydi. Brest-Litovsk antlaşması ile Azerbaycan'ı Rusya'nın bir parçası olarak kabul etmiş olan Osmanlı Devleti buraya zaten başka türlü gelemezdi. Aksi takdirde Brest-Litovsk antlaşmasını bozmuş oluyordu. Sovyet Rusyası zaten Türkiye'nin bu müdahalesine itiraz ediyordu. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya da Türkiye'nin Azerbaycan politikasını desteklemiyordu. Almanlar Türk askeri kuvvetlerinin Brest-Litovsk antlaşmasıyla belirlenen sınırın doğusuna geçmesini "Rusya tarafından doğabilecek savaş tehlikesi"yle ilişkilendiriyor ve kararlılıkla buna karşı çıkıyorlardı. Aslında Azerbaycan temsilcilerinin Batum sözleşmesine istinaden askeri yardım için Osmanlı Devleti'ne müracaat etmeleri sadece yasal prosedürleri tamamlama amacı taşıyordu ve bu, Türk birliklerinin Azerbaycan'a müdahalesinin uluslararası camia karşısında "işgal" olgusu gibi değerlendirilmemesi için Osmanlı makamları tarafından atılmış bir adımdı. Diğer yandan Batum Antlaşması henüz onaylanmamıştı. Burada şu soru ortaya çıkıyor: Nasıl oluyor da onaylanmamış ve yürürlüğe girmemiş bir anlaşma fiilen icra ediliyor? Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Osmanlı makamları bu resmi müracaattan hayli önce, 1918 yılı Şubat ayında Azerbaycan'a askeri kuvvet göndermeye ilişkin kararı kabul etmişlerdi. Nuri Paşa da kendi birliğiyle Mart ayında Azerbaycan'a doğru harekete geçmişti ve o, 25 Mayıs 1918'de Gence'ye girip, burada kendi karargâhını kurmuştu. O sırada henüz Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilan edilmediğini de belirtelim. Ayrıca, henüz Batum Antlaşması imzalanmamış, 2 Haziran 1918 tarihinde Vehib Paşa Enver Paşa'ya, "Bakü ve çevresinin Bolşeviklerden temizlenmesi için gerekli askeri kuvveti

⁴⁶⁷ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 48; M.B.Memmedzade, *age*, s. 99; H. Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, s. 240.

⁴⁶⁸ M. B. Memmedzade, *age*, s. 99; T. Swietochowski, *Rus Azerbaycanı*, s. 179.

⁴⁶⁹ M.B.Memmedzade, *age*, s. 100.

⁴⁷⁰ M.B.Memmedzade, *age*, s. 99; H. Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, s. 240; T. Swietochowski, *age*, s. 179-180.

bölgeye gönderdim ve gerekirse, bu güçleri daha da pekiştireceğim” diye yazmıştı.⁴⁷¹

“Haziran krizi” sırasında Nuri Paşa, aynı zamanda onun siyasi danışmanı, Turancılık politikasının mimarlarından biri olan Ağaoğlu Ahmet Bey, Azerbaycan’ın Osmanlı Devleti’ne ilhak edilmesini talep eden ilhakçılardan (ilhakçılar “İttihat” Partisi etrafında birleşmişlerdi) oluşan bir hükümet kabinesi şekillendirmek istiyorlardı. Mecburiyet karşısında kalan Ulusal Konsey üyeleri Türk kumandanlığı karşısında şöyle bir talep ileri sürdüler: “Eğer bizim hükümeti kabul etmezseniz, o zaman Avrupa devletlerinin başkentlerine telgraflar çekip anlatacağız ki ‘Biz Türkleri buraya davet etmedik, onlar gelip bizi işgal ettiler’.” Sonunda Azerbaycan Ulusal Konseyi’nin sert direnişi sonucunda Türk kumandanlığı yeni hükümet kabinesinin Ulusal Konsey tarafından teşkil edilmesini, Ulusal Konsey’in ise tüm yetkisini yeni oluşan hükümete verip kendini feshetmesini kabul etti.⁴⁷² Bu karara razı olmayan Sosyalist bloku ve Hümmetçiler Ulusal Konsey’in bünyesinden ayrıldıklarını beyan ettiler. 17 Haziran 1918 akşamı Ulusal Konsey’in geri kalan üyelerinin katılımıyla yapılan oturumda Müsavat Partisi, tarafsızlar ve İttihatçılardan oluşan yeni kabinenin heyeti onaylandı.⁴⁷³ F.H. Hoyski’nin rehberlik ettiği on iki kişiden oluşan ikinci hükümet kabinesine eski hükümetin altı üyesi ve altı yeni bakan girdi. Yeni teşkil edilen hükümette bakan portfolyoları aşağıdaki şekilde paylaştırıldı: Bakanlar Konseyi Başkanı ve Adalet Bakanı Feteli Han Hoyski, Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacınski, İçişleri Bakanı Behbud Ağa Cavanşir, Yollar Bakanı Hudadat Bey Melikaslanov, Maliye Bakanı Abdulali Bey Emircanov, Tarım Bakanı Hosrovpaşa bey Sultanov, Halk Maarifi ve Diyanet Bakanı Nesip BeyYusifbeyli, Ticaret ve Sanayi Bakanı Ağa Aşurov, Sağlık ve Sosyal Hamilik Bakanı Hudadat Refibeyli. Hükümet kabinesine dahil edilmiş Ali Merdan

⁴⁷¹ ATASE, A. 4/3671, K. 2922, D. 512, F. 27.

⁴⁷² ARDA, f. 970, say. 1, iş 3, v. 12.

⁴⁷³ *Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümetinin ganun ve binagüzarlıg mecmuesi*, 1919, № 1, s. 8,9; “Zagafgaziya Seyminin Müselman fraksiyası ve Azerbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları”, s. 153-155.

Topçubaşov, Halil Bey Hasmemmedov ve Musa Refiyev portfolyo bakan oldular. Geçici olarak Posta ve Telgraf Bakanlığına rehberlik Melikaslanov’a, Gıda Bakanlığına rehberlik A. Aşurov’a, Denetim Bakanlığına rehberlik ise Hacınski’ye havale edildi.

Azerbaycan Ulusal Konseyi’nin 17 Haziran tarihli toplantısında Türk askeri kumandanlığının tavırları karşısında şaşkın duruma düşen Ulusal Konsey üyeleri durumun gerginliğine rağmen, geri çekilmek niyetinde olmadıklarını bir kez daha beyan ettiler ve bağımsız Azerbaycan devletinin varlığını koruma yönünde bir adım daha atıp Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında imzalanan 4 Haziran 1918 tarihli Batum Antlaşması’nı onayladılar. Antlaşmada onay için bir aylık süre öngörülmüştü. Azerbaycan tarafı da üzerine düşen sorumlulukları yerine getirerek anlaşmayı zamanında onayladı ve tasdiknameler Resulzade tarafından 2 Temmuz’da Osmanlı Dışişleri Bakanlığına sunuldu.⁴⁷⁴ Ama Turancı politikanın bağımlısı olan Osmanlı hükümeti metnini kendisinin tertip ettiği bu sözleşmeyi onaylamaktan kaçındı. Babiâli Hukuk Müşavirliği’nden Tabiyet Müdürlüğü’ne gönderilen 14 Ağustos 1918 tarihli bilgi şöyleydi:

*Azerbaycan Hükümet-i Cumhûriyesi ile akd olunan müsâ-laha-nâmenin hükümet-i mezkûre Şûrâ-yı Millîsi tarafından tasdik edilmiş olduğu her ne kadar şûrâ-yı müşârün-ileyhâ reisi Mehmed Emîn Resûlzâde imzalı karâr-nâme sûretinden müstebân olmakda ise de mu’âhede-i mezkûrenin tasdik-nâmeleri henüz te’âtî edilmemiş olduğundan Hükümet-i Seniyye’ce Azerbaycan Hükümeti resmen tanınmış denilemeyeceği cihetle ora ahâlîsinin tâbî’iyeti husûsunda hâl-ı sâbıkından farklı bir mu’âmele yapılamayacağı der-kârdır.*⁴⁷⁵

Ayrıca, henüz Azerbaycan’ın bağımsızlığı ilan edildikten iki gün sonra, 30 Mayıs’ta Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kurulmasına ilişkin bilgileri dünya devletlerine iletmek için Bakanlar Konseyi Başkanı

⁴⁷⁴ M.B. Memmedzade, “Devletler Arası Münasebetlere Dair Vesikalar” // *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, № 31-32. Temmuz-Ağustos 1934, s. 261.

⁴⁷⁵ BOA, HR. HMs. İŞO, D. 107, G. 7; BOA, HR. HMs. İŞO, D. 124, G. 13, v. 17.

Hoyski tarafından telgraf imzalandı.⁴⁷⁶ İstanbul, Berlin, Viyana, Paris, Londra, Roma, Washington, Sofya, Bükreş, Tahran, Madrid, Lahey, Moskova, Stockholm, Kiev, Hristaniya (Oslo) ve Kopenhag'a gönderilmesi öngörülen telgrafın Tiflis'ten gönderilmesinde sıkıntılar olduğu için Hoyski bu telgrafın Rus ve Fransızca olan metinlerini o sırada Batum'da bulunan Dışişleri Bakanı Hacinski'ye gönderdi ve ona, "Bunu İstanbul'a iletin ve oradan radyo aracılığıyla yayın, ayrıca bu telgrafın ulaştırılmasına ilişkin bilgiyi ve özel olarak Türkiye resmi çevrelerinin bu olaya yaklaşımını öğrenip telgrafla bize bildirin" dedi.⁴⁷⁷ Hacinski Azerbaycan'ın "İstiklal" telgrafını Halil Mentşe aracılığıyla İstanbul'a gönderip bunun radyo aracılığıyla gösterilen adreslere ulaştırılmasını rica etse de⁴⁷⁸ Haziran ayının sonlarında Resulzade'nin İstanbul'a gelmesinden sonra anlaşıldı ki adı geçen telgraf İstanbul'dan hiçbir yere gönderilmemiş ve Azerbaycan'ın istiklalinin ilan edilmesiyle ilgili Türk basınında da herhangi bir bilgi yayımlanmamıştır.⁴⁷⁹ Azerbaycan'ın istiklalinin ilan edilmesi hakkında bilginin dünya devletlerinin başkentlerine ulaştırılmaması ve bunun Türkiye kamuoyundan bile gizli tutulması Turancı politikasını gerçekleştirmeye çalışan Osmanlı hükümetinin Azerbaycan'ın bağımsızlığını kabul etmek istememesiyle izah edilmelidir.

Haziran krizi sırasında, Hoyski'nin yönettiği ikinci hükümet kabinesinin oluşturulmasından bir gün sonra, 18 Haziran'da henüz hükümet bakanları arasında görev dağılımı olmadan yapılmış oturumda acilen Merkez devletlerinin İstanbul'da bulunan temsilcileriyle görüşmeler yapma adı altında Resulzade başkanlığında Hasmammedov ve Sefikürdski'den oluşan heyetin Türkiye'ye gönderilmesi konusunda karar kabul edildi.⁴⁸⁰ Bu heyetin İstanbul'da yapılması öngörülen çok önemli bir konferansa "gönderilmesi"ne rağmen, heyet

üyeleri öyle hızlı şekilde Gence'yi terk etmek zorunda kalmışlardı ki gerekli harita ve belgeleri, hatta Azerbaycan'ın "İstiklal Beyannamesi"ni bile yanlarına almaya fırsat bulamamışlardı. Delege 24 Haziran'da İstanbul'a ulaştıktan sonra konferansın ne zaman yapılacağına henüz belli olmadığı anlaşıldı.⁴⁸¹ "Azerbaycan'ın istiklali" meselesinde Nuri Paşa'ya karşı çok sert bir tutum sergileyen Resulzade, Hasmammedov ve Sefikürdski'nin acilen "konferansa gitmek" adı altında Azerbaycan'dan uzaklaştırılarak İstanbul'a gönderilmeleri bir bakıma Nuri Paşa'nın bu şahıslardan "canını kurtarması" demektir. Şunu da belirtmek yerinde olur; Osmanlı birlikleri 18 Haziran 1918'de Tebriz'e girdiğinde Güney Azerbaycan'da istiklalcilere karşı daha sert önlemler alındı. Azerbaycan Demokrat Partisi'nin radikal kanadı, özellikle Şeyh Muhammed Hiyabani Kars'a sürgün edildi, Demokrat Parti'nin faaliyeti yasaklandı, İttihat eğilimli ve Osmanlı yanlısı olan "İslam Birliği"nden başka tüm siyasi kurumlar kapatıldı.⁴⁸² Kaçar şehzadelerinden Mecid el-Seltene Güney Azerbaycan'a vali tayin edildi.⁴⁸³

Ayrıca, Tiflis'te kurulan ilk Azerbaycan hükümetinde askeri bakan görevi olduğu halde, "Haziran krizi" sırasında Gence'de yaratılmış ikinci kabinede bu görevin kaldırılması ve Türk orduları Azerbaycan'dan gidene kadar cumhuriyet hükümetinde bu görevin olmaması, Nuri Paşa'nın tüm askeri işleri kendi eline alması, Azerbaycan askeri birliklerinin görece özerkliğine bile kıskançlık gösterip, 13 Ağustos 1918'de Nuri Paşa'nın emriyle Azerbaycan milli kolordusunun feshedilip 5 ve 15'inci Türk firkaları arasında paylaştırılarak Kafkas İslam Ordusu içerisinde eritilmesi,⁴⁸⁴ 21 Haziran 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet bayrağının Türk bayrağıyla aynı renkte onaylanması ve farkın sadece kırmızı fondaki ay ve yıldızın beş köşeli değil, sekiz köşeli olması⁴⁸⁵ (9 Kasım 1918'de bu bayrak üzerinde

⁴⁷⁶ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 4, v. 5; BOA, HR. SYS, D. 2398, G. 5, v. 3, 114-115; BOA, HR. SYS, D. 2398, G. 7, v. 55.

⁴⁷⁷ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 4, v. 5.

⁴⁷⁸ BOA, HR. SYS, D. 2398, G. 5, v. 3, 114-115; BOA, HR. SYS, D. 2398, G. 7, v. 55.

⁴⁷⁹ ARPIİ SSA, f. 277, siy. 2, iş 7, v. 47a, 17, 17a, 37a.

⁴⁸⁰ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 138, v. 3-5.

⁴⁸¹ ARPIİ SSA, f. 277, siy. 2, iş 7, v. 46-49.

⁴⁸² T. Swietochowski, *Rus Azerbaycanı*, s. 180.

⁴⁸³ «Azerbaycan maddesi» // İslam Ansiklopedisi, C. II, İstanbul, Maarif Matbaası, 1942, s. 117.

⁴⁸⁴ H. Baykara, *Azerbaycan istiklal müharizesi tarihi*, s. 241.

⁴⁸⁵ İ. Aliyev-E. Meherremov, *Azerbaycan Respublikasının devlet remzleri*, Bakı, 2000, s. 9.

beyaz hilal ve sekiz köşeli yıldız olan, eşit genişlikte mavi, kırmızı ve yeşil şeritler olan bayrakla değiştirildi⁴⁸⁶), ayrıca Gürcistan ve Ermenistan'a gerekli görülen Osmanlı büyükelçilerinin Azerbaycan'a gerekli görülmemesi vb. gerçekler Osmanlı hükümetinin Azerbaycan'ın bağımsızlığını kabul etmek istememesi ve Turancı politikasını gerçekleştirerek bölgenin Türkiye'ye ilhak edilmesine çalıştığını gösteren tutarlı delillerdir. Dönemin arşiv belgelerinin, özellikle de Enver Paşa'nın yazışmalarının incelenmesi şöyle bir sonuca varmaya imkân veriyor ki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonraki ilk aylarda mevcut uluslararası ortam, özellikle de Almanya'nın keskin şekilde Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan politikasına karşı çıkması, ayrıca Azerbaycan milli özgürlük hareketi liderlerinin sert tutumu Azerbaycan'ın Türkiye'ye ilhak edilmesi için kesinlikle uygun değildi. Bu nedenle Osmanlı makamları "ilhak" meselesini biraz sonraya, Bakü'nün de Türk birliklerinin kontrolüne geçmesinden sonraya bırakmışlardı. O zaman bölgenin gerçek sahibine dönüşecek Osmanlı Devleti Bakü petrolünden Almanya'ya belli pay vermekle onu tarafsızlaştırmayı ve "ilhak"a karşı çıkan milli kuvvetleri kolayca "zararsız hale getirmeyi" başarabilecekti. Fakat 1918 yılı Eylül ayında Dünya Savaşı'nda üstünlüğün tam olarak İtilaf Devletlerine geçmesi Osmanlı hâkim çevrelerinin planları önüne set çekti.

Resulzade 17 Haziran 1918'de oluşmuş siyasi krizi değerlendirerek şöyle diyordu: "(...) Azerbaycan'ın geçici başkenti olan Gence'de kusurlu da olsa, milli hâkimiyeti temsil eden bir müessesenin bu şekilde sahadan çekilmek zorunda kalması, hiç kuşkusuz, demokraside bir gerilemedir ve gerici güçlerin başarısıdır. Bu güçler aydınlık ve temiz güçlere karşılık siyah ve müthiş güçleri seçecektir... Bu durumlar bizde Rusya devriminin amaçlarının sekteye uğradığına ilişkin bir tasavvur yaratmaktadır..."⁴⁸⁷ Bir yıl sonra M.E. Resulzade bu olayı hatırlayarak şöyle yazıyordu: "Bize diyorlar ki Türkleri eleş-

tirmek olmaz, çünkü buraya bizi yönetmeye değil, bir asker gibi halkı savunmaya gelmişlerdi. Bu, doğrudur. Fakat şu da doğrudur ki bizim kendi içimizde öyle beyler ve ağalar vardı ki burada İstanbul'un ağırlık etmesini talep ediyorlardı."⁴⁸⁸ "Haziran krizi" sonucunda M.E. Resulzade'nin rehberlik ettiği Ulusal Konsey geçici olarak kendi faaliyetini durdurmaya mecbur olsa da onun benimsediği ilkesel tutum Azerbaycan istiklali üzerindeki ölüm tehlikesinin uzaklaştırılmasında müstesna rol oynadı. Azerbaycan ulusal özgürlük hareketinin liderleri ülkenin kurtuluşu ve istiklali için keskin ihtiyaç duydukları askeri yardım konusunda Osmanlı Devleti'ne ısrarla müracaat etseler de bu güçler kendi ulusal demokratik tutumlarına daima sadık kalmış, Azerbaycan'ın bağımsızlığını her şeyden yüce tutmuş ve Türk birliğine sadece kültürel doktrin niteliği atfetmişlerdi.

1918 yılı 17 Haziran 1918'de Hoyski'nin başkanlığında oluşturulmuş ikinci hükümet kabinesinin önünde duran başlıca mesele Bakü'nün kurtarılması meselesiydi. Bununla birlikte, Azerbaycan hükümeti ile Türk askeri kumandanlığı arasındaki ilişkilerde bir gerginlik hüküm sürüyordu. Gerçek askeri güce sahip olan Nuri Paşa ülkede yaşanan tüm olayları kendi kontrolü altında tutuyordu. Çeşitli bölgelerde bulunan Türk garnizonlarının reisleri ekseri durumlarda Azerbaycan memurlarıyla hesaplaşmıyor ve kendi bildikleri gibi hareket ediyorlardı. Gence gubernatoru hükümete raporunda, bu subayların görevli şahısların serencamlarına müdahale ettiğini ve hatta onları kendilerinin tayin ettiğini bildiriyordu. Şuşa kaza reisinin 1918 yılı Eylül ayında Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgrafta Şuşa'nın askeri komutanının "tüm hâkimiyeti kendi eline geçirerek kimseyi tanımak istememesinden" yakınıyordu.⁴⁸⁹

Kafkas İslam Ordusu kumandanlığının bu tür hareketlerine sürekli olarak Azerbaycan hükümetinin protestoları eşlik ediliyordu. Başbakan F.H. Hoyski o sırada İstanbul'da bulunan Resulzade'ye yazdığı

⁴⁸⁶ ARDA, f. 894, say. 1, iş 25, v. 142; *Azerbaydjan*, 11 noyabr 1918.

⁴⁸⁷ ARDA, f. 970, say. 1, iş 3, v. 12-15; M.E. Resulzade, *Azerbaycan Cümhuriyeti*, s. 40-41.

⁴⁸⁸ *Azerbaycan gazetesi*, 29 may 1919.

⁴⁸⁹ *Azerbaycan Cümhuriyeti (1918-1920)*, Mesul red. N. Ağamalyeva, Bakı, Elm, 1998, s. 113-114.

23 Ağustos 1918 tarihli mektubun şifreli kısmında bu meseleye değinerek şunları kaydediyordu: "Türkiye ile ilişkileri kesin biçimde ve tam olarak yoluna koymak gerekir. Nuri Paşa'nın siyaseti bizim işlerimize gittikçe daha çok karışmaya yönelmiştir. İstanbul'un politikasını dikkatli şekilde öğrenmek ve istiklalimizin korunması için gerekli önlemleri almak gerekir..."⁴⁹⁰

Hoyski bundan bir hafta sonra, 31 Ağustos'ta Resulzade'ye gönderdiği sonraki mektubunda yeniden bu konuya dikkat çekerek yazıyordu: "Bakü meselesi henüz çözülmemiştir. Ali Merdan Bey tafsilatını size bildirecektir. En önemlisi ise, Türkiye ile ilişkileri kesin olarak açıklığa kavuşturmak gerekir. Aksi takdirde bütün işler berbat olmakta ve idarede çifte yönetim ortaya çıkmaktadır. Teklif şu ki tüm yönetim Azerbaycan hükümetinin elinde olmalıdır, Türk askeri birlikleri ise kendisinin tüm arzu ve taleplerini hükümete yönelmeli ve onun aracılığıyla gerçekleştirmelidir ve şu an olduğu gibi, doğrudan yönetim işlerine karışmamalıdır."⁴⁹¹

O sırada temel görev Bakü'nün kurtarılması meselesi olduğu için, Resulzade'nin rehberlik ettiği İstanbul'daki Azerbaycan delegesi Türk makamları karşısında Osmanlı-Azerbaycan ilişkilerinin kesin ve somut olarak tamamen açıklığa kavuşturulması meselesini büyütme gerek görmüyordu. Bu objektif gerçeği doğru değerlendiren Azerbaycan hükümeti yine de kendi amacına sadık kalarak Kafkas İslam Ordusu kumandanlığının Azerbaycan'ın işlerine kaba müdahalelerine, ülkede iki hâkimiyetliliğin oluşumunu devlet egemenliği için ciddi tehlike olarak değerlendirmiş ve bu meseleyle ilgili olarak İstanbul'daki heyetin faaliyetlerinin verimsizliğini görünce, 20 Ağustos 1918'de Ali Merdan Topçubaşov'u olağanüstü büyükelçi olarak İstanbul'a göndermişti.⁴⁹² Aslında büyükelçi gönderilen ülkenin hükümetinden bu büyükelçinin kabul edilip edilmeyeceği öğrenildikten sonra diplomatik temsilci gönderilir. Azerbaycan hükümetinin bu

diplomatik prosedürü takip etmeden Topçubaşov'u İstanbul'a göndermesi Azerbaycan'daki durumun ne derece gergin olduğunu gösteriyor. Topçubaşov Eylül sonlarında İstanbul'a gelse de artık o sırada Türkiye yenilgi arifesindeki kriz içerisinde olduğundan ve bir buçuk ay boyunca ülkede üç hükümet kabinesi değiştiğinden Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında istikrarlı ilişkiler tesis etmek mümkün olmadı.

Azerbaycan Hükümeti Başkanı, oluşmuş durumla ilgili Nuri Paşa'ya yaptığı müracaatında da Azerbaycan kazalarında iki hâkimiyetliliğe tanık olduğunu, "son zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri görevlilerinin Azerbaycan'ın iç yönetim işlerine karışması ve hükümet organlarıyla tamamen hesaplaşmaması" hallerinin gittikçe arttığına dikkat çekmiş ve bundan rahatsızlığını bildirmişti.⁴⁹³

Bununla birlikte, Bakü henüz düşman elinde olduğu için Azerbaycan hükümeti birçok durumda Türk askeri kumandanlığının hareketlerine bir bakıma göz yummaya mecbur oluyordu. Feteli Han Hoyski 7 Aralık 1918'de Azerbaycan Parlamentosu'nun açılışında bu meseleye değinerek şunu kaydediyordu: "Sınırlarımızı korumak, iç anarşiyi ortadan kaldırmak için bizim davetimizle ülkemizin hudutlarına dahil olmuş Türk kumandanlığı ortama uygun olarak bizim işlerimize karışıyordu. Biz, bir yandan haklarımızın dokunulmazlığını korumak isteğimizden, diğer yandan Türk kumandanlığına ihtiyacımız olduğundan ince manevra yapmaya mecburduk ki dış tecavülden kendimizi koruyabilelim ve büyük kurbanlar pahasına kendi fiziksel varlığımızı kurtarmış tarafı daraltmayalım».⁴⁹⁴

Dünya savaşında artık Almanya-Osmanlı blokunun yenilgisinin kaçınılmaz olduğu bir dönemde de "Azerbaycan'a hükümdar seçilmesi" meselesi Enver Paşa'nın ilgi odağı olmuştur. O, bu meseleyle ilgili olarak Nuri Paşa'ya gönderdiği 6 Ekim 1918 tarihli telgrafta şöyle yazıyordu: "Bakü'ye taşınan Azerbaycan hükümeti, tabii yakın zamanda Milli Meclisi'ni toplayacaktır. Bu mecliste, hükümete ve-

⁴⁹⁰ ARPİİ SSA, f. 277, siy. 2, iş 7, v. 22-22*; ARDA, f. 970, siy. 3, iş 7, v. 22.

⁴⁹¹ ARPİİ SSA, f. 277, siy. 2, iş 7, v. 23-23*; ARDA, f. 970, siy. 3, iş 7, v. 22.

⁴⁹² ARDA, f. 970, siy. 1, iş 138, v. 2; BOA, HR. SYS, D. 2457, G. 60.

⁴⁹³ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 47, v. 1.

⁴⁹⁴ *Azerbaycan* gazetesi, 10 dekabr 1918-ci il.

riilecek şekil müzakere edilerek, müzakere sonucunda Azerbaycan'ın bir hükümdarın (padişahın) riyaseti altında yönetilmesi kararının alınması uygundur. Bu karar alındıktan sonra, hükümdar seçilmesi meselesi sonra çözülür. Hükümetin idaresi, şimdiki gibi bir başvekil, sorumlu bakanlara verilebilir. Bunu uygun bir şekilde temin edin."⁴⁹⁵

Artık Dünya Savaşı sonlarında askeri-siyasi durumun keskin şekilde değişmesiyle ilgili olarak Enver Paşa Kafkasya politikasında birtakım değişiklikler yaptı. O, Kafkas İslam Ordusu kumandanlığına gönderdiği 13 ve 16-17 Ekim 1918 tarihli telgraflarında Azerbaycan'la Kuzey Kafkasya'nın birleşerek "Doğu Kafkasya Hükümeti" adlı bir İslam hükümeti vücuda getirmelerini veya bu devletlerin konfederasyon şeklinde birleşmelerini ve İtilaf Devletleri tarafından bağımsızlıklarının tanınması şartıyla Bolşeviklere karşı mücadelede onlarla birlikte hareket etmeleri gerektiğini bildiriyordu.⁴⁹⁶ Türk tarihçisi Akdes Nimet Kurat şöyle yazıyor: "Türkiye'nin teşvikiyle Azerbaycan ve Dağıstan'ın bir federasyon halinde birleşmesinden sonra Güney Azerbaycan da bu federasyona dahil edilecekti ve bu suretle nüfusu 10 milyonu aşkın büyük bir Türk-Müslüman devleti meydana gelmiş olacaktı. Dolayısıyla Enver ve Talat Paşaların Turancı politikası olumlu sonuç vermiş olacaktı."⁴⁹⁷

Bu dönemde Birleşik Krallık Dışişleri Bakanlığı İstihbarat Bölümü Orta Doğu Şubesi müşaviri Arnold Toynbee bakanlığa gönderdiği raporunda, "Enver Paşa büyük olasılıkla, savaşın sonlarında Kafkasya'nın doğusuna (Azerbaycan'a) çekilecek ve burada Trablus'ta İtalyanlara karşı gerçekleştirdiği gerilla savaşını uygulayacaktır" diye yazıyordu. Toynbee'ye göre, Enver Paşa'nın bu planının birkaç aşaması vardı. Azerbaycan'ın bağımsızlığının İngiltere tarafından tanınmasını sağlamak burada ilk aşamaydı. Toynbee, ayrıca onu da şöyle kaydediyordu: "Türkler bir müddet önce Güney Azerbaycan valisi olan İran veliahtına Osmanlı himayesinde olacak bir-

leşik Azerbaycan'ın yöneticiliğini de teklif etmişlerdi."⁴⁹⁸

Enver Paşa'nın bu döneme ait diğer mektup ve telgraflarından da anlaşılıyor ki o sıralarda o Azerbaycan'ın bağımsızlığının İngiltere tarafından tanınması için girişimlerde bulunmuştu.⁴⁹⁹ O, Osmanlı Devleti'nin İsviçre Büyükelçisi Fuad Selim Bey'e gönderdiği 22 Ekim 1918 tarihli telgrafta da Azerbaycan'ın İtilaf Devletleri tarafından tanınması için çalışmayı tavsiye ediyordu.⁵⁰⁰

Şunu da belirtelim ki Azerbaycan'ın bağımsızlığının İngiltere tarafından tanınmasına çalışıldığı bu dönemde Enver Paşa aslında artık iktidarda değildi. Savaşın sonu yaklaştığından "barış"ın yeni bir kabine tarafından imzalanmasının önemini idrak eden Talat Paşa hükümeti 8 Ekim 1918'de kendi istifasını Sultan VI. Mehmed Vahideddin'e sunmuştu.⁵⁰¹ 19 Ekim'de Türkiye'nin politikasını ABD Başkanı W. Wilson'ın "14 maddesi"ne uydurmaya çalışan Ahmet İzzet Paşa kabinesi kuruldu.⁵⁰² 30 Ekim'de de Türkiye Mondros barışının ağır şartlarına imza atmak zorunda kaldı. Mondros barışının on birinci maddesine göre, Türkiye ordularının Güney Azerbaycan'ı ve Güney Kafkasya'yı terk etmeleri gerekiyordu. Antlaşmanın on beşinci maddesine göre "Türkiye müttefikler tarafından Bakü'nün işgal edilmesine hiçbir itirazda bulunmayacaktı."⁵⁰³ Azerbaycan'ın İstanbul'daki yetkili temsilcisi A.M. Topçubaşov antlaşmanın bu maddesiyle ilgili Türk tarafına itirazını bildirirse de⁵⁰⁴ bu pek ciddi tepki doğurmadı.

⁴⁹⁸ K. T. Çağlayan, «I. Dünya Savaşı Sonunda Enver Paşa'nın Kafkasya'daki Planları ve İngiltere» // *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XIV, № 41, Ankara, Temmuz 1998, s. 516.

⁴⁹⁹ Ş. S. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, s. 438-443; Ch.D. Haley, *Son Savaşçı Enver Paşa*, s. 109-110.

⁵⁰⁰ Ş. S. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, s. 440, 442; M. Budak, "Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu", s. 95.

⁵⁰¹ A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 574.

⁵⁰² A. N. Kurat, age. s. 575; K. Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 7.

⁵⁰³ BOA, HR. SYS, D. 2305, G. 20; Türk İstiklal Harbi I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı. Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1962, s. 42-43; Y.B. Klyuçnikov-A.B. Sabanin, *Mejdunarodnaya politika noveşego vremeni v dogovorakh, notakh i deklaratsiyakh*, Ç. II. Moskva, Litizdat NKİD, 1926, s. 188.

⁵⁰⁴ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 68, v. 2-3; ARDA, f. 894, siy. 10, iş 151, v. 4.

⁴⁹⁵ Ş. S. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, s. 428.

⁴⁹⁶ Halil Paşa, *Bütmeyen Savaş*, s. 249-250, 247-248.

⁴⁹⁷ A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 542.

Türkiye Dışişleri Bakanlığının cevap notası şöyleydi: "İtilafla barış şartlarını yerine getirirken Sultan hükümeti İngiliz birliklerinin Bakü'yü ele geçirmesiyle ilgili doğabilecek münakaşanın dışında kalmak istiyor."⁵⁰⁵

Enver Paşa, Halil ve Nuri Paşalara gönderdiği 23 ve 26 Ekim 1918 tarihli telgraflarında ise durumla ilgili olarak Azerbaycan'a yerleşmek ve buradan yeni cumhuriyetin teşekkülünü sağlamak istediğini bildiriyordu.⁵⁰⁶ Türkiye ulusal özgürlük hareketinin aktivistlerinden olan Ali Fuat Cebesoy kendi anılarında Moskova'daki görüşmelerin birinde Enver Paşa'ya hitaben "Yenilgiye doğru giderken memleketin geleceği hakkında ne düşünüyordunuz?" sorusuna verdiği cevabı şöyle anlatır: "Bir mağlubiyet felaketinden sonra ne düşmanlarımızın atıfetine ve ne de bizden sonra teşekkül edecek hükümetlerin sadakatle çalışarak savaştan asgari zararla çıkacağımıza inanıyordum. Kafkaslardaki ordularımızın kuvvetine güvenerek merkezi Bakü olmak üzere muvakkat bir hükümet teşkil edecektim. Düşmanlarımızın yapacakları tazyik ve bize teklif edecekleri sulh şartlarının ağırlığı derecesine göre ana vatanı kuvvetlerimle restore etmeye çalışacaktım. Fakat İstanbul'dan bir Alman torpidosu ile Şimali Kafkas sahiline çıktuktan sonra hastalanarak bir köyde uzun müddet kalmaya mecbur olmuşum. Bu esnada benden umudunu kesen kumandanlar İstanbul hükümetinin emrine tabiyet ederek kısmen Erzurum ve kısmen de İstanbul'a dönmüşlerdi. Ayağa kalktığım zaman tasavvurlarımı tatbik edebilecek bir kuvvet ortada yoktu. Çarnaçar Almanya'ya döndüm ve bildiğiniz şartlar dahilinde Rusya'ya geldim."⁵⁰⁷

Gerçekten de savaşın sonlarına doğru Enver Paşa Kafkasya cephesinde bulunan 9. Ordu'yu kuvvetlendirmiş, onu her türlü silah ve mühimmatla donatmış ve bundan kendisinin yukarıda belirttiği amaçları için yararlanmayı planlamıştı. Enver Paşa Azerbaycan ve Dağıstan'a da yeterince silah göndermişti ve o, bu arazilerde teşkil

edilecek kuvvetlerin desteğiyle İngilizlere karşı direnmek, daha sonra Ermenistan'ı ezerek Doğu Anadolu'ya geçmek ve burada Türkiye'nin ulusal haklarını savunmak amacıyla uzun ve zor bir gerilla savaşını başlatmak niyetindeydi.⁵⁰⁸ Enver Paşa, Halil Paşa'ya gönderdiği 23 Ekim 1918 tarihli telgrafta bu niyetini gerçekleştirmek amacıyla Azerbaycan'a gelmek istediğini bildiriyordu.⁵⁰⁹ Fakat Halil Paşa aynı gün gönderdiği cevap telgrafında, buna lüzum görmediğini ve şu anki durumda Azerbaycan'da yalnızca Nuri Paşa'nın çalışmasının makul olduğunu yazıyordu.⁵¹⁰ Buna rağmen, Enver Paşa Kafkasya'ya gelip burada teşkil edilecek kuvvetlerle direniş hareketini sürdürmekte kararlıydı.⁵¹¹ Ama kendisinin de yukarıda kaydettiği gibi, o, uzun süre hasta yatması ve bu dönemde Türk birliklerinin Kafkasya'yı terk etmesi nedeniyle iyileştikten sonra bölgede amaçlarını gerçekleştirmek için gereken bir kuvvet görmemiş ve Berlin'e gitmişti.⁵¹² Berlin'de Talat Paşa'yla birlikte tekrar faaliyete geçen Enver Paşa yeniden "tüm İslam âlemini İngilizlere karşı ayaklandırmak" düşüncesiyle, bu yolda Bolşeviklerle anlaşma yolunu tutmuş ve bu niyetle 1920 yılının Ağustos ayında Moskova'ya giderek Sovyet hükümetiyle sıkı ilişkiler kurmuştu.⁵¹³

Şunu da belirtmek gerekir ki Osmanlı hâkim çevrelerinin bir kısmının Turancı politika bağımlısı olup Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımak istememesi, Nuri Paşa'nın Azerbaycan hükümetine itinasızlık göstererek ülkenin içişlerine kaba surette müdahalesi ve bununla ilgili Cumhuriyet hükümeti ile Osmanlı siyasileri arasındaki karşılıklı güvensizliğe rağmen, Azerbaycan hükümeti ve halkı Osmanlı Devleti'nin yardımlarını hiçbir zaman unutmamış ve Türk askerlerinin Azerilerin Ermeni-Bolşevik zulmünden kurtuluşu yolundaki hizmetlerini hep minnettarlıkla anmıştır. 15 Eylül 1919'da Azerbaycan hü-

⁵⁰⁸ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 582.

⁵⁰⁹ Ş.S. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, s. 446.

⁵¹⁰ Ş.S. Aydemir, *age.* s. 443-445.

⁵¹¹ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 583.

⁵¹² A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 43.

⁵¹³ A.N. Kurat, *age.*, s. 584.

⁵⁰⁵ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 68, v. 14.

⁵⁰⁶ Ş.S. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, s. 446.

⁵⁰⁷ A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, «Vatan» Neşriyatı, 1953, s. 42-43.

kümeti Çemberekent mezarlığında (şimdiki Şehitler Hiyabını) Azerbaycan'da şehit olmuş Türk savaşçılarının onuruna hatıra anıtının temel taşını koydu. Temel atma törenine Azerbaycan hükümetinin ve parlamentosunun üyeleri katıldılar. Bu törenden önce parlamentonun özel bir oturumu yapıldı ve bu oturumda Bakü şehrinin kurtarılması uğruna savaşlarda helak olmuş Türk şehitlerinin anısına bir dakikalık saygı duruşu yapıldı. Parlamentonun Başkan Yardımcısı Ağayev Hasan Bey Bakü'nün kurtarılmasının yıl dönümü münasebetiyle yaptığı konuşmasında bildiriyordu: "(...) Bugünkü bayramın ne kadar onurlu, ne kadar önemli olduğunu herkes düşünüyor ve anlıyor. (...) Bugün tam bir sene oldu ki Azerbaycan'ın milli merkezi sayılan Bakü düşmanların elinden, zalimlerin elinden kurtulmuştur... Türkler en kutsal bildiğimiz başkentimiz Bakü'yü alıp bize vermişler... Kan pahasına Türkçülük ve İslamcılık uğruna şehit vermişler. Vatanımızı kurtaran Türk şehitlerini yâd etmekle beraber onu da ilave ediyorum ki biz Azeri Türkleri büyük kardeşimiz olan Türklerin bu canfeşanlığını hiçbir zaman unutmayacağız ve müşkilat ile kan pahasına alınmış ve bize armağan edilmiş istiklalimizi savunmayı ahdedip her şeyden kutsal sayarak aksa-yı muradımızı elde edeceğiz..."⁵¹⁴

Azerbaycan halkı girdaplı Sovyet hâkimiyeti yıllarında da Türk askerinin halkın kurtuluşu yolundaki bu eşsiz hizmetlerini unutmamış ve hep yâd etmiştir. Sovyet İmparatorluğu'nun çökmesiyle Azerbaycan yeniden kendi bağımsızlığına kavuştuktan sonra, cumhuriyet döneminde olduğu gibi, yine de Azerbaycan halkı ve hükümeti Türk askerinin halkımızın kurtuluşu yolundaki hizmetlerini layıkınca değerlendirmiş ve Azerbaycan'da şehit olmuş Türk askerlerinin şerefine şehitlikte hatıra anıtı yüceltmıştır.

VII. BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA OSMANLI-RUSYA ÇATIŞMASI – BAKÜ MESELESİ

Osmanlı Devleti Brest-Litovsk barışıyla Kafkasya'da 1877-1878 savaşına kadarki Türk-Rus sınırını, Batum Antlaşması'yla ise 1829 yılına kadarki sınır hattını restore etse de ve hatta bu hattı aşmış olsa da Türk ordularının Kafkasya yönünde ilerlemeleri durmadı, aksine daha yoğun bir hal aldı. Bunun nedeni, Kafkasya'da, özellikle de Azerbaycan'da cereyan eden olaylardı.

Türk ileri harekâtını gerekli kılan diğer faktör ise Bakü'nün zengin petrol kaynaklarıydı. Bakü'nün alınmasından sonra Doğu Orduları Grubu'nun kumandanı Halil Paşa'nın Enver Paşa'ya gönderdiği 15 Ekim 1918 tarihli şifreli telgrafta bu husus açıkça göze çarpıyor. Telgrafta şöyle deniliyor:

Bugün Bakü'deki depolarda toplanan petrol ve mazotun bugünkü fiyatlara göre değeri yüz milyonlarca lira oluşturmaktadır. Tanrı'nın bir lütfu olarak elde ettiğimiz bu kaynak tüm mali sıkıntımızı giderecek mahiyettedir. Ancak Tiflis dele-

⁵¹⁴ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920), Parlament (Stenografik hesabatlar). II c., s. 76.

*gemiz Abdulkerim Paşa'dan aldığım bir telgrafta dost ve komşu hükümetlerin bir hazine üzerinde eşit bir hak iddiasında buldukları, hatta bu arada Azerbaycan'ı hiç hesaba katmadıkları anlaşılmaktadır. Tüm bu çalışmaların Almanların dolandırıcılığından başka bir şey olmadığını dikkatinize sunarım. Eski Osmanlı sınırları dışında en küçük menfaatimizi haset gözleriyle gören Almanların bu son günlerde gerek İran'da, gerekse de Kafkasya'da bize karşı almakta oldukları tavır bir müttefikin dostuna karşı alması icap eden tavırdan başka her şeye benziyor. Bakü uğruna yaptığımız iki-üç savaşta üç bine yakın can kaybettik. Bundan dolayı Bakü servetinin en büyük bölümünden fetih hakkı olarak bizim ve Azerbaycan'ın yararlanması gerekir.*⁵¹⁵

Enver Paşa'yı savaşın sonlarında Kafkasya hareketine sevk eden sebeplerden biri de güney cephelerinde kaybedilen büyük toprakların yerine Osmanlı Devleti'ni Kafkasya'da Türk bölgelerine doğru genişletmek ve nüfuz kazanmaktı. Bununla hem Türk bölgeleri kurtarılacak hem de Osmanlı Devleti yenildiği yerlerde kaybettiği kudret ve nüfuzunu buralarda kazanabilecekti.⁵¹⁶

Osmanlı Devleti'nin Turancı politikası açısından da Bakü şehri bir anahtar rolünü oynamaktaydı. Türkler Bakü'yü almakla Türk dünyasına da yol açmış olacaktı. Rusya esaretinden kurtulmak isteyen Kuzey Kafkasya, Kazan ve Türkistan Türklerinin liderleri de Bakü'nün yakında Türk birlikleri tarafından ele geçirilmesini istiyorlardı. Hatta Kazan Türklerinin "Milli İdare" reisi Sadri Maksudi Bey 10 Mayıs 1918'de Osmanlı Devleti'nin Moskova Büyükelçisi Galip Kemal Bey'le görüşürken Türkistan'ın birinci kapısı olan Bakü'nün yakında ele geçirilmesinin öneminden bahsetmişti. Galip Kemal Bey de bunu derhal İstanbul'a bildirmişti.⁵¹⁷

Henüz 1918 yılı Nisanı'nda Mehmet Vehib Paşa Bakü'yü ele geçirmek ve Müslümanları kurtarmak için birlikler göndermeyi kaçınılmaz olarak gördüklerini bildirmişti. Kaydetmek gerekir ki Osmanlı hükümetinin bu niyeti onun müttefiki olan Almanya'yı hiç de memnun etmiyordu. Fakat o, ister istemez Osmanlı'nın bölgedeki konumuyla yüzleşmek zorunda kaldı. Bunu Almanya'nın Genelkurmay Başkanı General Feldmarşal Paul von Hindenburg'un şu değerli fikri de doğruluyor: "Türkiye sıfırdır, fakat Çanakkale'yi koruyan, Kut'ül-Amâre'yi ele geçiren, Mısır'a yürüyüş yapan, Ermenistan'a Rus saldırısını durduran, Türk İmparatorluğu sınırlarında bulunan yüz binlerce düşman kuvvetini, seçkin ordu birliklerinin dikkatini dağıtan kendine özgü ve bizim için çok değerli sıfırdır."⁵¹⁸

Kafkasya'da yaşanan olaylar ve Türk birliklerinin bölgeye doğru hareketi Moskova hükümeti tarafından dikkatle izleniyor ve endişeyle karşılanıyordu. 15 Mayıs 1918'de Gümrü'nün Türkler tarafından ele geçirilmesi haberi Moskova'ya ulaşır ulaşmaz RSFSC Halk Dışişleri Komiserliği Türk ileri hareketini durdurmak amacıyla Moskova'daki Türk Büyükelçiliği nezdinde girişimde bulundu. 28 Mayıs 1918 tarihinde Galip Kemal Bey'e Çiçerin'in imzaladığı nota sunuldu. Notada Sovyet hükümetinin Brest-Litovsk antlaşmasıyla Kars, Ardahan ve Batum vilayetleri gibi Rusya için çok önem arz eden büyük bir arazinin Türkiye'ye taviz verildiği vurgulanıyor ve "bundan sonra Osmanlı İmparatorluğu'na hiçbir arazinin verilmeyeceği" bildirildikten sonra, "Şu an Türk kuvvetlerinin Aleksandropol'ü (Gümrü'yü) ele geçirdikleri ve Bakü yönünde ilerledikleri öğrenildiğinden Sovyet hükümeti yeterince ağır olan Brest-Litovsk barışının şartlarının bu şekilde bozulmasına kesin şekilde itiraz ediyor ve bu hareketin durdurulmasını talep ediyor" diye kaydediliyordu.⁵¹⁹ Sovyet hükümeti bu suretle 1918 yılı Mayıs ayı sonlarında Bakü meselesini ortaya atmış oluyor ve bununla ilgili kendi rahatsızlığını bil-

⁵¹⁵ Ş.S. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, s. 425-426.

⁵¹⁶ N. Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, s. 44.

⁵¹⁷ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 527.

⁵¹⁸ İ. Musayev, *Azerbaycanın Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinde siyasi veziyyet ve harici devletlerin siyaseti*, s. 58-59.

⁵¹⁹ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 529-530.

diriyordu. Bu dönemde Sovyet hükümetinin Kafkasya'da askeri kuvvetleri sınırlı olduğundan o, ancak diplomatik araçlara el atıyordu. Galip Kemali Bey, Çiçerin'e gönderdiği cevap notasında Türk kuvvetlerinin böyle bir hareketinden hiç haberi olmadığını anlatmaya çalıştı. Gerçekten de Moskova'daki Türk Büyükelçiliği'ne Türk ordularının ileri hareketiyle ilgili herhangi bir bilgi gönderilmemişti ve Galip Kemali Bey'in yaşananlardan haberi yoktu.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında imzalanan 4 Haziran 1918 tarihli Batum sözleşmesinin dördüncü maddesine göre, Osmanlı hükümeti ihtiyaç olduğu takdirde Azerbaycan'a askeri yardım yapmayı taahhüt etmişti. Batum'daki Azerbaycan temsilcileri Resulzade ve Hacinski henüz anlaşma imzalanmadan, 1 Haziran'da metni hazır olan bu anlaşmanın dördüncü maddesine istinaden resmen Osmanlı Devleti'nden askeri yardım istediler.⁵²⁰ Azerbaycan temsilcilerinin askeri yardımla ilgili müracaatını aynı gün Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderen Vehib Paşa aynı zamanda Enver Paşa'ya şöyle yazıyordu: "Bakü ve etrafının Bolşeviklerden temizlenmesi için gerekli askeri kuvveti bölgeye gönderdim ve gerekirse bu kuvvetleri daha da güçlendireceğim..."⁵²¹ Aslında, Osmanlı siyasi çevreleri bu resmi müracaattan hayli önce Azerbaycan'a askeri kuvvet gönderme kararını kabul etmişlerdi. Azerbaycan temsilcilerinin Batum sözleşmesine istinaden Osmanlı Devleti'nden askeri yardım istemeleri sadece yasal prosedürleri tamamlama amacı taşıyordu. Öte yandan, şunu da belirtelim ki bu anlaşma henüz imzalanmamış ve onaylanmamıştı.

Almanya Osmanlı askeri kuvvetlerinin Brest-Litovsk antlaşmasıyla belirlenen sınırın doğusuna geçmesini istemediğine göre, Azerbaycan'da yapılacak bir harekete karşı çıkacağı için Osmanlı siyasi çevreleri kurulacak ordunun zahiren Azerbaycan halkından oluşturul-

muş bir kuvvet olarak sunulmasına özel dikkat gösteriyordu. Kurulan orduya "Kafkas İslam Ordusu" adının verilmesi sadece Almanya'yı kuşkulandırmamak için atılmış bir adımdı. Enver Paşa'nın tutumuna göre bu durumda Almanya'nın direnci ortadan kaldırılabildi.

1918 yılı Haziran ayı başlarından itibaren Türk birlikleri Gence yönünde hareket etmeye başladılar. Türk birliklerinin bir kısmı Kars ve Aleksandropol'den geçip Karakilise-Dilican-Kazak ve Ağstafa vasıtasıyla, diğer kısmı ise Güney Azerbaycan-Karabağ istikametinden hareket ediyordu. 5 Haziran'da Mürsel Paşa önderliğinde Osmanlı ordusunun en iyi tümenlerinden olan 5. tümen Gence'ye girdi.⁵²²

Batum'da ordu birlikleri yeniden gruplaştırıldı. 7 ve 9 Haziran 1918'de Enver Paşa'nın verdiği emirlerle 3., 6. ve 9. ordulardan oluşan Doğu Orduları Grubu oluşturuldu. Grubun başkanı Vehib Paşa oldu. Türk ve Azerbaycan askeri birliklerinden oluşturulan Kafkas İslam Ordusu kumandanı görevine ise Enver Paşa'nın üvey kardeşi Nuri Paşa tayin edilmişti. Nuri Paşa 25 Mayıs'ta Gence'ye girip burada kendi karargâhını kurmuştu.⁵²³ Doğu Orduları Grubu Kumandanlığı'ndan 29 Haziran 1918'de istifa eden Vehib Paşa'nın yerine Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa tayin edildi. Doğu Orduları Grubu'na bağlı olan Kafkas İslam Ordusu'nun önündeki temel görev Bakü'yü almaktı. 2 Haziran 1918'de Türk askeri kumandanlığı Azerbaycan'da askeri operasyonlara başlama emri verdi.⁵²⁴

Türk birliklerinin Gence yönünde hareketi Sovyet Rusyası'nı fazla rahatsız ediyordu. Lenin henüz 24 Mayıs'ta Şaumyan'a gönderdiği telgrafta şöyle yazıyordu: "Bakü uluslararası alanda zor durumdadır. Bu nedenle Noe Jordaniya ile ittifaka girmeyi denemenizi tavsiye ederim."⁵²⁵ Bu direktif doğrultusunda Bakü HKS adına Şaumyan 6 Haziran 1918'de Gürcistan'a, Jordaniya'ya müracaat edip

⁵²⁰ BOA, HR.SYS, D. 2398, G. 7, v. 62-63; M.E. Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 39-40; E.K. Rühdü, *Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası*, 93 Sayılı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı, Haziran 1934, Sayı: 34, s. 7; A.N. Kurat, age. s. 669-670; Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, K. IV, s. 210.

⁵²¹ ATASE, A. 4/3671, K. 2922, D. 512, F. 27.

⁵²² E.K. Rühdü, *Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası*, s. 24.

⁵²³ АРПІІ SSA, f. 276, siy. 3, iş 117, v. 4.

⁵²⁴ ATASE, A. 4/3671, K. 2922, D. 512, F. 27; T. Swietochowski, *Rusya ve Azerbaycan: serhedyanı bölge keçid dövründe*, Bakı, Hazar Üniversitesi, 2000, s. 98.

⁵²⁵ V.İ. Lenin, *Azerbaycan hakkında*, s. 126.

güya Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını Türkiye saldırılarına karşı savunmada Sovyet hâkimiyetine yardım etmeyi önerdi. Mektupta belirtiliyordu ki Gürcistan hükümeti Türkiye birliklerinin kendi arazisinden Azerbaycan'a geçişine izin vermezse eğer RSFSC HKS'nin hâkimiyeti Güney Kafkasya'da tesis edildikten sonra Gürcistan'a özerklik verilecektir. Bu meseleyle ilgili olarak Almanya da Gürcistan'a baskı yapıyordu. Tüm bu etkenler karşısında Gürcistan hükümetinin Türkiye birliklerinin kendi topraklarından Azerbaycan'a geçişine izin vermemesi kendi çıkarıydı. Bu nedenle 10 Haziran'da Borçalı istikametinden Azerbaycan'a doğru hareket eden Türk askerleri Alman-Gürcü birlikleriyle yüz yüze geldi. Büyük savaşın tüm zorluklarında müttefik olan Almanya ve Türkiye Güney Kafkasya politikasında karşı karşıya gelmek zorunda kalmışlardı. Pek de büyük olmayan askeri operasyon sonucu Türkiye ordusu General Kress von Kressenstein başkanlığındaki Alman-Gürcü birliklerini geri püskürttü ve çok sayıda esir aldı. Bu olayla ilgili olarak 11 Haziran'da Almanya Genelkurmayı kendi telgrafında Türkiye'ye ve Ortadoğu'ya askeri birliklerini çıkarmakla Osmanlı hükümetini tehdit ediyor ve esir askerleri serbest bırakmayı talep ediyordu. Esir alınmış askerler serbest bırakılsa da Alman-Gürcü birlikleri Türk ordusunun Gence'ye, nihayetinde ise Bakü'ye hareketini önleyemedi. Fakat bu olay henüz Tiflis'te bulunan Azerbaycan hükümetine karşı tutumu değiştirdi ve Gürcistan hükümetinin talebiyle Azerbaycan hükümeti ve Ulusal Konsey 16 Haziran'da Gence'ye taşındı.⁵²⁶

24 Haziran 1918'de Doğu Orduları Grubu kumandanı Vehib Paşa Nuri Paşa'ya gönderdiği telgrafta "Azerbaycan topraklarında Osmanlı ordusundan başka bir ordu olamaz" diyordu. Vehib Paşa Alman-Gürcü kuvvetlerini kastederek "Eğer bu taleple kimse razı olmazsa, o zaman onları imha edin" diye kaydediyordu.⁵²⁷

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması ve Osmanlı ordu birliklerinin Azerbaycan'a sokulması tüm Güney Kafkasya'yı Sovyetle-

rin bayrağı altına almak ve özellikle de Bakü'yü iç savaşa zorlayan Sovyet Rusyası için korumak isteyen S.Şaumyan'ı ciddi endişeye sokmuştu. Sovyet Rusyası'nın yardımına güvenen Bakü HKS mümkün saydığı tüm vasıtalarla Azerbaycan milli hükümetine karşı mücadele ilan etti. 6 Haziran 1918'de Bakü Komünü'nün ordu ve donanma meselelerinden sorumlu komiseri Gregoriy Korganov Gence üzerine yürüyüş emri verdi. Burada temel amaç Türk askeri birlikleri toplanana kadar Azerbaycan istiklalinin beşiği olan Gence'yi yıkmaktı.⁵²⁸

Komün birliklerinin güçlendirilmesi için Rusya tarafından gönderilen askeri yardımların ardı arkası kesilmiyordu. 1918 yılı Haziran ayının ilk günlerinde Rusya'dan 12 adet dört inçlik top, onun mürettebatı ve donanımı yüklenmiş tren Bakü'ye yola çıkarılmıştı. Tula silah fabrikasından ise çok sayıda makineli tüfek, tüfek ve kartuş gönderilmişti. Haziran'ın sonlarında Ter-Gabrielyan Rusya'dan Bakü'ye 4 adet zırhlı araç, 13 adet uçak ve çok sayıda silah, mühimmat, teçhizat getirdi.⁵²⁹ Komün birliklerinin sayısı 18 bine çıkarıldı, bunun da yüzde 60-70'ini Ermeniler oluşturuyordu.⁵³⁰

Tüm bunlara rağmen, Kafkas İslam Ordusu ile Komün birlikleri arasında 27 Haziran-1 Temmuz 1918 arasındaki dört günlük Göyçay Savaşı cephenin kaderini belirledi. Göyçay Savaşı ile komün birliklerinin Gence üzerine saldırısı önlenildi ve Kafkas İslam Ordusu Bakü yönünde harekete başladı. 20 Temmuz'da stratejik nokta olan Şamahı'yı ele geçiren İslam Ordusu ayın sonlarında Bakü çevresine ulaşmıştı.

Sovyet Rusyası'nın Almanya aracılığıyla işe karışması Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye dahil olmasını hayli geciktirdi. Komün kuvvetleriyle Kafkas İslam Ordusu'na karşı koyamayacağını göz önünde bulunduran Sovyet Rusyası 1918 yılının Haziran ayında Almanya'yla görüşmelere girip diplomatik yolla Bakü'yü elde tutmak

⁵²⁸ C. Hesenov, *age.* s. 106.

⁵²⁹ M. Süleymanov, *Kafkaz İslam Ordusu ve Azerbaycan*, s. 188-189.

⁵³⁰ P.G. Darabadi, *Voyenniye problemi političeskoj istorii Azerbaydjana v naçale XX veka*, Baku, Elm, 1991, s. 114.

⁵²⁶ C. Hesenov, *Azerbaycan beynelxalk münasibetler sisteminde*, s. 95.

⁵²⁷ ATASE, K. 3827, D. 38, F. 2.

istiyordu. Batı cephesinde ve genel olarak savaşın gidişatındaki durum Almanya'nın Bakü'ye ilgisini hayli artırmıştı. Haziran ayında İstanbul konferansına gelmiş temsilcilerle görüşmeler sırasında Almanya, Rusya aracılığıyla Bakü petrolünü ele geçirmeyi kararlaştırmıştı. Kendi müttefiki Türkiye'nin ve Azerbaycan hükümetinin ona petrol vereceğine dair umudunu kaybeden Almanya elverişli durumdan yararlanmaya karar verdi. Henüz Rusya'yla görüşmeler başlamadan önce, Haziran ayının ortalarında Tiflis'te bulunan Almanya temsilcileri Bakü'ye saldırıya geçen Türkiye-Azerbaycan askeri birlikleri içerisine küçük Alman askeri birliğinin dahil edilmesini teklif etmişlerdi, fakat "Azerbaycan hükümeti Almanların bu teklifine kesin şekilde itiraz etti."⁵³¹ Buna rağmen, Gürcistan'daki Alman askeri misyonunun başkanı General von Kress bir Alman taburunu İslam Ordusu'nun emrine vermek için yola çıkardı. Bu taburu geri çevirmek Türkiye ile Almanya arasında zaten soğuk olan ilişkileri daha da kötüleştirebilirdi. Bu nedenle Türk orduları tarafından bu taburun geçeceği Gürcistan-Azerbaycan sınırındaki demiryolu köprüsü patlatılarak ve telgraf hatları kesilerek, bu plan ustalıkla gerçekleştirilmiş ve Alman taburunun Bakü'nün ele geçirilmesinde yer alması önlenmişti.⁵³² Bu hareket Almanya'nın Rusya'yla görüşmelere başlama fikrini daha da aktüelleştirdi ve onun Bakü uğruna aktif diplomatik mücadelesi Sovyet Rusyası'nın Berlin'deki Büyükelçisi Adolph Joffe'nin bu meseleye karışmasıyla başladı. İslam Ordusu Bakü yönünde harekete geçtiğinde Joffe, Brest-Litovsk antlaşmasının şartlarını bozdukları için Almanlara itiraz notası verdi ve "Onlar Osmanlı ordusunu durdurmak için işe müdahale etsinler" talebinde bulundu. Henüz Haziran ayı başlarında Joffe Almanya'nın Dışişleri Bakanı Richard von Kühlmann'la yaptığı görüşmelerde "Eğer Türkler Kafkasya'daki ileri hareketlerine devam edip Bakü üzerine saldırıya geçerlerse, Rusya buna Türklere karşı savaş ilan etmekle cevap

verecektir" diye beyan etti.⁵³³ Almanya Azerbaycan'da cereyan eden olayların onunla ilgisi olmadığını bildirirse de yapılan tekliften yararlanmaya karar verdi ve Sovyet Rusyası'nın Almanya'ya petrol vereceği takdirde Türkiye'nin saldırısını durdurmak için işe karışacağını bildirdi. Haziran sonlarında Berlin'de yapılan Alman-Sovyet görüşmelerinde ön anlaşma sağlandı. Almanya'nın üstlendiği yükümlülüğe karşılık Rusya da Bakü petrolünün bir kısmını ona vermeye razı olmuştu. Berlin'de yapılan Alman-Rus görüşmelerinin sonuçları hakkında Lenin 30 Haziran'da Stalin'e gönderdiği gizli telgrafta şöyle yazıyordu:

"Bugün, 30 Haziran'da Berlin'den, Joffe'den haber gelmiştir ki von Kühlmann Joffe'yle ilk görüşmeyi yapmıştır. Bu görüşmelerden anlaşıldığına göre, Almanlar razılar ki Türkleri Brest sözleşmesinde belirtilen sınırdaki askeri operasyonu durdurmaya mecbur etsinler, bizim için dürüst demarkasyon hattı belirlensinler. Türkleri Bakü'ye bırakmayacaklarına dair söz veriyorlar, kendileri de petrol istiyorlar. Joffe cevap vermiştir ki biz Brest barışına ciddi şekilde uyacağız, fakat almak için vermek ilkesine tamamen razıyız. Bu habere ciddi dikkat edin ve onu Şaumyan'a çabuk iletmeye gayret edin, zira Bakü'yü elde tutmak için şimdi en ciddi olanaklar vardır. Petrolün bir kısmını, elbette veririz."⁵³⁴

Bundan bir hafta sonra, 7 Temmuz 1918 gece saat 01.00'de Lenin, Saritsın'a, Stalin'e gönderdiği telgrafta Bakü petrolüyle ilgili Alman-Rus görüşmelerinden memnuniyetini bir kez daha dile getiriyor ve bunun Şaumyan'a iletilmesini istiyordu. Telgrafta şöyle deniliyordu: "(...) Bakü hakkında en önemli husus şu ki siz Şaumyan'la daima temas geçiniz ve Şaumyan Berlin'deki Büyükelçi Joffe'ye Almanların ileri sürdükleri böyle bir tekliften haberdar olsun ki eğer biz petrolün bir kısmının Almanlara verilmesini temin edersek, onlar Türklere Ba-

⁵³¹ C. Hesenov, *Azerbaycan beynelkalk münasibetler sisteminde*, s. 108.

⁵³² Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, s. 223-224; N. Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, s. 59.

⁵³³ W. Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918*, p. 184.

⁵³⁴ V.İ. Lenin, *Azerbaycan hakkında*, s. 131.

kü'ye saldırısını durdurmaya razı olurlar. Elbette, biz razı oluruz..."⁵³⁵

Stalin 8 Temmuz'da Şaumyan'a bu konuyla ilgili bir mektup gönderdi. Mektupta Bakü'yle ilgili yapılan Alman-Rus görüşmeleri hakkında şunlar yer almıştı:

1. *Bizim Güney Kafkasya meselesine ilişkin genel politikamız şu ki Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan meselelerinin Rusya'nın iç meselesi olduğunu Almanya'ya kabul ettirelim. Onların çözümünde Almanlar yer almamalı. Bu nedenle Gürcistan'ın Almanya'nın diktesi ile elde edilmiş bağımsızlığını tanımıyoruz;*

2. *Belki, biz Gürcistan konusunda Almanlara taviz veririz. Ancak biz bu tavizi yalnızca Almanya Azerbaycan ve Ermenistan sorununa karışmayacağına dair teminat vereceği takdirde veririz;*

3. *Almanlar, Bakü'nün bizde kalmasına razı olarak istiyorlar ki karşılığında onlara biraz petrol verelim. Biz bu "isteği" elbette ki yerine getirebiliriz;*

4. *Sizin başarılarınız bizi sevindiriyor. Ancak biz isteriz ki siz Almanlarla ilişkilerin karmaşık hale gelmesine imkân vermemek için Yelizavetpol'dan (Gence'den – V.G.) öteye geçmesiniz, daha doğrusu, bağımsızlığı Almanya tarafından tanınan Gürcistan hudutlarına dahil olmayasınız..."⁵³⁶*

Almanya hükümeti Rusya karşısında üstlendiği yükümlülükleri yerine getirmek için Türkiye'ye karşı baskılarını daha da güçlendiriyordu. Almanlar her vastayla Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye doğru hareketini durdurmaya gayret gösteriyorlardı. Aksi takdirde onlar Türkiye'yi Türk ordusunda çalışan Alman subaylarını geri çağırarak tehdit ediyorlardı. Şunu da belirtelim ki Almanlar Kafkas

İslam Ordusu'nun Bakü'yü ele geçirebileceğine pek inanmıyorlardı, bununla birlikte, askeri operasyonlar sırasında petrol madenlerinin imha edilebileceğinden de rahatsız oluyorlardı. 1918 yılı Temmuz ayı başlarında Almanya'nın İstanbul'daki konsolosunun sunduğu raporda Bolşeviklerin Bakü'yü sağlam biçimde muhafaza ettiği belirtiliyor ve onun alınmasının imkânsız olduğu kaydediliyordu. Bu mülahazalara dayanarak konsolos Sovyet Rusyası'yla "Bakü meselesi"yle ilgili görüşmeler yapılmasını öneriyordu: "Eğer biz Bolşeviklerle anlaşmaya varabilirsek, o zaman Bakü'nün petrol madenleri ve petrol rezervleri tamamen elimize zarar görmeden geçecektir. Eğer bunun aksine olarak, Bolşevikler şehri terk etmeye mecbur kalırlarsa, madenleri yakacaklar ve onda ne biz ne de Türkler petrol rezervlerinden yararlanamayacağız. Onlar olmazlarsa Kafkasya demiryollarının işleyişi çok geçmeden duracaktır."⁵³⁷

1918 yılı Haziran ayında "Merkez devletleri ile Güney Kafkasya Cumhuriyetleri arasında yapılacak konferansa katılmak için" İstanbul'a giden Resulzade Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hacinski'ye gönderdiği 19 Temmuz tarihli mektubunda konferans arifesinde "Bakü meselesi"yle ilgili oluşan uluslararası gerginliği karakterize ederek yazıyordu: "(...) Almanların Bakü'ye saldırıya karşı olmalarının kanıtı şu ki Bakü'ye harp yoluyla gidilirse, Bolşevikler petrol madenlerini ve petrol rezervlerini yakarlar. Oysa, petrol savaşın müttefiklere su gibi gerekir. Buna göre de Almanlar Bakü meselesini başka türlü, barış yoluyla çözmek istiyorlar... Malumunuz olsun ki petrol meselesi Azerbaycan-Almanya meselesinden daha ziyade Türkiye-Almanya meselesidir. Batum Antlaşması'na göre petrol fazlası Türkiye'nindir. Öyle görünüyor ki Türkler petrole vesayet edip Almanları kullanmak istiyorlarmış..."⁵³⁸

Almanya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi Bernsdorf Resulzade'yle görüşmesinde Kafkas İslam Ordusu tarafından Bakü'ye saldırı düzenlendiği takdirde, Bolşeviklerin şehri yıkıp, petrol madenlerini

⁵³⁵ Dokümenti vneşney politiki SSSR, T. 1, s. 381; Z. İbrahimov, *Azerbaycanda sosyalist inqilabının gelebesi uğrunda bolşeviklerin müharizesi*, s. 523; V.İ. Lenin, *Azerbaycan hakkında*, s. 132.

⁵³⁶ Z. İbrahimov, *age*, *Azerbaycanda sosyalist inqilabının gelebesi uğrunda bolşeviklerin müharizesi*, s. 526; Dokümenti po istorii grajdanskoy voynı v SSSR, s. 289-290.

⁵³⁷ G.V. Pipiya, *Politika Germanii v Zakavkazye v 1918 g.*, s. 58-59.

⁵³⁸ ARPII SSA, f. 277, siy 2, iş 7, v. 46; ARDA, f. 894, siy. 10, iş 30, v. 2.

imha edeceğinden rahatsız olduğunu bildiriyordu.⁵³⁹ Şunu da belirtelim ki gerçekten de Lenin petrol rezervlerinin Türklerin eline geçmesine müsaade etmemek için Şaumyan'a talimat vermişti: "Eğer Bakü elden giderse, büyük petrol tesisleri imha edilsin." 23 Haziran 1918'de Şaumyan Lenin'e şöyle yazıyordu: "Eğer Bakü'yü korumak mümkün olmazsa (...) o zaman sizin reçeteyi uyguluyoruz."⁵⁴⁰

Kafkas İslam Ordusu bünyesine bir Alman taburunun dahil edilmesi teklifine ret cevabı verildikten sonra Almanya Rusya'yla görüşmelere özel önem vermeye başladı. Buna paralel olarak Almanya'nın Türkiye'ye yönelik baskıları öyle bir hal aldı ki Enver Paşa artık Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye doğru hareketini açıkça savunamıyordu. Onun tüm yazışmaları Almanların kontrolü altında olduğu için kendi resmi emirlerinde Bakü'ye doğru saldırının durdurulmasını talep ediyordu. Gerçekte ise o, böyle bir tutumdan uzaktı ve Kafkas İslam Ordusu'nun faaliyetleriyle ilgili gerekli talimatları gizli yolla Nuri Paşa'ya iletliyordu. Örneğin, Göyçay savaşlarından sonra Kafkas İslam Ordusu'nu güçlendirmek için Enver Paşa Azerbaycan'a ek ordu birlikleri gönderme emri verdi. Bu emir gizli şekilde ilgili makamlara iletildi. Bu emirde "38. Yaya Alayı, bir dağ topçu taburunu Kazak karayoluyla Nuri Paşa'ya gönderdim" diye bildiriyordu Enver Paşa.⁵⁴¹ Emrin resmi şekilde yayılmış versiyonunda ise Kafkas İslam Ordusu'na yardım edilmeyeceği ve topyekûn Bakü'ye saldırının durdurulması görüşleri ifade edilmişti. 1 Temmuz'da Enver Paşa tarafından imzalanan bu emirde "Size kuvvet göndermek kabil değildir. Göreviniz Bakü üzerine gitmek olmayıp, birliklerinizi toplayarak Bolşeviklerin Gence üzerine saldırısını önlemek olduğunu bir daha tekrar ediyorum" deniliyordu.⁵⁴² Aynı içerikli bir telgraf da Doğu Orduları Grubu Kumandanlığı'na gönderildi. Almanların dik-katinin başka tarafa çekilmesine hizmet eden bu telgrafta da şöyleydi:

"İznim olmadan Nuri Paşa'ya hiçbir kuvvet göndermemenizi, Nuri Paşa için yola çıkarılan birlikleri geri çağırmanızı rica ediyorum. Daha önce bildirildiği üzere Nuri Paşa kuvvetlerini toplu halde bulundurarak yalnızca Bolşeviklerin ilerlemesine engel olmakla yetinmelidir."⁵⁴³

Enver Paşa'nın Doğu Orduları Grubu Kumandanlığı'na gönderdiği başka bir telgrafta da Bakü'ye saldırının durdurulması "gerekliğinden" bahsediliyor: "Bakü üzerine ilerlemenin Bakü'nün petrol kaynaklarının Bolşevikler tarafından tahrip edilmesi tehlikesini doğuracağından genel harp sevk ve idaresi açısından derhal bundan kaçınmak gerekir. Bu nedenle 5. Kafkas tümeninin benim muvafakatim olmadan kesinlikle Bakü yönünde saldırıya geçmemesini emrediyorum."⁵⁴⁴ Ama özel olarak gizli kayıtlarla gönderilen emirlerde ise, Kafkas İslam Ordusu'nun ihtiyaç duyduğu asker, silah ve askeri mühimmatın hemen gönderilmesi, ordunun her türlü hazırlıklarını tamamlayarak Bakü'ye karşı acil saldırıya geçip şehrin Almanların müdahalesine fırsat verilmeden istila edilmesi isteniyordu. Enver Paşa, hatta harekete engel olama teşebbüsü gösterebilecek olan Alman birlikleriyle savaşa girilebileceğini de bildiriyordu.⁵⁴⁵ Almanya'nın baskıları ne kadar güçlü olsa da Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü yönünde hareketini durdurma gücünde değildi. Osmanlı askeri kumandanlığı bir taraftan bu baskıların ortadan kaldırılması için çaba harcıyor, diğer yandan da İslam Ordusu'nun önündeki görevlerin yerine getirilmesi için kuvvetlerin güçlendirilmesiyle uğraşıyordu.

Şunu da belirtmek gerekir ki Bakü'nün alınması perspektifleri gerçekleştikçe Osmanlı hükümeti Azerbaycan'dan daha büyük imtiyazlar almak amacıyla onunla birtakım anlaşmalar imzaladı. 14 Temmuz 1918'de Gence'de Osmanlı Devleti'nin Askeri Demiryolları ve Limanları Genel İdaresi Başkanı İsmail Hakkı Paşa ve Azerbaycan

⁵³⁹ ARPİİ SSA, f. 277, sayı 2, iş 7, v. 46*; ARDA, f. 970, sayı 1, iş 7, v. 52-53.

⁵⁴⁰ Z. İbrahimov, V.İ. *Lenin ve Azerbaycanda sosyalist devrimin gelebeği*, s. 255.

⁵⁴¹ M. Süleymanov, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan*, s. 215.

⁵⁴² M. Süleymanov, age. s. 215.

⁵⁴³ M. Süleymanov, age. s. 215.

⁵⁴⁴ M. Süleymanov, age. s. 215-216; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi. 3. Ordu Harekati*, C. II, s. 563.

⁵⁴⁵ N. Yüceer, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, s. 65.

Cumhuriyeti Ticaret ve Sanayi Bakanı Ağa Aşurov beş maddeden oluşan sözleşme imzaladılar.⁵⁴⁶ Sözleşmenin birinci maddesine göre, Azerbaycan hükümeti demiryollarını ve deniz ulaşımını Bakü sanayi bölgelerinin petrol ve petrol ürünleri ile temini ve tedariki açısından Osmanlı imparator hükümeti karşısında yükümlülük üstleniyordu. İkinci maddeye göre, Bakü ve petrol bölgeleri Azerbaycan hükümetinin emrine verildiği günden itibaren birinci madde yürürlüğe giriyordu. Üçüncü maddeye göre, petrol ve petrol ürünlerinin fiyatı ve teknik şartları Osmanlı Devleti ile Azerbaycan hükümeti arasında 4 Haziran 1918 tarihinde Batum'da imzalanan sözleşmeye uygun olarak özel karma komisyon tarafından işlenip hazırlanacaktı. Dördüncü maddeye göre, Azerbaycan hükümeti tarafından Osmanlı hükümetine verilen yakıt karşılığında Askeri Demiryolları ve Limanları Genel Müdürlüğü imkân dahilinde kısa süre zarfında Azerbaycan hükümetine 500 bin Türk lirası avans verecekti. Beşinci maddede bu sözleşmenin imzalanma yeri ve tarihi gösterilmiş, sözleşmeyi imzalayanların isimleri kaydedilmişti.⁵⁴⁷

14 Temmuz 1918'de bir taraftan İsmail Hakkı Paşa, diğer taraftan Azerbaycan Cumhuriyeti İletişim ve Yollar Bakanı Melikaslanov ve Dışişleri Bakanı Hacinski yedi maddeden oluşan diğer bir sözleşme de imzaladılar.⁵⁴⁸ Sözleşmenin birinci maddesine göre, Azerbaycan yolları 5 yıl süreyle Osmanlı Devleti'nin Askeri Demiryolları ve Limanları Genel Müdürlüğü uhdesine veriliyordu. İkinci maddeye göre, Azerbaycan hükümeti cumhuriyet demiryollarının tüm taşınır ve taşınmaz heyetini, bütün emlakını ve materyallerini Osmanlı Devleti'nin Askeri Demiryolları ve Limanları Genel Müdürlüğü emrine veriyordu. Üçüncü maddeye göre, demiryolları Osmanlı Genel Müdürlüğü tarafından kendi imkânlarıyla teşkil edilen müessese ve görevliler tarafından yönetilecekti. Dördüncü maddeye göre, harçlar kesilirken yıllık gelirin yüzde 75'i Azerbaycan hükümetine verilecekti. Beşinci mad-

deye göre, bu anlaşma Osmanlı hükümeti tarafından imzalandığı ve bu konuda Azerbaycan hükümetinin de bilgi verdiği günden yürürlüğe giriyordu. Altıncı maddeye göre, taşınır heyetin ve diğer malzemelerin kabul ve devredilmesi karma komisyon tarafından kademeli olarak gerçekleştirilecekti. Yedinci maddeye göre, Türk görevlileri Gence'ye gelir gelmez Azerbaycan hükümeti uygun bir komisyon kurmalı ve bu komisyon görev teslimi işlemlerine başlamalıydı.⁵⁴⁹

Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü yönünde ileri hareketini devam ettirmesi Sovyet Rusyası ile Almanya arasında diplomatik görüşmelerin aktifleşmesine neden oldu. 20 Temmuz 1918'de Şamahı'da Bakü HKS'nin Bolşevik-Taşnak birlikleri ağır yenilgiye uğratıldıktan sonra RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin 25 Temmuz'da Almanya'nın Rusya'daki diplomatik temsilcisi Ritzler'e nota verdi. Notada "Brest sözleşmesi koşullarının bozulmasına ve Sovyet hükümetine sadakati sarsılmaz olan Bakü arazisine yönelik Türk saldırısına" Rusya'nın itirazı bildiriliyor ve Almanya'nın bu saldırıyı önlemek için çaba göstermesi rica ediliyordu.⁵⁵⁰ Aynı gün Rusya'nın Almanya'daki Büyükelçisi Joffe'ye aynı içerikli telgraf gönderen Çiçerin "Bakü için oluşan ciddi tehlike"den bahsediyor ve Türk birliklerinin Bakü'ye saldırısını durdurmak için Almanya'nın harekete geçmesini istiyordu.⁵⁵¹ Sovyet Rusyası'nın istekleri Almanya tarafından öğrenildikten sonra Joffe'ye verilen cevaba göre Rusya'nın endişesi yersizdi. Bakü petrolünde çıkarı bulunan Almanya Azerbaycan'da Türk birliklerinin faaliyetleriyle ilgili meseleyi kendi kontrolü altına aldığını ve bu nedenle Türk birliklerinin Bakü'ye doğru ilerlemesinin er-telenebileceğine de teminat verdiğini bildiriyordu.

Osmanlı siyasi çevreleri Almanya'nın Brest sözleşmesinin şartlarından caymadıklarını, Türk askerlerini Azerbaycan'dan geri çekme taleplerine sözde razı olduklarını bildirseler de aslında yukarıda da belirtildiği gibi, Bakü'yü ele geçirmeyi kısa süre zarfında gerçekle-

⁵⁴⁶ ARPIİ SSA, f. 277, siy. 2, bağlama 1, iş 9, v. 25.

⁵⁴⁷ ARPIİ SSA, f. 277, siy. 2, bağlama 1, iş 9, v. 25.

⁵⁴⁸ ARPIİ SSA, f. 277, siy. 2, bağlama 1, iş 9, v. 30.

⁵⁴⁹ ARPIİ SSA, f. 277, siy. 2, bağlama 1, iş 9, v. 30.

⁵⁵⁰ Dokumenti vneşney politiki SSSR T. 1, s. 410.

⁵⁵¹ age. T. 1, s. 410.

tirmeye çalışıyorlardı. Bakü uğruna yapılan savaşları sürekli olarak takip eden Rusya liderleri Temmuz ayı sonlarında yeniden kendi endişelerini Almanya'ya ilettiler. RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin 29 Temmuz'da Joffe'ye gönderdiği telgrafta "Bakü'de Sovyet hâkimiyetini kurtarmanın tek yolu oradaki Türk kuvvetlerinin geri çekilmesidir" diye bildiriyordu.⁵⁵² Bu meseleyle ilgili olarak Joffe Almanya Dışişleri Bakanlığı temsilcisi Herr Busch'la görüştü ve Rusya'nın Bakü'yle ilgili kaygılarını ona iletti. Herr Busch kendinden önceki Dışişleri Bakanı Paul von Hintze'nin de beyan ettiği gibi, bu endişenin abes olduğunu, Sovyet Dışişleri Komiserliğine gelen haberlerin, Türk birliklerinin Bakü'ye doğru ilerlediğinin kesinlikle doğru olmadığını bildirdi. Ona göre, hem İstanbul'dan hem de Tiflis'ten alınan bilgiler Türklerin Almanların taleplerini kabul ettiğini, Türk birliklerinin ileri hareket etmeyeceklerini ve Bakü'ye girmeyeceklerini haber veriyor. Almanlar Joffe'ye, "eğer Sovyet Rusyası'nın dedikleri doğru çıkarsa, Türkler verdikleri sözü tutmazlarsa, o zaman onları buna mecbur edeceklerini" bildirdiler.⁵⁵³

Joffe Berlin'den Moskova'ya gönderdiği 1 Ağustos 1918 tarihli bilgide Almanya Dışişleri Bakanlığında ona söylenenlerin doğruluğunu başka kanallar aracılığıyla da kontrol ettiğini kaydediyordu. O, az önce Alman karargahından dönmüş Almanya'nın Dışişleri Bakanlığı Şube Müdürü İ. Kriege'in İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Kont Bernsdorf'dan aldığı 30 Temmuz tarihli telgrafi kendisine ilettiğini yazıyordu. Bu telgrafta "büyükelçinin Bakü hakkında edindiği bilgilerle ilgili Enver Paşa ve Sadrazam Talat Paşa'dan başka Dışişleri Bakanı Nesimi Bey'le de görüştüğü" ve her üçünün Nuri Paşa'ya Bakü'ye saldırıyı durdurma konusunda kesin bir emir gönderildiğine dair teminat verdikleri teyit ediliyordu.⁵⁵⁴

İstanbul'daki Alman büyükelçisine göre, Türklerin Bakü üzerine saldırıya geçecekleriyle ilgili gelen haberler asılsızdır. Onun Osmanlı

yetkililerine dayanarak verdiği bilgilere göre, bu, yalnızca Nuri Paşa'nın bireysel olarak ve Azerbaycan gönüllüleriyle gerçekleştirmek istediği bir girişim olabilirdi.

Göründüğü gibi, Enver Paşa'nın Bakü'ye saldırı operasyonunu gizli tutma girişimleri Almanları gerçekten de bir süre oyalayabilmişti. Fakat Temmuz sonlarında askeri operasyonların yeniden aktifleşmesi, Türkiye-Azerbaycan birliklerinin Bakü çevresine ulaşması Alman-Rus antlaşmasının gerçekleşmesini daha da hızlandırdı. Türk birliklerinin Azerbaycan'daki başarılı askeri operasyonlarından korkuya kapılan Almanya Genelkurmayı Ağustos başlarında meseleye açık şekilde müdahale etmeye başladı. 4 Ağustos'ta General Ludendorff Enver Paşa'ya "Azerbaycan'da askeri operasyonlar durdurulmazsa, Osmanlı Başkumandanlığı'nda bulunan Alman subayları geri çağrılacaktır" diye yazıyor ve şöyle devam ediyordu: "Türkiye hâkim çevrelerinin barış antlaşması (Brest-Litovsk barışı kastediliyor – V.G.) şartlarına aykırı hareketlerinin Rusya'yla yeni savaş tehlikesi oluşturmaya ben tahammül edemiyorum."⁵⁵⁵ Buna paralel olarak Almanya hükümeti Kafkasya'da bulunan askeri güçlerini de artırıyor. 4 Ağustos 1918'de Enzeli'deki İngiliz birliklerinin bir kısmı Bakü'ye girdikten sonra General Ludendorff'un emriyle Ukrayna'dan Karadeniz aracılığıyla Gürcistan'daki Alman askeri misyonunun başkanı von Kress'in emrine bir süvari ve bir yaya tugayı gönderildi. 20 Ağustos 1918 tarihine kadarki bilgiye göre, Almanya'nın Gürcistan'da 214 subayı ve 5050 askeri vardı.⁵⁵⁶ Almanlar mümkün tüm vasıtalarla Türklerin tek başına Bakü'ye doğru saldırısını durdurmaya çalışıyorlardı.

Bakü'nün yitirilmesiyle bir türlü barışamayan Sovyet Rusyası Almanya'yla paralel olarak Osmanlı Devleti'ne karşı da diplomatik-siyasi baskılarını güçlendirdi. 8 Ağustos 1918'de RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin Moskova'daki Osmanlı Büyükelçisi Galip Ke-

⁵⁵² A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 545.

⁵⁵³ age. s. 545-546.

⁵⁵⁴ age. s. 546.

⁵⁵⁵ T. Swietochowski, *Rus Azerbaycanı*, s. 182.

⁵⁵⁶ M. Gasimov, *Birinci dünya müharibesi illerinde büyük devletlerin Azerbaycan siyaseti*, II h., s. 190, 192.

mali Bey'le görüşerek Bakü'ye Türk saldırısının durdurulmasını talep etti. Bu görüşmede taraflar birbirlerini Brest-Litovsk antlaşmasının şartlarını ihlalle suçladılar. Çiçerin Türk birliklerinin Bakü'ye doğru ilerlediğini büyükelçiye, "Türkiye böyle yapmakla artık Brest-Litovsk antlaşmasının hükümlerini çiğnemiştir ve Rusya topraklarına girmiştir" şeklinde ilettili. Galip Kemali Bey ise, Çiçerin'in dikkatini şöyle bir meseleye yöneltti: "Brest-Litovsk antlaşmasını Türkiye değil, Rusya çiğnemektedir ve muhtemelen Çiçerin'in yaşananlara ilişkin daha fazla bilgisi yok." Türk büyükelçisine göre, Osmanlı birliklerinin Azerbaycan'a girmekte amacı hiç de bu araziye ele geçirmek değil, buradaki Ermeni çeteleriyle mücadele etmek, Azerbaycan ahalisini, burada bulunan Osmanlı tebaasını ve esirlerini bu haydut çetelerinden korumaktır. Türk büyükelçisinin bu iddiası yalnız kısmen doğrudu. Çiçerin'le Türk büyükelçisinin görüşmesi çok soğuk bir şekilde sona erdi.⁵⁵⁷

Galip Kemali Bey'e göre, Rusya'da iç durum çok karışık olduğundan bu şartlar altında sözleşme şartlarını uygulamanın imkânı yoktur. Böyle bir durumda kendisinin Rusya'da kalmasına gerek ve ihtiyaç duymayan Galip Kemali Bey Alman Büyükelçi Mirbach'ın suikast sonucu öldürülmesinden (6 Temmuz 1918) sonra Moskova'da güvenliğinin sağlanmasının zor olduğunu bildirerek 9 Ağustos'ta Moskova'yı terk etti. Böylece, 9 Ağustos 1918'de İstanbul ile Moskova arasında doğrudan diplomatik ilişkiler kesildi. Bundan sonra Sovyet Rusyası Almanya'ya karşı diplomatik baskılarını daha da güçlendirdi.

1918 yılı Ağustos ayı ortalarında Bakü'den Moskova'ya giden bir Bolşeviğin verdiği geniş bilgidен sonra Rusya yönetimi, son günlerde Bakü etrafında görece sessizliğin oluşmasının Türk birliklerinin Bakü üzerine saldırıdan vazgeçmesiyle değil, aksine, kesin saldırıya hazırlık çalışmalarının yapılmasıyla ilgili olduğunu anladı. Çiçerin 18 Ağustos'ta Joffe'ye telgraf çekerek, onu mevcut durumdan haberdar etti. Çiçerin telgrafta "Almanya, Bakü etrafında yaşananlar konu-

sunda ya Sovyet Rusyası'nı kandırıyor ya da muhtemelen, orada cereyan eden olaylardan tamamen habersiz" diyordu. Telgrafta, ayrıca "Bakü etrafında savaşların yaşanmasıyla, Bakü'nün koşulsuz teslim edilmesiyle ilgili Türk komutanları tarafından buradaki yetkililere mektupların gönderildiği" de Joffe'ye iletildi.⁵⁵⁸

19 Ağustos 1918'de RSFSC'nin Berlin'deki Büyükelçisi Joffe Almanya Dışişleri Bakanlığına yeni bir nota verdi. Notada "Almanya hükümetinin teminatlarına aykırı olarak Türk birlikleri bünyesinde Alman eğitimcilerin yer aldığı" iddia ediliyor ve Türklerin başarıları bu eğitimcilerin yardımlarıyla ilişkilendiriliyordu. Sonunda Almanya hükümetinden Bakü'yle ilgili verdiği güvencelere sadık kalması ve Türk ordularının Bakü üzerine saldırısını durdurması talep ediliyordu.⁵⁵⁹ Aynı gün RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin Almanya'nın Moskova Başkonsolosu Hauschild'e nota sundu. Notada Türk ordularının şehrin etrafında savaştığı, 30 Temmuz'da Şevket Paşa'nın şehri teslim etmeye ilişkin çağrılarını yer almıştı. Çiçerin, "Brest Barış Antlaşması'nın uygunsuz biçimde çiğnenmesine, Almanya ve Türkiye hükümetleri tarafından verilmiş sayısız güvence- lere kesin itiraz bildirerek, rica ediyoruz: Siz Almanya hükümetine bir daha bildiriniz ki Bakü'nün Türkler tarafından ele geçirilmesi büyük facia olacak ve büyük miktarda servetin dağılmasına neden olacaktır. Yine de umut ediyoruz ki Almanya hükümeti bu faciyanın yaşanmasına izin vermeyecektir. Özellikle de şuna dikkati çekiyoruz: Bakü petrolü tüm Rusya'nın ekonomisi için büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle Rusya, onun için önemli olan ülkelerle ekonomik ilişkiler kurmaya çalışıyor" diyordu.⁵⁶⁰

Berlin'de ve Moskova'da Rus-Alman görüşmelerinin devam ettiği sırada Bakü HKS'nin cephedeki başarısızlıkları Bakü'de durumu daha da keskinleştirdi. Kriz günlerinde Bakü'nün nasıl savunulacağı, yahut kime teslim edileceği meselesi gündemde duruyordu. Sonuçta

⁵⁵⁸ age. s. 547.

⁵⁵⁹ Dokumenti vnesney politiki SSSR T. 1, s. 430-431.

⁵⁶⁰ age. T. 1, s. 428-429.

⁵⁵⁷ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 547.

İran'da bulunan Çar'ın albayı Lazar Biçerahov'un yardımından faydalanma konusundaki kararı kabul edildi. Albay Biçerahov'un 1500 kişilik grubu Hazar Denizi üzerinden 5 Temmuz 1918'de Elet'e çıkarıldı. 7 Temmuz'da o, Bakü savunma hattının sağ kanat kumandanlığını kabul etti. Fakat cephede durum ağırlaştığından Biçerahov savaştı ve 29 Temmuz'da kendi grubunu cephe hattından çıkarıp kuzeye, Petrovsk istikametine çekildi. Bu oyuna girdiklerinde Biçerahov'un kendisinin de hesapları vardı. O, Taşnakçılarla ve Ermeni Ulusal Konseyi'yle ittifakta Tiflis'i de işgal edip Güney Kafkasya'da askeri diktatörlük kurmayı düşünüyordu.⁵⁶¹ Fakat Biçerahov'un emrindeki askeri güçlerin çok az olması ve savaştan büyük devletlerin Güney Kafkasya'da, özellikle de Azerbaycan'da çıkarlarının çatışması onun bu planının gerçekleşmesine imkân vermiyordu.

Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye saldırısını önlemek için Bolşevikler hatta düşmanları oldukları İngilizlerle de ortak hareket etmeye çalışıyorlardı. Bolşeviklerin Enzeli'deki komitesinin başkanı Çelyabin İngilizlerin Bakü'deki Sovyet hükümetine silah ve araçlarla yardım etmelerini İran'da bulunan Birleşik Krallık askeri misyonunun başkanı Dunsterville'den rica etmişti. Bu yardım karşılığında İngilizlere yağ ve benzin verilecekti. Çelyabin İngiliz ordu ve askeri eğitimcileri aracılığıyla yardım konusunu duymak bile istemiyordu. Elde edilen anlaşmaya göre, Dunsterville Bakü Sovyeti'nden 50 bin pound değerinde benzin aldı, karşılığında Bolşeviklere 10 Ford arabası verecekti. Fakat Bakü'deki Sovyet hükümeti devrildiğinden Bolşeviklerin otomobil alma arzusu gerçekleşmedi.⁵⁶²

Bakü Sovyeti'nin 16 Temmuz 1918'de gerçekleştirilen olağanüstü oturumunda Eser-Menşevik-Taşnak bloku Türk saldırılarını önlemek için İngilizlerin Bakü'ye davet edilmesiyle ilgili kararı kabul etmek istediye de Bolşevikler kararlılıkla bunu reddederek böyle bir karar alınmasına imkân vermediler.

Türkiye-Azerbaycan askeri güçlerinin saldırıları karşısında buna-

lımlı günlerini yaşayan Bakü HKS Sovyet Rusyası'na müracaat edip, askeri kuvvetler gönderilmesini hızlandırmayı rica etti. Sovyet Rusyası kendi askeri durumunun zor olmasına rağmen, Bakü HKS'yi de ihmal etmiyordu, mümkün olduğunca ona askeri yardımlar yapmaya devam ediyordu. Temmuz ayında Petrov'un kumandanlığıyla bir askeri bölük Ukrayna cephesinden alınıp Bakü'ye gönderildi. Bu birlik bir bölük süvariden, bir bölük denizciden ve tophaneden ibaretti. Ayrıca 4 toptan ve 170 kişilik takımdan oluşan bir süvari bataryası ve bir grup denizci de Bakü'ye geldi. Astrahan'dan Bakü'ye 8 yelkenli gemi ile askeri yük getirildi.⁵⁶³ Tüm bunlara rağmen Bakü Sovyeti Kafkas İslam Ordusu'nun saldırılarına karşı koyamadı.

Bakü'de son derece gerginleşmiş siyasi ortamda 25 Temmuz 1918'de Bakü Sovyeti'nin olağanüstü oturumu yapıldı. Oturumda Menşevikler, Eserler ve Taşnaklar Türk ordularının saldırısını önlemek için İngiliz birliklerinin çağrılması konusunu yeniden gündeme getirdiler. Rapor eden Şaumyan İngiliz birliklerinin çağrılması önerisine kesin itiraz etti ve bu konuda Merkezi Sovyet hükümetinden alınmış telgrafın V. Tüm Rusya Sovyetler Kurultayı tarafından onaylanmış metnini okudu. Stalin'in imzaladığı bu telgrafta, "Rusya MİK ve HKS adına ben tüm Bakü Sovyeti'nden, ordu ve donanmadan tüm Rusya emekçi ve köylülerinin iradesine tamamen tabi olmayı talep ediyorum. V. Sovyetler Kurultayı'nın kararına dayanarak ben Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'nden mutlaka bağımsız uluslararası siyaset yürütmeyi ve yabancı sermaye ajanlarına karşı kararlı biçimde mücadeleyi, hatta ilgili komisyonların üyelerini hapsedmekten çekinilmemesini talep ediyorum" denildi.⁵⁶⁴ Buna rağmen, Eser-Menşevik-Taşnak bloku tarafından Şaumyan başta olmak üzere Bakü HKS'nin politikası sert biçimde eleştirildi ve Şaumyan'ın teklifi reddedildi. Sonuçta Bolşeviklerin keskin itirazlarına rağmen, İngiliz birliklerinin Bakü'ye davet edilmesi ve Sovyet'te temsil edilen tüm partilerin temsilcilerinin katılımıyla şehirde yeni koalisyon hüküme-

⁵⁶¹ C. Hesenov, *Azerbaycan beynelhalk münasibetler sisteminde*, s. 110, 111.

⁵⁶² L. Dunsterville, *Britanskiy imperializm v Bakü i Persii*, s. 148-149.

⁵⁶³ *Azerbaycan tarihi*, 3 ciltte. III c., I h., s. 161-162.

⁵⁶⁴ S. Şaumyan, *Seçilmiş eserleri*, II c., s. 412-413.

tinin teşkili hususunda Eser-Menşevik-Taşnak blokunun kararı oy çokluğuyla (236'ya karşı 259 oyla) kabul edildi.⁵⁶⁵ Böylece Bolşevikler Bakü'deki hâkimiyetten el çekmek zorunda kaldılar. 26 Temmuz'da Şaumyan Moskova'ya Lenin'e gönderdiği telgrafta Bakü Meclisi'nde kabul edilen karara ilişkin bilgi veriyor ve "Bakü'ye Rusya'dan kurtulmak için" pek yakında ordu birliklerinin gönderilmesini talep ediyordu. Lenin Şaumyan'ın telgrafına gönderdiği cevapta "Ordu göndermek için önlemler alacağız, fakat kesin vaatte bulunamıyoruz" diye yazıyordu.⁵⁶⁶

30 Temmuz 1918'de Bakü Komünü ordusu Genelkurmay Başkanı Taşnak Avetisov, Şaumyan'a "Ordu artık karşı koyamıyor; beyaz bayrak kaldırıp Türklerle görüşme yapmak gerekiyor" diye bildirdi. İngilizlerle gizli görüşmeler yapan Taşnaklar durumun umutsuz olduğunu görüp şehirdeki İsveç Konsülü aracılığıyla Türk ordusunun karargâhına barış temsilcisi göndermeye karar verdiler. İsveç ve Danimarka konsoloları aracılık misyonunu kabul etseler de 31 Temmuz'da durum değişti ve görüşmeler yapılamadı.⁵⁶⁷ 30 Temmuz'da Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'ne gelen Ermeni Ulusal Konseyi yöneticileri Bolşeviklerden hâkimiyeti devretmeyi talep ettiler. Ertesi gün Bolşevikler son kez girişimde bulundular. İngilizlerin davet edilmesine karşı Bolşeviklerin kararı 10 bin kişinin katıldığı mitingde toplam iki oy aldı.⁵⁶⁸ Böylece, 31 Temmuz 1918'de Bakü HKS kendi yetkilerinden vazgeçmek zorunda kaldı.

Bakü'de hâkimiyet sağcı Eser-Menşevik-Taşnak blokunun eline geçti ve bu blok 1 Ağustos'ta İngiliz konsolosu Douglas McDonnell'in aktif katılımıyla "Sentrokaspi ve Sovyetin Geçici İcra Komitesi Yönetim Kurulu Diktatörlüğü" adlı gerici hükümet teşkil edildi. Yeni hükümet Lenin rejimine karşı konulan demokratik Rusya hu-

susunda kendi bağlılığını beyan etti.⁵⁶⁹ Eser ve Taşnak partilerinin Bakü'nün Hıristiyan nüfusuna müracaatı ilan edildi. Müracaatta "Siz Türklere karşı yalnız değilsiniz. Pek yakında müttefiklerden pek çok yardım alacaksınız" deniliyordu.⁵⁷⁰ Aynı gün Sentrokaspi Diktatörlüğü'nün olağanüstü oturumu yapıldı ve ne pahasına olursa olsun Bakü'nün Rusya için korunması hakkında karar kabul edildi.

Bolşeviklerin geceleyin Bakü'den kaçma planı başarısızlıkla sonuçlandı. Sentrokaspi Diktatörlüğü'nün gemileri onları geri dönmeye zorladı. Fakat kıyıya çıktığında Bolşeviklerin silahlı kuvvetleri çok olduğundan Sentrokaspiciler onları silahsızlandırmaya kalkışmadılar. Aynı zamanda bu grup şehre de bırakılmadı ve liman yakınlarında durduruldu. Bu sırada Kafkas İslam Ordusu Bakü'yü kurtarmak için saldırı operasyonlarına başladı. 2-3 Ağustos'ta Türkiye-Azerbaycan birlikleri birkaç yönden şehre girdi. Durum gerginleştiğinde birbirlerine karşı düşmanca tavır sergileyen, limanda kuşatma altında tutulan Bolşevikler ve Sentrokaspiciler ortak düşman olarak gördükleri Türk birliklerine karşı birlikte savaştılar. Şaumyan'ın talimatıyla bir zamanlar Rusya'dan Bolşeviklerin yardımına gelmiş Petrov kendi grubuyla Kurt Ağzı yönünde Türk ordusuna karşı savaşa girdi. Bolşeviklerin ve Sentrokaspicilerin ortak direnişi sonucunda Kafkas İslam Ordusu o günlerde Bakü'ye giremedi. Sentrokaspi hükümeti adına Taşnak Arakelyan Bolşevik Petrov'a yaptığı hizmetten dolayı teşekkür etti.⁵⁷¹

Rusya Bakü'deki Sovyet hâkimiyetini "kurtarmak" için elinden geleni esirgemiyor, kendi durumunun ağır olmasına rağmen, Bakü'ye askeri kuvvet göndermeye devam ediyordu. 12 Ağustos 1918'de Lenin Saratov ve Saritsın askeri komiserlerine gönderdiği telgrafta, "Lenin adına alay Bakü'ye gidiyor. Hızla ilerlemesi için acil önlemler alın. Her türlü gecikmeden dolayı ciddi sorumluluk taşıyacaksınız.

⁵⁶⁵ Sur. Şaumyan, *Bakinskaya Kommuna*, Baku, Krasny Vostok, 1927, s. 50.

⁵⁶⁶ V.İ. Lenin, *Azerbaycan hakkında*, s. 138.

⁵⁶⁷ S. Yusifzade, "Birinci dünya müharibesinin sonunda ingilis işğali ve Bakının azad edilmesi" // *Tarih ve onun problemleri*, 1999, № 2, s. 118.

⁵⁶⁸ Sur. Şaumyan, *Bakinskaya Kommuna*, s. 51.

⁵⁶⁹ T. Swietochowski, *Rus Azerbaycanı*, s. 186.

⁵⁷⁰ *Bulleten Tsentrokaspiya*, 3 Avgust 1918.

⁵⁷¹ S. Yusifzade, "Birinci dünya müharibesinin sonunda ingilis işğali ve Bakının azad edilmesi", s. 118.

Onun ne zaman gelip gideceğine ilişkin Halk Askeri Komiserliği'nin operasyonel şubesine acilen haber verin," diye yazıyordu.⁵⁷² Fakat bu alay ile diğer savaşı birlikler ve askeri malzeme Bakü'ye götürülürken Astrahan'daki Bolşevik karşıtı ayaklanmaların bastırılması konusunda geç kalındığından Bakü komiserlerinin yardımına ulaşamadı. Anlaşıldı ki mevcut ortamda en yakın zamanda Sovyet Rusya'sından fiili yardımın sağlanması ve Bakü'de Sovyet hâkimiyetinin yeniden kurulması imkânsızdır.

İngilizlerin Bakü'ye davet edilmesinden sonra, 12 Ağustos 1918'de Şaumyan, Petrov, Poluhin ve Caparidze Bakü'nün "müdahaleciler tarafından işgali" tehlikesiyle ilgili yaptıkları açıklamada "Rusya Sovyet hâkimiyetinin siyasi ve askeri temsilcileri şu andan itibaren Bakü'de kalamazlar, onlar Bakü'yü terk etmek zorundalar" diye bildirdiler.⁵⁷³ Bakü komiserleri Sovyet ordu birlikleriyle 14 Ağustos'ta 17 gemiye binerek Hazar Denizinden Astrahan'a doğru yola çıktılar. Fakat bu gemiler Sentrokaspi Diktatörlüğü'nün nöbetçi gemileri tarafından Nargin Adası'nda durdurulup tüm gemidekiler hapsedilerek şehir hapisanesine atıldılar.

Bakü HKS çöktükten sonra oluşan Sentrokaspi hükümetinin ilk adımı Enzeli'de bulunmakta olan İngiliz ordusunu Bakü'ye davet etmek oldu. Sentrokaspi hükümeti Bolşevikleri ve şehirde bulunan az sayıda Alman'ı hapsedip yardım için İngiliz kuvvetlerine müracaat etti. 4 Ağustos'ta Albay Stocks başkanlığındaki 240 kişilik⁵⁷⁴ ilk İngiliz birliği Bakü'ye geldi. Bir süre sonra, 9-17 Ağustos arası üç tabur, bir sahra topçu bataryası ve birkaç zırhlı araçtan oluşan İngiliz askeri kuvvetleri Bakü'ye girdi. Onların sayısı binden biraz fazlaydı. 17 Ağustos'ta Dunsterville Bakü'ye girdiğinde Türklerin saldırısından aşırı korkuya kapılan Ermeniler onu büyük sevinçle karşıladılar.⁵⁷⁵ Fakat Birleşik Krallık'tan gelen yardımın şaşırtacak derecede

az olması şehrin Hıristiyan nüfusunu hiddetlendirdi. Oysa Bakü'ye yardıma gelen İngiliz ordusunun sayısının 20 bin olduğu yönünde propaganda yapılıyordu.⁵⁷⁶

Mehdizade Dunsterville'in seferini Bakü petrolü uğruna giden uluslararası mücadeleyle ilişkilendiriyordu: "Dunsterville'in ekibinde bulunan İngiliz askerleri 40 araçla hareket ederek çok büyük hızla Enzeli'ye geldiler ve oradan Bakü petrol madenlerini işgal ettiler... Bu işgalin anlamı incelediğimiz konu açısından şuydu: İngiliz aslanı aceleyle geliyordu. Bakü petrol ocaklarına konmak isteyen Alman kartalına yol vermek istemiyordu."⁵⁷⁷

Birleşik Krallık Başbakanı David Lloyd George şöyle yazıyordu: "Eğer Almanlar Bakü'ye girselerdi ve bu bölgenin tükenmez petrol rezervlerini ele geçirselerdi, savaş sonsuza dek devam edecekti."⁵⁷⁸ Bakü petrolünün Almanların eline geçmesini istemeyen İngilizler Azerbaycan'ı ele geçirmek için gizli diplomasi yoluyla Almanya'ya karşı Türkiye'yle de görüşmeler yapıyordu.⁵⁷⁹ Türkiye Güney Kafkasya'yı İngiltere'nin etki alanı olarak kabul etmesi halinde, İngiltere Mezopotamya ve Filistin'in Türklerin denetiminde kalacağına dair teminat veriyordu. Fakat bu görüşmeler başarıyla sonuçlanmadı.

İngiliz orduları Bakü'ye çıkarıldıktan sonra Türk askeri kumandanlığı şehre Almanlarla ortaklaşa saldırı gerçekleştirmeyi düşünmeye başladı. Bunun nedeni bir yandan Almanya'nın Türklerin Bakü uğruna yaptıkları askeri operasyonları desteklememesi ve buna karşı çıkmasıydı, diğer yandan ise Bakü'ye büyük miktarda İngiliz birliğinin gelmesi hakkında yayılan ve Osmanlı askeri kumandanlığına da ulaşan bilgilerdi. 17 Ağustos 1918'de Enver Paşa General Ludendorff'a müracaat edip, Bakü'ye ortak saldırı gerçekleştirmeyi önerdi.⁵⁸⁰ Fakat bu dönemde Bakü'yle ilgili Berlin'de yapılan Alman-

⁵⁷² V.İ. Lenin, *Azerbaycan hakkında*, s. 146.

⁵⁷³ Z. İbrahimov, *Azerbaycanda sosyalist inqilabının gelebesi uğruna bolşeviklerin mübarizesi*, s. 601-602.

⁵⁷⁴ ARPİİ SSA, f. 275, s. 2, iş 20, v. 20.

⁵⁷⁵ ARPİİ SSA, f. 275, s. 2, iş 128, v. 2-3.

⁵⁷⁶ Bulletin Tsentrokaspiya, 6 August 1918.

⁵⁷⁷ M. Mehdizade, *Beynelmilel siyasetde petrol*, s. 10-11.

⁵⁷⁸ L. Djorj, *Pravda o mirnikh dogovorakh*, T. 1, s. 275.

⁵⁷⁹ BOA, HR. SYS, D. 2434, G. 63; E.F. Luşuveyt, *Turtsiya v godı pervoy mirovoy voyını*, s. 232.

⁵⁸⁰ G. Jaschke, *Der Turanismus der Jungturken*, s. 49; W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der*

Rus görüşmeleri yoğunlaştığından ve bu konuda artık anlaşma sağlandığından Alman askeri kumandanlığı Enver Paşa'nın teklifine cevap vermek için acele etmiyordu. Buna karşılık, büyük miktarda İngiliz birliğinin Bakü'ye gelmesi hakkında yayılan bilgilerin doğru olmadığını netleştiren Osmanlı askeri kumandanlığı da Almanya'nın vereceği cevabı beklemeden Kafkas İslam Ordusu'na şehri kurtarmak için son askeri operasyonlara başlama emrini verdi.

1918 yılı Ağustos ayında anlaşıldı ki İngilizlerin bu kuvveti ile Bakü'yü Türk saldırılarından korumak mümkün değildir. Hatta bundan İngiliz ordusunun yüksek komuta çevrelerinde de emin olmuşlardı. Şöyle ki Askeri Bakanlığın Dunsterville'in adına gönderdiği 6 Temmuz 1918 tarihli telgrafına göre talimat verilmişti ki eğer Türklerin Bakü'yü ele geçirme tehlikesi oluşursa, o zaman petrol boru hattını, petrol stoklarını ve petrol ekipmanlarını imha etmeli, yalnızca petrol kuyularına dokunulmamalıdır, çünkü burada İngiliz petrol şirketlerinin uzun vadeli çıkarları bulunmaktadır.⁵⁸¹

Sentrokaspi Diktatörlüğü ile İngilizler arasındaki ilişkiler çok önceden karşılıklı suçlama ve güvensizlik temelinde kurulmuştu. Sentrokaspiciler İngiliz yardımının azlığı nedeniyle hayal kırıklığına uğrayıp bundan yakınıyor, İngilizler ise bahaneyi ordudaki disiplinsizlikte ve yerli askerlerin zayıflığında arıyorlardı. Bakü'yü elde tutmak için gerçekten de hiçbir imkânın olmadığını gören Dunsterville İngiliz askerlerini 1 Eylül'den itibaren şehirden çıkarmayı kararlaştırdı. Fakat Sentrokaspi hükümeti limanı terk edecek her bir gemiye ateş açmakla tehdit etti. Çaresiz kalan Dunsterville Bakü'ye Türklerin son saldırısını beklemekten başka çıkış yolu bulamadığını itiraf etmek zorunda kaldı.⁵⁸²

Dunsterville 31 Ağustos'ta Sentrokaspi yöneticilerine gönderdiği mektupta, şehrin savunmasının uzatılması, zamanı ve insanların ha-

Mittelmächte, T. II, p. 254-255.

⁵⁸¹ N. Eliyev, Antantanın, Üçler İttifakı ülkelerinin ve Sovet Rusiyasının Hazar bölgesinde geostrateji regabeti ve Azerbaycan // *Tarih ve onun problemleri*, 2003, № 2, s. 75.

⁵⁸² T. Swietochowski, *Rus Azerbaycanı*, s. 187.

yatını boşuna harcamak demektir” diyordu. Onun vardığı kanaate göre, bu durumda dünyada hiçbir kuvvet Bakü'yü Türklerden kurtaramazdı.⁵⁸³

Kafkas İslam Ordusu'nun, yaptığı başarılı askeri operasyonlarla 1918 yılı Ağustos ayında Bakü sınırına varması Berlin'de yapılan Alman-Rus görüşmelerinin yoğunlaşmasına neden oldu. Dağılmış Rus ekonomisini kurtarmak için Petrol Bakü'sünü Türklerin saldırılarından koruyup kendi kontrolünde tutmak Sovyet Rusyası için ne kadar büyük önem arz ediyorduyorsa, Almanya için de devam eden savaşın ihtiyaçlarını karşılamak için Bakü petrolünden yararlanmak aynı önemi haizdi. Almanya hükümeti ve yüksek askeri kumandanlığı temsilcilerinin 23 Temmuz 1918'de Spa şehrinde yapılan ortak istişare toplantısında petrol meselesi ciddi şekilde müzakere edildi. Orduda petrole duyulan gereksinimden bahseden General Ludendorff, “Savaşmak için acilen Bakü'den petrol almamız gerekiyor...” açıklamasını yaptı.⁵⁸⁴ Almanya'nın Askeri Deniz Bakanı Yardımcısı Koramiral Hebbinghaus da konuşmasında özellikle şunu kaydetti: “Sualtı savaşı petrole bağlıdır. Durum çok ağırdır. Denizaltıların ve hava kuvvetlerinin petrol ihtiyacı sürekli artıyor. Bizim kayıtsız şartsız Bakü'den petrol almamız gerekir.”⁵⁸⁵ Bu toplantıda kabul edilen nihai belgede ise şöyle deniliyordu:

*(...) Türklerin Bakü'ye doğru ilerlemesini önlemek gerekir. Bakü'nün petrol rezervlerinin işletilmesi bizim için hayati önemi haiz meseledir. Bu nedenle Rus hükümeti ile Bakü hususunda anlaşmaya varılmalı, Bakü'nün onlarda kalmasına garanti verme zarureti doğduğu takdirde ise Bakü'ye Alman birlikleri gönderilmelidir. Majesteleri Kayzer bunun hızlandırılmasını emrediyor.*⁵⁸⁶

⁵⁸³ L. Dunsterville, *Britanskiy imperializm v Baku i Persiy*, s. 235-236.

⁵⁸⁴ Sovetsko-germanskiye otnoşeniya ot peregovorov v Brest-Litovske do podpisaniya Rapalsskogo dogovora, Sbornik dokumentov, red. Kollegiya, S. Demberg i dr. T. 1. 1917-1918 g. Moskva, Politizdat, 1968., s. 572.

⁵⁸⁵ age. c. 573.

⁵⁸⁶ age. c. 577.

Almanya'nın hâkim çevrelerinde, özellikle de Alman askeri kumandanlığı ile Dışişleri Bakanlığı arasında Bakü meselesine yaklaşımda birtakım görüş ayrılıkları vardı. Fakat 14 Ağustos 1918'de General Erich Ludendorff ile Dışişleri Bakanı Paul von Hintze Spa'da bir araya gelerek Bakü konusunda ortak anlaşmaya vardılar. Bu anlaşmaya göre:

1. Bakü Rusya'nın kontrolünde kalacaktı;

2. Mevcut tüm vasıtalarla İstanbul'a kömür ve diğer malların gönderilmesi durdurulacak ve Tiflis üzerinden Bakü'ye giden demiryolları Türklere kapatılacak, böylece Osmanlı Devleti'nin Bakü'ye girmesi önlenecekti;

3. Rusya ile Almanya'nın Bakü petrolünden yararlanmasını sağlayacak bir antlaşmanın imzalanması için çalışılacaktı.⁵⁸⁷

Şunu da belirtelim ki Ludendorff bundan bir süre önce "Bakü'nün Rusya, Almanya ve Osmanlı Devleti'nin ortak kontrolüne verilmesi"ni önermişti. Ama onun bu teklifi Berlin'de Brest-Litovsk Antlaşması'na ek olarak hazırlanmakta olan Alman-Rus antlaşmasına aykırı olduğu için Hintze tarafından kabul edilmemişti.⁵⁸⁸

Bakü petrolüyle ilgili Berlin'de yapılan Alman-Rus görüşmelerinde anlaşma sağlansa da ve artık 10 Ağustos 1918'de aynı ayın 27'sinde imzalanacak ek sözleşmenin tasarısı hazırlansa da⁵⁸⁹ Almanlar doğal olarak Osmanlı Devleti'ne bu konuda herhangi bir bilgi vermemişlerdi. Fakat 14 Ağustos'ta da Osmanlı Devleti'nin Berlin'deki Askeri Ataşesi Joffe'yle yaptığı müzakereler hakkında Enver Paşa'ya bilgi veriyor ve "Rus büyükelçisinin bildirdiğine göre, Almanlar Türklerin Bakü'ye girmelerine kesinlikle imkân vermeyeceklerine dair Ruslara yazılı teminat vermişler" diye kaydediyordu.⁵⁹⁰

Bu arada Enver Paşa Almanya'nın Bakü meselesindeki tutumuyla

ilgili Kafkas İslam Ordusu kumandanı Nuri Paşa'ya bilgi veriyordu. Nuri Paşa'ya gönderdiği 10 Ağustos 1918 tarihli telgrafta şöyle yazıyordu: "Kafkasya'nın durumu hakkında Almanya hükümetiyle aramızda cereyan eden müzakerat kesin sonuca vasil olamadı. Almanlar Brest-Litovsk antlaşmasının muhafazasını, Rus hükümetiyle oluşan barışın ihlaline meydan verilmemesini ileri sürüyorlar. Bununla birlikte, Azerbaycan'ı bir hükümet-i İslamiye olarak tanıyoruz ve nihayet bu hükümetin bizimle olan derece-i irtibatını tayin ederiz. Almanlar Bakü şehrini Azerbaycanlılara bırakmak taahhüdü altına girmek istemezlerse de teşekkül edecek Azerbaycan hükümetinin Bakü'süz yaşayamayacağını iddia ve bu noktada ısrar ediyoruz. Bununla beraber Almanlara bazı ekonomik tavizler verilmesine karşı değiliz ve Ukrayna meselesinde yapılan ittifak şeklinde Kafkasya için de bir ittifak akdinin Ukrayna'da uygulamasına başlanıldığında Kafkasya'da uygulayacağız..."⁵⁹¹

31 Temmuz 1918'de Bolşevikler Bakü'de hâkimiyetten uzaklaştırılmışlardı ve onların yerine İngiliz eğilimli Sentrokaspi Diktatörlüğü iktidara gelmişti. Bu dönemde Berlin'de Bakü'yle ilgili Alman-Rus görüşmelerinin yapılmasına rağmen, Moskova hükümeti, Almanları olumsuz etkileyecek diye, Bakü'deki uğursuzluklarını Almanya'dan gizlemeye çalışıyordu. Almanlar Bakü'deki Bolşevik hükümetinin düşmesinden yalnız iki hafta sonra bu olaylardan haberdar olabilmişlerdi. Ama Bolşevikler bu dönemde de Türklerin Brest-Litovsk antlaşmasına ek olarak hazırlanmakta olan gizli Alman-Rus anlaşmasının on dördüncü maddesinde (Bu konudan ileride ayrıntılı olarak bahsedilecektir.) öngörülen demarkasyon hattının gerisine çekilmesini Almanlardan ısrarla talep ediyorlardı. Almanlar Bolşeviklerin bu ısrarlı taleplerine cevap verilmediği takdirde, Ruslardan elde ettikleri büyük ödün ve imtiyazların tehlikeye düşebileceğinden endişe duyuyorlardı ve bu nedenle Almanya'nın Dışişleri Bakanı Hintze "Bakü'nün alınması için ortak Türk-Alman askeri

⁵⁸⁷ W. Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918*, p. 200; W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte*, T. II, p. 103.

⁵⁸⁸ W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte*, T. II, p. 102.

⁵⁸⁹ W. Bihl, *age*. T. II, p. 101.

⁵⁹⁰ Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, K. IV, s. 227.

⁵⁹¹ Y.H. Bayur, *age*. C. III, K. IV, s. 225-226.

operasyonlarının yapılması" fikrini ortaya attı.⁵⁹² Diğer yandan da Ağustos ayı sonlarına doğru Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü alabilme ihtimali ciddileştiğinden Alman siyasi ve askeri çevrelerinde "ortak Türk-Alman askeri operasyonları" fikri yeniden gündeme gelmişti. General Ludendorff Almanya Dışişleri Bakanlığından "İngilizlerin Bakü'den çıkarılması amacıyla" ortak Türk-Alman askeri operasyonunun yapılması için Rusya'nın rızasını almayı talep ediyordu. Bu nedenle, Hintze 20 Ağustos'ta Joffe'yle yaptığı müzakerelerde İngilizlerin Türk ve Alman ortak orduları tarafından Bakü'den çıkarılması için Rusya'nın rızasını almaya çalışıyordu. Fakat Joffe kesin olarak Türklerin Bakü operasyonuna katılımına karşı çıktı ve bildirdi ki bu, hazırlanmakta olan ek Alman-Rus sözleşmesine aykırıdır.⁵⁹³ Bu durumda sonraki müzakerede Hintze yeni bir imtiyaz önerisinde bulundu. Bu öneriye göre, İngilizlerin Bakü'den çıkarılması için ortak Türk-Alman askeri operasyonu yapılacak, ama Bakü'ye yalnızca Alman orduları girecek, Türk orduları ise şehrin dışında kalacaktı. Bununla beraber, Almanlar Türk ordularının Brest sözleşmesine ek olarak hazırlanmakta olan Alman-Rus anlaşmasının on dördüncü maddesinde öngörülen demarkasyon hattının gerisine çekilmesi için de çalışacaklardı. Bakü Rus sivil yönetimi altında kalacaktı.⁵⁹⁴ Yalnız Alman orduları tarafından Bakü'nün alınmasına onay veren Joffe, "Alman işgalinde olan Bakü'de Bolşevikler iktidarda olmalı ve İngiliz tehlikesi buradan uzaklaştırıldıktan sonra Almanlar şehri tahliye etmeli" dedi. Joffe'nin bu isteğini kabul eden Hintze önceki müzakerelerde kendisi tarafından da ileri sürülen Ludendorff'un yukarıda belirttiğimiz talebini (Türk-Alman ortak orduları tarafından Bakü'nün alınması) reddetti ve kendi fikrini şöyle temellendirdi: "Bu talep hazırlanmakta olan Alman-Rus ek sözleşmesini ihlal edecektir. Hintze, ayrıca şunu da beyan etti ki eğer Ludendorff kendi talebinde ısrar ederse, istifa etmesi gerekecektir."⁵⁹⁵ Hintze'nin bu talebinden

sonra Ludendorff da Rusya'yla imzalanacak ek anlaşmayı desteklediğini bildirdi ve 22 Ağustos'ta İstanbul'da bulunan General Hans von Seeckt'e telgraf çekerek Osmanlı ordusunun belirtilen ek sözleşmenin on dördüncü maddesinde öngörülen demarkasyon hattını geçmemesi için Enver Paşa'ya baskı yapmasını istedi ve aynı zamanda, Tiflis'te bulunan von Kress'e Bakü'yü almak için Kafkasya'da bulunan tüm Alman birliklerinin hazır duruma getirilmesi emrini verdi.⁵⁹⁶ Böylece, Hintze'den sonra Ludendorff da Osmanlı Devleti'ne karşı Bolşevik kartının kullanılması ve Almanya'nın Bakü'deki çıkarlarının Rusya vasıtasıyla korunabileceği kanaatine vardı.

22 Ağustos 1918'de Hintze "Eğer Türkler kendi ordularını Bakü çevresinden geri çekerlerse ve petrol madenleri zarar görmeyecekse, o halde onlar da Bakü petrolünden pay alacaklar" diye bildiriyordu.⁵⁹⁷ Ludendorff da Enver Paşa'ya gönderdiği telgraflarında Türk ordularının Bakü'ye saldırısını durdurmaya çalışıyor ve karşılığında petrol vaat ediyordu.⁵⁹⁸ Tüm bunların, büyük planları olan Enver Paşa tarafından kabul edilmesi mümkün değildi ve o, kendi tutumunu artık açıkça ortaya koymaktan da kaçınılmıyordu.

Bu dönemde Bakü'yle ilgili Almanya'yı rahatsız eden başlıca mesele İngiliz birliklerinin şehirden çıkarılması meselesiydi. Almanlar 1918 yılı Ağustos ayı sonlarına doğru Sovyet Rusyası'nın Bakü'ye Türk saldırısını durdurmaya ilişkin taleplerini önce Moskova hükümetinin İngilizleri Bakü'den çıkarması şartıyla kabul ediyorlardı. Bunu Lenin'in 23 Ağustos'ta Taşkent'e, Fyodor İvanoviç Kolesov'a çektiği telgraf da onaylamaktadır: "(...) İngilizler Bakü'ye girmişler ve orada durum istikrarsızdır. Bizim İngilizleri oradan kovmamız şartıyla, Almanlar Bakü'ye saldırmamaya dair teminat vermeye razı olmuşlardır..."⁵⁹⁹ Fakat bir süre sonra anlaşıldı ki mevcut durumda

Mittelmächte, T. II, p. 102.

⁵⁹⁶ W. Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918*, p. 201-202.

⁵⁹⁷ W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte*, T. II, p. 106.

⁵⁹⁸ W. Bihl, age. T. II, p. 105.

⁵⁹⁹ Z. İbrahimov, *Azerbaycanda sosyalist ingilabunun gelebesi uğrunda bolşeviklerin mü-*

⁵⁹² W. Zürrer, *Kaukasien 1918-1921*, p. 107-108; W. Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918*, p. 202.

⁵⁹³ W. Baumgart, age. p. 201.

⁵⁹⁴ W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte*, T. II, p. 105; W. Baumgart, age. p. 201.

⁵⁹⁵ W. Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918*, p. 201; W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der*

Sovyet Rusyası'nın İngilizleri Bakü'den çıkarması mümkün değildir. Bu durumda Almanlar Türk-Alman birliklerinin ortak operasyonu ile İngilizleri Bakü'den çıkarma önerisinde bulunup, Türklerin şehre girmeyeceklerine dair söz verdilerse de Sovyet Rusyası kararlılıkla Türklerin bu operasyona katılımına karşı çıktı. Son anda varılan anlaşmaya göre, Almanlar Bakü'yü İngilizlerden alıp Rus idaresine veremeyi taahhüt ettiler.

Nihayet, 1918 yılı Haziran ayından başlayarak Berlin'de devam eden Alman-Rus görüşmeleri 27 Ağustos'ta Almanya ile Sovyet Rusyası arasında Brest sözleşmesine ek anlaşmanın imzalanmasıyla sonuçlandı.⁶⁰⁰ Birçok yazar 27 Ağustos sözleşmesini Bakü hususunda anlaşma olarak adlandırıyorlar. Fakat bu, Almanya ile Rusya arasındaki ilişkilerin büyük bir karmaşasına ilişkindi. Sekiz bölümden ve 17 maddeden oluşan sözleşmenin altıncı faslı Kafkasya'ya ilişkindi. Sözleşmenin dördüncü maddesine göre, Almanya Rusya devleti ve onun ayrı ayrı vilayetleri arasındaki ilişkilere karışmayacak ve bu nedenle de o, bu vilayetlerde bağımsız devlet kurumlarının teşkilini ne destekleyecek ne de bunun için çalışacaktı. On üçüncü maddeye göre, Rusya, Almanya'nın Gürcistan'ı bağımsız bir devlet olarak tanımamasını kabul ediyordu. Antlaşmanın on dördüncü maddesi ise doğrudan Azerbaycan'a ilişkindi. Burada şöyle deniliyordu:

Almanya Kafkasya'da Gürcistan'ın sınırları dışında gerçekleşen askeri operasyonlarda herhangi üçüncü bir devleti desteklemeyecektir. O, Kafkasya'da üçüncü devletin askeri kuvvetleri Kür Nehri'nin ağzından Petropavlovsk köyüne kadar, Şamahı kazasının sınırları boyunca Eğrioba köyüne kadar, Bakü, Şamahı ve Guba kazalarının sınırları boyunca Bakü kazasının kuzey sınırlarında denize kadar olan arazilere geçmesin. Rusya da Bakü vilayetinde petrol ve petrol ürünlerinin üretilmesini tüm imkânları dahilinde artıracaktır, her ay üretilen petrolün dörtte bir kısmını, fakat yakın bir zamanda

barizesi, s. 603-604; V.İ. Lenin, *Azerbaycan hakkında*, s. 147.

⁶⁰⁰ Dokumentü vneşney politiki SSSR, T. 1, s. 437-445.

*kararlaştırılacak belirli miktardan az olmamak kaydıyla Almanya'ya verecektir.*⁶⁰¹

Anlaşmayı Rusya tarafından Berlin'deki Rus Büyükelçisi Adolf Joffe, Almanya tarafından ise Dışişleri Bakanlığının stats-sekreteri, imparatorun gizli müsteşarı, emekli kontramiral Paul von Hintze ve Dışişleri Bakanlığında reis, imparatorun gizli müsteşarı Johannes Kriege imzaladılar. Anlaşmanın Kafkasya'ya ilişkin kısmı öncelikle, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü hedef almıştı. Kendi müttefiklerinden gizli olarak Sovyet Rusyası'yla anlaşmaya varan Almanya Avusturya-Macaristan'ın çıkarlarını dikkate almamış, Osmanlı İmparatorluğu'na ise aslında ihanet etmişti. Anlaşmada adı geçmeyen bu üçüncü devlet Türkiye'yi ki o, belirlenmiş demarkasyon hattını Azerbaycan askeri birlikleriyle birlikte artık geçmişti.⁶⁰²

Brest sözleşmesine ek olarak 27 Ağustos tarihli Alman-Rus anlaşmasının imzalanması Rusya'nın çıkarlarına cevap verdiği için Rus diplomasisi tarafından yüksek değerlendirildi. Çiçerin 2 Eylül 1918'de Rusya Merkez İcra Komitesi toplantısında bu anlaşmayı karakterize ederek, "Anlaşma bize büyük imkânlar, özellikle topraklarımızın kurtarılması için geniş olanaklar açmıştır ve bu anlaşmalar durumumuzu hayli iyileştirecektir" diyordu. Çiçerin "Kafkasya'da üçüncü devlet deyince, Türkiye kastedilmiştir" diye kaydediyordu. 27 Ağustos tarihli ek sözleşmeyi Rus diplomasisi Kafkasya'da Osmanlı Devleti aleyhine Rusya'nın konumunun güçlendirilmesi olarak görüyordu.⁶⁰³

27 Ağustos tarihli Alman-Rus anlaşmasının imzalanmasından bir

⁶⁰¹ Dokumentü vneşney politiki SSSR, T. 1, s. 443-444; W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte*, T. II, p. 101; Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, K. IV, s. 227-229, 669-670; T. Swietochowski, *Rus Azerbaycanı*, s. 182-183; *İkdam*, 9 Eylül 1334/1918, № 7752.

⁶⁰² C. Hesenov, *Azerbaycan beynelkalk münasibetler sisteminde*, s. 119-120; Sovetsko-germanskoje otnoşeniya ot peregovorov v Brest-Litovske do podpisaniya Rappalskoje dogovora, s. 644.

⁶⁰³ Sovetsko-germanskoje otnoşeniya ot peregovorov v Brest-Litovske do podpisaniya Rappalskoje dogovora, s. 644.

gün sonra İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Bernsdorf bu konuda Osmanlı yetkililerine bilgi verdi. Bu haber İstanbul'da büyük bir gerginlik yarattı. 27 Ağustos sözleşmesi İttihat ve Terakki Fırkası'nın Genel Kurulu'nda, ayrıca Osmanlı Parlamentosu'nda geniş tartışmalara yol açtı. Osmanlı Devleti'nin sadrazamı Talat Paşa Almanya hükümetinden bu sözleşmeyi onaylamamasını istedi. Aynı zamanda, Osmanlı hükümeti oluşmuş gerilimle ilgili görüşmeler yapmak için Talat Paşa'nın 3 Eylül 1918'de Berlin'e gitmesine ilişkin kararı kabul etti.

Bu arada İstanbul'da bulunan Resulzade başkanlığındaki Azerbaycan temsilciliği 27 Ağustos sözleşmesi hakkında bilgi alır almaz buna itirazını bildirmiş ve basında bu meseleyle ilgili sert açıklamalar yapmıştır. Resulzade basına yaptığı açıklamalarında Alman-Rus anlaşmasına sert bir şekilde itirazını bildirerek, Bakü'nün milli, tarihi, coğrafi, irfani, sosyal ve siyasi bağlarla Azerbaycan'a bağlı olduğunu ispat ediyor ve 27 Ağustos sözleşmesinin yalnızca Azerbaycan için değil, bölgede büyük çıkarları bulunan Osmanlı Devleti için de tehlikeli olduğunu beyan ediyordu.⁶⁰⁴ Osmanlı siyasi çevrelerinin hayati önem arz eden bu meseleye ciddi bir şekilde yaklaşacağını ümit eden Resulzade, nezaketle İstanbul hükümetinin şimdiye kadar Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasıyla ilgili yasal işlemleri gerçekleştirmemesini dile getirmekten de kaçınıyordu. O, *İkdam* gazetesine verdiği röportajda "Azerbaycan'ın istiklali Almanya, Rusya ve hatta Osmanlı Devleti tarafından tanınmasa da Azerbaycan hükümetinin bağımsızlığını sonuna kadar savunacağını" beyan etmişti.⁶⁰⁵

27 Ağustos tarihli Alman-Rus anlaşmasının imzalanmasının ardından Osmanlı Devleti'nin Berlin'deki Büyükelçisi Rıfat Paşa Almanya'nın Dışişleri Bakanı Hintze'yle görüşerek bu konuda kendi tepkisini gösterdi. Hintze, Türkiye'yi kendi üzerine aldığı sözleşme yükümlülüklerini yerine getirmemekle suçladığında, Rıfat Paşa Almanya'nın aslında mevcut durumla barışmasının önemli olduğunu

bildirdi. Rıfat Paşa'nın Almanya'nın 27 Ağustos sözleşmesini tasdik etmemesine ilişkin talebi ise Hintze tarafından kibarca reddedildi.⁶⁰⁶

27 Ağustos sözleşmesi Osmanlı-Almanya ilişkilerini kritik bir noktaya getirirse de bu anlaşmayı imzalayan tarafların kendi yükümlülüklerini yerine getirmesi mümkün değildi ve burada birtakım çelişkiler vardı. Rusya Bakü'de çıkarılan petrolün dörtte birini Almanya'ya vermeyi vaat ediyordu. Oysa 31 Temmuz 1918 tarihinden itibaren Bakü Sovyet Rusyası'nın kontrolünden çıkmıştı ve Rusya'nın kendisi bile Bakü'den petrol alamıyordu. Bu da şu anlama geliyordu ki Rusya artık kendisinin sahip olmadığı Bakü petrolünden Almanya'ya pay vermeyi taahhüt ediyordu. Alman tarihçi Baumgart, Almanya Dışişleri Bakanlığının "Rusların kendilerinin bile Bakü'den petrol alamadığı"na ilişkin haberi bu anlaşmanın imzalanmasından sonra, 30 Ağustos'ta Rusya hükümetinin yayınladığı radyograma ve Eylül başlarından itibaren Petersburg basınında bu konuyla ilgili yer alan yazılardan öğrenebildiğini yazıyor.⁶⁰⁷ Şunu da belirtelim ki Baumgart'ın bu iddiası gerçeği yansıtmıyor. Çünkü İngilizlerin Bakü'de olduğuna dair bilgiler 27 Ağustos sözleşmesinin imzalanmasından hayli önce Alman resmi dairelerinde biliniyordu ve Hintze 20 Ağustos'ta Joffe'yle yaptığı müzakerelerde İngilizlerin Türk-Alman ortak orduları tarafından Bakü'den çıkarılması için Rusya'nın onayını almaya çalışmıştı.⁶⁰⁸ Bu durumda, Almanya resmi dairelerinin İngiliz kontrolünde bulunan Bakü'den Sovyet Rusyası'nın halen petrol almakta devam ettiğine saf bir biçimde inanması gerekir ki bu da nesnel gerçekliğe uygun değildir. Yine bu anlaşmaya göre, Almanlar İngilizleri Bakü'den çıkarıp şehri Bolşevik idaresine teslim etmeyi taahhüt etmişlerdi. Almanya'nın Gürcistan'daki askeri misyonunun başkanı Kress von Kressenstein ise 2 Eylül 1918 tarihinde Tiflis'ten Berlin'e gönderdiği raporunda, Rusların ısrarla talep ettikleri "Türk askeri kuvvetlerinin katılımı olmadan Bakü'nün alınması"nın böl-

⁶⁰⁴ *İkdam*, 2 Eylül 1334/1918, № 7745; *Yeni Gün*, 28 Eylül 1334/1918, № 24.

⁶⁰⁵ *İkdam*, 2 Eylül 1334/1918, № 7745.

⁶⁰⁶ W. Zürrer, *Kaukasien 1918-1921*, p. 114.

⁶⁰⁷ W. Baumgart, *Deutsche Osipolitik 1918*, p. 203.

⁶⁰⁸ W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte*, T. II, p. 105.

gede hüküm süren mevcut duruma göre olanaksız olduğunu yazıyordu. 1918 yılı Eylül ayı başlarından itibaren Alman resmi çevreleri şöyle bir kanaate vardılar: Sovyet Rusyası'nın Bakü'de cereyan eden olayları etkileme olanağı sifira eşittir. Bu nedenle Almanya, artık Eylül ayı başlarından itibaren Bakü'de bulunan çıkarlarını Sovyet Rusyası aracılığıyla değil, yeniden Osmanlı Devleti aracılığıyla temin etme kararına vardı. Şimdi Almanya Genelkurmayı Bakü'nün kurtarılmasına "katkı" sağlamak istiyordu. General Hindenburg, Bakü'nün İngilizlerden kurtarılmasında yer almak için iki Alman tugayının Güney Kafkasya'ya gönderilmesine ilişkin Osmanlı Devleti'ne bilgi verdi.⁶⁰⁹ Aynı zamanda General Ludendorff da 13 Eylül'de von Kress'e Bakü üzerine saldırıya hazırlanmasını ve buna ilişkin raporu vermesini emretti.⁶¹⁰ Almanya Başkumandanlığı "Bakü'nün alınması" operasyonunu Eylül ayının ikinci yarısı, Ekim ayı başlarına planlamıştı ve bu operasyonla Bakü'ye sahip olmanın yanı sıra, Hazar Denzinde kontrolü de ele geçirmeyi amaçlamıştı.⁶¹¹

Bu arada Enver Paşa bir yandan Kafkas İslam Ordusu tarafından Bakü'nün alınması için Almanya'nın desteğini sağlamaya çalışıyor, diğer yandan da Halil ve Nuri Paşalara gizli talimatlar göndererek, mümkün tüm araçları kullanıp Gürcistan'da bulunan von Kress başkanlığındaki Alman ordularının Bakü yönünde ilerlemesini önlemeyi ve böylece Almanların "Bakü operasyonu"nda yer almamasını ısrarla talep ediyordu. Bilindiği gibi, Bakü'de İngilizlerin çok büyük bir gücü bulunmuyordu, Türkiye ve Azerbaycan askeri birliklerinden oluşan Kafkas İslam Ordusu bu işin üstesinden gelebilirdi. Alman birliklerinin müdahalesi ise yeni bir ağır durum yaratabilirdi. Sentrokaspicilerden ve İngilizlerden temizlenen Abşeron petrol madenleri Almanya'nın kontrolü altına girebilirdi. Bu nedenle Türkler bu yardımdan imtina ettiler.⁶¹²

⁶⁰⁹ C. Hesenov, *Azerbaycan beynelxalk münasibetler sisteminde*, s. 124.

⁶¹⁰ W. Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918*, p. 204.

⁶¹¹ W. Baumgart, *age*, p. 204.

⁶¹² T. Swietochowski, *Rus Azerbaycanı*, s. 187.

10 Eylül'de Bakü'nün kurtarılması görevini doğrudan kendi üzerine alan Nuri Paşa, 13 Eylül'de Bakü üzerine nihai saldırıya başlamak üzere savaşı emrini imzaladı. Bakü'deki Sentrokaspi ordusuna General Dokuçayev, İngiliz birliklerine ise Albay Keyvort rehberlik ediyordu. Savunma çalışmalarının ortak kontrolü ise Sentrokaspi Diktatörlüğü'nün Askeri Bakanı Bagratuni ile İngiliz Generali Dunsterville tarafından yapıyordu.⁶¹³ 13 Eylül'ü 14 Eylül'e bağlayan gece saat 04.00'te Bakü'yü kurtarmak için nihai saldırı başladı. Sabah saat 09.00'da güya Biçerahov'un iki vapur ordu gönderdiğine ilişkin yayılan söylentiler Sentrokaspicilerde şehri savunmak için bir umut yaratsa da bir süre sonra anlaşıldı ki bu gemiler Bakü'den taşıdığı yolcuları boşaltıp, yeniden dönüyorlar.

Havanın şiddetli rüzgârlı olması nedeniyle, İngilizlere ve diktatörlüğe ait uçaklar en azından psikolojik etki yaratmak için bile kalkışa geçemedi. Dunsterville acilen kendi askerlerini siperden çıkardı ve limana getirdi. Dunsterville'e öfke duyan Sentrokaspi Diktatörlüğü'nün rehberleri Bakü deniz topçuları tarafından onun gemilerine ateş edileceğiyle tehdit etseler de artık çok geçti. Gece saat 11'de İngilizler 70 subay ve 800 askerle Bakü'yü terk edip Enzeli'ye doğru yola çıktılar. Bakü savaşlarında onlar 180 asker ve subay kayıp verdiler.⁶¹⁴ Bu başarısızlığı nedeniyle General Lionel Dunsterville Londra tarafından görevden uzaklaştırıldı, ordusu ise feshedildi.

15 Eylül'de cepheden kaçan diktatörlük ordusunun bir kısmı "askeri bakan" Bagratuni başta olmak üzere Enzeli'ye yola çıktı. Aynı gün Azerbaycan ordusu Bakü'ye girdi. Böylece, 15 Eylül 1918'de Bakü kurtarıldı ve Azerbaycan hükümeti kendi doğal başkentine sahip oldu. Uluslararası düzlemde bakıldığında ise, Türkiye, Rusya, Almanya ve İngiltere arasında Petrol Bakü'sü uğruna yürütülen gergin ve uzlaşmaz mücadele Türkiye'nin galibiyetiyle sona erdi.

Henüz Kafkas İslam Ordusu'nun saldırısı sırasında Dunsterville

⁶¹³ M. Süleymanov, *Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan*, s. 337-338.

⁶¹⁴ S. Yusifzade, "Birinci dünya müharibesinin sonunda ingilis işğali ve Bakının azad edilmesi", s. 120-121.

Kafkasya'daki Fransız askeri misyonunun bu arada Bakü'de bulunan temsilcisi Chardonnay ile Türklerin eline geçmeden önce şehrin petrol madenlerinin imhasını organize etmeyi düşünüyorlardı ve bu konuda müzakereler yürütmüşlerdi.⁶¹⁵ Sentrokaspiciler de Bakü'yü terk ederken Bakü petrol madenlerini imha etme konusunda Mezopotamya'daki İngiliz ordusunun kumandanı General Marshall'dan emir almışlardı. Fakat öyle hızla Bakü'yü terk etmek zorunda kaldılar ki bu emri icra etmek için zamanları olmadı.⁶¹⁶

17 Eylül'de Azerbaycan hükümeti, bir gün sonra ise şehrin etrafında bekleyen Türk askerleri Bakü'ye girdi. Swietochowski Osmanlı birliklerinin Bakü sokaklarında zafer yürüyüşünü "Turan yolundaki umutların zirve noktası" diye adlandırıyor.⁶¹⁷ Bakü'nün kurtarılmasından sonra Kafkas İslam Ordusu'nun önündeki temel görev, Karabağ'daki Ermeni haydut çetelerinin silahsızlandırılarak Azerbaycan ile Osmanlı Devleti arasında doğrudan bağlantı kurmak ve ayrıca "Dağıstan operasyonu"nu gerçekleştirmek oldu.

Bakü'nün kurtuluşuna ilişkin Resulzade yazıyor: "Altı ay boyunca ciğer-hun yiyen ahvali İslamiyesinin yüzü gülüyor. Kurban Bayramı gibi mutlu bir günde Bakü tekrar kendi sahiplerinin eline geçiyor. (...) Kafası meşhur giyotin kıskacında bulunan bir kişinin kurtuluşu nasıl bir hayati-novin ise, Bakü'nün istirdadı dahi o oranda muhteşem bir vakıydı."⁶¹⁸

Bakü'nün kurtarılması dolayısıyla düzenlenen kalabalık mitingde Başbakan Hoyski yaşanan olayları değerlendirerek şöyle diyordu: "Bizim de yaşamak, özgürce yaşamak hakkımızdır. Ne zırhlı araç, hidroplan, kanonerka, dikenli tel, mayın ve teknik araçlar, ne İngilizler ve onların uzantıları ne de genel olarak, herhangi bir güç tarihin doğal gidişatını durdurabilirdi, 50 binlik orduya ve teçhizata sahip ol-

malarına rağmen, küçük kuvvetin hamlesine karşı koyamayarak Bakü'yü terk etmeleri kendi refahı ve saadetini başkasının felaketi ve mutsuzluğu üzerine kurmaya çalışanlar için ibret olmalıdır."⁶¹⁹

Bakü'nün kurtarılması aynı zamanda Osmanlı siyasi çevrelerinin, özellikle de Enver Paşa'nın büyük sevincine neden oldu.⁶²⁰ Enver Paşa bu münasebetle Halil Paşa'ya, bir kopyasını ise Nuri Paşa'ya gönderdiği telgrafta, "Büyük Turan İmparatorluğu'nun Hazar kıyısındaki zengin konuk yeri olan Bakü şehrinin zaptı haberini büyük bir sevinç ve mutlulukla karşılarım. Türk ve İslam tarihi sizin bu hizmetinizi unutmayacaktır. Gazilerimizin gözünden öper, şehitlerimize fatihalar ithaf ederim" diye yazıyordu.⁶²¹

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye ekonomisi kötü durumdaydı. Petrol ve petrol ürünlerine büyük ihtiyaç duyduğu için Türkiye hükümeti Bakü petrol madenlerine büyük ilgi gösteriyordu. Bakü kurtarıldıktan sonra buradaki Türkiye birlikleri kumandanlığının ilk emirlerinden biri tüm maden işçilerinin hemen işe başlamasına dair emri oldu. Türkiye hükümetinin mali müşaviri Hamit Bey Resulzade'yle sohbetinde madenlerin satılmasını ve kiraya verilmesini yasaklayan ve daha önce yapılmış bu tür anlaşmaların yürürlükten kalktığını ilan eden kanunun kabul edilmesini önerdi.⁶²²

Türk askeri kumandanlığı tarafından petrol ürünlerinin taşınması için Bakü-Batum beyaz petrol boru hattının onarımı için önlemler alınıyordu. Aynı zamanda, Bakü'den Batum'a Türkiye ve Almanya için her gün en az 23 sarnıç petrol taşınıyordu.⁶²³

Azerbaycan'dan petrol getirilmesi Türkiye ekonomisinin durumunu biraz düzeltilti. Türk tarihçi Ahmet Refik'in kaydettiği gibi, o günlerde petrol dolu gemiler birbiri ardına Batum'dan İstanbul'a yola

⁶¹⁵ L. Dunsterville, *Britanskiy imperializm v Baku i Persiy*, s. 228-229.

⁶¹⁶ C. Hesenli, *Azerbaycan Halk Cümhuriyyetinin Harici Siyaseti (1918-1920)*, Bakı. Garisma MMC, 2009, s. 162.

⁶¹⁷ T. Swietochowski, *Rus Azerbaycanı*, s. 188.

⁶¹⁸ M.E. Resulzade, *Azerbaycan Cümhuriyyeti*, s. 42-43.

⁶¹⁹ *Azerbaydjan*, 19 sentyabrya 1918.

⁶²⁰ BOA, DH. KMS, D. 48, G. 67.

⁶²¹ N. Yüceer, *Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, s. 127-128.

⁶²² *Azerbaycan tarihi*, 7 ciltte. V c., s. 335.

⁶²³ N. Maksvell, *Azerbaycan Demokratik hükümetinin siyasetinde neft meselesi*, s. 40.

çıkıyordu. Bakü'den yeterince petrol ve beyaz petrol getirilmesi sonucunda İstanbul'da fiyatlar 10 kat düştü.⁶²⁴

Böylece, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Petrol Bakü'süne ve bütün Azerbaycan'a sahip olma uğruna yürütülen gergin mücadele Türkiye'nin galibiyetiyle sona erdi. Bakü mücadelesinde kendine has ağırlığı olan Almanya ve İngiltere mevcut şartlar dahilinde Türkiye'nin bu başarısıyla barışmak zorunda kaldılar. Sovyet Rusyası ise Rus ekonomisi için hayat kaynağı sayılan Petrol Bakü'sünün kaybedilmesi gerçeğiyle bir türlü barışamadı. Rusya'nın Berlin'deki büyükelçisi Joffe, Türkiye askerleri Bakü'ye girdikten hemen sonra Almanya hükümetine nota sunarak, buna itiraz etti ve 27 Ağustos tarihli Alman-Rus anlaşmasının ihlal edildiğini bildirdi.⁶²⁵ Bu arada Osmanlı Sadrazamı Talat Paşa da "Bakü meselesi"yle ilgili Almanya ile Türkiye arasında oluşmuş gerginliğe açıklık getirmek için Berlin'e gelmişti. Şimdi artık "Bakü" ve bütün "Azerbaycan" meselesi biraz dışarıda, Berlin'de yapılan Türk-Alman-Rus görüşmelerinde çözümlünü bulmalıydı.

VIII. BÖLÜM

BERLİN GÖRÜŞMELERİNDE AZERBAJCAN MESELESİ

Osmanlı Devleti'nin, Almanya'nın itirazlarına rağmen, Güney Kafkasya'da gerçekleştirdiği aktif askeri operasyonlar ve "Bakü meselesi"ndeki ısrarlı tutumu, buna cevap olarak Almanya'nın Sovyet Rusyası'yla ayrılıkçı görüşmelere başlayarak 27 Ağustos 1918 tarihli gizli Alman-Rus ek sözleşmesini imzalaması, ayrıca Türkiye'nin savaşın başlarında Bulgaristan'a taviz vermeye mecbur olduğu Gümülcine bölgesini geri almak isteğiyle ilgili oluşan Türk-Alman anlaşmazlığı tümüyle Almanya-Osmanlı ilişkilerinde büyük bir gerginlik yaratmıştı. Osmanlı hükümeti oluşan gerilimle ilgili görüşmeler yapmak üzere Sadrazam Mehmed Talat Paşa'nın 3 Eylül'de Berlin'e gitmesi hakkındaki kararı kabul etti. 5 Eylül 1918'de Dörtler Birliği ülkeleri delegelerinin Viyana'da yapılan toplantısına katılan Talat Paşa ertesi gün buradan Berlin'e geldi ve hemen Alman yetkilileriyle görüşmelere başladı.

⁶²⁴ *Azerbaycan tarihi*, 7 ciltte. V c., s. 335.

⁶²⁵ W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte*, T. II, p. 122.

7 Eylül'de Alman yetkililerinden Paul von Hintze ve Otto von Lossow'la buluşan Mehmet Talat Paşa Almanya'ya, Türkiye'yi uyar-
madan, Rusya ile Kafkasya konusunda gizli anlaşma yapmakla itham
etti. Buna cevap olarak Hintze de Türkiye'yi "Bakü'ye saldırmaya-
cağıyla ilgili Almanya'ya verdiği sözü" tutmamakla suçladı.⁶²⁶ Böy-
lece Berlin görüşmeleri önce karşılıklı suçlamalarla başladı.

Berlin görüşmelerinde Osmanlı Devleti için özel önem arz eden
iki konu vardı: 1. Azerbaycan ve genel olarak Kafkasya'yla ilgili olu-
şan Türk-Alman çelişkilerinin giderilmesi ve bölgedeki durumun dü-
zenlenmesi; 2. Gümülcine bölgesinin geri iadesi. Bir zamanlar
Bulgaristan'ın savaşa katılması için Almanya'nın ısrarı sonucu Tür-
kiye, nüfusunun bir bölümü Türklerden oluşan Meriç Nehri'nin gü-
neyindeki Gümülcine bölgesinde Bulgaristan'a taviz vermek zorunda
kalmıştı. Romanya'nın mağlubiyeti sonucu yapılmış barış antlaşma-
sına göre, Dobruca'nın Bulgaristan'a verilmesiyle ilgili Türkiye Gü-
mülcine'yi geri almaya çalışıyordu. Bulgarların ise buna olumlu
bakmaması ihtilaf yaratmıştı.⁶²⁷ Gümülcine'nin iadesi meselesi Tür-
kiye'de bir hükümet krizi doğuracak mahiyettedir. Bu mesele hatta
hükümette çatışma ortamı yaratmış ve Talat Paşa ile Enver Paşa'nın
istifası talepleri yüksek sesle söylenmeye başlamıştı. Bu nedenle
Talat Paşa Gümülcine meselesinde Almanların desteğini almak ve
onların aracılığıyla Bulgaristan'ı etkilemek istiyordu. Bunun yanı-
sıra, Gümülcine bölgesinin iadesi meselesi Osmanlı hükümeti için
büyük önem arz etmesine rağmen, Talat Paşa, Osmanlı Devleti'nin
Kafkasya ve Türkistan politikasının Almanya tarafından desteklen-
diği takdirde, Türkiye'nin Bulgaristan'a toprakta taviz vermeye hazır
olduğunu bildirmişti. Almanya Dışişleri Bakanı Hintze ise "Türkiye
Bulgaristan'a taviz verdiği arazilerin karşılığında Almanların deste-
ğiyle artık Kars, Ardahan ve Batum'u elde etmiştir" diyordu.⁶²⁸

10 Eylül'de Talat Paşa Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politika-

sıyla ilgili Almanya Dışişleri Bakanlığına bir muhtıra sundu. Muhtı-
rada aşağıdaki maddeler yer almıştı:

*1. Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra Rus birlikleri işgal
ettikleri bölgelerden ve Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerin-
den tamamen çıkarılmıştır; 2. Rus birliklerinin çıkarılmasın-
dan sonra bu vilayetlerde Rus silahlarıyla donatılmış Ermeni
haydut çeteleri kalmışlardır. Osmanlı hükümeti Güney Kafkas-
ya'da Azeriler, Gürcüler ve Ermenilerden oluşan bir federal
cumhuriyetin mevcudiyetini tespit etmiştir; 3. Osmanlı Devleti
işgal altındaki vilayetlerini Ermeni haydut çetelerinden temiz-
leme yoluyla geri almak zorunda kalmış ve Zakağkasya Cum-
huriyeti'ne Rusya'yla savaş durumuna son verildiğini ve
Brest-Litovsk Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum'un Tür-
kiye'ye verildiğini bildirirse de cumhuriyetin bunu reddetmesi
nedeniyle Türk birlikleri bu üç vilayeti silah gücüyle elde
etmek zorunda kalmıştır; 4. Askeri operasyonlarla paralel
giden Batum görüşmeleri sırasında Güney Kafkasya ile Tür-
kiye arasındaki sınır hattı bazı yerlerde değişikliğe uğramış
ve bu konuda Almanya Genel Kumandanlığı'nın onayı alın-
mıştır; 5. Osmanlı Devleti ne Azerbaycan'da, ne Kuzey Kaf-
kasya'da ne de Güney Kafkasya'nın herhangi bir yerinde arazi
ilhak etme arzusunda değildir ve Türkiye ile Güney Kaf-
kasya'nın her üç cumhuriyeti arasında arazi-sınır meseleleri
artık çözülmüştür; 6. Rusya'nın Türkiye'ye karşı sürekli düş-
man faaliyetleri ve Türkiye'nin gelişme yoluna girmesini en-
gellemek için her türlü aracı kullandığı dikkate alınır, Türk
hükümeti Kafkasya'da kuvvetli ve bağımsız bir devletin kurul-
masını kendisi için hayati bir mesele olarak görüyor; 7. Os-
manlı Devleti şu kanaatte ki bu amacın gerçekleşmesi için
Kuzey ve Güney Kafkasya Müslümanlarının tek bir devlet ha-
linde birleşmeleri zaruridir; 8. Bakü meselesine gelince: Bu
eyaletin nüfusunun yüzde 85'i Müslüman'dır ve Bakü şehri
coğrafi yerleşimi açısından Azerbaycan devletinden başkasına*

⁶²⁶ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 517.

⁶²⁷ BOA, HR. SYS, D. 2455, G. 26.

⁶²⁸ W. Zürrer, *Kaukasien 1918-1921*, p. 119.

*ait olamaz; 9. Öte yandan Bakü'süz güçlü, hayati olanaklara sahip, kuvvetli bir Azerbaycan devletinin kurulması da mümkün değildir.*⁶²⁹

Talat Paşa bunları bildirdikten sonra Alman hükümetinden aşağıdaki maddelerin kabul ve tasdik edilmesini istedi:

*1. Bakü'yü de kendi bünyesine alan Azerbaycan Cumhuriyeti ile Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsız devletler olarak Almanya tarafından tanınması; 2. Sınırları ayrıca tespit edilecek Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin bağımsız bir devlet olarak Almanya tarafından tanınması; 3. Türkiye bu savaş döneminde müttefiklerine önemli hizmetlerde bulunmuştur ve bulunmaya devam edecektir. Birçok düşman kuvvetlerini kendi üzerine çekmekle, Türkiye sahip olduğu insan kaynaklarının hepsinden faydalanmıştır ve şu an bu kaynakların tükenmekte olduğunu kararlılıkla gözlemlemektedir. Bu nedenle gerek Türkiye'nin gerekse de müttefiklerin çıkarları uğruna Kafkasya'daki ve Türkistan'daki geniş insan kitlesinden yararlanılması planlanmıştır. İstanbul hükümeti Türkistan'ın siyasi ve askeri açıdan teşkilatlandırılması işinde Almanya hükümetinin kapsamlı ve verimli yardımını istiyor ve Türk hükümetinin bu ülkede yukarıda belirtilen amaçlarının gerçekleştirilmesi yolunda ona tam serbestlik verilmesini arzu ediyor. Türkistan'da teşkil edilecek kuvvetlerden (Talat Paşa'ya göre, Türkistan'daki 14 milyon Müslüman nüfusun örgütlenmesi öngörülmüştü) Hindistan yönünde kullanarak İngiltere için ciddi tehlike yaratmak mümkün olacaktır.*⁶³⁰

Talat Paşa Türkistan'ı hedef göstermekle "Türkiye'nin temel hedefinin Bakü olmadığı" görüntüsünü yaratmak istiyordu. Fakat Almanya hükümeti öncelikle Talat Paşa'nın ileri sürdüğü isteklerden hiçbirini makul bulmadı ve hatta Sovyet Rusya'sının Berlin'deki Büyükelçisi Joffe'nin Türk muhtırasıyla ilgili görüşlerini öğrenme yo-

luna girdi. Almanya Dışişleri Bakanlığında reis, imparatorun gizli danışmanı Kriege 11 Eylül'de Joffe'yle görüşerek bu konuda Sovyet tarafının görüşünü öğrenmek amacıyla Türk muhtırasını ona sundu. Joffe bu muhtırayla ilgili kendi düşüncesini ifade ederek, "Zakafkasya Cumhuriyeti denen devlet ne Sovyet Rusyası ne de başka bir devlet tarafından tanınmamıştır ve bu bölge eskiden olduğu gibi, şimdi de Rusya'nın arazisi olarak görülmektedir" diye kaydetti. Türkiye'nin Güney Kafkasya'daki hükümetlerle imzaladığı anlaşmaları Sovyet Rusyası tanımıyor. Bunun yanı sıra, Sovyet hükümeti Türkiye ile Rusya arasında bir Kafkas devletinin oluşturulmasını memnuniyetle kabul eder, ama böyle bir devletin oluşturulması için Kuzey ve Güney Kafkasya Müslümanlarının bir araya getirilerek tek devlet halinde birleşmesini reddetmekte ve burada bağımsız Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan devletlerinden oluşan tampon devletlerin oluşturulmasını daha makul bulmaktadır.⁶³¹

Şunu da belirtelim ki Joffe'nin fikirlerinde birçok çelişki vardı. Eğer Sovyet hükümeti Türkiye ile Rusya arasında Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan devletlerinden oluşan tampon devletlerin oluşturulmasını gerçekten de uygun buluyorduyorsa, aslında bu devletler artık mevcuttu ve Sovyet tarafının da mevcut realiteyle barışması gerekiyordu. Ama Sovyet Rusyası "Ulusların kendi kaderini tayin etme hakkı yalnızca Sovyet hükümeti ile bu halklar arasındaki anlaşma temelinde çözülebilir ve bu meselede herhangi bir dış müdahale kabul edilemez" diye iddia ediyordu. Aslında bu mesele, Stalin'in beyan ettiği gibi, yalnızca "halkın sosyalizmi seçmesi" şartıyla gerçekleştirilebilirdi ve bu durumda da Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin yalnızca formal bağımsızlığı söz konusu olabilirdi, nitekim, bir müddet sonra biz buna tanık olacağız.

Almanya hükümeti Talat Paşa'nın muhtırasına Sovyet tarafının yaklaşımını öğrendikten sonra, 12 Eylül'de Sadrazam'a cevap verdi. Bu cevaptan anlaşıldığına göre, Almanya yalnızca Sovyet Rusyası'nın kabul ettiği esasları destekleyecekti. Berlin hükümeti, "Azer-

⁶²⁹ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 518-519.

⁶³⁰ A.N. Kurat, age. s. 519-520; W. Bihl, age. T. II, p. 114.

⁶³¹ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 521-522.

baycan ve Ermenistan'ın tanınmasına esas oluşturacak hiçbir uluslararası hukuk normu olmadığından, Almanya onları tanıyacak durumda değildir" diyordu. Sovyet hükümetinin beyan ettiği "ulusların kendi kaderini tayin etme ve hatta ayrılma" hakkı yalnızca Sovyet hükümeti ile bu milletler arasında karşılıklı anlaşma yoluyla çözülebilir ve herhangi bir devlet buna karışamaz. Bu prensibe Dörtler Birliği tarafından şimdiye kadar (Finlandiya, Letonya, Litvanya, Estonya, Polonya, Ukrayna ve Gürcistan meselelerinde) uyulmuştur.⁶³² Buna dayanarak Almanya hükümeti Azerbaycan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya'nın bağımsız bir devlet olarak tanınmasının imkânsız olduğunu bildiriyordu. Kısacası, Almanya Rusya'nın rızası olmadan Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımak istemiyordu. Bununla birlikte, Almanya hükümeti bildiriyordu ki eğer bu meselede uluslararası hukuk normlarının uygulanmasını mümkün kılacak şartlar oluşursa, o zaman Almanya Bakü şehrinin de dahil olduğu Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanımaya her an hazır olacaktır. Bunun için ise her şeyden önce, Türk birliklerinin 27 Ağustos tarihli Alman-Rus ek sözleşmesinde tespit edilen demarkasiya hattının gerisine çekilmesi şart koşuluyordu. Almanlar Türkiye'nin taleplerinden yalnızca birini, Türkistan'da İngiltere'ye karşı cephe açmayı memnurlukla karşıladılar ve bu konuda birlikte hareket etmeyi ve yardım göstermeyi vaat ettiler. Genel olarak Almanya'nın tutumu Türkiye'yi kesinlikle tatmin etmiyordu. Fakat Türkiye'nin bu koşullar altında Almanya'ya etki yapması mümkün değildi. Ancak Talat Paşa Alman yetkilileriyle müzakereleri sürdürüyordu.

Berlin'de yoğun müzakerelerin yapıldığı bu arada Talat Paşa İstanbul'dan sevindirici bir telgraf aldı. Telgrafta "Allah'ın yardımıyla Bakü 30 saatlik şiddetli savaştan sonra 15.09.1334 (1918) tarihinde saat dokuz sularında ele geçirilmiştir..." deniliyordu.⁶³³ Kafkas İslam Ordusu tarafından Bakü'nün alınması olayı Alman yetkililerinin Türklere karşı sert tutumunun yumuşamasına neden oldu. 18 Ey-

lül'de Talat Paşa'ya yeni anlaşma metni sunuldu. Türkiye tarafı ise artık Kafkasya'da kazanmış olduğu gerçek üstünlüğünü korumaya çalışıyordu ve bunun için Almanya'ya birtakım ekonomik tavizler (örneğin: Rusya 27 Ağustos sözleşmesiyle Bakü'de çıkarılan petrolün dörtte bir kısmını Almanya'ya vaat ettiği halde, Türkiye bölgedeki tüm kaynakların hiçbir tarafın üstünlüğü olmadan, eşit şekilde Osmanlı Devleti ile Almanya arasında paylaşılacağını öneriyordu vb.) vermekle onun aracılığıyla Kafkasya Cumhuriyetlerinin bağımsızlığının Rusya tarafından tanınmasına çalışıyordu. Bakü'nün Türklere tarafından alınması Sovyet Rusyası tarafından sert şekilde büyük tepki gördü. Berlin'deki Rus büyükelçisi Joffe 27 Ağustos tarihli Alman-Rus ek sözleşmesinin artık yürürlükten kalktığını beyan etti. Buna paralel olarak Sovyet hükümeti Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Brest-Litovsk anlaşmasını kabul etmeyeceğini bildiriyordu.⁶³⁴ Bütün bunlar karşısında Almanya hükümeti tek çıkış yolunu Osmanlı Devleti'yle uzlaşmada gördü.

Osmanlı sadrazamı Talat Paşa'nın Alman yetkilileriyle yaptığı yoğun müzakerelerin sonucu olarak, 23 Eylül 1918'de Osmanlı Devleti ile Almanya arasında 7 maddeden oluşan gizli "Osmanlı-Alman protokolü" imzalandı.⁶³⁵ Belgeyi Türkiye tarafından Talat Paşa, Almanya tarafından ise Hintze imzaladılar. İçeriğinde Güney Kafkasya'dan başka Kuzey Kafkasya, Türkistan ve İran'a ait maddelerin de olduğu "Osmanlı-Alman protokolü"nin temel hedefi Azerbaycan oldu. Bu protokole göre:

1. Osmanlı Devleti Kafkasya Azerbaycan'ı, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetlerini şimdiden bağımsız bir devlet olarak tanımak arzusunda olduğunu beyan ediyordu. Almanya imparator hükümeti ise sadece Gürcistan'ı tanımaya hazır olduğunu bildiriyor ve bu kararını Azerbaycan ve Ermenistan'a konsoloslar göndererek oralarda aslında mevcut olan hükü-

⁶³² A.N. Kurat, age. s. 522-523.

⁶³³ S.Ş. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, s. 425.

⁶³⁴ W. Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918*, p. 205-206; W. Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte*, T. II, p. 122.

⁶³⁵ BOA, HR. SYS, D. 2303, G. 14; BOA, HR. SYS, D. 2397, G. 6.

metlerle ilişki kurmadan önce yapmayacağı beyan ediyordu.

Kafkasya Cumhuriyetlerinin Osmanlı Devleti tarafından tanınmasından dolayı Türkiye ile Rusya arasında oluşan gerginliği gidermek ve bu iki ülke arasındaki ilişkileri normalleştirme için Almanya hükümeti elinden gelen her şeyi yapmayı taahhüt olarak kabul ediyordu.

Osmanlı hükümeti Azerbaycan ve Ermenistan'daki askeri birliklerini geri çekmeyi taahhüt ediyordu. Bunun karşılığında Almanya hükümeti Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetlerinin Rusya tarafından tanınması için çaba gösterecekti.

2. Osmanlı Devleti Kuzey Kafkasya ve Türkistan'da bağımsız devletlerin yaratılması için çalışmak, bu devletler ile ittifak kurmak ve bu devletlerin askeri potansiyelini oluşturup müttefiklerin yararına kullanmak niyetinde olduğunu bildiriyordu.

Almanya imparator hükümeti Osmanlı Devleti'nin bu girişimine yardım edemeyeceğini üzüntüyle dile getirmekle birlikte bu konuda itiraz ve muhalif tutum da sergilemeyeceğini taahhüt ediyordu.

3. Osmanlı Devleti ile Almanya savaş devam ettiği müddetçe müttefiklerin Kafkasya memleketlerinin tüm ekonomik kaynaklarından eşit tarzda yararlanacakları konusunda anlaşmaya varıyordu ve bunun sağlanması için her iki devlet çeşitli Kafkasya hükümetlerine nüfuz edecekti. Osmanlı Devleti savaş devam ettiği sürece özel hakların korunması kaydıyla Bakü petrol yataklarının, petrol endüstrisinin, Tiflis-Bakü demiryolunun ve Bakü-Batum petrol boru hattının kontrolünün Almanya hükümetine verilmesi için Azerbaycan Cumhuriyeti'ni etkilemeyi ve kendi topraklarında olan kısımlar (Bakü petrolünün taşınmasına ilişkin ulaşım araçları öngörülüyor) için elinden gelen her şeyi yapmayı taahhüt ediyordu. Almanya da Bakü'de çıkarları olan ülkeler arasında kararlaştırılacak bir adil oran çerçevesinde diğer iki müttefikleriyle beraber Osmanlı

Devleti ve Rusya ile çeşitli Kafkas hükümetlerini de Bakü'de üretilen petrolden yararlandıracağını üstleniyordu.

4. Almanya hükümeti Kırım ve Rusya Müslümanlarının milli, dini ve kültürel haklarının korunmasının Osmanlı Devleti için özel önem arz ettiğini teyit ediyordu.

5. Almanya imparator hükümeti Karadeniz'deki Rus donanması meselesinin Osmanlı Devleti için özel önem taşıdığını kabul ediyordu. Bu meselenin kesin çözümü için Almanya hükümeti tüm araçlarla Osmanlı donanmasının güçlendirilmesine çalışacağını taahhüt ediyordu.

6. Osmanlı Devleti Azerbaycan topraklarında yaşayan Alman sömürgecilerin haklarının Azerbaycan hükümeti tarafından korunması için elinden geleni yapacağını taahhüt ediyordu.

7. Almanya imparator hükümeti ile Osmanlı hükümeti Brest anlaşmasının yedinci maddesi uyarınca, İran'ın toprak bütünlüğü ve egemenliğinin korunmasından yana olduklarını bildiriyorlardı. Osmanlı Devleti İngiltere'ye karşı yürütülen savaş bittikten sonra kendi birliklerini İran topraklarından çıkaracağını taahhüt ediyordu.⁶³⁶

Osmanlı Devleti 23 Eylül 1918 tarihli "Osmanlı-Alman protokolü"nü imzalayarak Batum Antlaşması'yla elde ettiği imtiyazların bir kısmını Almanya'yla paylaşmış olsa da Bakü'nün Azerbaycan'a ait olduğunu Almanlara kabul ettirebildi. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Cumhuriyetlerinin bağımsızlığını tanıma isteğine karşın Almanya sadece Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımaya hazır olduğunu bildiriyordu. Bununla birlikte, Almanlar, Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlığının Rusya tarafından tanınması için çaba göstereceklerini taahhüt ediyorlardı. Almanya Rusya'nın rızası olmadan Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımak istemiyordu. Almanya'nın Osmanlı birliklerini Güney Kafkasya'dan çıkarma is-

⁶³⁶ BOA, HR. SYS, D. 2303, G. 14; BOA, HR. SYS, D. 2397, G. 6.

teği ise onun bölgede Türkiye'nin konumunun güçlenmesinden ve Türklerin tek başına Bakü'ye sahip olmasından rahatsız olmasıyla ilgiliydi. Osmanlı Devleti kendi ordularını Güney Kafkasya'dan çıkaracağını taahhüt etse de Talat Paşa, Batum Antlaşması'ndan sonra olduğu gibi, bundan sonra da Kafkasya İslam Ordusu veya Azerbaycan ordusu adı altında Türk birliklerinin bölgede kendi misyonlarını gerçekleştirecekleri kanaatindeydi.

Osmanlı Devleti ile Almanya Kafkasya'nın doğal kaynaklarından birlikte eşit tarzda yararlanma konusunda anlaşmaya vardılar. Ama Almanya'nın savaş ihtiyaçlarıyla ilgili Bakü meselesindeki ısrarlı tutumu Türkiye'nin taviz vermesine neden oldu. Türkiye, Bakü petrol endüstrisinin ve petrole ilişkin ulaşım araçlarının yönetimini savaşın sonuna kadar Almanya'ya veriyor ve Azerbaycan hükümetini bu konuda ikna etmeyi taahhüt ediyordu.

23 Eylül 1918 tarihli "Osmanlı-Alman Protokolü"nin maddeleri 27 Ağustos tarihli Alman-Rus ek sözleşmesinin maddeleriyle çelişiyordu. Bu da Almanya'nın 27 Ağustos anlaşmasından resmi veya gayriresmi şekilde vazgeçmesi demekti. Talat Paşa'nın Berlin'de Alman yetkilileriyle Azerbaycan'la ilgili yoğun görüşmeler yaptığı bir sırada Kafkasya İslam Ordusu tarafından 15 Eylül'de Bakü şehri ele geçirildi. Bakü'nün Türkler tarafından alınması haberi Sovyet hâkim çevrelere ulaşır ulaşmaz RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin hemen harekete geçti ve 19 Eylül'de Berlin'deki Rus Büyükelçisi Joffe'ye Bakü etrafında yaşananlara ilişkin uzun bir telgraf çekti. Telgrafta, Bakü'nün alınması sırasında Türk askerleri tarafından gerçekleştirilen "görülmemiş dehşet"ten bahsediliyor ve Almanların dikkatinin bu konuya yöneltilmesi isteniliyordu. Çiçerin, ayrıca "Bakü'nün Türkler tarafından zaptı Türkiye'nin Brest-Litovsk sözleşmesini kaba surette bozması demektir ve bu yüzden de Sovyet hükümeti bundan sonra kendini Türkiye'yle barış ortamında hissedeemez" diyordu.⁶³⁷ Brest-Litovsk Antlaşması'yla Osmanlı Devleti ve Rusya arasında barış ilan edilse ve diplomatik ilişkiler kurulsa da bu

iki ülke arasındaki ilişkilerde barıştan bahsetmenin olanaksız olduğunu da belirtelim. 9 Ağustos 1918'de Osmanlı Devleti'nin Moskova Büyükelçisi Galip Kemal Bey'in Moskova'yı terk etmesinden sonra aslında bu iki ülke arasında doğrudan diplomatik ilişkiler kesilmişti ve yalnızca her iki ülkenin Berlin'deki büyükelçileri aracılığıyla ilişkiler mevcuttu. Bu durumda da Sovyet Rusyası Türkiye'ye ait meselelerle ilgili Türkiye'den ziyade Almanya'ya başvurmayı tercih ediyordu.

Bakü'nün alınmasından sonra Sovyet hükümetinde endişe yaratan meselelerden biri de Almanya'nın yarı resmi *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, *Lokal Anzeiger* ve başka gazetelerinde "Bakü'nün Türk birlikleri tarafından alınması"yla ilgili memnuniyet ifade eden makalelerin yayımlanmasıydı. 21 Eylül 1918'de Çiçerin Almanya'nın Moskova Başkonsolosu Herr Hauschild'e nota vererek Alman gazetelerinde çıkan yazılarla ilgili kendi tepkisini gösterdi ve Türk birliklerinin 27 Ağustos tarihli Alman-Rus anlaşmasında öngörülen demarkasiya çizgisini geçip Bakü'yü almakla Almanya'ya verdiği vaatleri yerine getirmediğini söyleyerek suçladı.⁶³⁸ Aynı gün Berlin'deki Rus Büyükelçisi Joffe de Almanya Dışişleri Bakanlığına aynı içerikli bir nota verdi.⁶³⁹

Bakü'nün Türk orduları tarafından alınmasından sonra Sovyet hükümeti, Osmanlı Devleti'yle ilişkilerini kesme kararına vardığını Almanya'ya bildirdi ve aynı zamanda, 20 Eylül'de bununla ilgili olarak İstanbul hükümetine nota verdi. Notada, "Brest-Litovsk Antlaşması'nda Kars, Ardahan ve Batum vilayetleri için öngörülen referandum Türkiye tarafından tek taraflı ve zoraki surette gerçekleştirildiği ve bunun için de Sovyet Rusyası tarafından bu referandumun sonuçlarının tanınmadığı" vurgulandıktan sonra Türk ordularının askeri operasyonları sürdürerek "Rusya Cumhuriyeti'nin çok önemli şehirlerinden biri" sayılan Bakü'yü ele geçirmesi Sovyet Rusyası'nın topraklarına tecavüz olarak değerlendiriliyor ve buna keskin biçimde

⁶³⁸ Dokumenti vneşney politiki SSSR, t. 1, s. 492-493.

⁶³⁹ age. s. 494-497.

⁶³⁷ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 549-550.

itiraz ediliyordu. Nota şöyle devam ediyordu: “(...) Sovyet hükümetinin tüm itirazlarına rağmen, Osmanlı hükümeti son altı ay boyunca aralıksız olarak Brest-Litovsk sözleşmesini bozmuştur. Nihayet, şimdi o, Rusya Cumhuriyeti'nin çok önemli şehirlerinden birini ele geçirmiş ve korkunç yıkıma maruz bırakmıştır. Osmanlı hükümeti böyle yaparak, Rusya ile Türkiye arasında Brest-Litovsk Antlaşması'nın artık mevcut olmadığını göstermiştir. Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti, Osmanlı hükümetinin tavırlarının Rusya ile Türkiye arasında barış ilişkileri kuran Brest-Litovsk Antlaşması'nı bu iki devlet arasında iptal ettiğini itiraf etmek zorundadır.”⁶⁴⁰

Sovyet Rusyası'nın Osmanlı Devleti'ne gönderdiği bu nota 21 Eylül'de *İzvestiya* gazetesinde yayımlandı ve radyoda okundu. Osmanlı Devleti'nin Moskova'da, Rusya'nın da İstanbul'da büyükelçisi olmadığı için Sovyet hükümeti notayı Rusya'nın Almanya'daki büyükelçisine gönderdi. Adolf Joffe Berlin'deki Türk büyükelçisi aracılığıyla bu notayı Osmanlı hükümetine iletmeliydi.

Belirttiğimiz gibi, bu sırada Osmanlı sadrazamı Talat Paşa ile Dışişleri Bakanı Ahmet Nesimi Bey Berlin'deydiler ve Alman yetkilileriyle Azerbaycan'la ilgili görüşmeler yapıyorlardı. Bakü'nün ele geçirilişi esnasında Sovyet Rusyası'nın sert direnişini gören ve aynı zamanda, Çiçerin'in 20 Eylül tarihli notasıyla ilgili bilgi alan Osmanlı yetkilileri, Berlin'deki Rus büyükelçisiyle görüşerek “Bakü meselesi”ni müzakere etmeye karar verdiler. Bu arada Rusya Halk Dışişleri Komiserliği de Joffe'ye, “Bakü'nün Türkler tarafından Sovyet makamlarına teslim edilmesini temin etmek için” Berlin'de görüşmelere başlamasını tavsiye etmiştir.⁶⁴¹ Joffe, Talat Paşa ve Nesimi Bey'le görüşmeler yapabilmesi için Dışişleri Komiserliği'nden 20 Eylül tarihli notanın Berlin'deki Osmanlı Büyükelçiliği'ne resmen teslim edilmesinin geciktirilmesini istedi ve bu konuda Çiçerin'in ri-

zasını aldı. Bu nedenle notanın Osmanlı Büyükelçiliği'ne resmen sunulması 3 Ekim'e kadar uzatıldı. Talat Paşa da bu notadan Alman yetkilileri aracılığıyla ve notanın Fransızca yayınlanan radyo versiyonundan haberdar olabilmisti. Kısacası, 20 Eylül tarihli nota Türk'lere henüz resmen teslim edilmemişti.

Sovyet hükümetinin 20 Eylül tarihli notasıyla Rusya ile Türkiye arasında diplomatik ilişkilerin kesildiğini ve Brest-Litovsk Antlaşması'nın Türkiye'ye ait kısmının yürürlükten kalktığını bildirmesinden hemen sonra Joffe Almanya'nın Dışişleri Bakanı Hintze'yle görüştü ve durum hakkında ona bilgi verdi. Joffe, bu münasebetle Sovyet Rusyası'nın Türkiye'ye savaş ilan etmesi gerektiğini de dile getirdi.⁶⁴²

21 Eylül 1918'de Talat Paşa ve Nesimi Bey Berlin'deki Sovyet Büyükelçiliği'nde Joffe'yle buluşarak görüşmelere başladılar. Talat Paşa'nın tutumuna göre, “Bakü meselesi” yalnızca barış yoluyla, görüşmeler yoluyla çözülmeliydi. Joffe'nin Türkiye'nin Brest-Litovsk Antlaşması'nı bozmasıyla ilgili iddiasını Talat Paşa, “Türkiye'nin Rusya arazisini kesinlikle ilhak etme niyeti yoktur” diyerek yanıtladı. Talat Paşa Bakü'nün alınmasında Türk ordularının iştirakini inkâr etti, Nuri Paşa'nın ise resmi bir şahıs olmadığını ve hiçbir resmi görev taşımadığını bildirdi. Tarafların her birinin kendi tutumunda ısrar etmesi sonucu uzun süren bu görüşmelerden hiçbir sonuç hasıl olmadı ve görüşmelerin sürdürülmesi kararı alındı.⁶⁴³

22 Eylül'de Talat Paşa ve Nesimi Bey Joffe'yle yeniden buluşarak görüşmeleri sürdürdüler. Joffe yine de Türkiye'nin sürekli olarak Brest-Litovsk Antlaşması'nı bozduğunu anlatmaya çalıştı ve birçok örnekler verdi. Örneğin: “Türkiye, Sovyet hükümeti tarafından tanınmayan Kafkasya Cumhuriyeti'ni tanımış ve onunla yeni sınır hattı tespit etmiştir; Türk orduları Rusya topraklarına girerek, Rus askerleriyle savaştı. Bunların her biri savaşa neden olabilecek mahiyetteydi, fakat Sovyet hükümeti bunlar karşısında sabrediyordu. Bakü'nün

⁶⁴⁰ BOA, HR. SYS, D. 2303, G. 10; Dokumentü vneşnoy politiki SSSR. T. 1, c. 490-492.

⁶⁴¹ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 525.

⁶⁴² A.N. Kurat, age. s. 553-554.

⁶⁴³ A.N. Kurat, age. s. 554.

Türkler tarafından işgali ise artık Sovyet hükümetinin sabrını tüketmiştir.”⁶⁴⁴ Joffe, ayrıca güya “Kafkasya Müslümanlarının Türkiye’nin baskısı altında Rusya’dan ayrılarak kendi devletlerini kurduğu” iddiasında bulunuyordu. Müslüman köylülerinin beylerin ve zenginlerin zulmünden azap çekmelerine proleter Rusya’nın “katlanmayacağını” beyan eden Joffe, Kafkasya Müslümanlarının Şii, Türklerin ise Sünni olduklarını öne sürüyor, Müslüman Şii köylülerinin Sünni Osmanlı ağalarını istemediğini de iddia ediyordu. Müslümanlar arasında mezhepçiliğin körüklenmesinin Rusya’nın geleneksel politikası olduğunu iyi bilen Talat Paşa Rus büyükelçisinin bu asılsız iddialarını reddederek, “Bak, ben Türk’üm ve Şia’yım” diye bildiriyordu.⁶⁴⁵

Uzun görüşmelerden sonra Talat Paşa “Türkiye’nin Kafkasya meselelerine hiçbir şekilde karışmayacağına dair resmi yazılı bir garanti vermeye hazır olduğunu” bildirdi. Osmanlı Sadrazamı da “Türkiye’nin Rusya hesabına hiçbir toprak ilhak etme niyeti yoktur ve Kafkasya’da bulunan Türk birlikleri hemen geri çekilecektir” diye beyan etti.⁶⁴⁶ Talat Paşa’nın bu tür tutumunun izahı şuydu: Sadrazam artık Kafkasya konusunda Almanya’yla anlaşmaya varabilmişti ve bu anlaşma 23 Eylül’de imzalanan “Osmanlı-Alman Protokolü”yle tespit edilmişti. Almanya Azerbaycan’ın bağımsızlığının Sovyet Rusyası tarafından tanınması için çaba göstereceğine ilişkin taahhütte bulunmuştu. Bu nedenle Talat Paşa Joffe’yle yapılan görüşmelerde ne pahasına olursa olsun, Azerbaycan’ın bağımsızlığının Sovyet hükümeti tarafından tanınması için azami gayret gösteriyordu. Joffe de sırasıyla, buna cevap olarak kesin şekilde beyan ediyordu ki Sovyet hükümeti tarafından Azerbaycan’ın bağımsızlığı tanındığı takdirde bile, Rusya ekonomisi için büyük önem arz eden Petrol Baküsü Azerbaycanlılara verilmeyecektir.⁶⁴⁷

Talat Paşa Türk birliklerinin Kafkasya’dan çıkarılacağını bildirirse

⁶⁴⁴ A.N. Kurat, age. s. 554.

⁶⁴⁵ ARDA, f. 894, say. 10, iş 150, v. 1-2; A. A. Topçubaşev, *Diplomatişeskiye besedi v Stambule*, s. 9.

⁶⁴⁶ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 554, 555.

⁶⁴⁷ Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, K. IV, s. 246.

de onun bu önerisi Rus büyükelçisini tam olarak tatmin etmedi. Joffe Türk birlikleriyle beraber Azerbaycan ordusunun ve tüm askeri araç gereçlerin Bakü’den çıkarılmasını istedi. “Türkiye’nin Rusya’yla barış içinde yaşama arzusunda olduğunu ve Bakü meselesini müzakere yoluyla çözmek istediğini” beyan eden Talat Paşa Rus büyükelçisinin bu isteğini de kabul etti.⁶⁴⁸

Joffe Osmanlı Sadrazamı ve Dışişleri Bakanı’yla yaptığı görüşmeler ve yapılan öneriler hakkında hemen Moskova’ya bilgi verdi. Fakat RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin, Talat Paşa’nın bu önerilerinden tatmin olmadı. O, Joffe’ye gönderdiği cevap telgrafında “20 Eylül tarihli notanın radyotelgrafla yayımlanmasına rağmen, görüşmeleri devam ettirebilmek için bu notanın Türklere resmen sunulmasının geciktirilmesinin gerektiğini” bildirdikten sonra şunları kaydetti: “Talat Paşa’nın önerileri Sovyet hükümeti için makul sayılabilir, ama Türkiye karşısında ‘Bakü’nün Sovyet makamlarına devredilmesi’ne ilişkin ek şartın koşulması önemlidir. Çünkü bu olmazsa, Türk ordularının ‘Azerbaycan ordusu’ adı altında kendi yerlerinde kalacakları hiçbir şüphe doğurmamaktadır.”⁶⁴⁹

24 Eylül’de Talat Paşa ile Nesimi Bey yeniden Joffe’yle görüştüler. Joffe Bakü’nün Türk birlikleri tarafından derhal boşaltılıp Sovyet makamlarına devredilmesini ve işgal sırasında oluşmuş hasarın Türkiye tarafından karşılanmasını talep etti. Sovyet büyükelçisinin galip devletin temsilcisi olarak ileri sürdüğü bu haksız taleplere cevap olarak Talat Paşa açıkça, “Türkiye herhangi bir araziyi Sovyet Rusyası’na devretmeyecektir, çünkü bizim Kafkasya’daki milletlerin içişlerine karışma niyetimiz yoktur” diye beyan etti.⁶⁵⁰ Sovyet Rusyası’nın “Bakü’nün Sovyet makamlarına devredilmesi” vb. talepleri mevcut duruma göre çok mantıksızdı. Bu nedenle Talat Paşa kesin olarak bu taleplere karşı çıktı. Ama Joffe yine de kendi taleplerinde ısrar ediyordu. Buna cevap olarak Talat Paşa, “Sovyet Rusyası tara-

⁶⁴⁸ A.N. Kurat, age. s. 555; S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 31-32.

⁶⁴⁹ A.N. Kurat, age. s. 555; S. Yerasimos, age. s. 32.

⁶⁵⁰ A.N. Kurat, age. s. 555.

findan Ahıska ve Ahılkelek bölgeleri de Türkiye arazisi olarak kabul edildiği takdirde, Türk ordularını ve sivil personeli Brest-Litovsk sözleşmesinde tespit edilen çizgiye kadar geri çekmeye hazır olduğunu ve bundan daha fazla hiçbir taviz veremeyeceğini” bildirdi. Askeri durumun ağır olması ve ülkedeki heyecan Talat Paşa ve Nesimi Bey’in aynı gün, 24 Eylül’de Berlin’i terk edip İstanbul’a hareket etmelerine neden oldu. Türk-Sovyet görüşmelerinin, Berlin’deki Osmanlı Büyükelçisi Rıfat Paşa ile Joffe arasında sürdürülmesi kararı alındı.

Bu arada Joffe Talat Paşa’yla yaptığı görüşmeler hakkında Çiçerin’e telgraf göndererek “Türkiye aşağıdaki maddeleri kabul ettiği takdirde Sovyet Rusyası’yla anlaşmaya varabilecektir” dedi:

1. *Türkler tüm nizami ve gayrinizami ordu birliklerini, askeri araç gereçleri ve sivil personeli Brest-Litovsk’ta tespit edilmiş sınır çizgisinin gerisine çekeceklerdir.*

2. *Oluşmuş zarar ve hasarın ödenmesi için uluslararası komisyon oluşturulacaktır.*

3. *Şartların yerine getirilmesine ilişkin Almanya’nın güvencesi alınacaktır. Sovyet Rusyası Bakü ve tüm Güney Kafkasya’yı tam olarak ele geçirene dek Alman birlikleri belli bölgelere yerleştirilecek ve Türklerin kendi yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğini denetleyecektir.*⁶⁵¹

Joffe bu telgrafta şunu da bir daha kaydediyordu ki 20 Eylül tarihli notanın Türklere resmen sunulmasının geciktirilmesi önemlidir ve görüşmeleri sürdürmek gerekir. Çiçerin ise Joffe’ye gönderdiği cevap telgrafta, “Sovyet hükümeti kendi talepleriyle ilgili Türklere 30 Eylül’e kadar kesin bir cevap bekliyor; eğer bu süre içinde cevap gelmezse, Rusya-Türkiye ilişkileri kesilmiş sayılacaktır” diyordu.⁶⁵² Joffe derhal bu konuda Rıfat Paşa’ya bilgi verdi ve acil cevap beklediğini bildirdi.

⁶⁵¹ A.N. Kurat, age. s. 556.

⁶⁵² A.N. Kurat, age. s. 556-557.

Talat Paşa ile Nesimi Bey Eylül ayı sonlarında İstanbul’a geldiler ve Bakü meselesini kabin toplantısında müzakere ettiler. Ama nedense Talat Paşa’nın Joffe’ye vaat ettiği cevap gecikti. Bu nedenle Rıfat Paşa Joffe’den kesin cevap için sürenin 2 Ekim’e kadar uzatılmasını istedi. Joffe ayrıca, Almanya aracılığıyla da Türkiye’ye baskılarını sürdürüyordu. Bu arada Almanya’nın İstanbul’daki büyükelçisi Bernsdorf Bakü meselesiyle ilgili olarak Talat Paşa ve Enver Paşa’yla görüşüp “Türk birliklerinin geri çekileceğini ve Rıfat Paşa’ya ayrıntılı bir talimatnamenin gönderilmek üzere olduğunu” öğrendi ve bu konuda Berlin’e bilgi verdi. Almanya Dışişleri Bakanlığı da bunları hemen Joffe’ye bildirdi. Joffe de sırasıyla Çiçerin’i bu konuda bilgilendirdi.

3 Ekim’de Rıfat Paşa Joffe’ye “Güney Kafkasya’daki Türk orduları artık geri çekilmeye başlamışlardır” diye bildiriyordu. Gerçekten de bu tarihte Bulgaristan cephesinde durumun ağır olmasıyla ilgili Osmanlı hükümeti Trakya’yı korumak amacıyla diğer cephelerinden, Kafkasya cephesi de dahil olmak üzere, bazı askeri birliklerini geri çağırmişti. Ama şurası da bir gerçektir ki Türk ordusu o günlerde Bakü’den Dağıstan’a doğru ilerlemekteydi.

3 Ekim’de Joffe Berlin’deki Osmanlı büyükelçisine nota verdi.⁶⁵³ Bu notada Sovyet hükümeti Türkiye’nin kendi birliklerini Brest sözleşmesinde tespit edilen sınırlara çekmesini, Türk birlikleri tarafından boşaltılan arazilerin Sovyet Rusyası’na verilmesini, Brest anlaşmasının şartlarının bozulması sonucunda Türk birliklerinin Rusya’ya uğrattığı hasarı tespit etmek için özel uluslararası komisyonun kurulmasını, her iki ülkenin Almanya imparator hükümetine başvurarak, bu yükümlülüklerin yerine getirilmesinde garantör olmasını rica etmekten oluşan taleplerini bir daha ileri sürdü. Nota şöyle devam ediyordu: “Bugün bana Osmanlı hükümetinin, kendi birliklerine Brest antlaşmasının belirlediği sınıra kadar çekilmelerini emrettiği ve artık bu çekilmenin başladığı bilgisini verdiler. Benim ‘Bu, ileri sürülmüş taleplerimin Türkiye tarafından kabul edilmesi demek

⁶⁵³ BOA, HR. SYS, D. 2374, G. 2; Dokumenti vneşney politiki SSSR, t. I, s. 509-510.

midir? ‘Türk gayrinizami birlikleri de çekilir ve geri kalan talepler de kabul edilir mi?’ gibi sorularına Osmanlı hükümeti tarafından talimatın olmamasına güvenen Majesteleri (Rıfat Paşa kastediliyor – V.G.) cevap verme durumunda değildir.”⁶⁵⁴

Mevcut durumda Sovyet hükümetinin pozisyonu şöyleydi: Osmanlı Devleti’nin Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan dediği devletlerle Batum’da imzaladığı anlaşmalara göre, Gürcülere ait bazı önemli araziler Türkiye’ye ilhak edilmiştir. Oysa, Sovyet hükümetiyle yapılan müzakerelere göre (Talat Paşa’yla Berlin’de yapılan müzakereler kastediliyor) Türkiye Batum sözleşmesini değil, Brest-Litovsk sözleşmesini uygulamalıdır. Artık savaşın sonunun yaklaştığını hisseden Sovyet Rusyası Türkiye’nin zor duruma düşmesini fırsat bilerek diplomatik inisiyatifi ele alıp, Batum anlaşmaları ile Türkiye’ye verilen Ahıska, Ahılkelek, Gümrü ve diğer bölgelerin de iadesini talep ediyordu.

Joffe Rıfat Paşa’ya sunduğu notanın sonunda şunu da not ediyordu: “Majesteleri, Sadrazam’ın arzusuyla tarafımdan yapılan görüşmelerin artık kesilmiş olduğunu düşünüyorum ve kendi hükümetimin talimatlarını yerine getirerek, Siz Majesteleri’ne içi-köylü hükümetinin Osmanlı hükümetine gönderdiği notayı (20 Eylül 1918 tarihli notayı – V.G.) gönderiyorum.”⁶⁵⁵

Bu arada Rıfat Paşa’nın İstanbul’dan beklediği talimat geldi. Bu talimata göre, Rıfat Paşa ile Joffe arasında aşağıdaki maddelerden oluşan protokol imzalanmıştı:

1. Türk nizami orduları ve gayrinizami birlikleri talimatçıları ve memurlarla birlikte hemen Kafkasya’dan çıkarılacaktır. Ancak Brest-Litovsk Antlaşması’nın dördüncü maddesinin üçüncü paragrafında adı geçen arazi (Kars, Ardahan ve Batum vilayetleri kastediliyor – V.G.) buraya dahil değildir. Tüm askerlerin ve askeri araç gereçlerin bölgeden çıkarılması

süreci bu protokolün imzalanmasından sonra dört hafta içinde tamamlanacaktır.

2. Rusya tarafından ileri sürülen, Türk birliklerinin Kafkasya’daki hareketinin neden olduğu zarar ve hasarın ödenmesi meselesi oluşturulacak karma bir komisyon tarafından yapılacak incelemelerin sonuçlarına göre tanzim edilmeye üzere sonraya bırakılacaktır.

3. Rus ve Türk hükümetleri birinci ve ikinci maddelerdeki taahhütlerin yerine getirilmesi ve Türk askerlerinin Hazar Denizi istikametinden İngilizlerden korunması meselelerinde Almanya hükümetine güvence verme isteğiyle müracaat edecekler.”⁶⁵⁶

Rıfat Paşa bu protokol taslağını Joffe’ye sundu. Joffe de 5 Ekim 1918 tarihinde bu proje hakkında Çiçerin’e bilgi verdi. Ama Halk Dışişleri Komiseri bu projeye tatmin olmadı. Çiçerin Bakü ve tüm Güney Kafkasya’nın Türk birlikleri tarafından Sovyet makamlarına teslim edilmesinde ısrar ediyordu. Talat Paşa ise Bakü’yü ve diğer arazileri Sovyet Rusyası’na değil, milli Azerbaycan hükümetine teslim etmek istiyordu. Protokol taslağında da Türklerin Bakü’yü Sovyet Rusyası’na teslim etmeleri hakkında hiçbir kayıt yoktu. Bu durumda Sovyet hükümeti Berlin’deki yetkili temsilcisine Türk protokolünü imzalamama talimatını verdi. 7 Ekim’de Lenin ve Sverdlov imzasıyla ile Joffe’ye şöyle bir telgraf gönderildi: “Bakü’yü makamlarımıza vermeye ilişkin teklif kabul edilmedikçe, Türkiye protokolünü imzalamaya razı değiliz, çünkü bu madde olmadığı halde tahmin edebiliriz ki Bakü’yü İtilaf Devletlerine teslim etme hususunda İtilaf Devletleriyle gizli anlaşma imzalanmıştır.”⁶⁵⁷ Aslında böyle bir anlaşma yoktu ve Rusya’nın bu “kaygısı” gerçeğe uygun değildi. Ayrıca, Sovyet hükümeti Türk birliklerinin yalnızca Brest-Litovsk’ta tespit edilmiş sınırlara kadar geri çekilmesini, hatta bu anlaşmayla Türkiye’ye verilen Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinden de çıkma-

⁶⁵⁴ BOA, HR. SYS, D. 2374, G. 2; Dokumentı vneşney politiki SSSR, t. I, s. 509-510.

⁶⁵⁵ BOA, HR. SYS, D. 2374, G. 2; Dokumentı vneşney politiki SSSR, t. I, s. 510.

⁶⁵⁶ A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 559-560.

⁶⁵⁷ Dokumentı vneşney politiki SSSR, t. I, s. 513; V.İ. Lenin, *Azerbaycan hakkında*, s. 151.

rılmasını talep ediyordu. Bu nedenle Sovyet Rusyası Türkiye'nin önerdiği protokolü kabul etmedi ve bu, taslak olarak kaldı. Sovyet hükümeti Türkiye'yle diplomatik ilişkilerini kesme kararını katılaş-tirdi.

Sovyet Rusyası'nın Osmanlı Devleti'ne verdiği 3 Ekim 1918 tarihli ve bununla birlikte gönderilen 20 Eylül tarihli notalarına Osmanlı Dışişleri Bakanlığı tarafından 6 Ekim'de cevap verildi. Nesimi Bey'in imzaladığı bu nota Berlin'deki Rus Büyükelçisi Joffe aracılığıyla Rusya Halk Dışişleri Komiserliğine gönderildi. Notada, Brest-Litovsk Antlaşması'na göre Rusya, işgal altında olan Doğu Anadolu eyaletlerini boşaltıp Türkiye'ye devretmeyi ve bu bölgelerde bulunan silahlı haydut çetelerini silahsızlandırmayı taahhüt ettiği halde, geri çekilen Rus ordularının Türkiye'ye karşı Ermeni haydut çetelerini silahlandırdıkları ve bu durum karşısında Osmanlı Devleti'nin bu arazileri silah yoluyla almak zorunda kaldığı belirtiliyordu. Bundan sonra Türkiye Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nı tanımak istemeyen "Zakafkasya Federasyonu"yla karşılaşmış ve sonuçta Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerini de savaş sonucu elde etmiştir. Brest sözleşmesine uygun olarak yapılan referandumun sonuçlarına göre bu araziler Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmiştir. Osmanlı hükümeti Sovyet hükümetinin yapılan referandumla ilgili iddialarını kabul etmiyor, çünkü bu iddiaların hiçbiri gerçeğe uygun değildir.⁶⁵⁸

Nesimi Bey sözlerini şöyle sürdürüyordu: "Eğer Sovyet Rusyası eski imparatorluk topraklarında yaşayan halklarla ilgili olarak ilan ettiği 'halkların kendi kaderini tayin etme' hukukunda samimiyse, o zaman bu hakkı Kafkasya halklarına da şamil etmesi lazım. Öte yandan, Sovyet hükümeti bu hakkın Ermeni meselesinde Türkiye'ye karşı uygulanmasını uygun bulduğu halde, Türkiye de kendini savunmak amacıyla Kafkasya devletlerine yaklaşımıyla ilgili yürüttüğü politikada haklıdır."⁶⁵⁹

Bakü meselesine gelince, notada, "İngilizlerin Bakü'den çıkarıl-

ması savaş açısından Osmanlı Devleti için askeri zaruretli. Osmanlı askerleri tarafından Bakü'deki nüfusa karşı işlenen zulüm ve talanlara ilişkin Sovyet iddialarına gelince, bunlar tamamen asılsızdır. Kafkasya'daki Türk askeri operasyonları yalnızca silahlı haydut çetelerine ve İngilizlere karşıydı" deniliyordu. Notanın sonunda "Osmanlı Devleti'nin Sovyet Rusyası'yla daima dostça yaşamak istediği ve hiçbir zaman Brest-Litovsk sözleşmesine aykırı hareket etmediği" vurgulanıyor ve "Türk askeri operasyonlarının ancak Türkiye'nin mevcudiyetini tehlikeye sokan silahlı Ermeni haydut çetelerine ve İngilizlere karşı yöneldiği" bildirilerek, "Bu amaçlara ulaşıldıktan (tehlike savuştuktan) sonra Osmanlı hükümeti kendi birliklerine askeri araç gereçleriyle birlikte Brest-Litovsk'ta tespit edilmiş sınır hattına çekilme emri vermiş ve çekilme hemen başlamıştır" deniliyordu.⁶⁶⁰

Nesimi Bey'in bu notasının önceki kısmı (silahlı Ermeni haydut çetelerine karşı askeri operasyon zorunluluğu, referandum vb.) doğruydu, ama "Bakü'nün alınması"yla ilgili olan kısımda Osmanlı Devleti'nin temel amaçlarının örtbas edilmesine gayret edilmişti. Nota genelde, çok yumuşak bir tarzda yazılmış ve Osmanlı Devleti'nin Rusya'yla anlaşmak istediğinin bir ifadesiydi. Bu nota, artık çökmekte olan bir devletin, yakın günlerde istifasını sunacak bir hükümetin Dışişleri Bakanı'nın kaleminden çıkmış ve Kafkasya'yla ilgili anlaşmaların artık hiçbir hükmünün kalmayacağını anlaşıldığı bir zamandaki siyasetin bir ifadesiydi. Bu nota, aynı zamanda Osmanlı imparator hükümetinin Sovyet Rusyası'na gönderdiği son diplomatik belgeydi.

RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin 10 Ekim'de Osmanlı Devleti'nin Dışişleri Bakanı Nesimi Bey'e yeni bir notayla müracaat etti.⁶⁶¹ Bu notada Nesimi Bey'in Çiçerin'e gönderdiği 6 Ekim tarihli notasında ileri sürülen hükümler yalanlanıyor ve önceki Sovyet talepleri bir daha tekrar ediliyordu. Çiçerin, Brest-Litovsk Antlaş-

⁶⁵⁸ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 693-694.

⁶⁵⁹ A.N. Kurat, *age.* s. 695.

⁶⁶⁰ A.N. Kurat, *age.* s. 561, 695.

⁶⁶¹ *Dokumentı vneşney politiki SSSR*, t. 1, s. 514-516.

ması'nda Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinin ahalisinin kendi gelecek kaderlerini komşu devletlerle, özellikle Türkiye'yle (ancak yalnız Türkiye ile değil) karşılıklı rıza temelinde çözümlemesinin yansıdığını vurguluyor ve bu vilayetlerde Türkiye tarafından tek taraflı olarak ve "zoraki" biçimde yapılan referandumun sonuçlarının Sovyet hükümeti tarafından tanınmadığını beyan ediyordu. Notada öncelikle Bakü'nün ve bağımsızlığı Almanya tarafından tanınan Gürcistan hariç, Güney Kafkasya'nın geri kalan tüm topraklarının Sovyet makamlarına verilmesi, ayrıca Türk saldırılarından kaynaklanan zarar ve hasarın ödenmesi talep ediliyordu.⁶⁶² Sovyet Rusyası'nın tutumuna göre, Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinde yapılan referandumun sonuçları Sovyetler tarafından tanınmadığı için Türkiye 1914 yılı sınırlarına çekilmeliydi ancak bundan sonra iki ülke arasında dostluk ilişkilerinin onarılması mümkün olacaktı. Böyle asılsız iddialar nedeniyle Berlin'de yapılan Türk-Rus görüşmeleri başarısızlıkla sonuçlandı ve iki ülke arasında yalnızca Berlin'deki büyükelçileri aracılığıyla mevcut olan diplomatik ilişkiler de kesildi. Çiçerin'in 10 Ekim 1918 tarihli notası da cevapsız kaldı.

Görüldüğü gibi, Talat Paşa'nın Almanya ziyareti (6-24 Eylül 1918) ile Berlin'de başlayan Türk-Alman-Rus görüşmelerinin merkezinde "Azerbaycan meselesi" duruyordu. Osmanlı diplomasisi bu görüşmelerin birinci aşamasında büyük tavizler vererek, Azerbaycan ve genel olarak Kafkasya konusunda Almanya'yla mutabakata varabilirse ve bu mutabakatı 23 Eylül 1918 tarihli "Osmanlı-Alman Protokolü"yle tespit edebildiyse de Türk-Rus görüşmelerinde başarı elde etmek mümkün olmadı. Osmanlı Devleti, Azerbaycan'ın bağımsızlığı Sovyet Rusyası tarafından tanındığı takdirde, kendi birliklerini Güney Kafkasya'dan çıkarmaya hazır olduğunu bildirirse de bölgeyi kendi arazisi gibi gören ve özellikle de Petrol Bakü'sünü hiç kimseye taviz vermek istemeyen Sovyet hükümeti uzlaşmaz bir tutum benimsemiş ve onun bu tutumu Osmanlı-Rusya ilişkilerinin kesilmesiyle so-

nuçlandı.⁶⁶³ Sovyet Rusyası'nın böyle bir pozisyon benimsemesinde, Dünya Savaşı'nda Almanya-Osmanlı bloku yenilgisinin artık göz önünde olması da rol oynadı. 5 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti barış yapmak amacıyla ABD Başkanı Woodrow Wilson'a resmen müracaatta bulundu. 8 Ekim'de Talat Paşa hükümeti istifa etti, 19 Ekim'de Ahmet İzzet Paşa'nın rehberliğinde yeni hükümet oluşturuldu. İzzet Paşa'nın başkanlığında yapılan kabine oturumunda Türk ordularının Kafkasya'dan tamamen çıkarılması hakkındaki karar kabul edildi. 24 Ekim'de İzzet Paşa, Türk ordularının Kafkasya'dan çıkarılıp Brest-Litovsk barışıyla belirlenmiş sınırın gerisine çekilmesi konusunda emir verdi.⁶⁶⁴

30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kaldı. Mondros Mütarekesi'nin on birinci maddesine göre Türkiye ordusu kısa süre sonra Güney Azerbaycan'ı ve Güney Kafkasya'yı terk etmeliydi. Azerbaycan'daki Osmanlı birliklerine bir hafta içinde Bakü'den ve bir ay içinde Azerbaycan'dan çıkmaya ilişkin ultimatömler verildi. Barışın on beşinci maddesine göre Batum Antlaşması'yla Türkiye'nin kontrolüne geçen Güney Kafkasya demiryolu Müttefiklerin denetimine veriliyordu. Müttefikler Batum'u ele geçirme hakkına sahiptiler ve nihayet, Türkiye Müttefikler tarafından Bakü'nün işgal edilmesine hiçbir şekilde itiraz edemezdi.⁶⁶⁵ Mondros Mütarekesi'nden sonra Azerbaycan, İngiliz birliklerinin kontrolüne girdi.

Almanya teslimiyet sözleşmesini imzalayınca, Sovyet Rusyası Brest antlaşmasının yürürlükten kalktığını beyan etti. Bununla da Sovyet Rusyası Azerbaycan siyaseti konusunda yeni bir aşamaya geçti. Osmanlı Devleti ise savaşta yenilmesi nedeniyle İngilizlerin kontrolü altına girdi. Artık İstanbul hükümeti derin sosyoekonomik

⁶⁶³ BOA, HR. SYS, D. 2459, G. 31.

⁶⁶⁴ K. Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 7.

⁶⁶⁵ BOA, HR. SYS, D. 2305, G. 20; BOA, HR. SYS, D. 2397, G. 6, v. 21-22; *Türk İstiklal Harbi I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, s. 42-43; Y.V. Klyuçnikov-A.V. Sabanin, *Mejdunarodnaya politika noveyşego vremeni v dogovorakh, notakh i deklaratsiyakh, t. II*, s. 188.

⁶⁶² age. s. 514-516.

ve siyasi kriz yaşıyordu ve bu hükümetin önündeki öncelikli mesele Türkiye'nin varlığını korumaktan ibaretti. Bu nedenle Osmanlı Devleti Azerbaycan'da ve bütün Kafkasya bölgesinde yaşanan siyasi ve askeri süreçleri etkileme durumunda değildi. Ama bir süre sonra, Azerbaycan halkının uzun yıllardan beri yürüttüğü ulusal özgürlük mücadelesinin mantıksal sonucu olarak, dünyada yaşanan aktif siyasi ve askeri gelişmelerin etkisi sonucu oluşan ve Osmanlı Devleti'ne güvenen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin diğer önemli faktörlerin yanı sıra, Türkiye ulusal özgürlük hareketinin liderleri ile Sovyet Rusya'nın yakınlaşması zemininde çöküşü kaçınılmaz olacaktır.

IX. BÖLÜM

ANADOLU HAREKÂTI VE AZERBAJCAN

Birinci Dünya Savaşı bir zamanlar üç kıtada geniş arazilere sahip olan Osmanlı İmparatorluğu için feci sonuçlar doğurdu. İktidarda Enver-Talat-Cemal Paşalar üçlüsünün yerine geçen Ahmet İzzet Paşa hükümeti 30 Ekim 1918'de Ege Denizindeki Lemnos adasında bulunan Mondros limanında İtilaf Devletleriyle barış imzalamak zorunda kaldı. Barışın temel şartlarına göre, Osmanlı Devleti ordusunu feshetmeli, askeri gemilerini, demiryollarını, postatelgraf araçlarını İtilaf Devletlerine devretmeli, Kafkasya, Hicaz, Asir, Yemen, Suriye ve Irak'ta bulunan Osmanlı orduları en yakın Müttefik kumandanlığına teslim edilmeliydi; Müttefikler Batum'u ele geçirme hakkına sahipti ve Osmanlı hükümeti Müttefikler tarafından Bakü'nün işgaline hiçbir itiraz etmemeliydi. İtilaf Devletleri, durum bunu dikte ettiği takdirde, Boğazları ve Ermenilerin nispeten kompakt şekilde yaşadıkları Anadolu'nun altı doğu ilinin herhangi bir bölümünü işgal etme hakkı kazanıyordu.⁶⁶ Mondros Antlaş-

⁶⁶ BOA, HR. SYS, D. 2305, G. 20; Türk İstiklal Harbi I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikati, s. 41-44.

ması'yla Osmanlı Devleti İtilaf Devletlerine teslim oldu. Bununla da İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik savaşın başarılarındaki planlarını gerçekleştirmek amacıyla ülkenin işgaline başladılar.

Azerbaycan'ın İstanbul'daki diplomatik temsilcisi Topçubaşov antlaşmanın Azerbaycan'a ilişkin maddeleriyle ilgili Türk tarafına itiraz ettiyse de⁶⁶⁷ bu pek ciddi tepki doğurmadı.⁶⁶⁸ Değişen uluslararası duruma ilişkin Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması meselesinin artık Osmanlı Devleti ile değil, Müttefik devletleriyle yürütülecek görüşmelerle ilgili olduğunu çok iyi anlayan Topçubaşov Azerbaycan hükümetinden Avrupa'ya gitmek için talimatname gönderilmesini ısrarla talep ediyordu, aksi takdirde, İstanbul'da kalmasına fazla lüzum görmüyordu.⁶⁶⁹ Söz konusu talimatnamenin gönderilmesi geciktirildiği için Topçubaşov net faaliyet programı almak için temsilciliğin sekreteri Mustafa Bey Vekilov'u 19 Aralık 1918'de Bakü'ye gönderdi.⁶⁷⁰ Topçubaşov bu arada kendisi de boş durmayarak Osmanlı devlet yöneticileri ve İstanbul'a gelen Müttefik devletlerin temsilcileriyle bir dizi görüşmeler yapmıştı. O, 3 Kasım 1918'de Türkiye tarafından Mondros görüşmelerini yapmış Rauf Bey'le, 4 Kasım'da Osmanlı Devleti'nin Dışişleri Bakan Yardımcısı Reşat Hikmet Bey'le, 5 Kasım'da Dışişleri Bakanı Nebi Bey'le, 8 Kasım'da Maliye Bakanı Hüseyin Cavid Bey'le, 15 Kasım'da Ukrayna temsilcisi Sukovçin'le, 16 ve 17 Kasım'da Türkiye'nin yeni Dışişleri Bakanı Mustafa Reşat Paşa'yla, yine aynı gün yeni Sadrazam Ahmed Tevfik Paşa ve İstanbul'da bulunan İran diplomatik temsilcisi Mirza Mahmud Han'la, 19 Kasım'da İngiliz temsilcisi Temple'la, 25 Kasım'da Türkiye'nin yeni Maliye Bakanı Abdulrahman Bey'le, Harbiye Nazırı Abdullah Paşa'yla, 7 Aralık'ta Rusya temsilcisi Pavel Milyukov'la.

23 Aralık'ta Amerikan diplomatik temsilcisi Brown'la, 30 Aralık'ta İstanbul'daki İsveç Büyükelçisi S. Anşarsveld'le, 31 Aralık'ta İtalya temsilcisi Kont Sforts'la, 6 Ocak'ta ABD temsilcisi Mister Naesk'le, aynı gün Rusya'nın Beyaz Orducu Kolçak ve Denikin hükümetlerinin temsilcisi olarak Paris Barış Konferansı'na giden S.D. Sazonov'la, 9 Ocak'ta İran Büyükelçisi Alikulu Han'la buluşarak görüşmeler yapmıştı. Bu görüşmelerde savaşın bitmesiyle ilgili dünyada oluşan yeni koşullar ve Azerbaycan'ın durumuyla ilgili konular ele alınmıştı.⁶⁷¹

Topçubaşov aynı zamanda Osmanlı Devleti tarafından Azerbaycan'ın bağımsızlığının hukuken tanınması yönünde de çaba sarf ediyor ve Bakü'ye Osmanlı diplomatik temsilcisinin gönderilmesine çalışıyordu. O, 4 Kasım 1918'de Osmanlı Dışişleri Bakanlığına gönderdiği müracaatnamede Bakü'ye Osmanlı diplomatik temsilcisinin yakında gönderilmesini ısrarla rica ediyordu. Ali Merdan Bey'in bu müracaatnamesine Osmanlı Dışişleri Bakanı şöyle bir derkenar yazmıştı: "Azerbaycan'da şimdilik bir mümessil-i askeriyemiz bulunduğu icâbında bir mümessil-i siyâsi ta'yin edileceğinin şifâhen tebliği."⁶⁷² Topçubaşov 24 Şubat 1919'da Osmanlı Devleti'nin Dışişleri Bakanı Mustafa Reşat Paşa'yla yaptığı görüşmelerde bu sorunun kısa sürede çözülmesini rica etmişti. Ama Mustafa Reşat Paşa mevcut durumda her şeyin İtilaf Devletlerinin kontrolünde olduğunu esas getirerek, onların izni olmadan Azerbaycan'a diplomatik temsilci gönderilmesinin mümkün olmadığını bildirmişti.⁶⁷³

Osmanlı hükümeti İngilizlerin kontrolü altında faaliyet gösterdiği için, 1919 yılının başlarından itibaren Azerbaycan temsilcisinin Osmanlı resmi makamlarıyla görüşmesi bile artık zor hale gelmişti. Çünkü Osmanlı siyasetleri İngilizlerin tepkisine neden olabilecek herhangi bir hareketten çekiniyorlardı. Topçubaşov 1918 yılı Ekimi'nde

⁶⁶⁷ ARDA, f. 970, say. 1, iş 68, v. 2-3.

⁶⁶⁸ ARDA, f. 970, say. 1, iş 68, v. 14.

⁶⁶⁹ Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920). Vneşnaya Politika. s. 167.

⁶⁷⁰ Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920). Vneşnaya Politika. s.168; BOA, DH. EUM. SSM, D. 62, G. 73.

⁶⁷¹ A.A. Topçubaşev, Diplomatıçeskiye besedı v Stambule, s. 33-114.

⁶⁷² BOA, HR.SYS, D. 2303, G. 11, v. 8.

⁶⁷³ Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920), Vneşnaya Politika, s.169; *Yeni Gün*, 25 Şubat 1919, № 173.

Sultan VI. Mehmed Vahideddin’le görüşmek için Osmanlı Dışişleri Bakanlığına müracaat ettiyse de sık sık yaşanan hükümet değişikliği nedeniyle bu istek Dışişleri Bakanlığı tarafından sadece 2 Ocak 1919’da sadrazamlığa bildirilmişti.⁶⁷⁴ Sadrazam müsteşarından Dışişleri Bakanlığına gönderilen 9 Ocak 1919 tarihli cevapta ise “Günümüzde Azerbaycan’ın resmen tanınmaması nedeniyle temsilcisinin resmi kabulü uygun değildir, fakat Topçubaşov’un eski Duma üyesi olması dikkate alınarak, o, Padişah tarafından kabul edilebilir” deniliyordu.⁶⁷⁵ İtilaf Devletleri önce Çar Rusyası’nın sınırları içinde kurulan milli cumhuriyetleri tanımak istemiyor ve Rusya’yı yeniden birleştirmeye çalışan eski Çar generalleri Kolçak ve Denikin rejimlerini kendilerine uygun bulup, onları destekliyorlardı. Dolayısıyla Osmanlı hükümeti de İtilaf devletlerinin itirazlarına neden olmasın diye, Azerbaycan temsilcisini temsil ettiği hükümetin adına değil, devrilmiş bir devletin temsilcisi olarak kabul edilmesini uygun görmüştür. Nihayet, 10 Ocak 1919’da Topçubaşov Sultan VI. Mehmed Vahideddin tarafından kabul edildi. On beş dakika süren bu kabul emosyonel sohbetlerle sona erdi.⁶⁷⁶ Bu görüşme ve bütün Osmanlı siyasetleriyle yaptığı görüşmeler hakkında Azerbaycan hükümetine gönderdiği bildiği Topçubaşov Osmanlı-Azerbaycan ilişkilerini değerlendiriyor ve burada yalnızca emosyonelliğin ön plana çıktığını, ilişkilerin karşılıklı sempatiden öteye gitmediğini özellikle belirtiyordu.⁶⁷⁷

Osmanlı Devleti’nin siyasi desteğini alamayan Topçubaşov diğer Kafkas Cumhuriyetleriyle beraber hareket ederek Azerbaycan’ın menfaatlerinin korunabileceği kanaatine vardı ve bunun için Azerbaycan hükümetinden komşu hükümetlerle (Gürcistan ve Ermenistan hükümetleriyle) anlaşarak tek bir heyetin Paris Barış Konferansı’na gönderilmesini istedi.⁶⁷⁸ Bu arada Azerbaycan’daki siyasi durum po-

zitif yönde değişmiş, İngiliz kumandanlığı Azerbaycan Parlamentosu’nun açılmasına izin vermişti. 7 Aralık 1918’de Azerbaycan Parlamentosu’nun ilk oturumunda Topçubaşov gıyabında parlamento başkanı seçildi. 28 Aralık’ta Mütteliklerin Bakü’deki temsilcisi Tuğgeneral Thompson, Hoyski’nin başkanlığındaki Azerbaycan hükümetini tüm Azerbaycan topraklarında tek meşru yönetim olarak tanıdığını resmen beyan etti.⁶⁷⁹ Aynı gün Azerbaycan hükümeti Paris Barış Konferansı’na gidecek heyeti seçti ve Topçubaşov’u bu kadroya başkan tayin etti. Ama Azerbaycan heyeti Paris’e gitmekte büyük zorluklarla karşılaştı, heyet uzun süre İstanbul’da beklemek zorunda kaldı.⁶⁸⁰ Nihayet, 22 Nisan 1919’da Azerbaycan heyetine Paris’e gitmek için vize verildi, İstanbul’dan hemen hareket eden heyet 7 Mayıs’ta Paris’e ulaştı ve Azerbaycan’ın bağımsızlığının tanınması yönünde yoğun çalışmalara başladı.

Topçubaşov’un Paris’e yola çıkma arifesinde Azerbaycan hükümeti adına Osmanlı Dışişleri Bakanlığına yazılı olarak yeniden başvurarak, Bakü’ye Osmanlı diplomatik temsilcisinin gönderilmesini istediğini de belirtmek gerek.⁶⁸¹ Fakat Osmanlı hükümeti Müttelik devletlerin Azerbaycan’la ilgili pozisyonunun tam olarak belirginleşmediğini öne sürerek, bu konuda acele edilmemesini gerekli gördü. Genel olarak, bu dönemde İstanbul hükümeti İngilizlerin denetiminde olduğundan “İtilaf ve Hürriyet” iktidarı Azerbaycan’a karşı soğuk davranıyor, İngilizlerin hoşuna gitmeyecek herhangi bir harekette bulunmak istemiyordu.

1919 yılı başında Osmanlı Devleti’nde iktidara İngiliz yanlısı “İtilaf ve Hürriyet” Partisi geldikten sonra, Sultan VI. Mehmed Vahideddin’in damadı Damad Ferit Paşa Sadrazam tayin edildi. Osmanlı Parlamentosu barış antlaşması imzalanana dek bırakıldı. Osmanlı ülkesi gerçekte parçalanmış ve galip devletler arasında paylaşılmıştı.

⁶⁷⁴ BOA, DUİT, D. 12, G. 29, v. 2.

⁶⁷⁵ BOA, HR. MTV, D. 639, G. 1, v. 1-2.

⁶⁷⁶ A.A. Topçubaşev, *Diplomatiçeskiye besedi v Stambule*, s. 139-140.

⁶⁷⁷ Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920), *Vneşnaya Politika*, s. 172.

⁶⁷⁸ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 66, v. 13-15; A.A. Topçubaşev, *age*, s. 135-136.

⁶⁷⁹ Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920), *Vneşnaya Politika*, s. 115; M.E. Resulzade, *Azerbaycan Cümhuriyyeti*, s. 48.

⁶⁸⁰ BOA, DH. EUM. SSM, D. 33, G. 54.

⁶⁸¹ Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920), *Vneşnaya Politika*, s. 207.

İtilaf devletleri donanması Boğazları işgal etmişti. İngilizler Musul'u ve İskenderun'u (daha sonra İskenderun'un işgalini Fransızlar gerçekleştirdiler), Fransızlar Suriye'nin kuzeyindeki geniş sınır arazisini, İtalyanlar ise Güneybatı Anadolu'yu ve Konya'ya kadar olan toprakları işgal ettiler. 15 Mayıs 1919'da İtilaf Devletlerinin rızasıyla Yunan orduları İzmir'e girdiler. İstanbul İtilaf Devletlerinin tam kontrolündeydi. Sultan ve hükümet İtilaf Devletlerinin elinde bir alet olmuş, âciz ve şaşkın bir durumda asayiş ve kurtulma yolunu arıyorlardı. Anadolu'nun tüm kentlerinde yabancı subaylar dolaşüyor ve İtilaf Devletlerinin temsilcileri sıfatıyla direktifler veriyorlardı.

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaliyle Batı Anadolu'da ilk cephe oluştu. Hükümetin ve Sultan'ın işgal düzenlemelerini suskunlukla karşılaması Türk halkının öfkesine neden oldu. Her tarafta kendiliğinden yabancı karşıtı isyanlar başladı. Dağınık halde baş gösteren bu isyanları geniş antiemperyalist harekete dönüştürme görevini başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere yurtsever asker aydınlar tabakası üstlendi. İstanbul hükümeti tarafından 9. Ordu'ya müfettiş tayin edilen Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919'da Samsun'a geldikten sonra bir daha geri dönmek üzere Anadolu'da Ulusal Kurtuluş Savaşı'nı organize etmeye başladı. Bu sırada artık Anadolu'nun çeşitli yerlerinde düşmana karşı koymak ve özgürlük için yollar aramak amacıyla çeşitli kurumlar, cemiyetler ortaya çıkmış faaliyet gösteriyordu. Mustafa Kemal Paşa, öncelikle, Amasya'da cephe komutanlarının gizli toplantısını yapmaya karar verdi. Toplantıda kabul edilen ve 22 Haziran 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın imzasıyla tüm askeri ve sivil birimlere gönderilen gizli bildiri de vatanın bütünlüğünün tehlike altında olması ve mücadelenin organize edilmesi için yakında Sivas'ta milli kongrenin yapılmasının zaruri olduğu vurgulanıyordu.⁶⁸² İlk hazırlık kongresi 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 arasında Erzurum'da toplandı. Yalnızca Bitlis, Erzurum, Sivas ve Trabzon vilayetlerinden toplanan 56 temsilcinin yer aldığı Şark Vilayetleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kongresi, ülkenin

parçalanmasının kabul edilemez olduğunu aksettiren manifesto ve kararı kabul etmenin yanı sıra, Mustafa Kemal Paşa başta olmak üzere 9 kişilik Heyet-i Temsiliye seçti.⁶⁸³

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin milli kongresi 4-12 Eylül 1919'da Sivas'ta yapıldı. Sivas Kongresi'nde toplam 38 temsilci yer alsa da onlar her şeyden ziyade vilayeti temsil ediyorlardı. Sivas Kongresi Erzurum Kongresi'nin kararlarını tasdik etmenin yanı sıra, "Mondros Antlaşması'nın belirlediği sınırlar içinde mevcut olan topraklar bütündür, bölünmezdir ve Osmanlı Devleti'nden alınmaz" şeklinde tarihi bir kararı kabul etti.⁶⁸⁴ Sivas Kongresi başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere yeni Heyet-i Temsiliye seçti. Bu kurum İstanbul ve işgal edilmiş topraklardan başka ülkede tüm hâkimiyeti kendi elinde topladı. Sivas Kongresi Ferit Paşa'nın istifasını gerçekleştireceği takdirde Sultan hükümetine karşı sadakâtini koruyacağını bildirdi. Sultan da sırasıyla, taviz vererek, 30 Eylül 1919'da Damat Ferit Paşa hükümetini istifaya çağırıldı, 2 Ekim'de ise Ali Rıza Paşa'nın yeni hükümeti kuruldu.⁶⁸⁵ Fakat bir süre sonra milli harekâtın derinleştiğini gören Sultan onu beşiğinde boğmak için yeni Sadrazam'ın tavsiyesiyle temsilciler meclisinde yeni seçimler yapararak Müttefiklerle barış yapma kararına vardı.

12 Ocak 1920'de İstanbul'da Osmanlı Parlamentosu (Meclis-i Mebusan) açıldı. Parlamento 28 Ocak'ta Erzurum ve Sivas kongrelerinin kararlarını "Ulusal Ant" (Misak-ı Milli) halinde kabul ve ilan etti. Bu parlamento "beklentileri karşılayamadığı" için İngilizlerin dayatmasıyla Sultan onu bırakma ve baskılara başvurma kararına geldi. 16 Mart 1920'de İngiliz askerleri İstanbul'u işgal ettiler. Başkentte sıkıyönetim ilan edildi, parlamento bırakıldı, tüm devlet daireleri İngilizlerin kontrolüne geçti. İngiliz yanlısı Ferit Paşa yeniden iktidara getirildi. Ülkenin yüksek ruhanisi Anadolu harekâtını ayak-

⁶⁸³ T. Baykara, *Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, İstanbul, İQ Yayınları, 2006, s. 114; C. Avcı-A. Kara, *Bağımsızlığa Giden Yol/Türk İnkılabının Tarihi*, İstanbul, İQ Yayınları, 2007, s. 174-175.

⁶⁸⁴ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. I, s. 236-238.

⁶⁸⁵ T. Baykara, *Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, s. 116.

⁶⁸² U. Kocatürk, *Atatürk*, Bakı, Elm, 1991, s. 36.

lanma, Mustafa Kemal'ı ise suçlu ilan etti ve onun ölümü hakkında fetva verdi.⁶⁸⁶

Mustafa Kemal Paşa İstanbul'un işgalinden sonra valiliklere ve bölge kumandanlıklarına talimat göndererek, Ankara'da toplanacak olan olağanüstü yetkiye sahip bir meclise yeni temsilciler seçilmesini tavsiye etti. Nihayet, 23 Nisan 1920'de ülkenin her yerinden gelen temsilcilerin katılımıyla Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) açıldı. Mustafa Kemal Paşa bu Meclis'e ve onun hükümetine başkan seçildi. TBMM kendisini ülkede tek meşru yönetim ilan etti.⁶⁸⁷ İstanbul hükümeti Ankara'da yaşanan süreçlerden fazlasıyla rahatsız olduğundan, bu harekâtı beşiğinde boğmak için bölgeye "Hilafet Ordusu"nu gönderdiyse de bu adım başarısızlıkla sonuçlandı ve istenilen sonucu vermedi. Aslında Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Samsun'a gelmesi ve Ulusal Kurtuluş Savaşı'nı başlatmasıyla Türkiye'de çifte yönetim meydana geldi.

1919 yılının ortalarından başlayarak Türkiye'de çifte yönetimin oluşması Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetinin Türkiye'ye karşı yürüttüğü politikasında birtakım sıkıntıların ortaya çıkmasına eşlik ediyordu. Azerbaycan hükümeti İstanbul hükümetiyle resmi ilişkilerini sürdürmenin yanı sıra, Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlık ettiği Heyet-i Temsiliye'yle de dolaylı ilişkiler kuruyor ve bu şekilde Türkiye ulusal özgürlük hareketine kendi desteğini veriyordu. Heyet-i Temsiliye de ilk önce Azerbaycan'ın bağımsızlığını destekleyen bir tavır takınmıştı. Bu, Türkiye'ye karşı genişlemekte olan Ermeni iddialarıyla ilgili olup Kafkasya'da Ermenistan'a karşı Azerbaycan hükümetine yardım edilmesi gerektiğinden ileri geliyordu.⁶⁸⁸ Anadolu Milli Kurtuluş Harekâtı tarafından verilen bu desteğe Azerbaycan hükümeti de kayıtsız kalmayıp Oltu'ya temsilci göndererek Ermenilere karşı Heyet-i Temsiliye'yle ortak hareket edilmesine çalışmıştı.

⁶⁸⁶ T. Baykara, age. s. 123.

⁶⁸⁷ C. Avcı-A. Kara, *Bağımsızlığa Giden Yol/ Türk İnkılabının Tarihi*, s. 189-190.

⁶⁸⁸ M.K. Atatürk, *Nutuk*, C. III, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s. 1583; H.C. Yalçın, *İtihatçı Liderlerin Gizli Mektupları/Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar*, haz. O.S. Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları, 2002, s. 212.

Anadolu'nun işgale başlayan İtalyanlara ve Yunanlılara, ayrıca onları iyice destekleyen ve yardım eden İngilizlere ve Fransızlara karşı milli özgürlük hareketini başarıyla yürütmek için Heyet-i Temsiliye'nin imkânları sınırlı olduğundan Mustafa Kemal Paşa büyük miktarda mali ve askeri yardıma ihtiyaç duyuyordu. Türk ulusal özgürlük hareketine bu yardımı sağlayabilecek iki ülke vardı: Türkiye ile dost ve kardeş olan Azerbaycan ve emperyalizme karşı mücadeleyi kendisinin temel görevi ilan eden ve böylece dünya sosyalist devrimi yönünde çalışan Sovyet Rusyası. Türkiye ve Azerbaycan arasında dostluk ve kardeşlik bağları vardı, fakat Türkiye ile Sovyet Rusyası'nı her iki ülkenin İtilaf Devletlerine karşı yürütmekte oldukları mücadele ve uluslararası alanda yalnızlaşmaları birbirine yaklaştırıyordu. Ama Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çıkarlarının Sovyet Rusyası'yla çatışması, özellikle de Rusya'nın Azerbaycan'ın egemenliğine karşı düşmanca tutumu bu iki ülkenin aynı zamanda birlikte Türkiye'ye yardım göstermesini olanaksız kılıyordu. Aslında Rusya'ya yaklaşım açısından Azerbaycan ile yeni Türkiye'nin çıkarları birbirine zıttı.

Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa ve Rauf Orbay Erzurum Kongresi günlerinde Bolşeviklerle ilişki kurulması meselesini Karabekir Paşa'ya verdiler. Bu karar doğrultusunda hareket eden 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, Azerbaycan'daki durumu öğrenmek ve Bolşeviklerle ilişki kurmak amacıyla Doktor Ömer Lütfi Bey ile Doktor Fuat Sabit Bey'i Bakü'ye gönderdi.⁶⁸⁹ Bu şahıslar Bakü'ye gelerek bu sırada Azerbaycan'ın başbakanı olan Nesip Bey Yusifbeyli'yle görüştüler ve Anadolu'ya yardım için müracaat ettiler. 2 Eylül 1919'da Erzurum'a dönen Ömer Lütfi Bey Kâzım Karabekir Paşa'ya şu bilgiyi verdi: "Kafkasya'ya Bolşevik kıtaları henüz girmemiş olmakla beraber, Bolşevik cereyanları ve teşkilatı var; fakat gizli. Bakü'de Azerbaycan Müsavat hükümeti İngilizlerin elinde. Bize karşı lâkayt. Bizi ölmüş addediyorlar ve muavenet-i nakdiyeye yanaşmıyorlar. Bolşevikliğin yakında mahvolacağına kani-

⁶⁸⁹ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. I, s. 80.

dirler. Gürcü Menşevik hükümeti de İngilizlerin elinde. Bakü ve Tiflis'te büyük İngiliz kuvveti görülmüyor. İngilizlerin bütün Kafkasları tahliye edeceği şayiaları da var. Bolşevik Ruslarla irtibata memur edilen Doktor Fuat Bey Moskova'ya geçti."⁶⁹⁰

Fuat Sabit Bey ise Azerbaycan'ın hükümet yöneticileriyle görüşme yapmak ve Anadolu'ya yardım edilmesiyle ilgili müracaatına Azerbaycan tarafının cevabını ve kendisinin vardığı kanaatleri şifreleyerek Rauf Bey'e gönderdi. Rauf Bey bu şifreyi çözemeyip onu 19 Ekim 1919 tarihinde Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdi. Şifre şöyleydi: "(...) Azerbaycan hükümeti istikraza muvafakat ediyor. Murahhası gelecektir. Zuhur eden kabine buhranı şimdiye kadar tehirine sebep olmuştur..."

Azerbaycan hükümeti sulh konferansında İngilizlerden ümitvar olduğu cihetle ihtiyat ve itidalle hareket etmektedir. Sulh konferansının maksadı Maveraya-yı Kafkas Konfederasyonu yapmaktır. Hükümet buna taraftardır. Bu cihetle açıktan açığa bize yardım etmek ve icabında muhasemeyi kabul etmek fikrinde olmadığını anladım. Reis-i vükelâ Nesip Bey, Rauf Bey'in buraya (Azerbaycan'a - V.G.) gelmesinin muvafık olacağını söyledi. Silah ve cephane ne miktar verileceğini ve hangi vasıtalarla gönderileceğini soruyor..."⁶⁹¹

Fuat Sabit Bey'in yukarıdaki şifresinden de görüldüğü gibi, Azerbaycan hükümeti Türkiye milli özgürlük hareketiyle ilişkiler kurmak ve ona yardım etmek istemiştir. Buna rağmen, Azerbaycan hükümetine karşı olumsuz yaklaşım içinde olan Kâzım Karabekir Paşa Azerbaycan'ın yardım etme isteğini bile dikkate almadan, Amasya'ya, 5. Grup Kumandanlığı'na gönderdiği 21 Ekim 1919 tarihli telgrafta Müsavat hükümetini "bol para vaadiyle" Türk subaylarını Azerbaycan'a çekmek ve cezbetmekle itham etmiş ve bu gibi hareketlere karşı sert önlemler alacağını vurgulamıştı.⁶⁹²

Sabit Bey de sırasıyla Azerbaycan hükümetinin Anadolu'ya yar-

dım etmek istediğini ve buna imkânı ve gücü olduğunu öğrendikten bir süre sonra Moskova'da ve Bakü'de bulunan Türk komünistleriyle anlaşarak bu yardımın gerçekleşmesine bile engel olmuştur. Çünkü Fuat Sabit Bey "Hümmet" Partisi aracılığıyla böylece Bakü'de gizli faaliyet yürütmekte olan Rus Bolşevikleriyle artık ilişki kurmuştu.⁶⁹³ Bir müddet sonra Bakü'de oluşturulacak Türk Komünist Fırkası'nın vekili olan Fuat Sabit Bey'in imzaladığı, 15. Kolordu Kumandanlığı aracılığıyla Heyet-i Temsiliye'ye ulaştırılması gerekli görülen bir raporda Bakü'de Sovyet Moskovası'yla anlaşabilecek sollardan oluşan hükümeti hâkimiyete getirmekten bahsediliyor ve "Biz buradaki faaliyetimizde bu amaca ulaşmaya çalışmaktayız" diye bildiriliyor.⁶⁹⁴

Bazı Türk tarihçilerinin⁶⁹⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetini Anadolu Harekâtına yardım etmemekle ve Türkiye'yi ihmal etmekle itham etmeleri gerçeğe uygun değildir. Gerçek şu ki Azerbaycan hükümeti zor koşullar altında bulunan uluslararası durumda kendi bağımsızlığının tanınması için yoğun mücadele içinde olmasına rağmen, Anadolu hareketine hem manevi hem de maddi yardımlar göstermiştir. 1920 yılının Mart ayında Azerbaycan Bakanlar Konseyi Başkanı Nesip Bey Yusufbeyli kendi vekili Ahmedzade Memmedeli Bey ile Heyet-i Temsiliye'ye toplam değeri 1,4 milyon Fransız frangı olan 12 petrol poliçesi göndermişti. Fakat bazı siyasi nedenler yüzünden yardım Ankara'ya zamanında ulaşmamıştı. Bu gecikmeyle ilgili Azerbaycan hükümetine birtakım yersiz ithamlarda bulunulmuştur. Azerbaycan milli hükümetinin gönderdiği poliçelerden 8'inin ve 19 bin Türk lirasının yalnız 1920 yılı Ekimi'nde Ankara'ya ulaştığı TBMM hükümetinin Dışişleri Vekili'nin açıkladığı bilgilerden anlaşılmaktadır.⁶⁹⁶ Bunu Nağdi Şeyhzamanlı da kendi anılarında doğruluyor:

⁶⁹³ Y. Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, s. 79-80.

⁶⁹⁴ H. Baykara, *Azerbaycan istiglal mübarizesi tarihi*, s. 270.

⁶⁹⁵ Ş. Erel, *Azerbaycan Politikacılarının Yanlıları*, İstanbul, Baha Matbaası, 1968, s. 42-43; S. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. I, s. 179-182; K. Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 19-23; B. Aslan, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov*, s. 28-31; M. Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri*, s. 22-23 ve s.

⁶⁹⁶ M. Keskin, "Millî Mücadele'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuva-yi Milliye İçin Nakdi Yardım Göndermesi" // *Türk Yurdu*, C. IX, № 22, Kasım 1988, s. 20-22.

⁶⁹⁰ K. Karabekir, age. C. I, s. 183.

⁶⁹¹ K. Karabekir, age. C. I, s. 395-396.

⁶⁹² K. Karabekir, age. C. I, s. 396.

1920 yılı Mart ayı sonlarında Nesip Bey'in evinde misafirdim. Çeşitli konularda sohbet ediyorduk. Sohbetimiz Anadolu İstiklal Savaşı üzerinedi. Nesip Bey, 'Geç de olsa, az da olsa, Türkiye'ye bir miktar döviz hazırlayıp damadım Pişnamazza-de'nin yeğeni Ahmedzade Memmedeli'yle gönderdim" dedi. Miktarını sormadım. O da açıklamadı. 1961 yılında Ahmedzade Memmedeli'yle Tahran'da görüştüm. Yardım meselesi hakkında sordum, ama o, hiçbir bilgi vermedi. Ben de çok sormadım. Edindiğim bilgiye göre Ahmedzade, Nesip Bey'in verdiği paraları İstanbul'a göndermiştir. O zamanlar İstanbul İngiliz ve Fransızların işgali altındaydı. Bir türlü Ankara'ya gidip parayı gereken yere ulaştıramamıştı. O dönemde 27 Nisan 1920 yılında Azerbaycan'ı Moskova'nun emriyle Kızıl Ordu işgal eder. 1920 yılı Mayıs ayında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet adamlarının Gürcistan'a geçtikleri öğrenilir. Ahmedzade elindeki paralardan bin İngiliz pound'unu İtalya bankası aracılığıyla İstanbul'dan Tiflis'e Nesip Bey adına gönderir. Oysa Nesip Bey Tiflis'e gelirken yolda kimliği belirsiz kişiler tarafından öldürülmüştü. Bin İngiliz pound'unu Nesip Bey'in arkadaşları Gürcistan'daki büyükelçimizin vekili Pervez Bey'in aracılığıyla alırlar. Ahmedzade sonra Nesip Bey'in öldürülmüş olduğunu öğrenir. 1920 yılının Ekim ayında Ankara hükümetine 19 bin Türk kâğıt lirası ve bir milyon Fransız frangı verildiği edindiğim bilgiden ve elimde olan makbuzdan anlaşılmaktadır.⁶⁹⁷

Türk tarihçi Şerafettin Erel Azerbaycan Cumhuriyeti'ne karşı iftiharlarla dolu *Azerbaycan Politikacılarının Yanlıları* adlı eserinde bu yardımın azlığından yakınıyor ve şöyle yazıyor:

(...) yardım miktarı 19 bin Türk banknotu (kâğıt para) ve bir milyon Fransız frangıdır. Bu belgeyi gördükten sonra üzülmemek olmuyor. Çünkü bini aşan şehit vererek ve milyonlarca

para sarf ederek Azerbaycan'ı düşman elinden kurtarıp ona istiklal kazandıran ve fakâr Türkiye'ye Azerbaycan Hükümeti'nin yaptığı yardım bundan ibaretse üzülmekte elbette haklıyız...⁶⁹⁸

Azerbaycan halkının kurtuluşunda ve Bakü'nün tahliye edilmesinde Türk ordusunun hizmetlerini yüksek değerlendirmekle beraber, Erel'in iddiasıyla ilgili olarak, "Müslümanların kurtarılması" Türk ordularının Kafkasya'daki askeri operasyonlarını gerçekleştirmek için bir bayrak rolü oynadığı halde, Azerbaycan'ın ilhak edilmesinin Türkiye'nin temel amaçlarından olduğunu belirttim. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yıkılmasından sonra Anadolu'ya geçmeye mecbur kalan Azerbaycan ordusunun asker ve subayları da Türkiye ulusal özgürlük savaşında cesurca savaştılar. Onlardan birçoğu kahramanca şehit olmuş, bazıları ise Türk ordusunda general rütbesine dek yükselmişler. Bu, Türk askerinin 1918 yılında gösterdiği kardeşlik yardımına Azerbaycan'ın verdiği karşılıktı. Ama Erel gibi tarihçiler her nedense bunları unutupuyorlar. Yardım konusuna gelince, belirtilmelidir ki bu dönemde İngilizlerin kontrolündeki İstanbul'daki Sultan hükümeti Azerbaycan temsilcisi Topçubaşov'u Rusya temsilcisi olarak kabul etmeye mahkûm olduğu gibi,⁶⁹⁹ Dünya Savaşı'nın galibi olan İngiltere ile Azerbaycan'ın bağımsızlığının uluslararası arenada tanınmasına çalışan Bakü hükümeti de İngilizleri tahrik etmemek için Anadolu Harekâtına açık şekilde ve büyük miktarda askeri ve mali yardımda bulunamıyordu ve bunları gizli şekilde yapmaya mahkûmdu. Oysa, bu dönemde Azerbaycan hükümetinin Anadolu'ya yardım etmek fikrinde olduğunu, İngiliz hükümeti, gizli ajanları aracılığıyla öğrenmişti. Amiral John de Robeck Lord Curzon'a şöyle bir şifre göndermişti: "Azerbaycan hükümeti ile Türkiye milliyetçileri hemfikirler: Azerbaycan'a silah vermeye gerek yok."⁷⁰⁰

İngiliz esaretinden kaçan Nuri Paşa da 1919 yılı Eylülü'nde Bakü'ye gelerek, burada yarı resmi "Türkiye Halkının Temsilciliği"ni

⁶⁹⁷ N. Şeyhzamanlı, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Hatıraları* s. 114; M.B. Memmedzade, *Milli Azerbaycan harekâtı*, s. 129.

⁶⁹⁸ Ş. Erel, *Azerbaycan Politikacılarının Yanlıları*, s. 42.

⁶⁹⁹ BOA, HR. MTV, D. 639. G. 1. v. 1-2.

⁷⁰⁰ H. Baykara, *Azerbaycan istiklal mübarizesi tarihi*, s. 271.

kurmuş ve Anadolu Harekâtı için destek ve mali yardım sağlamaya çalışmıştı.⁷⁰¹ Bu örgütün tüm masrafları Azerbaycan hükümeti tarafından karşılanıyordu. Fakat Nuri Paşa Azerbaycan yönetimindeki bazı önemli görevlere Türk ittihatçıları gizlice yerleştirmeye başlıyor ve böylece iktidarı ele geçirmeye çalışıyordu.⁷⁰² Türk milliyetçileri bu örgütün üyeleri aracılığıyla Azerbaycan'la gayriresmi ilişkiler kurmuşlardı. Sonuçta 1919 yılının Aralık ayında Azerbaycan hükümeti Mustafa Kemal'e mali yardımda bulunmuştu.⁷⁰³ Fakat bu da Bakü'deki Türklerin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yıkılmasına yönelik faaliyetlerini durduramadı.

Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti kendisinin en kritik durumunda bile, Anadolu Harekâtına yardımlarını esirgememiştir. 23 Mart 1920'de Azerbaycan hükümetinin girişimiyle Anadolu Harekâtına yardım kampanyası başlatıldı. Kısa zaman zarfında Bakü İstikraz Bankası'nda 3 bin sterlin para toplandı; kampanya bittikten sonra toplanan tüm miktarın Anadolu'ya gönderilmesi planlanıyordu.⁷⁰⁴ Fakat Bolşevik işgalinden dolayı bu çalışma sonuçlandırılmadı.

Feteli Han Hoyski'nin kardeşi Rüstem Han Hoyski'nin bildirdiğine göre, Azerbaycan hükümeti Anadolu Harekâtına yardımı, Ermenistan aracılığıyla mümkün olmadığı için, İran aracılığıyla gerçekleştirmeyi planlıyordu.⁷⁰⁵ Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşalar tarafından Ömer Lütfi Bey'le birlikte Bakü'ye gönderilen Fuat Sabit Bey'in raporundan da anlaşılıyor ki Azerbaycan hükümeti Anadolu Harekâtına mali ve askeri yardım yapmaya hazır olduğunu bildirmiş ve Başbakan Yusufbeyli Anadolu'ya gösterilecek yardımı müzakere etmek amacıyla Heyet-i Temsiliye'nin üyesi olarak Rauf Bey'in Bakü'ye gelmesinin uygun olduğunu söylemişti.⁷⁰⁶ Fakat Tür-

kiye ulusal özgürlük hareketinin liderleri Azerbaycan'ın yardım etme isteğine kesinlikle yanaşmadılar ve buna hiçbir tepki vermediler. Çünkü artık bu arada Mustafa Kemal Paşa Rusya Bolşevik hükümetinin temsilcileriyle bir dizi temaslarda bulunmuş, aynı zamanda Fuat Sabit Bey de Bakü'deki "Hümmet" Partisi aracılığıyla Rusya Komünist (Bolşevikler) Partisi'nin Kafkas Komitesi temsilcileriyle ilişkiler kurmuş ve sonuçta her iki tarafla yapılan görüşmelerde Sovyet Rusya'nın Anadolu Harekâtına her türlü askeri ve mali yardım yapmaya hazır olduğu belli olmuştu. Böyle bir durumda gösterilecek Bolşevik yardımlarının karşılığı olarak Azerbaycan'ın sovyetleştirilerek Rusya'nın kontrolüne verilmesini kabul eden ve bunun yakında gerçekleştirilmesi için canla başla çalışan Anadolu Harekâtının Azerbaycan milli hükümetinin yardım etme isteğine olumlu yanaşmaması doğaldı. Çünkü Rusya'yı 1914 yılı sınırları dahilinde yeniden kurmaya çalışan Sovyet hükümetinin Anadolu Harekâtının Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetiyle işbirliği yapmasını duyması Anadolu'ya vaat edilen Bolşevik yardımlarını tehlikeye atabilirdi. İşte bu nedenle Anadolu Harekâtı, Azerbaycan hükümetinin Türkiye'ye yardım etme isteğine ilgi göstermemiş, hatta Fuat Sabit Bey gibi kişiler ise Bolşeviklerle anlaşmaya vardıkları için bu yardımın gerçekleşmesine bile engel olmuşlardır.⁷⁰⁷

Belirttiğimiz gibi, Azerbaycan hükümeti Paris Barış Konferansı'nda ülkenin bağımsızlığının tanınması için İngilizlerin desteğini kazanmaya çalışıyordu. Dolayısıyla hükümet Anadolu Harekâtıyla ilişkilerinde bir anlamda ihtiyatlı davranmaya ve Türklere yardımlarını açık değil, gizli şekilde yapmaya mecbur kaldı. Bunun yanı sıra, İngilizler Azerbaycan hükümetine pek fazla güvenmiyorlardı. Çünkü Azerbaycan'ın Mustafa Kemal Paşa'yla anlaşığına ilişkin haberler yayılıyordu. Robeck tarafından İngiltere'nin Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderilen şifrede Azerbaycan hükümetinin Türkiye milliyetçileriyle hemfikir olduğundan bahsediliyor ve Azerbaycan'a

⁷⁰¹ T. Swietochowski, *Rus Azerbaycanı*, s. 213.

⁷⁰² S. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. I, s. 180.

⁷⁰³ T. Swietochowski, *age*, s. 215.

⁷⁰⁴ BOA, HR.İM, D. 89, G. 65, v. 1-2; S.K. Ermetin, *Anadolu'da ve Azerbaycan'da Türklere Uygulanan Bıtmeyen Soykırım*, İstanbul, Töre Yayınları, 2003, s. 301-302.

⁷⁰⁵ H. Baykara, *age*, s. 272.

⁷⁰⁶ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. I, s. 395-396.

⁷⁰⁷ H. Baykara, *Azerbaycan istiklal mübarizesi tarihi*, s. 270.

silah gönderilmesine gerek olmadığı vurgulanıyordu.⁷⁰⁸

İngiliz istihbaratı Topçubaşov'dan sonra Azerbaycan'ın İstanbul'daki diplomatik temsilcisi olan Yusuf Vezirov'un Mustafa Kemal Paşa'nın temsilcisiyle buluştuğuna ilişkin bilgi edinmişti. Bu görüşmelerde Vezirov'un ülkücülerden birine ırk ve din bakımından kardeş olan Türkler ile Azerilerin birbirlerini desteklemelerinin önemli olduğunu vurguladığı ve Türkiye ile Azerbaycan arasında imzalanacak bir anlaşmanın bu iki ülke arasındaki kardeşliğin ilk sağlıklı tezahürü olacağını öne sürdüğü bildiriliyordu.⁷⁰⁹ Bundan bir müddet sonra Azerbaycan'la İstanbul hükümeti veya Türk milliyetçileri arasında anlaşma imzalandığına dair İngiltere Dışişleri Bakanlığına bilgi dahil oldu. Bu bilgiyi Bakü'deki İran temsilcisinden duyan Irak'taki İngiliz Yüksek Komiseri Arthur Gough-Calthorpe göndermişti. Bunun ardından İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Sir John de Robeck de bunu doğrulayan aşağıdaki bilgileri İngiltere Dışişleri Bakanlığına gönderdi:

*Anlaşmanın 29 Kasım 1919'da Osmanlı Harbiye Nazırı Cevat Paşa ile Azerbaycan'ın askeri temsilcisi Kerimov tarafından imzalanmış olduğu düşünülmektedir. Bir yıl süreyle savunma amacıyla imzalanan bu anlaşmaya göre, taraflardan birinin bağımsızlığı veya toprak bütünlüğü komşu bir devlet tarafından tehdit edilirse, diğeri yardıma gidecek; Türkiye Azerbaycan'a asker gönderecek.*⁷¹⁰

İngiliz askeri ve siyasi çevreleri böyle bir anlaşmanın gerçekten de imzalandığına inanıyorlardı ve bununla ilgili hayretlerini gizlemiyorlardı. Ama bunun Türk milliyetçileri ile Azerbaycan yönetimi ya da muhalefet temsilcileri arasında imzalanabileceğine de ihtimal veriyorlardı.

Türk tarihçisi Salahi Sonyel, "General Kerimov, Türk milliyetçileriyle yoğun temas halinde olduğuna inanılan Azerbaycan'daki mu-

halif İttihat Partisi'nin temsilcisiydi. Dolayısıyla bu gizli anlaşmayı Azerbaycan hükümeti yapamazdı. Herhalde Türk milliyetçileri ile Azerbaycan'daki muhalefet temsilcileri arasında bir dizi sözleşmeler olmalıydı" diye yazıyor.⁷¹¹

Azerbaycan ile Anadolu arasındaki yakınlaşma daha çok Ermenileri rahatsız ettiğinden, onlar Avrupa siyasi çevrelerine güya Türkiye ile Azerbaycan arasında gizli bir askeri anlaşma mevcutmuş gibi fikir telkin ediyorlardı. Muhtemelen, Ermenilerin çabası sonucu 20 Mart 1920'de İngiltere'nin *Times* gazetesinde Azerbaycan ile Türkiye arasında güya gizli askeri bir anlaşma olduğuna dair bilgi yayımlandı.⁷¹² Bu söylentilerin yayılmasındaki temel amaçlardan biri Azerbaycan'ı Müttefiklerin yardımından mahrum etmektir. Topçubaşov Paris'te Müttefik devletlerin yetkililerine nota sunarak, bu söylentileri şiddetle reddetti. O, 1919 yılının Aralık ayında Londra'da olduğu sırada da Kerimov soyadında bir kişinin hiçbir şekilde Azerbaycan hükümetini temsil etmediği gibi Azerbaycan ordusunda da böyle bir kişinin bulunmadığını açık bir şekilde beyan etmişti.⁷¹³

Aslında bu asılsız iddiaları, Azerbaycan'ın İstanbul'daki diplomatik temsilcisi Vezirov'un Osmanlı Dışişleri Bakanı'yla görüşmesinin ardından Ermeni gazeteleri ileri sürmüşlerdi.⁷¹⁴ Vezirov da bu iddiaları yalanlayarak, "Osmanlı Devleti tarafından Azerbaycan'ın bağımsızlığı şimdiki kadar resmen tanınmadığı için bu iki ülke arasında herhangi bir anlaşmanın söz konusu olamayacağını" beyan ediyordu.⁷¹⁵

Tüm bunlara rağmen, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon yine de Azerbaycan hükümetinden kuşulanıyordu. Bu nedenle bu arada Bakü'yü ziyaret eden İngilizlerin Tiflis'teki temsilcisi Oliver Wardrop'a "Azerbaycan hükümetinden 'Türklerle aralarında imzalandığı

⁷¹¹ S. Sonyel, age. C. I, s. 181.

⁷¹² C. Hesenov, *Azerbaycan beynhalk münasibetler sisteminde*, s. 343.

⁷¹³ *Yeni Gün*, 3 Nisan 1920, № 371.

⁷¹⁴ *Türk Dünyası*, 30 Teşrin-i Evvel (Oktyabr) 1919.

⁷¹⁵ *Yeni Gün*, 2 Teşrin-i Sani (Noyabr) 1919, № 226.

⁷⁰⁸ H. Baykara, age. s. 271.

⁷⁰⁹ S. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. I, s. 181.

⁷¹⁰ S. Sonyel, age. C. I, s. 181.

söylenen gizli anlaşmayı resmen yalanlamasını' istemesi" bildiriliyordu. Wardrop'un isteği üzerine Azerbaycan hükümeti, 18 Şubat 1920 tarihinde böyle bir anlaşmanın imzalanmadığıyla ilgili haberleri resmen yalanladı. Osmanlı Dışişleri Bakanı da İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği temsilcisi Andrew Ryan'la görüşmesinde, böyle bir anlaşmanın varlığını resmen yalanladı.⁷¹⁶

Anadolu Harekâtı ile de Azerbaycan hükümeti arasında böyle bir anlaşma olamazdı. Çünkü Anadolu Harekâtı, Azerbaycan hükümetinin "İngiliz odaklı" politikasından kesinlikle memnun değildi ve bu hükümeti devirmek için muhalefet partilerine elinden gelen yardımı gösteriyordu. Böyle bir durumda Anadolu Harekâtı ile Azerbaycan hükümeti arasında herhangi bir anlaşmanın imzalanması söz konusu olamazdı. Olsa olsa, böyle bir anlaşma mevcut durumda Anadolu Harekâtı ile Azerbaycan muhalefeti arasında imzalanabilirdi. Fakat bunu da doğrulayacak bir belgeye rastlamadık.

Belirttiğimiz gibi, Azerbaycan hükümeti Anadolu Harekâtına yardım etme isteğinde bulunmuş ve bunu Mustafa Kemal'in temsilcilerine bildirmiştir. Bununla birlikte, Dünya Savaşı'nın galibi olan İtilaf Devletlerine karşı ulusal özgürlük savaşı yürüten Mustafa Kemal hareketine Azerbaycan hükümetinin açık destek vermesi ve yardım göstermesi Azerbaycan'ın egemenliği için tehlike doğuruyordu. Azerbaycan halkına karşı Ermeni-Bolşevik çeteleri tarafından gerçekleştirilen milli katliamların durdurulmasında ve halkın kurtuluşunda büyük kurbanlar pahasına yadsınamaz katkılarda bulunmuş Osmanlı Devleti'nin henüz varlığını koruduğu da belirtilmelidir. Azerbaycan hükümeti de İstanbul hükümetiyle resmi ilişkilerini sürdürüyordu. Mustafa Kemal hareketinin ise nasıl sonuçlanacağı henüz belli değildi. Sultan hükümeti Anadolu Harekâtını ayaklanma, Mustafa Kemal'i ise suçlu ilan etmişti. Böyle bir durumda bir zamanlar Azerbaycan'a yardım etmiş Osmanlı Devleti'nin (Sultan hükümetinin) kendisine karşı ayaklanma ilan ettiği bir harekete Azerbaycan Cum-

huriyeti hükümetinin açık destek ve yardım göstermesi ihanet olarak değerlendirilebilirdi. Fakat Azerbaycan hükümeti Türkiye'nin kuruluşunu amaçlayan Anadolu Harekâtına, gizli yolla da olsa, destek veriyor ve yardım ediyordu. Fakat Anadolu Harekâtının liderleri tüm bunları dikkate almıyorlardı. Anadolu Harekâtının ihtiyaç duyduğu büyük miktarda askeri ve mali yardımı yukarıda belirttiğimiz nedenler yüzünden Azerbaycan hükümeti tam temin edemese de, Bolşeviklerin vaatleri Mustafa Kemal Paşa için daha ümit vericiydi. Bu nedenle Anadolu Harekâtı, Azerbaycan'ın yardım etme isteğini cevapsız bırakarak Bolşevik Rusyası'yla anlaşma yoluna gitti. Bunun için de "İngiliz politikasının taraftarı ve Bolşevik karşıtı" Azerbaycan milli hükümetini çok kısa bir zaman içinde yıkmak ve Bolşeviklerle anlaşmaya varabilecek bir hükümeti iktidara getirmek gerekiyordu.

⁷¹⁶ S. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. I, s. 182.

X. BÖLÜM

RUSYA-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ VE 1920 YILI NİSAN İSTİLASI

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilk günden itibaren Sovyet Rusyası bu cumhuriyeti tanımama politikası yürütenin yanı sıra elinde bulunan tüm vasıtalarla ona karşı mücadeleye başladı. Çünkü Sovyet Rusyası kurulduğu ilk günden başlayarak “tek ve bölünmez Rusya” prensibinden hareket ediyordu. Fakat 1918 yılı yazında Sovyet Rusyası'nın Güney Kafkasya'da yaşanan siyasi ve askeri süreçleri etkileme imkânı aşırı derecede sınırlı olduğundan, Bolşevikler bu dönemde tüm dikkatini Bakü'ye yöneltip en azından Sovyet hükümeti için hayati önem arz eden bu şehri kendi ellerinde tutmak için çaba harcadılar, fakat bu girişim de başarısızlıkla sonuçlandı, sonuç itibariyle Türkiye ve Azerbaycan askerlerinden oluşan Kafkas İslam Ordusu 15 Eylül'de Bakü'yü ele geçirdi. Bakü'nün işgalden kurtarılmasını “kendi toprak bütünlüğüne kast” olarak değerlendiren Moskova hükümeti 1918 yılı Eylül ayının ikinci yarısı-Ekim ayının başında Berlin'de yürütülen Rus-Alman ve Rus-Türk görüşmelerinde Türkiye'nin kendi güçlerini Brest-Litovsk barışının belirlediği sınırlara çekmesini ve Bakü'yü Sovyet hâkimiyeti

kurumlarına devretmesini talep etti. Fakat bu talep Türk diplomasisi tarafından reddedildi. Bu durumda, artık Dünya Savaşı'nın sonuçlanmak üzere olduğunu gören Sovyet Rusyası Brest barışının Türkiye'ye ait bölümünün yürürlükten kalktığını beyan etti ve Osmanlı Devleti'yle diplomatik ilişkilerini kesti. Daha sonra, 1918 yılı Kasım ayı başında Avusturya-Macaristan ve Almanya da teslimiyet anlaşmasını imzalar imzalamaz Sovyet Rusyası Brest-Litovsk Antlaşması'nın yürürlükten kalktığını bildirdi. Bu da Sovyet hükümetinin Rusya'yı eski imparatorluk sınırları içinde restore edeceği anlamına geliyordu. Fakat bu dönemde Sovyet hükümetinin başı yurtiçindeki iç savaşa karıştığından, o, devletin ücra köşelerinde, aynı zamanda Azerbaycan'da giden süreçlere anında müdahale edemiyordu. Buna rağmen, Moskova hükümeti bu arada Bakü'deki komünistleri organize etmekle uğraşüyor ve Azerbaycan milli hükümetine karşı baskılarını sürdürüyordu.

Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti ise sırasıyla, bir yandan Sovyet Rusyası'nın ülkenin egemenliğine yönelik hareketlerini zararsızlaştırmaya çalışıyor, diğer yandan da onunla normal komşuluk ilişkileri kurmaya gayret gösteriyordu. Resulzade parlamentonun açılışındaki (07.12.1918) konuşmasında Azerbaycan hükümetinin Rusya'ya yaklaşımını şöyle yorumluyordu: "(...) Bizim Rusya halkına karşı hiçbir düşmanlığımız ve nefretimiz yoktur. Rusya'ya nefretimiz Rusya istibdadı altında inleyen Rusya cemaatine nefret demek değildir. Bizce, menfur olan Rusya, milletleri ezen ve haklarını vermeyen resmi Rusya'dır. Her millet bağımsız ve hür olmalı, hür olduktan sonra diğer milletlerle gönlü istediği gibi ittifaka girmelidir. (...) Biz Rusya hükümetinin gerçek Rus demokrasisinin eline geçmesinden yanayız. Çünkü Kafkas dağlarının kuzeyinde teşekkül eden müstebid ve saldırgan bir hükümete biz duyarsız kalamayız. Biz Rusya'nın saadetini isteriz, Rusya saadetini severiz. Fakat kendi istiklalimizi de aziz tutarız. Cebir ile kabul edilen bir şeyde kesinlikle saadet olamaz, çünkü mutluluk hürriyet ve istiklaldedir."⁷¹⁷

⁷¹⁷ Azerbaycan gazetesi, 9 dekabr 1918.

Azerbaycan hükümeti Sovyet Rusyası tarafından resmen tanınmasa da onunla ekonomik ve ticari ilişkiler kurmaya çalışıyordu. Azerbaycan hükümeti başkanı Yusifbeyli 1919 yılı yazında Sovyet Rusyası'yla ekonomik ve ticari ilişkilerini onarmaya gayret gösterdi.⁷¹⁸ Fakat Rusya'da hüküm süren iç savaş ve anarşi, ayrıca Rusya'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığını hazmedememesi nedeniyle iki ülke arasında ekonomik ilişkiler kurmak mümkün olmadı.

Sovyet Rusyası ise gelecekte ülkenin işgalini gerçekleştirmek için Azerbaycan'da kendisine siyasi dayanak oluşturmaya çalışıyor ve bunun için ideolojik ve propaganda çalışmalarını güçlendiriyordu. Sonuçta, hazırlanmış plana uygun olarak "Hümmet" Partisi ikiye bölündü: Sosyal Demokrat İşçi Partisi "Hümmet" istiklal ilkesini kabul ederek, açık faaliyet göstermekte devam ediyor, onun temsilcileri parlamentonun çalışmalarında yer alıyor, hatta hükümette bakanlık görevi bile yürütüyorlardı; ikinci grup Bolşevik "Hümmet" ise silahlı isyan yolunu seçti. Yerel Bolşevikler Astrahan'da (sonra Moskova'da) bulunan Azerbaycan komünist muhaceretiyle yoğun temasta oluyor, onların yardımıyla bağlı durumda oldukları Rusya Komünist (Bolşevikler) Partisi (RK(b)P) ile ilişkileri düzenlemeye çalışıyorlardı. Moskova ve Bakü'deki Bolşeviklerin çabasıyla RK(b)P Siyasi Bürosu 19 Temmuz 1919'da "Hümmet" Partisi'nin vilayet komitesi hukukunda özerk komünist partisi gibi ve Azerbaycan'ın bağımsız Sovyet cumhuriyeti olarak tanınması hakkında muğlak bir kararı kabul etti.⁷¹⁹ Fakat RK(b)P'nin Kafkasya Komitesi "Hümmet" in parti olarak adlandırılmasını kabul etmedi. Bir müddet sonra Mirza Davut Hüseyinov bu meseleyle ilgili şunları kaydediyordu: "Biz diyorduk ki eski 'Himmet'i biz Rusya Komünist Partisi'nin teşkilatı olarak adlandırırsak, böyle yapmakla biz yalnızca Müsavatçılar değil, aynı zamanda "Hümmet" in kenara attığımız sağ kanadının eline büyük bir tahribat silahı vermiş oluruz... Biz belirtiyorduk ki Müsavatçılar hâlâ bizi halkı satmakla, Rusya'nın casusları olmakla itham ediyorlar;

⁷¹⁸ Azerbaycan gazetesi, 16 aprel 1919.

⁷¹⁹ N. Nasibzade, *Bölünmüş Azerbaycan, bütöv Azerbaycan*, s. 107.

onlar diyorlar ki biz Hümmeçiler Ruslara satılmışız, yeniden Rusları getirmek için kendi milli hâkimiyetimizi devirmek istiyoruz... Belirtmek gerekir ki en baştan Azerbaycan Komünist Partisi hakkında fikrin ortaya çıkışından itibaren, Hümmeçiler ve bize katılmış Eserler şu kanaatlerde ki söz konusu olan sadece formel partidir, aslında ise bu, RK(b)P'nin teşkilatı olacak ve hem RK(b)P Merkez Komitesi hem de Kafkasya Diyar Komitesi'nin tüm direktiflerini yerine getirecektir. Fakat Tiflis bürosundan olan yoldaşlar bunu hiç duymak bile istemiyorlardı."⁷²⁰

2-9 Aralık 1919'da yapılan RK(b)P'nin VIII. Tüm Rusya Konferansı'nın kararına göre milli teşkilatlar feshedilmeli, RK(b)P'nin yerel teşkilatları ile arazi şubeleri hukukunda bir teşkilat şeklinde birleşmeliydiler.⁷²¹ RK(b)P'nin Bakü Komitesi Başkanı Anastas Miko-yan'ın girişimiyle propaganda işini yoluna koymak amacıyla 1919 yılı Mayıs ayında "Sovyet Azerbaycanı uğruna" (bazı belgelerde "Bağımsız Sovyet Azerbaycanı") sloganı ileri sürülmüştü. RK(b)P Kafkas Diyar Komitesi II. plenumunda kararlaştırıldı ki Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'da Sovyet Cumhuriyetleri oluşturulacak, onlar önce Kafkasya Federasyonu'nda birleşecek, daha sonra Rusya Federasyonu'na dahil olacaklardır. Böylece, sözde bağımsız sayılacak Azerbaycan, Rusya'ya bağlı Sovyet cumhuriyetine dönüştürülmesi, Azerbaycan komünist teşkilatı da RK(b)P'nin yerel teşkilatı statüsüne sahip olmalıydı. Bu, dönemin temel sloganı olan dünya sosyalist devrimi sloganının taleplerinden doğuyor, dağılmış Rusya İmparatorluğu'nun eski sömürgelerinin yeniden Rusya bünyesine katılması amacına uygun geliyordu. Azerbaycan'da, özellikle Azerbaycan dışında olan Bolşevikler yalnızca Azerbaycan'ın değil, aynı zamanda tüm Doğu'nun bolşevikleşmesini kendi amaçları olarak görüyorlardı. Bu amaçta Azerbaycan istiklaline yer yoktu.⁷²²

⁷²⁰ A.G. Karayev, "İz nedavnego proşlogo Baku", *Bakinskiy Raboçiy*, 1923, s. 241; N. Nasibzade, *Azerbaycanın harici siyaseti*, s. 240-241.

⁷²¹ T.Swietochowski, *Rus Azerbaycanı*, s. 229-230.

⁷²² N. Nasibzade, *Azerbaycanın harici siyaseti*, s. 241, 242.

Sovyet Rusyası 1919 yılında Azerbaycan'a herhangi bir askeri müdahalede bulunmaya muktedir değildi. (Sovyet Rusyası 1919 yılında Azerbaycan'da herhangi bir askeri müdahale yapacak güçte değildi.) Bununla birlikte, Sovyet yönetimi çeşitli yollarla Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetine karşı baskılarını sürdürüyordu. Bu meselede Azerbaycan kamuoyunu etkilemek imkânına sahip olan Neriman Nerimanov ve diğer Azerbaycanlı Bolşeviklerin "hizmetleri"nden yararlanılıyordu. Bolşevik ilkelerinin coşkun bağımlısı olup "dünya sosyalist devrimi" konumunu benimseyen ve yalnızca Azerbaycan'ın değil, tüm Doğu'nun sovyetleşmesini kendi amacı olarak gören Nerimanov Sovyet Rusyası'nın Azerbaycan milli hükümetine yönelik siyasi ve ideolojik baskılarını açıkça destekliyordu. Nerimanov 16 Temmuz 1919 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı Yusufbeyli'ye gönderdiği mektupta şöyle yazıyordu: "Kolçak bozguna uğratıldı. Yakında Denikin'in de sonu gelecek. Sovyet Rusyası'nın güçlü kolları tamamen açılacaktır. Eğer siz eskisi gibi sağır ve kör iseniz, eğer şimdi, özellikle Versay Barışı'ndan sonra dünya çapında neler olduğunu görmüyor ve işitmiyorsanız, o zaman Sovyet Rusyası sizin için bir o kadar korkutucu değildir... Tüm politikanız için Zakkafkasya Müslüman işçi ve köylülerinin mahkemesi karşısında cevap vereceğiniz müthiş saat yaklaşıyor... O zaman sizden soracaklar: Peki bilmiyor muydunuz ki Azerbaycan ve Bakü şehri Sovyet Rusyası konusunda özel tutum benimsiyordu? Sovyet Rusyası'nın Ermenistan ve Gürcistan'la ilişkisi özel önem arz etmiyor, ama Bakü Sovyet Rusyası'nın hayatıdır. Siz öncü Müslümanlar ise daima bu ciddi meseleyle oynayarak Rus işçilerine ve köylülerine son derece nankörlük ettiniz... Mertçe söyleyin: Biz Rusya devriminin niteliğini anlamamışız, biz yıkıcı emperyalist savaşın tüm sonuçlarını dikkate alamamışız, biz meydandan çekiliyoruz, Azerbaycan'da bırakın Sovyet hâkimiyeti olsun! Eminim böyle yapmakla siz Rus proletaryası karşısında suçunuzu hafifletmiş olacaksınız."⁷²³

⁷²³ N. Narimanov, *İzbrannyye proizvedeniya*, v treh tomah, Baku, t.2, Azərneşr, 1989, s. 202-206.

1919 yılı sonlarına doğru Rusya'daki iç savaşın sonu görünmeye ve burada galip çıkacak taraf belli olmaya başladı. Durum Sovyet Rusyası lehine değişti. Belirtmek gerekir ki bu durum Denikin'i kendi Kafkasya politikasını yeniden gözden geçirmek zorunda bıraktı. Sonuçta Azerbaycan'ın istiklali Denikin tarafından geç de olsa tanındı (11 Şubat 1920). Denikin hatta Azerbaycan ve Gürcistan ile Bolşeviklere karşı askeri işbirliği için de çaba (Kovalyov'un misyonu) gösterdi.⁷²⁴ Fakat artık geçti. Bu geç kalmış adım Denikin'in kendi iflasının nedenlerinden biriydi.

Bolşevik ordularının Denikin gönüllülerini sıkıştırıp güneye doğru ilerlemesiyle Sovyet Rusyası'nın Azerbaycan'ın iç işlerine müdahalesi güçlendi. Lenin tarafından Sovyet Rusyası'na "saldıran on dört devlet" listesine alınan Azerbaycan onun saldırısının başlıca hedefi olarak seçildi. Fakat Sovyet hükümeti ilk önce diplomatik girişimlerde bulunarak Azerbaycan'ı Rusya dahilinde yaşanan askeri çatışmaya çekmeye çalıştı. 2 Ocak 1920'de RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin radyotelgrafla Azerbaycan hükümetine nota verdi. Nota Azerbaycan halkına ve hükümetine müracaat niteliği taşıyordu. Burada Yudenitç ve Kolçak'ı imha ettikten sonra Rus Kızıl Ordusu'nun Denikin'e karşı yürüttüğü başarılı mücadeleden bahsediliyor ve Denikin'e karşı askeri ittifak teklif ediliyordu. Çiçerin notayı uyarı niteliğindeki ifadelerle sonlandırıyor: "Biz Azerbaycan'ı ve Azerbaycan halkını henüz geç olmadan, Denikin'e karşı mücadeleye başlamak üzere çağırıyoruz. Azerbaycan devletinin ve onun emekçi sınıflarının çıkarlarının doğru anlaşılması Azerbaycan'ı bizim teklifimizi kabul etmeye zorlamalıdır."⁷²⁵

Çiçerin'in notası 6 Ocak'ta Azerbaycan Devlet Savunma Komitesi'nde müzakere edildi ve sonuçta aşağıdaki karar kabul edildi:

1. Dışişleri bakanına şu görevler verilsin: Sovyet Rusyası'nın teklifi konusunda Gürcistan'la danışıktan (görüşükten)

sonra, Sovyet Rusyası'na cevap verilsin ki Azerbaycan Cumhuriyeti özgür ve bağımsız bir devlet olarak Sovyet Rusyası ile karşılıklı ilişkiler kurmak için görüşmelere girmeye hazırdır.

2. İtilaf ülkeleri ile ilişkilere ilişkin İngiltere'nin son günlerdeki siyasi koşullara yaklaşımını açıklığa kavuşturmalı ve İngiltere'nin nüfuzundan ülkenin menfaati için yararlanmalıdır.⁷²⁶

Sovyet Rusyası Azerbaycan'ı Denikin'le eşit olmayan mücadeleye çekmek suretiyle onu zayıflatmak, sonuçta ise Azerbaycan'ın istiklaline son vermek niyetindeydi. Bunu doğru şekilde değerlendiren Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hoyski, Çiçerin'e gönderdiği 14 Ocak 1920 tarihli cevap notasında Denikin meselesinin Rusya'nın iç meselesi olduğunu ve Azerbaycan'ın egemen devlet olarak başka devletin iç işlerine karışamayacağını bildirdi. Notada şöyle deniliyordu:

Azerbaycan halkı büyük tarihi olaylar sırasında büyük kurbanlar ve çileler pahasına özgürlük ve bağımsızlık kazandı, kendi devlet yapısını demokratik cumhuriyet temelinde kurdu. Halkın kendi kaderini tayin etmesi temelinde oluşan Azerbaycan Cumhuriyeti daima şu hususu vurgulamakta ki her halk kendi kaderini ve hayatını kendi isteği doğrultusunda belirleme hakkına sahiptir. Tayin-i mukadderattan sonra Azerbaycan hükümeti asla başkalarına içişlerine karışma imkânı vermedi ve sırasıyla da başka ulusların içişlerine karışmama prensibini savunuyor.

Bu sarsılmaz prensibi benimseyen Azerbaycan hükümeti kendi ülkesi dahilinde hayatının kurulması işinde Rus halkının müdahalesine müdahaleyi kabul edilemez olarak görmektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti gelecekte tarafsız devlet olmasına rağmen, kendi özgürlüğünün ve bağımsızlığının her türlü dış komplolardan savunulması konusunda birleşmiştir. Bu nedenle

⁷²⁴ İ. Musayev, *Azerbaycanın harici siyaseti*, s. 209.

⁷²⁵ ARDA, f. 894, say. 10, iş 106, v. 1, 3; ARDA, f. 897, say. 1, iş 86, v. 1; ARDA, f. 970, say. 1, iş 112, v. 5; ARDA, f. 970, say. 1, iş 157, v. 44.

⁷²⁶ ARDA, f. 970, say. 1, iş 112, v. 8.

Azerbaycan hükümeti Denikin'e karşı, onun her zaman Azerbaycan halkının bağımsızlığına kastetmesi nedeniyle yoğun mücadele veriyordu ve bu mücadelenin başarılı olması amacıyla komşu Gürcü hükümeti ile askeri savunma paktı imzaladı.

Azerbaycan hükümeti tarafından benimsenen yukarıda belirtilen dış politika yönü, ona Azerbaycan ve diğer halklar arasında iyi ilişkilerin kurulmasına talimat veriyor, buna göre Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti müzakere yoluyla her iki devletin bağımsızlığı prensiplerinden kaynaklanan Rus ve Azerbaycan halkları arasında iyi komşuluk ilişkileri kurmaya hazırdır.⁷²⁷

Görüldüğü gibi, Hoyski iki ülke arasında iyi komşuluk ilişkileri kurmak için, haklı olarak, Sovyet Rusyası'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanınmasını şart koşuyordu. Fakat Sovyet Rusyası bunu asla kabul etmek istemiyordu. RK(b)P MK Politbürosu'nun 17 Ocak 1920'de gerçekleştirilen oturumunda Azerbaycan'la barış görüşmeleri yapılabileceği hakkında Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin'in raporu dinlendikten sonra Politbüro bu meseleye ilişkin Lenin tarafından sunulan karar tasarısını kabul etti. Burada "Halk Dışişleri Komiserliğine talimat verilsin ki Azerbaycan hükümeti hususunda fazla ketum ve güvensizlik politikası yürütsün, çünkü o, Denikin'e karşı ortak askeri operasyon yapma önerimizi geri çevirmiştir... Halk Dışişleri Komiserliği Azerbaycan hükümetinin bu tür davranışını kesinlikle protesto etmelidir" deniliyordu.⁷²⁸

Sovyet Rusyası'nın bu tür tutumu iki devlet arasındaki gerginliğin daha da artmasına yol açtı. RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin 23 Ocak'ta Azerbaycan hükümetine ikinci notayı gönderdi. Bu notayla RSFSC hükümeti Azerbaycan'ın istiklalinin Paris Barış Konferansı'nda tanınmasını (11.01.1920) pek fazla önemsemediğini

gösterdi. Notada Hoyski'nin Çiçerin'in birinci notasına verdiği 14 Ocak tarihli cevap analiz ediliyor ve Azerbaycan hükümetinin "Rusya'nın içişlerine karışmama" ilkesi "Denikin'e karşı mücadeleden vazgeçme" olarak değerlendiriliyordu.⁷²⁹

Öncekine kıyasla daha saldırgan nitelik taşıyan bu notaya Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hoyski 5 Şubat 1920 tarihinde cevap verdi. Hoyski, Çiçerin'in notasının çok nezaketsiz tonda olduğunu kaydederek Azerbaycan'ın tutumunu bir daha tekrarladı:

Rusya'nın Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin'in belirttiği durumlardan birkaçı, genellikle mevcut değildir, birkaçını ise o, doğru bir şekilde açıklamamıştır. Bu da Sovyet hükümetinin Azerbaycan'da yaşanan olaylar hakkında tam bilgiye sahip olmamasıyla izah edilebilir. Azerbaycan hükümeti Rusya'da yürütülen mücadeleye tarafsız yaklaşımını ortaya koysa da General Prjevalski'yi kendi karargâhıyla beraber Bakü'den kovmuş ve değil Azerbaycan topraklarındaki Rus subaylarına Denikin ordusuna dahil olma imkânı vermek, General Prjevalski'nin Rus subaylarının Petrovsk'a çağrılması hakkında gazetelerde ilan vermesini bile yasaklamıştır. Azerbaycan hükümeti asla Dağıstan ve Kuzey Kafkasya dağlıklarının General Denikin'le kendi özgürlükleri ve istiklalleri uğruna yürüttükleri mücadelesine karşı bir adım bile atmamış, aksine, tüm mümkün vasıtaları kullanarak, dağlıkların mücadelesine yardım etmiş ve etmektedir, her vasıtayla Denikin ordularının onların topraklarından çıkarılmasını sağlamaya çalışıyor. Çiçerin'in Azerbaycan hükümetinin Gönüllü Ordu Kumandanlığı'yla karşılıklı ilişkileri hakkındaki yaklaşımının hiçbir dayanağı yoktur. Çünkü Denikin ideolojisi ve onun asıl amacı Azerbaycan hükümetine pek iyi malumdur.

Azerbaycan hükümeti esefle kaydediyor ki Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin'in hiçbir radyotelgrafında açık ve kesin şekilde Sovyet hükümetinin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıma

⁷²⁷ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 112, v. 7; ARDA, f. 970, siy. 1, iş 157, v. 42; «Азербайджан», 14 января 1920, № 9.

⁷²⁸ V.İ. Lenin, *Azerbaycan hakkında*, s. 160.

⁷²⁹ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 106, v. 7-8.

*fikri ifade edilmiyor, gerçi Sovyet hükümeti Polonya, Finlandiya, Estonya vd. devletlere karşı tutumunu açıkça ortaya koymuştur... Bu veya diğer herhangi bir meseleye ilişkin görüşmeler, yalnızca Sovyet hükümetinin Azerbaycan'ın egemenliğini ve bağımsızlığını koşulsuz tanıdığı halde yapılabilir.*⁷³⁰

Sovyet Rusyası “Denikin’e karşı mücadeleden vazgeçmeyi” bahane edip çeşitli yollarla Azerbaycan’a baskılarını güçlendiriyordu. XI. Kızıl Ordu güneye doğru ilerledikçe bu baskılar daha keskin hal alıyor ve Azerbaycan aleyhine hem Rusya’da hem de ülke genelinde propaganda kampanyası körükleniyordu. 2 Şubat 1920’de VII. Çağırış, Tüm Rusya Merkez İcra Komitesi (TRMİK) birinci oturumunda “TRMİK ve HKS’nin işi” hakkındaki raporunda Lenin “Biz Denikin aleyhine anlaşma yapmayı Gürcistan’a ve Azerbaycan’a teklif ettik. Onlar başka devletlerin işlerine karışmadıklarını bahane ederek, yan çizdiler. Bakalım Gürcistan ve Azerbaycan’ın emekçi ve köylüleri buna nasıl bakacaklar” diye kaydediyordu.⁷³¹

Hoyski’nin “Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetinin Rus ve Azerbaycan halkları arasında her iki devletin egemenliği ilkesine dayanan iyi komşuluk ilişkilerinin kurulmasına hazır olduğunu” bildiren cevap notasını alan RSFSC Halk Dışişleri Komiserliği “Azerbaycan hükümetinin tanınması” meselesine yaklaşım konusunda RK(b)P Kafkas Diyar Komitesi ve RK(b)P Bakü Komitesi’nin görüşünü öğrenmek için gensoru gönderdi. Kafkas Diyar Komitesi komiserliğin sorusuna olumlu cevap verdi, yani Azerbaycan hükümetini tanımayı isabetli bulduğunu bildirdi. 11 Şubat 1920’de Sergey Mironoviç Kirov telgrafta, “Malumunuz olsun ki Zakafkasya Diyar Komitesi Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanımayı gerekli görüyor” diyordu.⁷³²

11-12 Şubat 1920’de Azerbaycan’daki Komünist teşkilatlarının birinci kurultayı yapıldı. Lenin’in onursal başkan seçildiği bu kurul-

tayda RK(b)P Bakü Komitesi, Bolşevik “Hümme” ve İranlı emekçilerin komünist teşkilatı olan “Adalet” Azerbaycan Komünist (Bolşevikler) Partisi (AK(b)P) adı altında tek kurumda birleştirildi. Kurultay Azerbaycan Komünist Partisi’ni RK(b)P’nin yerel teşkilatı ilan etti. Kurultay kararında, “Azerbaycan Komünist Partisi tüm Kafkasya diyar komünist teşkilatının bir parçasıdır ve komünistlerin Kafkas Diyar Komitesi’ni kendisinin yüksek yönetim organı olarak görüyor” deniliyordu.⁷³³

Kurultay silahlı isyan yoluyla Azerbaycan milli hükümetini devirmeyi komünist teşkilatlarının temel görevi ilan etti ve devlete karşı darbe hazırlama hattı benimsedi. Bu hatta uygun olarak 17 Şubat’ta yeni oluşmuş AK(b)P Merkez Komitesi Çiçerin’in tekrar sorgusunu müzakere ederek, Azerbaycan’ın bağımsızlığının tanınmasına gerek olmadığı konusundaki kararı kabul etti. Bu karar şuna dayandırılıyordu ki güya “Azerbaycan’ın emekçi köylü kitleleri ülkenin bağımsızlığının tanınmasına karşıydılar”.⁷³⁴

Bu sırada Moskova’da Azerbaycan’ın bağımsızlığı meselesine karşı yoğun mücadele veriliyordu. Bir yandan, Hundadze’nin başkanlığıyla Gürcü Menşevik diplomatik heyeti Lenin ve Sovyet hükümetine etki yaparak, onları Gürcistan ve Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanımaya sevk etmeye çalışıyor, diğer yandan Kafkasya Bolşevikleri, özellikle de Moskova’da bulunan Hümmeçiler Azerbaycan ve Gürcistan’ın bağımsızlığının tanınmasına karşı yoğun mücadele veriyorlardı. Bu mücadele sonuçta ikincilerin zaferiyle bitti: Sovyet hükümeti Azerbaycan hükümetiyle müzakerelere başlamaktan ve Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanımaktan imtina etti.⁷³⁵

RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin 20 Şubat’ta Azerbaycan hükümetine gönderdiği üçüncü notasında Hoyski’nin “Azerbaycan’ın istiklalinin tanınması”yla ilgili talebine cevap olarak, “Azerbaycan’ın istiklalinin tanınması yalnızca Sovyet Rusyası ile Azerbay-

⁷³⁰ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 106, v. 9-10; ARDA, f. 970, siy. 1, iş 157, v. 88; «Азербайджан», 11 февраля 1920, № 26.

⁷³¹ V.İ. Lenin, *Azerbaycan hakkında*, s. 163.

⁷³² N. Nasibzade, *Azerbaycanın harici siyaseti*, s. 243-244.

⁷³³ *Azerbaycan tarihi*. 3 ciltte. III c., I h., s. 230-231.

⁷³⁴ N. Nasibzade, *Bölünmüş Azerbaycan, bütöv Azerbaycan*, s. 111.

⁷³⁵ N. Nasibzade, *Azerbaycanın harici siyaseti*, s. 244-245.

can arasında karşılıklı ilişkilerle ilgili birçok konuları içeren karmaşık görüşmeler sonucunda mümkün olabilir” diye bildirdi.⁷³⁶

Hoyski, Çiçerin’in bu notasına 7 Mart 1920 tarihinde cevap verdi. Notada şöyle deniliyordu: “Eğer ‘ulusların kendi kaderini tayin etme’ hakkı Sovyet hükümeti için kesin bir prensip olsaydı, o zaman muhtemelen bu ilke çeşitli meselelere, karmaşık ve uzun süren görüşmelere bağlı olmazdı. Çünkü bu görüşmeler çeşitli sonuçlar verebilir. Milletın bağımsız yaşama ilkesi görüşmelere bağlı olmamalı, bu veya diğer karşılık almaya hizmet etmemelidir. Aksi takdirde, o, prensip niteliğini kaybeder ve emperyalist devletlerin sıkça kullandıkları vasıtalara dönüşür. Azerbaycan hükümeti iki kez bildirdi ve şimdi de bildiriyor ki Rusya ve Azerbaycan halkları arasında, her iki tarafın egemenliği temelinde, Sovyet hükümeti ile iyi komşuluk ilişkileri kurmak için görüşmelere başlamaya hazırdır. Fakat henüz şimdiye kadar Sovyet hükümeti tarafından Azerbaycan’ın arzusunı hiçbir cevap verilmemiştir. Bu nedenle Azerbaycan hükümeti belli bir somut cevap bekliyor. Yukarıdaki koşullar altında Sovyet hükümeti Azerbaycan hükümeti ile görüşmelere başlamak istiyor mu, istemiyor mu?”⁷³⁷

Çiçerin, Hoyski’nin bu notasını cevapsız bıraktı. Çünkü Azerbaycan Dışişleri Bakanı’nın ortaya koyduğu tutarlı argümanlara karşı Çiçerin’in elinde hiçbir argüman kalmamıştı. Onun önceki argümanları çok zayıf ve mantıksızdı. Sovyet hükümeti Azerbaycan’ın egemenliğini tanımak istemiyordu. “Halkların kendi kaderini tayin etme” hakkının ilan edilmesi sadece propaganda niteliği taşıyordu ve Sovyet hükümetinin ülkenin ücra köşelerine ilişkin yürüttüğü politikaları örtbas etmek için atılmış bir adımdı. Bolşevikler Rusya’ya 1914 yılı sınırları dahilinde restore etmeyi amaç edinmişlerdi.

Sovyet Rusyası “silahlı isyan yoluyla Azerbaycan millî hükümetini devirmeyi” kendisinin başlıca görevi ilan etmiş AK(b)P’ne yeterli kadar silah ve para gönderiyordu. Henüz 1919 yılı sonunda RK(b)P

MK’nin talimatı doğrultusunda Astrahan’dan Bakü’ye kayıkla kırk puttan fazla silah, mühimmat getirilmişti. Bu silah ve mühimmatı getiren Kamo’nun (Simon Arşaki Ter-Petrosyan’ın) 40 kişilik grubu Bakü’deki Bolşeviklerin silahlandırılması için her türlü yardımı yapmış, Bakü’de silah elde edilmesi işinde, Kardeşir’de ve başka yerlerde gizli silah depo ve üslerinin teşkilinde aktif yer almıştı. 1920 yılı Şubat ayında Sovyet Rusyası’ndan cephe hattı vasıtasıyla Bakü Bolşeviklerine silahlanmak için 15 milyon ruble para gönderilmişti. Krasnovodsk Bolşevikler tarafından ele geçirildikten sonra Bakü Bolşeviklerinin silahla donatılması işi hayli kolaylaştı. 1920 yılı Mart ayında Türkistan’dan Bakü’ye üç yelkenli kayıkla çeşitli silahlar getirildi. Bunun ardından Mart ayı boyunca ve Nisan ayı başlarında Türkistan cephesi Askeri Devrim Konseyi Bakü Bolşeviklerine 3500’den fazla tüfek, 17 makineli tüfek ve çok sayıda başka askeri mühimmat gönderdi. Bunların hepsini Bakü Bolşevikleri almışlardı.⁷³⁸ Sovyet Rusyası tarafından yeterince silahlandırılan Bakü Bolşevikleri 1920 yılı Mart ayında darbe girişiminde bulundular.⁷³⁹ Fakat bu girişim başarısızlıkla sonuçlandı. Kendi gücü ile Azerbaycan’da hâkimiyeti ele geçiremeyen Bakü’deki yerli ve Rus Bolşevikleri XI. Kızıl Ordu’nun gelişini beklemek zorunda kaldılar. RK(b)P Kafkas Diyar Komitesi ve AK(b)P MK’sı, XI. Kızıl Ordu Port-Petrovski’ye yaklaştığında ve Kızıl Filo Hazar Denizine çıkıp operasyona başladığında kendi kuvvetleriyle Azerbaycan’da darbe yapıp, sonra ise Kızıl Ordu’yu yardıma çağırılmayı kararlaştırdılar. Fakat Bolşevikler, XI. Kızıl Ordu Azerbaycan sınırını geçip Bakü’ye doğru ilerleyinceye kadar, kendi kuvvetine güvenip darbeye teşebbüs etmeye cüret etmediler.

Birinci Dünya Savaşı ve Ekim İhtilali’nden sonra başlayan iç savaş Rusya ekonomisini katastrofik derecede dağıtmıştı. Dağılmış ekonomiyi kurtarmak için Bakü petrolü Sovyet Rusyası için hayati

⁷³⁶ ARDA, f. 970, say. 1, iş 157, v. 53, 60; ARDA, f. 894, say. 10, iş 106, v. 9-10.

⁷³⁷ ARDA, f. 970, say. 1, iş 157, v. 57; ARDA, f. 894, say. 10, iş 106, v. 13-14; «Азербайджан», 9 марта 1920, № 48.

⁷³⁸ E.A. Tokarjevskiy, İz istorii inostrannoy intervensiy i grajdanskoy voyni v Azerbaydjane, s. 257.

⁷³⁹ ARDA, f. 894, say. 10, iş 139, v. 1-6; ARDA, f. 894, say. 10, iş 188, v. 1-1^a.

bir önem arz ediyordu. Birtakım objektif ve sübjektif nedenlerden dolayı Azerbaycan'ın işgalinin gecikmesi dağılmış Rusya ekonomisinin tamamen felç olmasına yol açacaktı. Bu nedenle, Lenin 17 Mart 1920'de Kafkas cephesinin Askeri Devrim Konseyi'ne, İvar Smilga'ya ve Grigori Orconokidze'ye gönderdiği şifreli telgrafta şöyle yazıyordu: "Bakü'yü almak bizim için oldukça zorunludur. Tüm çabanızı buna harcayın, hem de demeçlerde son derece diplomatik olmak ve sağlam yerel Sovyet hâkimiyeti hazırlandığını bildirmek gerekir. (...) Kuvvetlerin sevk edilmesine ilişkin başkumandanla anlaşma yoluna gidin."⁷⁴⁰

XI. Kızıl Ordu'nun durmadan güneye doğru ilerlemesine Azerbaycan hükümeti dahilinde krizin ortaya çıkması eşlik ediyordu. Bu, Azerbaycan hükümetinin umduğu Batı'nın askeri yardımının hâlâ ulaşmamasıyla ilgiliydi. Batı devletleri ise, Sovyet Rusyası'na karşı yürüttükleri politikada değişiklik yaparak, 16 Ocak 1920'de Rusya'ya karşı ekonomik ambargoyu kaldırma ve onunla ticarete izin verme konusundaki kararı kabul etmişlerdi. Oluşmuş kriz durumunda Sovyet Rusyası'na yaklaşım konusunda Azerbaycan hükümetinde iki çizgi mevcuttu. İçişleri Bakanı Hacinski (o, Paris'ten Aralık 1919'da dönmüştü) başta olmak üzere bir grup Sovyet Rusyası'na geniş tavizler vermek suretiyle Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıtanın mümkün olacağını, diğer ifadeyle, bu grup, dış eksenini Rusya yönüne değiştirmeyi öneriyordu.⁷⁴¹ Bu gruptan farklı olarak Hoyski önderliğindeki diğer grup çıkış yolunu ülkede güçlü rejim oluşturmak ve te-cavüze karşı silaha sarılarak direniş göstermekte görüyordu. Bu amaçla Hoyski, kendi taraftarlarını evinde toplayıp, çıkış yolunun somut programını önerdi:

1. Hacinski'yi İçişleri Bakanı görevinden uzaklaştırmak ve onun yerine komünistlerle mücadeleye hazır bir kişiyi tayin etmek;

2. Hacinski'yle birlikte sosyalist bakanlar hükümetten gi-

⁷⁴⁰ V.İ. Lenin, *Azerbaycan hakkında*, s. 164.

⁷⁴¹ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 98, v. 25-26.

deceği için onları başkalarıyla değiştirmek;

3. Parlamento'yu feshetmek ve ülkeyi savunma amacıyla hükümete olağanüstü yetkiler vermek;

*4. Önümüzdeki 6 ayda Azerbaycan Müessisler Meclisi'nde seçimler yapmak.*⁷⁴²

Sovyet Rusyası'na yaklaşım meselesi Azerbaycan'ın siyasi partileri arasındaki temel çelişki noktasına dönüşmüştü. Denikin tehlikesine yaklaşımda mevcut olan birlik Bolşevik Rusyası'yla ilgili meselede artık yoktu. Sosyalistler ve İttihatçılar Sovyet Rusyası'nın taleplerine olumlu cevap vermeyi talep ediyorlardı.

1919 yılı Aralık ayında Müsavat Partisi beşinci hükümet kabinesini teşkil ederken İttihatçıların direncini nötralize etmek için onlara koalisyon önermişti. Fakat "İttihat" Partisi hükümete dahil olmak için üç şart ileri sürmüştü: 1. Tüm Müslüman partilerinin koalisyonuna riayet edilsin; 2. İçişleri bakanlığı görevi Hacinski'ye verilsin; 3. Devlet denetimi görevi "İttihat" Partisi'nin temsilcisine verilsin. İttihat Partisi'nin şahsında parlamentonun sağ kanadını kendine doğru çekmek isteyen Müsavat Partisi bu talepleri kabul etti. Fakat "İttihat" Partisi bunu kötüye kullandı. Devlet denetimi görevini ele geçiren "İttihat" böylece hükümette kendi gelecek faaliyetinin temel yönünü; devlet yapılarındaki kanunsuzluklarla mücadele etme adı altında "Müsavat" karşıtı kampanyacılık doğrultusunda belirledi.⁷⁴³

İttihat Partisi'nin basın organı olan *İttihat* gazetesinde "İslam'ın yalnızca dini öğretisi değil, aynı zamanda Müslümanların siyasi ve sosyal hayatının çıkış noktası olduğu", bu inancın sosyalizmle birliğin mümkünlüğü hakkında makaleler yayımlanıyordu.⁷⁴⁴ "İttihat", komünizmin Batı emperyalizmine karşı mücadelede Müslüman dünyasına gösterdiği yardımı onun ateist niteliğindeki günahı yıkayıp temizleyen bedel sayarak komünistlerle ittifaka çağırıyor, Rus Sovyet

⁷⁴² ARDA, f. 894, siy. 10, iş 98, v. 18-19; ARDA, f. 894, siy. 19, iş 107, v. 5.

⁷⁴³ *Azerbaycan tarihi*, 7 ciltte. V c., s. 505.

⁷⁴⁴ T. Swietochowski, *Rus Azerbaycanı*, s. 232.

ordusunun İtilaf Devletlerine karşı mücadele eden Türkiye'yle birleşmesi için onun Azerbaycan'a bırakılmasını talep ediyordu.⁷⁴⁵ "İttihat"ın bu faaliyeti, Azerbaycan halkının devlet bağımsızlığına karşı çevrilmiş siyaset, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin varlığına kasttı ve yalnızca hükümet krizi değil, tüm devlet hâkimiyeti krizini de derinleştiriyordu. Mirza Bala Memmedzade İttihatçılar ile komünistlerin işbirliğini ""a dayalı şeriatçılar ile "Kapital"e secde eden Marksistlerin iki kalpte bir can gibi oldukları şeklinde yorumluyordu.⁷⁴⁶

Sovyet Rusyası'na karşı sert çizgi yanlısı Dışişleri Bakanı Hoyski ve grubu ile tavizcilik politikası yanlısı Hacinski grubu arasında ihtilaflar derinleşmişti. Hoyski grubunun faaliyetleri sonucunda Hacinski 18 Şubat 1920'de İçişleri bakanlığı görevinden uzaklaştırıldı, ama hükümette ticaret, sanayi ve gıda bakanı olarak kalabildi. İçişleri bakanlığı görevine Müsavat Partisi üyesi Mustafa Bey Vekilov tayin edildi.⁷⁴⁷

Hacinski grubunun bu yenilgisine rağmen, onlar yine de kendi tavizcilik tutumunu tebliğ ediyorlardı. Bunun sonucu olarak 1920 yılı Mart ayında birtakım partilerin temsilcilerinin katıldığı konferansta Hacinski platformu (projesi) kabul edildi.⁷⁴⁸

1920 yılı Mart ayı ortalarında Müsavatçılar ve tarafsızlar fraksiyonunun ortak oturumunda Rusya'ya yaklaşım meselesi keskin biçimde ortaya atıldı. Hacinski kendi görüşlerini açıkladı. Hoyski başta olmak üzere diğer grup Hacinski'nin raporunu olumsuz karşıladı. Hoyski, "Hiçbir Rus partisi, hiçbir Rusya hükümeti asla Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin bağımsızlığını tanımayacak ve yalnızca Kafkas halklarının güçlü ordusu ve elde silah kendi bağımsızlığını koruma azmi olduğunda Kırmızı Moskova bizimle hesaplaşacak ve bizim sınırlarımızı geçmeyecektir" diye kaydediyordu.⁷⁴⁹ Bu nedenle

sert çizgi taraftarları cumhuriyeti savunmak için tüm gerekli önlemleri almaya ve ülkeyi komünist unsurlardan ve onlara rağbet edenlerden temizlemeye çağırıyorlardı. Bu önlemleri almak için onlar hükümete olağanüstü yetkiler vermeyi ve vakit kaybetmeden komşu cumhuriyetleri Kafkasya'nın ortak savunmasına çağırılmayı önerdiler. Fakat sert çizgi taraftarlarının önerileri kabul edilmedi.⁷⁵⁰

Azerbaycan hükümetinde iç siyasi mücadelenin devam ettiği ve derinleştiği bir dönemde Sovyet Rusyası tarafından yapılan baskılar günden güne güçleniyordu. Moskova'nın talimatıyla Azerbaycan'daki komünistler halkı meşru hükümete karşı tahrik etmenin yanı sıra, Azerbaycan partileri (İttihat, Menşevik Hümmet, Ahrar, Bağımsız Demokratlar grubu) arasına da tefrika sokuyor, onları, aynı zamanda "Müsavat"ın bazı kararsız üyelerini, Türk Komünistleri ve İttihatçıları ele alıyor, ülkede siyasi kriz yaratmaya çalışıyorlardı.⁷⁵¹ Bu nedenle de yeni İçişleri bakanı tayin edilen Mustafa Bey Vekilov ve onun yardımcısı Şefi Rüstembeyli devlet karşıtı unsurlara karşı aktif mücadeleye başladılar. Bolşevikler arasında tutuklamalar yapıldı, emekçi kulüpleri ve en irticacı, ciddi muhalefet konumunu benimsemiş gazeteler (*Yedinaya Rossiya*, *Noviy mir* vd.) kapatıldı. Fakat bu önlemler diğer parlamento fraksiyonlarının keskin itirazına neden oldu. Özellikle de İttihat Partisi yeni atamayla ilgili ciddi rahatsızlığını belirterek Hacinski'nin İçişleri bakanlığı mevkiine iadesini talep ediyordu. Bu durumda İttihat, Ahrar ve Sosyalist partileri kendi temsilcilerini hükümetten geri çekmeye ilişkin kararı kabul ettiler. Onlar yeni hükümetin teşkil edilmesini talep ediyorlardı. Azerbaycan'ın bağımsızlığı taraftarlarının ülkedeki tüm siyasi kuvvetleri Sovyet tehlikesine karşı tek platform etrafında birleştirme girişimi istenilen sonucu vermedi.

Dışarıdan ve içeriden baskıların arttığı bir ortamda Bakü'de hükümet krizi yaşandı. Daha önce kaydettiğimiz gibi, Mart ayında düzenlenen konferansta Hoyski ve onun taraftarlarının keskin muhale-

⁷⁴⁵ ARDA, f. 894, say. 10, iş 98, v. 18.

⁷⁴⁶ M.B. Memmedzade, *Milli Azerbaycan hareketi*, s. 142-143.

⁷⁴⁷ Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki, pod. Red. A. Am. Stavrovskogo, Baku, 1920, s. 27.

⁷⁴⁸ N. Nasibzade, *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, s. 36.

⁷⁴⁹ *Azerbaycan tarihi*. 7 ciltde. V c., s. 511.

⁷⁵⁰ *Azerbaycan tarihi*. 7 ciltte. V c., s. 511.

⁷⁵¹ N. Nasibzade; *Bölünmüş Azerbaycan, bütöv Azerbaycan*, s. 112.

fetine rağmen, Hacinski grubunun siyasi çizgisi, yani Rusya'ya yönelme girişimi kazandı. Konferansın kararlarına razı olmayan Bakanlar Konseyi Başkanı Yusifbeyli 30 Mart 1920'de istifa etti. Fakat hükümetin istifası da durumu değiştirmede. Bu durumda üç çıkış yolu görünüyordu: 1) Hükümet yalnızca Müsavat Partisi'nin üyelerinden oluşacak; 2) Ortaklaşa oluşturulan platform temelinde tüm siyasi fraksiyonların koalisyonu kurulacak; 3) Müsavat Partisi yönetimden gidecek ve diğer partiler hükümeti kuracak. Fakat bu seçenekler de yürütme erkinin istikrarına teminat vermiyordu. "Müsavat"ı siyasi sahneden uzaklaştırmaya çalışan "İttihat" üçüncü seçeneğin gerçekleşmesi için çalışıyor, aksi takdirde hükümete katılmadan imtina etmekle tehdit ediyordu.⁷⁵²

Tek partili hükümet mevcut koşullarda olanaksızdı. Çünkü en büyük fraksiyonda yani Müsavatçılar ve Tarafsızlar fraksiyonunda ayrışma gerçekleşmişti. Parçalanmayı gidermek ve oluşturulan kabinede liderliğini korumak için hâkim parti yeni hükümeti kurmakla Hacinski'yi görevlendirdi ve ona tüm parlamento fraksiyonlarıyla görüşme serbestisi verdi.⁷⁵³ Fakat Hacinski çeşitli bahanelerle yeni hükümetin teşkil edilmesini geciktiriyor, Bolşeviklerle birlikte koalisyon hükümeti oluşturmak için onları hükümete dahil olmaya çağırıyordu. Son anda Bolşevikler hükümete dahil olmaktan imtina ettiler.⁷⁵⁴ Bu durumda Hacinski, kendi inancını değiştirerek Komünist Partisi'ne girdi ve 22 Nisan'da Azerbaycan Parlamentosu'nda yaptığı konuşmada hükümetin teşkili için ona verilmiş yetkilerden feragat ettiğini bildirdi.⁷⁵⁵

30 Mart 1920'de Yusifbeyli başkanlığındaki hükümet kabinesi istifa etse de yeni hükümet kurulana kadar eski kabine şimdilik kendi faaliyetini sürdürüyordu. Nisan ayı başlarında XI. Kızıl Ordu Denikin ordusunun kalıntılarını darmadağın ederek (Denikin 4 Nisan 1920

tarihinde istifa etti ve böylece "Gönüllü Ordu" dağıldı) güneye doğru ilerlemeye başladı ve Nisan ayı ortalarında Dağıstan'ı ele geçirip Azerbaycan sınırlarına ulaştı. Bu durum haklı olarak Azerbaycan hükümetinin ciddi endişesine neden oldu. 15 Nisan'da Hoyski Çiçerin'e son notasını gönderdi. Nota şöyleydi: "“Dağıstan Denikincilerden temizlendikten sonra Azerbaycan halkı umut ediyordu ki kuzeyden gelen tehlike bitmiştir, o, kardeş dağlı halkları ve halkların tayini mukadderatını ilan etmiş Rus halkıyla dostane yaşayacaktır. Bununla birlikte, Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları yakınına, Derbent bölgesi ve Dağıstan sınırlarına Sovyet hükümetinin silahlı kuvvetlerinin sevkıyat yaptığı gözlemleniyor. Azerbaycan hükümeti Sovyet hükümetinin niyetinden habersizdir, bu nedenle rica ediyor ki yukarıda belirtilen bölgelere ordu sevkıyatının nedenlerine ilişkin bilgi verilsin...”⁷⁵⁶ Sonunda Hoyski "Rus ve Azerbaycan halkları arasında iyi komşuluk ilişkilerinin kurulması için görüşmelere başlamak"ta ısrar ediyor ve bu teklifin kabul edildiği takdirde görüşmelerin başlaması için yerin ve zamanın belirlenmesiyle ilgili cevap beklediğini bildiriyordu.⁷⁵⁷ Fakat bu nota cevapsız kaldı. Çünkü Sovyet Rusyası Azerbaycan'la ilişkilerini askeri düzlemde çözmeye ilişkin kararı artık kabul etmişti.

Şunu da belirtmek gerekir ki bu dönemde bir yandan XI. Kızıl Ordu Azerbaycan'ı işgal etmeye hazırlanıyor, diğer yandan da Sovyet Rusyası temsilcileri Azerbaycan hükümetiyle ticari-ekonomik ilişkiler alanında görüşmeler yapıyorlardı.⁷⁵⁸ 30 Mart'ta Sovyet Rusyası-Azerbaycan ortak komisyonunun oturumunda ticaret anlaşması imzalandı. Sentrosoyuz'un Bakü'deki temsilcisi S.İ. Selavri Moskova'ya gönderdiği telgrafta bu anlaşmayla ilgili bilgi veriyor ve gelecekteki çalışmaları için talimat gönderilmesini rica ediyordu. 17 Nisan'da RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Yardımcısı Lev Mihayloviç Karahan Azerbaycan'la ticari-ekonomik ilişkilerin kurulmasına

⁷⁵² *Azerbaycan tarihi*, 7 ciltte. V c., s. 513-514.

⁷⁵³ *Azerbaycan tarihi*, 7 ciltte. V c., s. 514.

⁷⁵⁴ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 224, v. 5.

⁷⁵⁵ A.G. Karayev, *İz nedavnego proşlogo*, s. 115-116; F. Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, p. 282; T. Swietochowski, *Rus Azerbaycanı*, s. 239.

⁷⁵⁶ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 149, v. 73; ARDA, f. 970, siy. 1, iş 157, v. 66; *Azerbaydjan*, 20 aprelya 1920, № 77.

⁷⁵⁷ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 149, v. 73; ARDA, f. 970, siy. 1, iş 157, v. 66.

⁷⁵⁸ M.Ə. Rezulzade, *Azerbaycan Cümhuriyeti*, s. 65.

ilkesel olarak razılığını bildiren telgrafi çekti. Nisan ayında ticari ilişkilerin genişletilmesi alanında görüşmeler yapılıyordu. Petrol fiyatıyla ilgili görüşmeler 27 Nisan'a kadar uzadı.⁷⁵⁹ Tüm bunlar RSFSC hükümetinin taktik hamleleriydi ve Bolşeviklerin asıl amaçlarının gizlenmesine ve zaman kazanmaya hizmet ediyordu.

Yaklaşan "Bolşevik tehlikesi"nin tüm ciddiyetini anlayan Hoyski Gürcü meslektaşı Gegeçkori'ye henüz 16 Haziran 1919'da Gürcistan ile Azerbaycan arasında General Denikin'e karşı ortak savunma pak-tının koşullarını gerçekleştirmek için gerekli önlemler almayı önerdi. Fakat Azerbaycan'la askeri ilişkilerin bu tür somutlaştırılması artık o dönemde Gürcistan hükümetinin çıkarlarına uymuyordu. Aynı dönemde Gürcistan temsilcisi G. Uragadze Moskova'da kendi hükümeti adına Çiçerin'le Gürcistan'ın Sovyet Rusyası tarafından tanınması konusunda görüşmeler yapıyordu.⁷⁶⁰ Bu nedenle Hoyski'nin Bolşevik tehlikesine karşı Azerbaycan ve Gürcistan'ın ortak savunmasını teşkil etme girişimi hiçbir sonuç vermedi. 1920 yılı Nisan ayı başlarında Tiflis'te düzenlenen Güney Kafkasya Cumhuriyetleri konferansında da Azerbaycan'ın konfederasyon oluşturmak ve onun sınırlarını beraber savunma önerisini Gürcistan ve Ermenistan'ın kayıtsızlığı ve yaklaşmakta olan Bolşevizm tehlikesini doğru değerlendirememeleri nedeniyle sonuçsuz kaldı.

RSFSC hükümeti Azerbaycan'ı işgal etmeye hazırlanırken Ermenilerin hizmetlerinden de yararlandı. Memmedzade bu konuda şöyle yazıyor:

Denikin Kuzey Kafkasya cumhuriyetini kana buladıktan sonra, Karadeniz kıyılarında Gürcistan'a, Hazar kıyılarında Azerbaycan'a yürüyüş yaptığı, Hazar Denizinde Azerbaycan bayrağı altında gemilerin yüzmesine izin vermeyeceğini bildirdiği bir zamanda Ermenistan ordusu kendini Denikin ordusunun bir parçası ilan ediyordu. Siyah emperyalist Denikin ortadan kalkınca, Ermenistan kırmızı emperyalistle anlaştı ve bu emper-

⁷⁵⁹ T. Swietochowski, *Rus Azerbaycanı*, s. 239-240.

⁷⁶⁰ *Azerbaycan tarihi*, 7 ciltde. V c., s. 516.

*yalist güçlere güvenerek kendi tarihi komşularının esareti pahasına kendi saadetini kurma gibi bir ham hayale kapıldı.*⁷⁶¹

1920 yılı başlarında Ermeni temsilciler Pirumov ve Zaharyan Moskova'ya gidip, birtakım arazi tavizleri karşılığında Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetinin devrilmesi içinde kendi hükümetlerinin yardımlarını önerdiler.⁷⁶² Bu tür anlaşmalar sonucunda Rusya ile Ermeniler Azerbaycan devletçiliğine bir daha kastetmeye kalkıştılar. XI. Kızıl Ordu birlikleri Azerbaycan sınırına yaklaştığı sırada, 20 Mart 1920'de Karabağ'da Ermeniler ayaklandı ve Ermenistan Cumhuriyeti Azerbaycan'a karşı askeri operasyonlara başladı. Azerbaycan hükümeti yaşanan Ermeni ayaklanmasını bastırmak için General Habib Selimov kumandanlığında büyük bir ordu birliğini (30 binlik genel ordunun 20 binini) Karabağ'a gönderdi. Azerbaycan hükümeti İtilaf Devletlerinin uyarı notasını ("başlıca tehlike kuzeyden geliyor") önemsemeyerek, Samur Nehri yönündeki geriye kalan ordu birliklerini de ülkenin batısına sevk etti, ülkenin kuzey sınırı ise saldırıya açık bir halde kaldı. Sonuçta Ermeni ayaklanması bastırıldı ve Ermenistan hükümeti 26 Nisan'da barış talebi ileri sürdü.⁷⁶³ Fakat artık çok geçti, iş isten geçmişti. Kızıl Ordu Samur Nehri'ni geçip hızla Bakü'ye doğru ilerliyordu.

Karabağ olayları Azerbaycan Parlamentosu'nda müzakere edilirken Komünist milletvekili Alihaydar Garayev* şöyle diyordu: "Karabağ'da zuhur eden bu olay Müttefiklerin bizi boğmak için sardığı zincirlerden bir halkadır. Bu halkayı Azerbaycan kendi gücüyle parçalayamaz. Bırakın Doğu milletlerinin hakkını savunan Kızıl Ordu gelsin, Karabağ isyanını yatıştırırsın, daha sonra Anadolu'ya yardıma

⁷⁶¹ M.B. Memmedzade, *Milli Azerbaycan hareketi*, s. 134.

⁷⁶² M.E. Rezulzade, age. s. 65.

⁷⁶³ N. Nasibzade, *Azerbaycanın harici siyaseti*, s. 139.

* Bolşeviklerin elinde oyuncığa dönüşen milli işbirlikçilerden biriydi. 1920 yılı Ocak ayı başlarında Bakü'de düzenlenen mitingde açıkça, "Denikin'i ezmek için Azerbaycan işçileri Rusya işçileriyle el ele vererek, gerekirse, Azerbaycan'ın ölüsünün üzerinden geçip Moskovalı yoldaşlarına yardım edecekler" diye beyanda bulunmuştu. (Z. Bunyatov, *Sbornik dokumentov Za Semyu Peçatyami*, Baku, Şarg-Garb, 1992, s. 15-16)

gitsin.”⁷⁶⁴ Resulzade de , “Garayev bu sözleri söylerken parlamento- nun misafirlere mahsus locasında duran Türk kardeşlerimizden so- rumlu birini görüyordum ki ciddi surette tasdik ve takdir belirtileri gösteriyordu” diye yazıyordu.⁷⁶⁵

Azerbaycan Parlamentosu’nun 1 Nisan 1920’de yapılan oturu- munda Garayev ve onunla aynı mesleğe kulluk eden diğerlerinin Ka- rabağ’da baş göstermiş Ermeni ayaklanmasını bastırmak için Kızıl Ordu’yu yardıma çağırma önerilerine cevap olarak Resulzade yüzünü onlara çevirip şöyle diyordu:

Efendiler, isyan çıkarmanın adı ister Alihaydar olsun, ister Vartazar olsun, ikisi de düşmandır. (...) Bize diyorlar ki Erme- nilerle mücadele edemiyorsunuz, bu mücadeleyi Azerbaycan sürdüremez. Karabağ düşmanlarını susturmak için Sovyet Rusyası’nın kırmızı ordularını buraya getirmelisiniz... Bunu diyen Azerbaycan halkının temsilcisidir veya parlamento üyesi sıfatıyla güya bizimle Azerbaycan mukadderatı konusunda ortak görünen Rusya vekilidir? Kendi içimizden bize ültima- tom veriyor, bizi kırmızı Rusya’nın ordularıyla tehdit ediyor? Bu mudur vatanseverlik? Öyle mi konuşur bir cumhuriyet üyesi? Böyle mi sözler söyler bir halk temsilcisi? (...) Ben bu- rada herhalde bir Azerbaycan parlamentosu üyesi değil, bir Rusya avukatının, bir Rusya ajanının sözünü duyuyorum (...) niçin böyle umut ediyorsunuz ki Azerbaycan halkı bir düş- manla mücadele edebilmek için kendi hakkını ikinci bir isyanın hazırlanmasında eli olan Garayev’lere teslim etmeliymiş? Ka- rabağ düşmanlarını beğenmiyorlar. Onlarla mücadele etmek için buradaki isyancılara teslim olmayı teklif ediyorlar. Bunun için dikkate alınmıyor ki Karabağ’da isyan çıkararak Varta- zar’lar aynı düşmanın başındalar ki siz de onda yer alıyorsunuz. Eğer siz beni temin ederseniz ki idare işleri elinize geçtiği takdirde burada Azerbaycan Türk hükümeti teşkil edeceksiniz,

⁷⁶⁴ M.E. Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 65.

⁷⁶⁵ M.E. Resulzade, age. s. 65.

eğer bilsem ki Azerbaycan hükümeti adı ile Rusya Sovyeti’nin bir şubesini açmayacaksınız, o zaman sizinle konuşurduk. Bu sözler yerine bizi tatmin edecek delilleri ortaya koyabilerseniz, biz her zaman sizinle konuşurduk, fakat siz gerçek bir istiklalci değil, diğer isyan hazırlayan bir suikastçısınız ... Eğer beni inandırsanız ki o büyük sloganlar takip edilecek, bu milletin hukukuna riayet edilecek, o halde ben sizinle konuşurdum. Fakat hak ve hukuktan konuşmak yerine bizi tehdit ediyorsu- nuz, hükümeti bize vermezseniz, büyük Rusya ve onun büyük kırmızı ordusu var, onlar gelip sizi katledecekler...⁷⁶⁶

1920 yılı Mart ayında Çiçerin Lenin’e mektubunda, “Azerbay- can’a karşı şiddet eylemi uluslararası ilişkilerde dostlarımızla bizi karşı karşıya getirir... Bizi emperyalist olarak görmelerine izin ver- memeliyiz” diye yazıyordu.⁷⁶⁷ Fakat bu tür tavsiyeleri dinlemek Mer- kez için uygun değildi. Çünkü Bakü’deki Bolşeviklerin darbe girişimi sonuç vermemişti. Sovyet Rusyası ise Azerbaycan’ı işgal etmekte ka- rarlıydı ve Lenin 17 Mart’ta Kafkas cephesinin Askeri Devrim Kon- seyi’ne gönderdiği şifreli telgrafta “Bakü’yü ele geçirmeye ilişkin” talimat vermişti.⁷⁶⁸ Bu nedenle Bolşevikler Azerbaycan’a karşı askeri operasyona başlamak için durmadan bahane arıyorlardı. Rusya’da ol- duğu gibi, Azerbaycan halkı arasında da büyük propaganda işi yürü- tülüyordu. Fakat Rusya’da güney sınırlarının korunması zorunluluğu ve Sovyet hükümetini kurmakta Azerbaycan halkına yardım söz ko- nusuydu, kendi özgürlükleri ve bağımsızlıkları için mücadele eden Türklere karşı Azerilerin kardeşlik hislerinden yararlanarak Azerbay- can’da da Rus ordusunun durmadan Türkiye’ye, Mustafa Kemal’e yardıma gittiğini söylüyorlardı.⁷⁶⁹ Buna karşılık Sovyet Rusyası’nın yardımlarına ihtiyaç duyan Anadolu hareketi liderlerinin bu yardım- ları Türkiye için temin etmek amacıyla Bakü’ye ve Moskova’ya gön-

⁷⁶⁶ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920), Parlament (Stenografik hesabatlar). II c., s. 883-884.

⁷⁶⁷ B. Refiyev, *Aysbergin sualtı hissesi*, Bakı, Azereşr, 1995, s. 8.

⁷⁶⁸ V.İ. Lenin, *Azerbaycan hakkında*, s. 164.

⁷⁶⁹ B. Refiyev, age. s. 8-9.

derdikleri temsilciler, ayrıca Azerbaycan'da bulunan Türk askerleri Bolşeviklerin elinde bir alete dönüşerek "İngiliz eğilimli" Azerbaycan hükümetini devirme işinde Bolşeviklere her türlü yardım ettiler. Tam olarak Azerbaycan'daki Türkiye temsilcilerinin doğrudan katılımı ve aktif yardımıyla Sovyet Rusyası 1920 yılı Nisan ayında Azerbaycan'ın istilasını gerçekleştirmeyi başardı.*

1920 yılı Nisan ayı ortalarında S. Kvantaliani'nin başkanlığı ile AK(b)P'nin temsilcileri Petrovsk kentine giderek gelecekteki silahlı isyanla XI. Kızıl Ordu'nun hareketini uzlaştırma konusunda Orconokidze'yle konuşmuş, silahlı isyanın başlamasından 24 saat sonra XI. Ordu'nun Azerbaycan sınırını geçmesi planlanmıştır.⁷⁷⁰ Kvantaliani 22 Nisan'da Bakü'ye döndü. Aynı gün RK(b)P Kafkas Diyar Komitesi Bakü Bürosu'nun AK(b)P MK ve Bakü komiteleriyle ortak toplantısı düzenlendi. XI. Kızıl Ordu'nun Bakü'ye gelmiş temsilcilerinin de yer aldığı bu toplantıda ortak operasyon planı detaylı olarak müzakere edildi ve 27 Nisan'da Azerbaycan hükümetine hâkimiyeti teslim etme hakkında ultimatoma verilmesine ve hemen silahlı isyan başlatılmasına, aynı zamanda, XI. Kızıl Ordu'nun da aynı gün Azerbaycan sınırını geçmesine karar verildi.⁷⁷¹

Altın Ordu Kumandanlığı, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 30 binlik ordusunun 20 bininin ülkenin batısında Ermeni Taşnaklarıyla savaştığı, Dağıstan sınırında en fazla 3 bin, Bakü'nün kendisinde ise toplam 2 bin asker ve subay olduğu bilgisini edinmişti.⁷⁷² Yerde kalan ordu birlikleri de tüm ülke topraklarına dağılmış haldeydi. Kafkas cephesi kumandanlığının XI. Ordu Kumandanlığı'na ve Volga-Hazar donanmasına gönderdiği 21 Nisan 1920 tarih 490 numaralı direktifinde, "Azerbaycan'ın başlıca kuvveti ülkenin batı sınırıyla meşguldür" diye belirtiliyordu. Bu nedenle XI. Ordu'ya ve Volga-Hazar donanmasına Tuhaçevski, Orconokidze ve Zaharov'un imzasıyla gönderilen direk-

tiyle. "Nisan ayının 27'sinde Azerbaycan sınırını geçip, hızlı saldırıyla beş gün boyunca Yalama-Bakü operasyonunu yerine getirsinler ve Bakü guberniyasının arazisini ele geçirsinsinler" diye emrediliyordu. 23 Nisan'da bu emre ilave ve değişiklikler yapıldı ve 5969/s sayılı yeni bir direktif gönderildi: "XI. Ordu'nun son görevi Bakü guberniyasını değil, tüm Azerbaycan arazisini ele geçirmektir."⁷⁷³

27 Nisan 1920 günü saat 12'de başta Hamit Sultanov olmak üzere komünistlerin delegesi AK(b)P MK, RK(b)P Kafkas Diyar Komitesi'nin Bakü Bürosu ve Merkez İşçi Konferansı adına hâkimiyetin devredilmesi konusunda Azerbaycan Parlamentosu'na ultimatoma verdi.⁷⁷⁴ Bolşevikler, "12 saat içinde iktidar teslim edilmediği takdirde" Bakü proletaryasının amansız mücadeleye başlayacağını bildiriyorlardı. Mart ayı sonlarında Ermenilerin Karabağ'da yeniden katliam gerçekleştirmeleri, Bakü'de Bolşeviklerin aşırı derecede radikalleşmesi, 1918 yılındaki askeri ve diğer yardımlarla Osmanlılara saygının, sevginin daha da artması zemininde Halil Paşa başta olmak üzere Azerbaycan'daki Anadolu temsilcilerinin Bolşeviklerle işbirliğine girmesi ve XI. Ordu'nun Bakü'ye girmeden Ermenistan'dan geçerek Anadolu'ya yardıma gitmesi, fakat Müsavat hükümetinin bu işe engel olduğuyla ilgili yayılan söylentilerle durumun hayli gerginleştirildiği bir ortamda ultimatoma meselesinin ortaya çıkması, ardından ise XI. Ordu'nun sınırı geçtiğine ilişkin Haçmaz'dan telgraf alınması hâkimiyet dairelerinde tam bir şaşkınlık yarattı. Durumdan çıkış yolu olarak Savunma Bakanı Samet Mehmandarov'a geniş yetkiler vermek suretiyle ülkenin savunmasını teşkil etme tavsiye edildiye de bakan milli ordu birliklerinin başta Karabağ olmak üzere savaştığını ve genellikle oluşmuş ortamda direnişin olumlu bir sonuç vereceğine inanmadığını bildirdi.⁷⁷⁵ Hoyski ve Rüstembeyli başta olmak üzere işgalci

* Bu konudan bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak bahsedilecektir.

⁷⁷⁰ T. Swietochowski, *Rus Azerbaycanı*, s. 238-239.

⁷⁷¹ *Azerbaycan tarihi*, 3 ciltte. III c., I h., s. 238.

⁷⁷² *age*, s. 238.

⁷⁷³ *İnternatsionalnaya pomoş XI Armii v borbe v borbe za pobedu Sovetskoy vlasti v Azerbaydjane, Dokumenti i materialı 1920-1921 g. Baku, Azernesr. 1989, s. 19.*

⁷⁷⁴ M.E. Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 66; *Azerbaycan tarihi*, 3 ciltte. III c., I h., s. 239; T. Swietochowski, *Rus Azerbaycanı*, s. 240.

⁷⁷⁵ H. İbrahimli, *Azerbaycan siyasi mühacireti (1920-1991)*, Bakı, Elm, 1996, s. 26-27; T. Swietochowski, *Rus Azerbaycanı*, s. 241.

Rus ordusuna karşı silahlı direniş gösterilmesi yanlısı bazı bakanlar ve parlamento üyeleri hükümetin Gence'ye taşınmasını önerdiler.⁷⁷⁶ Fakat demiryolu istasyonunu ele geçiren Türk subay ve askerleri hükümet üyelerinin Bakü'yü terk etme girişimini önlediler.⁷⁷⁷

27 Nisan sabahı erkenden komünistlerin silahlı birlikleri hem şehir içinde hem de dışında en önemli noktaları (demiryolu istasyonu, postane, telgraf, radyo istasyonu, polis muntikaları, büyük petrol madenleri, sanayi müesseseleri, askeri ve ticari liman gibi yerleri) ele geçirmeye başladılar. Sabotajcı gruplar Bakü, kuzey sınırı ve Gence arasında telefon ve telgraf bağlantılarını kestiler, böylece hükümet eyaletlerde bulunan kendine sadık askeri birlikleri zamanında yardıma çağıramadı.⁷⁷⁸

Bolşevikler halkı aldatmak, yaptıklarının asıl mahiyetini gizlemek için silahlı birliklerinin birçoğuna Türkiyeli subayları komutan tayin etmişlerdi. Azerbaycan ordusunda zırhlı araçları kullanan, donanmada hizmet eden Türk subayları da Bolşeviklerin tarafına geçtiler. Azerbaycan ordusunun gönüllülerinden teşkil edilmiş ve tüm subay kadrosu Türk olan Bakü'deki "yardım alayı" ve 7. Piyade Alayı da Azerbaycan hükümetine ihanet edip Bolşeviklerin tarafına geçti. Donanma gemileri kırmızı bayrak çekerek top namlularını Azerbaycan hükümetinin yerleştiği binaya çevirdiler.⁷⁷⁹

27 Nisan'da akşama doğru Azerbaycan Sovyet Hükümeti Kırmızı Donanması Kumandanı Cengiz Yıldırım'ın imzasıyla parlamento yeni bir ultiatom verildi. ultiatomda, "Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Kırmızı Donanması size, hâkimiyeti geciktirmeden Yoldaş Neriman Nerimanov başta olmak üzere, Azerbaycan işçi ve köylü hükümetine vermenizi teklif ediyor. Bu durumda Kırmızı Donanma milliyetine bakılmaksızın Bakü'nün tüm ahalisi için

⁷⁷⁶ T. Swietochowski, age., s. 241.

⁷⁷⁷ A.N. Heyfets, *Sovetskaya Rossiya i soprodelniye strani Vostoka v godi grajdanskoy voyni*, s. 108.

⁷⁷⁸ *Azerbaycan tarihi*, 7 ciltte. V c., s. 518.

⁷⁷⁹ M.E. Resulzade, *Azerbaycan Cümhuriyyeti*, s. 66; *Azerbaycan tarihi*. 3 ciltte. III c., I h., s. 241.

barış ve huzurun korunacağı güvencesi veriyor. Cevap bu belge alındıktan sonra iki saat içinde verilmelidir, aksi takdirde ateş açılacaktır" deniliyordu.⁷⁸⁰

Böyle bir durumda 27 Nisan akşam saat 20.45'te Azerbaycan Parlamentosu son oturumunu yaptı. Gündemdeki tek mesele, Bolşeviklerin hâkimiyeti devretme hususundaki ultiatomu meselesiydi. Resulzade'nin ısrarıyla açık oturum yapılması kararlaştırıldı.⁷⁸¹

Hacinski ultiatom metnini okudu ve kendi teslimiyetçi tutumunu bir daha sergiledi:

*"(...) Kuzeyden gelen hiçbir korku yoktur ve orada yaşayanlar da Azerbaycan köylüleri gibi köylülerdir ve Azerbaycanlı köylülerin razılığı ve isteği olmadan, kimse Azerbaycan'a sokulamaz... Onların görevleri Azerbaycan'dan geçip Türkiye'yi zalim emperyalistlerden kurtarmaktır. Bu güçler (XI. Kızıl Ordu – V.G.) Azerbaycan'a yalnızca üzerinden geçip Türkiye'ye gitmek için giriyorlar..."*⁷⁸²

Daha sonra konuşma yapan çeşitli parlamento fraksiyonları temsilcileri; Samed Ağa Ağamalıoğlu (Hümmet), Aslan Sefikürdski (sosyalist blok), Karabey Karabeyov (İttihat) ve Aslan Kardeşov (Ahrar) da Mehmet Hasan Hacinski'nin hâkimiyeti devretme teklifini savundular.⁷⁸³

Müsavat fraksiyonu adına konuşma yapan Resulzade şunları kaydetti:

Kardeşler, karşımızda bir ultiatom duruyor. Burada teslimden bahsediliyor. Fakat kardeşler, teslim ne demektir? Kime göre konumumuzu terk ediyoruz? Bize diyorlar ki hudutlarımızdan geçen ordunun başında Necati adında bir Türk kumandanı vardır. Rusya'dan gelen bu saldırgan ordu tahminen

⁷⁸⁰ C. Hesenli, *Azerbaycan Halk Cümhuriyyetinin harici siyaseti*, s. 499.

⁷⁸¹ Z. Bunyatov, *Sbornik dokumentov za semyu pečatyami*, s. 3-4.

⁷⁸² age. s. 4-5.

⁷⁸³ age. s 5-9.

biliyorum ki yaşam ve ölüm mücadelesi yürüten Türkiye'yi kurtarmak için geçiyor.

Kardeşler, Türkiye Azerbaycan'ın hilaskârıdır. Milletimizin emelini yüce eden kutsal bir memlektir. Onu kurtarmak için giden bir kuvveti memnuniyetle yolcu ederiz. Fakat şu şartla ki bu kuvvet bizim özgürlüğümüzü, bağımsızlığımızı çiğnemesin. Oysa kardeşler, bize sormadan toprağımıza giren herhangi bir kuvvet dostumuz değil, düşmanımızdır. Duyduğumuz bu propaganda düşman propagandasıdır. Bizi kandırıyorlar. Yalandır, gelen Rus ordusudur. Onun istediği 1914 yılı sınırlarını almaktır. Anadolu'nun imdadına gitme bahanesiyle yurdumuza giren işgal ordusu buradan bir daha çıkmak istemeyecektir. Rusya ile anlaşmak için hükümeti mutlaka Bolşeviklere teslim etmek ultiatomunu kabul etmeye gerek yok. Bu ultiatomu kemâl-i nefretle reddediyoruz... İstiklalimizi gözbebeği gibi savunmaya karar veren bir meclisin dinlediği bir ultiatomu kabul etmesi, hükümeti kendi eli ile dost kılığına girmiş düşmana teslim etmesi demektir. Biz buraya milletin irade ve arzusu ile geldik, bizi buradan yalnız kuvvet ve süngü çıkarmalıdır.⁷⁸⁴

Bununla birlikte, iç savaş tehlikesini dikkate alan Müsavat fraksiyonu "Azerbaycan'ın bağımsızlığının korunacağı" şartıyla komünistlerin ultiatomunu kabul etmek hakkında çoğunluğun fikrine katılmak zorunda kaldı.⁷⁸⁵

Nihayet uzun müzakerelerden sonra, akşam saat 23.25'te parlamento iktidarın Azerbaycan Devrim Komitesi'ne teslim edilmesi hakkındaki kararı kabul etti.⁷⁸⁶ Parlamento Başkan Yardımcısı Cafev ve İçişleri Bakanı Vekilov tarafından imzalanan kararda hâkimiyetin aşağıdaki şartlarla teslim edildiği belirtiliyordu:

1. Rus ordusu Bakü'ye girmeden demiryoluyla doğrudan

⁷⁸⁴ C. Hesenli, *Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin harici siyaseti*, s. 500.

⁷⁸⁵ Z. Bunyatov, age. s. 7.

⁷⁸⁶ Z. Bunyatov, age. s. 7-9; M.E. Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 66-67.

Anadolu'nun imdadına gidecektir;

2. Azerbaycan'ın istiklali ve toprak bütünlüğü her türlü tecavüz ve kıyattan (irticadan, ilhaktan, kölelikten – V.G.) korunacaktır;

3. Azerbaycan Ordusu olduğu gibi kalıp feshedilmeyecektir;

4. Azerbaycan'ın siyasi partileri hürriyet ve serbestisini muhafaza edecektir;

5. Eski devlet adamları, hükümet üyeleri ve milletvekillerinden hiç kimse siyasi cinayetle suçlanmayacaktır;

6. Özgür olarak toplanacak Azerbaycan konseyleri hükümetin yönetim şeklini belirleyecektir.⁷⁸⁷

Azerbaycan Parlamentosu hâkimiyetinin hangi şartlarla Azerbaycan Devrim Komitesi'ne verileceği bir hafta sonra *Komünist* gazetesinde tahrif edilerek yayımlandı.* Belgenin bu Bolşevik versiyonunda XI. Ordu'nun Anadolu'ya gitmesi, siyasi partilerin serbest faaliyetlerine ilişkin hiçbir şey denilmiyordu. Fakat bu şartlardan da hiçbirine uyulmadı.

26 Nisan'ı 27 Nisan'a bağlayan gece saat 00.05'te Azerbaycan Parlamentosu'na ultiatom verilmesinden 12 saat önce XI. Kızıl Ordu Azerbaycan sınırını geçip hızla Bakü'ye doğru ilerlemeye baş-

⁷⁸⁷ M.E. Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 66-67.

* Komünist (Rusça) gazetesinin 6 Mayıs 1920 tarihli sayısında iktidarın aşağıdaki şartlar altında teslim edildiği belirtiliyordu: "1. Sovyet hâkimiyeti tarafından yönetilen Azerbaycan'ın tam bağımsızlığı korunacaktır; 2. Azerbaycan Komünist Partisi'nin oluşturduğu hükümet geçici organ olacaktır; 3. Azerbaycan'ın kesin yönetim biçimi herhangi dış baskıya bağımlı olmayan Azerbaycan İşçi, Köylü ve Asker Milletvekilleri Sovyeti şahsında Azerbaycan'ın yüksek yasama müessesesi tarafından tespit edilecektir; 4. Hükümet idarelerinin tüm görevlileri kendi yerlerinde kalacak, yalnızca sorumlu makamlarda görev yapan şahıslar değiştirilecektir; 5. Yeni oluşan geçici komünist hükümeti, hükümet ve parlamento üyelerinin hayat ve emlaklarının dokunulmazlığına güvence verecektir; 6. Hükümet, Kızıl Ordu'nun savaşla Bakü şehrine girişine izin vermemek için önlemler alacaktır; 7. Yeni hükümet Azerbaycan'ın bağımsızlığına son vermeyi amaç edinen tüm güçlere karşı kararlı önlemler almak suretiyle ve mümkün tüm vasıtalarla mücadele edecektir."

ladı. 28 Nisan sabaha karşı saat 04-05 sularında XI. Ordu'nun ilk zırhlı treni Bileceri'ye girdi, oradan da hemen şehre doğru hareket etmeye başladı. Böylece, hiçbir resmi davet almadan Azerbaycan'a gelen XI. Kızıl Ordu bu müdahaleyle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hayatına son verdi ve Azerbaycan yeniden Rusya tarafından işgal edildi.

28 Nisan'da Azerbaycan Geçici Devrim Komitesi Moskova'ya, Lenin'e radyotelgrafla müracaat edip "Kızıl Ordu birliklerini acilen göndermek suretiyle gerçek askeri yardım göstermesini" rica etti.⁷⁸⁸ Bu, işgal olayına kılıf uydurmak için atılmış bir adımdı. Oysa XI. Ordu 26 Nisan'ı 27 Nisan'a bağlayan gece Azerbaycan sınıırını geçmiş ve 28 Nisan'da Bakü'yü işgal etmişti. İlginç olan şu ki çekilen telgrafın altında Nerimanov'un imzası vardı, oysa o, Bakü'ye 16 Mayıs 1920'de gelmişti.

29 Nisan 1920'de Lenin cam-porselen (fabrikaları) işçilerinin tüm Rusya kurultayında şöyle diyordu: "(...) Dün Bakü'den aldığımız bir haber, Sovyet Rusyası'nın durumunun iyileşmekte olduğunu gösteriyor; sanayimizin yakıtsız kaldığından haberdarız, şimdi ise haber aldık ki Bakü proletaryası hâkimiyeti kendi eline geçirmiş ve Azerbaycan hükümetini yıkmıştır. Bu da şu demek ki şimdi bizim tüm sanayimizi canlandırabilecek bir ekonomik altyapımız vardır. Bakü'de milyon pudlarla petrol vardır, bu petrol son zamanlara kadar satılmıyordu. (...) Böylece, ulaşımımız ve sanayimiz Bakü petrol madenlerinden çok büyük yardım alacaktır."⁷⁸⁹ Lenin, Nisan işgalinden on bir gün önce, 16 Nisan 1920'de Aleksandr Serebrovski'yi henüz var olmayan Azerbaycan Petrol Komitesi başkanı tayin etmiş⁷⁹⁰ ve Bakü petrolünün Rusya'ya taşınmasıyla ilgili ona olağanüstü yetkiler vermişti. Nisan işgalinden hemen sonra Serebrovski göreve başladı: 30 Nisan'dan 16 Mayıs'a kadar Bakü'den Astrahan'a 3,8 milyon pud

mazot, 119,8 bin pud petrol, 260,4 bin pud gazyağı, 52,8 bin pud makine yağı, Petrovsk'a 67,5 bin pud mazot, 112,8 bin pud petrol, 283,6 bin pud gazyağı, 31,6 bin pud makine yağı, 3,3 bin pud silindir yağı gönderildi.⁷⁹¹ *Bakinski Raboçiy* gazetesinin 9 Kasım 1920 tarihli sayısında "Acil Mesele" adlı makalede şöyle deniliyordu:

Moskova'dan talimat alınmıştır: Navigasyon kapanana kadar 80 milyon pud petrol taşınmalıdır. Taşınma öncesinde anlaşılmalıdır ki görev fazlasıyla yerine getirilecektir, buna göre de 121 milyon pud'a kadar artırılmış program verilmiştir. Fakat Bakü proletaryası bu son programı da fazlasıyla yerine getirerek Ekim ayı sonu için Sovyet Rusyası'na artık 145 milyon pud petrol göndermiştir... Gelecek yıl biz Sovyet Rusyası'na 250 milyon pud petrol göndermeliyiz.⁷⁹²

Geçici Devrim Komitesi 28 Nisan 1920'de yapılan oturumunda Nerimanov başta olmak üzere (gıyabi olarak, çünkü o, Bakü'ye 16 Mayıs'ta geldi) Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyeti oluşturuldu. Komünist Partisi'nden başka tüm siyasi partiler feshedildi, faaliyetleri yasaklandı. Azerbaycan'ın milli devletçilik idealinin taşıyıcıları olan tüm güçlere karşı terör ve tutuklamalar yapılmaya başlandı. Sonuçta, 28 Nisan 1920'den 1921 yılı Ağustos ayına kadar Azerbaycan'da 48 bin kişi kırmızı terörün kurbanı oldu.⁷⁹³

Henüz 2 Nisan 1920'de Kafkasya cephesinin Askeri Devrim Konseyi'ne, Orconokidze'ye gönderdiği telgrafta "Müslümanlara rağbet göstermeyi, onların özerkliğini, bağımsızlığını ve saireyi her türlü vasıta ile, hem de törenle sergileme"⁷⁹⁴ talimatı veren Lenin Nisan istilasından sonra kurulan Azerbaycan Sovyet Sosyalist hükümetine gönderdiği tebrik telgrafta da "bağımsız Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti"nden bahsediyordu.⁷⁹⁵ Fakat bu "bağımsızlık" formaliteden

⁷⁸⁸ "Azerbaycana harici müdahale tarihinden-1918-1920-ci iller," Senedler ve materiallar // Azerbaycan arhivi, 1988, № 1-2 (31-32), s. 194.

⁷⁸⁹ V.İ. Lenin, *Azerbaycan hakkında*, s. 168.

⁷⁹⁰ V.İ. Lenin, *age.* s. 167.

⁷⁹¹ "Bratya naveki", Dokumenti i materialı ob istoričeskoy drujbe russkogo i azerbajdžanskogo narodov, t. 1, Baku, Azərneşr, 1987, s. 437.

⁷⁹² B. Refiyev, *Aysbergin sualtı hissesi*, s. 10.

⁷⁹³ X. İbrahimli, *Azerbaycan siyasi mühacireti*, s. 32.

⁷⁹⁴ V.İ. Lenin, *Azerbaycan hakkında*, s. 165.

⁷⁹⁵ V.İ. Lenin, *age.* s. 169.

öteye gitmiyordu. Tesadüf değil ki Lenin'in en yakın silahtaşlarından biri olan Stalin XI. Ordu'nun Azerbaycan'a saldırdığı gün yazdığı mektuplarından birinde şöyle diyordu: "Gelecekteki bağımsızlığa (Bakü ele geçirildikten sonra) ilişkin sohbetler Yoldaş Orconokidze'nin yorumunda muhtemelen, Bakü'yü ele geçirme olgusunu Azerbaycan'ın bağımsızlığına ilişkin notalarla ilişkilendirme girişimidir. Bana öyle geliyor ki gelecekteki (sözde) bağımsızlık ciddi pratik önemi olmayan bir bildiridir."⁷⁹⁶

Azerbaycan'a verilen resmi bağımsızlık yalnızca taktik mülahalalara ilişkindi. Çünkü bağımsız olarak mevcut olan Azerbaycan Cumhuriyeti'ni devirip, onun topraklarını Rusya'ya ilhak etmek hem yurtiçinde hem de uluslararası düzlemde Sovyet hükümetini işgal olayıyla karşı karşıya getirebilirdi. Bu nedenle Bolşevikler kendi konumlarını güçlendirdikten sonra Azerbaycan'a ve işgal ettikleri diğer ülkelere verdikleri bu resmi bağımsızlıkları yavaş yavaş ortadan kaldırmaya başladılar. 30 Eylül 1920'de RSFSC'yle askeri-siyasi ittifak yapan Azerbaycan, 1922 yılı Mart ayında Zakafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ne, aynı yılın sonunda ise Zakafkasya federasyonu bünyesinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ne dahil edildi ve böylece Azerbaycan'ın resmi bağımsızlığı da iptal edildi. Azerbaycan'ı yöneten AK(b)P RK(b)P'nin yerel teşkilatı hukukundaydı.

⁷⁹⁶ АРПİІ SSA, f. 1, siy. 1, iş 2a, v. 4.

XI. BÖLÜM

TÜRKİYE-RUSYA YAKINLAŞMASI VE AZERBAJCAN'IN ULUS DEVLET SORUNU

Birinci Dünya Savaşı daha sona ermeden Berlin'de "Azerbaycan meselesi"yle ilgili yapılan Türk-Rus görüşmelerinde tarafların anlaşmaya varamaması Osmanlı-Rusya diplomatik ilişkilerinin kesilmesiyle sonuçlanmıştı. 1919 yılı Mayıs ayında Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde başlayan Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın Dünya Savaşı'nın galibi olan büyük güçlere ve onların müttefiklerine karşı yönelmesi ise yeni Türkiye'yi Sovyet Rusya'sıyla yakınlaştırdı. Tüm Batı ülkelerine, galip İtilaf Devletlerine karşı devrimci mücadeleye başlamış olan Türkiye için Sovyet Rusya'sıyla ilişkiler hayati önem arz ediyordu.⁷⁹⁷ Dünya Savaşı'ndan Ekim Darbesi'yle çıkan Rusya önceleri müttefiki olduğu İtilaf Devletleriyle düşmandı. İtilaf Devletleri "Almanya'nın ajanı" olarak adlandırdıkları Lenin'in kurmuş olduğu Bolşevik hükümeti beşiğinde boğmak (W. Churchill) istiyor ve Bolşevik hükümetinin kurulmasını siyasi, ekonomik, mali ve diğer çıkarlarını gerçekleştirme yolunda

⁷⁹⁷ C. Hesenli, *SSRİ-Türkiye: soğuk müharibenin sınav meydanı*, Bakı, Adiloğlu, 2005, s. 7.

engel olarak görüyorlardı. Bolşevik hükümetinin başlıca isteği kendini tanıtmaktı. Batı devletlerinin “tanımama” politikası Bolşevik Rusyası’na bir darbeydi. Mevcut koşullarda Bolşevik Rusyası’na da müttefik gerekiyordu. Böyle bir müttefik ise malum nedenlerden dolayı Türkiye olabilirdi.⁷⁹⁸ Öte yandan, “dünya sosyalist devrimi” için çalışan Sovyet Rusyası Batı’da sosyalist devrim umudunu kaybettikten sonra Doğu’ya yüz çevirmişti ve Sovyetlerin düşmanlarına karşı antiemperyalist savaş yürüten Türkiye’yi Bolşevik deneyleri için elverişli bir ülke gibi görüyordu.

Anadolu harekâtı büyük miktarda askeri ve mali yardıma ihtiyaç duyuyordu. O dönemde Türkiye’ye böyle bir yardım ancak Doğu’da gelebilirdi. Mevcut durumda İngilizlerin desteğiyle ülkenin uluslararası alanda tanınmasına çalışan Azerbaycan hükümetinin Anadolu harekâtına yeterince yardımda bulunamaması Mustafa Kemal Paşa’yı kesin olarak Moskova’ya yöneltti. Aslında Rusya’nın Azerbaycan’ın bağımsızlığına karşı hasmane tutumu Azerbaycan hükümetini Müttefik devletlere sığınmaya zorlamıştı. Böyle bir durumda Azerbaycan Türkiye’ye Bolşevik yardımlarını sağlamaya çalışan Anadolu harekâtı karşısında büyük bir engele dönüşmüştü.

Mustafa Kemal Paşa ulusal özgürlük hareketine başladığı ilk günlerden bu hareketi başarıyla yönetebilmesi için ülkeye Bolşevik yardımlarını temin etmeye çalışmış ve bu yönde birtakım adımlar atmıştı. O, 25 Mayıs 1919’da Havza’ya geldikten sonra burada bir Sovyet heyetiyle görüşmüştü. “Teşkilat-ı Mahsusa”nın son başkanı olan Hüsamettin Ertürk kendi hatıralarında, Mustafa Kemal’in Havza’da bulunduğu Sovyet heyetine Rus Albay Semyon Mihayloviç Budyonni’nin rehberlik ettiğini yazıyordu.⁷⁹⁹ Ama Stefanos Yerasimos, Budyonni’nin anılarına dayanarak, onun, o sırada Volgabo-yu’nda Sarıtsın civarında çarpıştığını yazıyordu.⁸⁰⁰ Gerçekten de

Budyonni 1919 yılında Sarıtsın bölgesinde antibolşevik güçlerle savaşmış ve aynı yılın Temmuz ayında yaya alayının kumandanı tayin edilmişti.⁸⁰¹ Onun Türkiye’ye giden Sovyet heyetinde temsil edilmesi ve heyet başkanı olması imkânsızdı. Budyonni’nin kendi anılarında da onun o dönemde Türkiye’ye gittiğine dair herhangi bir açıklama bulunmamaktadır.⁸⁰² Mustafa Kemal Paşa’yla görüşen Sovyet temsilcisi Budyonni değil, muhtemelen, Budu Mdivani’dir. Belki de bu isim Hüsamettin Ertürk’ün anılarında yanlış kaydedilmiştir.

Havza görüşmelerinde Sovyet temsilcisi, Mustafa Kemal’e Bolşevik Rusyası’nın askeri ve mali yardımlarını vaat ediyor, buna karşılık Türkiye’yi ortak düşman olarak görülen İtilaf Devletlerine karşı mücadeleye çağırıyordu.⁸⁰³ O, Bolşeviklerin Türkiye’de sultanlık ve hilafetin kaldırılmasını ve komünist rejiminin ilan edilmesini istediklerini bildiriyordu. Mustafa Kemal Paşa cevabında “Sultanlık zayıf ve yıkılmak üzeredir, hilafet güçlü olmakla beraber, hem de İslam dünyasını dikkate alırsak gereklidir, komünizmi ise Türkiye’de ilan etmek mümkün değildir” dedi. Mustafa Kemal Paşa Türkiye’nin Sovyet Rusyası ile düşmanları arasında bir barikat rolünü oynamasına razı olduğunu bildirdi. Bu teklif Bolşevikler için Mustafa Kemal’i sovyetleştirmek kadar önemliydi.⁸⁰⁴

Havza görüşmelerinin yapıldığı günlerde Mustafa Kemal’in yardımcılarından olan Kurmay Binbaşı Hüseyin Bey (Gerede) 7 Haziran 1919’da Havza’dan Kâzım Karabekir Paşa’ya özel bir mektup gönderdi. Hüseyin Bey mektubunda, düşmanlara karşı mücadeleyi başarıyla yürütmek için Ruslardan silah alınması, bu amaçla iki ülke arasında doğrudan sınırın gerekliliği konusuna değiniyor ve böyle bir sınırın ancak Bolşeviklerin Kafkasya’yı işgal etmesiyle sağlanabileceğini vurguluyordu.⁸⁰⁵

⁷⁹⁸ M. Gasimov, *Harici devletler ve Azerbaycan*, s. 134.

⁷⁹⁹ H. Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, hatıraları kaleme alan: Samih Nafiz Tansu, İstanbul, Ararat Yayınevi, 1969, s. 344.

⁸⁰⁰ S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 108.

⁸⁰¹ M. Perinçek, *Atatürk’ün Sovyetlerle Görüşmeleri*, s. 35.

⁸⁰² S.M. Budenniy, *Proydenny put*, Vospominaniya, Moskva, Voenizdat, 1965.

⁸⁰³ H. Ertürk, age. s. 344-345.

⁸⁰⁴ S. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. I, s. 83-84.

⁸⁰⁵ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. I, s. 64-66.

Görüldüğü gibi, Sovyet temsilcileri ile Anadolu hareketi arasında ilk temasların kurulduğu günlerde Kafkasya'nın bolşevikleştirilmesi meselesi ortaya atılmıştı.

Rusya temsilcisiyle görüşmeler yapıldıktan hemen sonra Amasya'da cephe komutanlarının gizli toplantısı yapıldı ve burada Bolşevizm'in Anadolu için uygun olup olmayacağı müzakere edildi.⁸⁰⁶ Hüsamet'in Ertürk'e göre, Havza görüşmelerinde Rusya temsilcisi Türkiye'ye Sovyet yardımlarını temin etmek için sosyalizmin kabul edilmesini de şart koşmuştu.⁸⁰⁷ Şunu da belirtmek gerekir ki Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan bir süre sonra Mustafa Kemal Paşa "Ruslar bize, 'Bizimle görüşmek için komünist olun ya da olmak zorundasınız' demediler" diyerek böyle bir şartın olduğunu inkâr etmiştir.⁸⁰⁸ Fakat Amasya'daki gizli istişarede "ülkenin parçalanması ve Türk milletinin İngiliz egemenliği altına girmesi gibi uğursuz bir ihtimal karşısında" Bolşevizm'in kabulünün bile mümkün olduğu kabul edildi ve Mustafa Kemal Paşa Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği 23 Haziran 1919 tarihli şifreli mektubunda bu konuda bilgi verdi.⁸⁰⁹ Kâzım Karabekir Paşa ise acele etmemeyi, İtilaf Devletleri ile Bolşevikler arasında tarafsız kalmayı tavsiye ediyordu.⁸¹⁰ Türk tarihçisi Kâmuran Gürün, K. Karabekir Paşa'nın bahsettiği tarafsızlık Kafkasya'da Bolşevik kuvvetleri ile İngiliz işgal kuvvetleri veya Kafkasya devletleri arasında oluşabilecek çarpışmada tarafsız kalmaktır.⁸¹¹

Havza görüşmelerinden bir süre sonra yeni bir Sovyet temsilcisi Anadolu'ya gelerek, Balıkesir'in 61. Tümen kumandanı Albay Kâzım Özalp'le görüştü. Bu görüşmede Sovyet temsilcisi, Anadolu hareketinin kendi mücadelesini Rus dostluğuna dayanarak sürdürdüğünü ve kapitalist dünyaya karşı Ruslarla aynı görüşte olduğunu beyan ettiği takdirde Rusya'nın bu harekete silah, mühimmat, mali

ve hatta Türkistan'dan askeri yardım yapacağını bildirdi. Sovyet temsilcisi Balıkesir'den ayrılırken gizli şekilde Anadolu'ya silah ve mühimmat göndermeye çalışacağını bildirdi.⁸¹² Kâzım Özalp kendi hatıralarında, bu Sovyet yetkili temsilcisinin geri döndüğünde İstanbul'da İngilizler tarafından yakalanarak sürgün edildiğini yazıyor.⁸¹³

RK(b)P'nin Siyasi Bürosu, 9 Temmuz 1919'da Türkiye'ye Yusifov soyadında bir şahsı özel temsilci olarak göndermeye karar vermişti.⁸¹⁴ İstanbul'da İngilizler tarafından yakalanıp sürgüne gönderilen esir listelerinde de Yusif Yusifov'un adına rastlanmaktadır.⁸¹⁵ Muhtemelen Kâzım Özalp'la Balıkesir'de görüşmeler yapan Sovyet temsilcisi, bu Türkistanlı Yusif Yusifov'dur.

Sovyet Rusyası'nın temsilcileriyle ilk görüşmelerin yapıldığı o dönemde Anadolu hareketinin liderleri arasında Bolşeviklere yaklaşımda birtakım görüş ayrılıkları olduğunu da belirtelim. Bir grup Kafkasya'ya doğru ilerlemekte olan Bolşevizm'e karşı Müttefik devletlerin yardımına sığınmayı talep ettiği halde, diğer bir grup Anadolu topraklarını kendi işgalleri altında tutan müttefikleri ülkeden kovmak için Bolşeviklerle yakınlaşmayı talep ediyordu. Sonuçta Mustafa Kemal Paşa'nın da taraftarı olduğu Bolşeviklerle yakınlaşmayı talep edenler üstün geldiler.

Erzurum Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) günlerinde Mustafa Kemal Paşa Bolşeviklerle ilişkilerin kurulması meselesiyle 15. Kolordu kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'nın ilgilenmesine karar verdi. Bu karar doğrultusunda hareket eden Kâzım Karabekir Paşa Azerbaycan'daki durumu öğrenmek ve Bolşeviklerle ilişki kurmak amacıyla Ömer Lütfi Bey'le Fuat Sabit Bey'i Bakü'ye gönderdi; oradan da Moskova'ya gitmeliydi.⁸¹⁶ Fuat Sabit Bey, Mustafa Kemal

⁸⁰⁶ K. Karabekir, age. C. I, s. 60-61.

⁸⁰⁷ H. Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s. 344-345; K. Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 9.

⁸⁰⁸ H. Topuz, *Devrim Yılları*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2004, s. 120.

⁸⁰⁹ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. I, s. 60-61.

⁸¹⁰ K. Karabekir, age. C. I, s. 54.

⁸¹¹ K. Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 10.

⁸¹² S. Selek, *Anadolu İhtilali*, C. 2, İstanbul, Burçak Yayınları, 1966, s. 68; K. Özalp, *Milli Mücadele: 1919-1922*, C. I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1971, s. 74.

⁸¹³ K. Özalp, age. s. 74.

⁸¹⁴ M. Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri*, s. 43.

⁸¹⁵ G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 190.

⁸¹⁶ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. I, s. 80.

Paşa'nın Sovyet Rusyası'yla ilişkiler kurmak amacıyla gönderdiği ilk kişidir. Mustafa Kemal Paşa, Fuat Sabit Bey'in sözlü talimatla gönderildiğini belirtmişti.⁸¹⁷ Fuat Sabit ve Ömer Lütfi beyler Bakü'ye gelerek önce Azerbaycan'ın başbakanı olan Nesip Bey Yusifbeyli'yle görüştüler. Yusifbeyli Anadolu temsilcilerinin yardım isteğine olumlu cevap verse de⁸¹⁸ Fuat Sabit Bey bu yardımın gerçekleşmesine bile engel olup, "Hümmet" Partisi aracılığıyla o zaman Bakü'de gizli faaliyet gösteren Rus Bolşevikleriyle ilişkiler kurdu ve Azerbaycan'daki "Müsavat" hükümetini devirip, yerine Sovyet Rusyası'yla el ele verebilecek solculardan oluşan bir grubu hâkimiyet başına getirmek için faaliyete başladı.

Fuat Sabit Bey Bolşeviklerle ilişki kurduktan sonra Rauf Bey'e gönderdiği şifrede şöyle yazıyordu: "(...) Bolşeviklerle görüştüm. Bolşevizm'in memleketimizde tesisi için içtimaî, iktisadî hiçbir esas olmadığı gibi halkın irfan ve ananesi de buna muhalif olduğundan hiçbir islâhat-ı içtimaiye davetine girişmeden ne suretle yardım edeceklerini sordum. Her suretle yardım edeceklerini ve şimdi yol olmadığından yalnız paraca yardım mümkün olduğu ve ne miktara ihtiyaç hasıl olursa derhal verileceğini temin ettiler..."⁸¹⁹

Bu arada İngilizler tarafından gözaltına alınan Halil Paşa ve Nuri Paşa, biri İstanbul'da, diğeri ise Batum'da bulunan hapisanelerden aynı gün (8-9 Ağustos, 1919) kaçırıldılar.⁸²⁰ Bu olayın Karakol Cemiyeti'nin işi olduğu ileri sürülse de⁸²¹ Kâzım Karabekir Paşa bu olayı İngiliz politikasının bir oyunu olarak değerlendiriyor ve şöyle yazıyordu: "Nuri Paşa'nın (...) sizinle aynı gecede (...) Azerbaycan'a firarı gösteriyor ki İngilizler Azerbaycan ordusunu takviye ederek Bolşeviklerle harbe hazırlanıyorlar."⁸²² Kâzım Karabekir Paşa, Nuri

Paşa'nın Batum hapisanesinden bir Azerbaycanlı tarafından kaçırıldığını kaydediyor.⁸²³

9 Eylül 1919'da (Sivas Kongresi [4-11 Eylül 1919] günlerinde) Nuri Paşa, Kâzım Karabekir Paşa'ya Elviye-i Selâse'yi korumak için burada bir cumhuriyet kurmak fikrinde olduğunu bildirdi.⁸²⁴ Fakat Kâzım Karabekir Paşa Nuri Paşa'nın bu fikrini makul görmedi ve ona Azerbaycan'a gidip, oradan Anadolu hareketine yardım sağlamayı tavsiye etti.⁸²⁵ Nuri Paşa 1919 yılı Eylülü'nde Bakü'ye gelerek, burada yarı resmi "Türkiye Halkının Temsilciliği"ni kurdu ve Anadolu hareketi için destek ve yardım sağlamaya çalıştı. Sonuçta 1919 yılı Aralık ayında Azerbaycan hükümeti Mustafa Kemal'e mali yardım gönderdi.⁸²⁶ Anadolu hareketine yardım sağlaması gereken bu teşkilatın tüm masraflarının Azerbaycan hükümeti tarafından karşılanmasına rağmen, Nuri Paşa Azerbaycan iktidarını ele geçirmeye de kalkıştı,⁸²⁷ fakat muvaffak olamadı.

Halil Paşa da hapiste olduğu İstanbul'daki Bekirağa bölüğünden kaçtıktan bir süre sonra, kongre günlerinde Sivas'a geldi ve burada Mustafa Kemal Paşa'yla görüştü. Halil Paşa Birinci Dünya Savaşı sonlarında Kafkasya'da çalıştığından, bu bölgeyi ve Bolşevikleri iyi tanıyordu. Mustafa Kemal Paşa, Halil Paşa'nın bu özelliklerini dikkate alarak, ayrıca Anadolu hareketinin bir İttihatçı hareket olarak tanınmasından sakınarak,⁸²⁸ onu Sovyet Rusyası ve Azerbaycan hükümetiyle ilişkiler kurma, onlardan silah ve mali yardımlar sağlama, özellikle de Sovyetler ile Türkiye arasındaki yolu açma görevleriyle talimatlandırarak 1919 yılı Eylül ayında Azerbaycan'a gönderdi.⁸²⁹ Halil Paşa kendi anılarında Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine verdiği talimatı şöyle anlatır:

⁸²³ K. Karabekir, *İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa*, s. 16.

⁸²⁴ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. I, s. 203-204.

⁸²⁵ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. I, s. 204-205; K. Karabekir, *İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa*, s. 19.

⁸²⁶ T. Swietochowski, *Rus Azerbaycanı*, s. 213, 215.

⁸²⁷ S. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. I, s. 180.

⁸²⁸ S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 111.

⁸²⁹ B. Aslan, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov*, s. 44.

⁸¹⁷ ATASE, A. 1/4282, K. 586, D. 114-34, F. 56.

⁸¹⁸ K. Karabekir, age. C. I, s. 395-396.

⁸¹⁹ K. Karabekir, age. C. I, s. 395.

⁸²⁰ BOA, DH.ŞFR, D. 641, G. 67.

⁸²¹ S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 111.

⁸²² K. Karabekir *İstiklal Harbimiz*, C. I, s. 489; K. Karabekir, *İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa*, C. I. haz. Orhan Hülagü, İstanbul, Emre Yayınları, 2001, s. 20.

“Bak Halil Paşa, sana güvenirim. Kumandanlıktaki ustalığını bilirim... Senin için iki şey düşünebiliriz, birincisi İzmir Cephesi Kumandanlığı... İkincisi paşa... Elde silah az, para yok, cephane durumu felaket. (...) Şark'ta senin adın büyüktür, İzmir cephesinde yapabileceğinden daha önemlisini orada yapabilirsin... Rusya değişmiştir. Azerbaycan ve İran'la değişik kombinezonlar yapabiliriz ve böylece para ve teçhizat temini mümkün olabilir sanırım... Şark'ın yardımının önemini anlarsın, orada bir nefes yolu açmak zorundayız. İcap ederse bu nefes yolundan Şark'a çekilmek bile düşünülebilir, bu nefes yolu bizim için önemlidir. (...)”⁸³⁰

Halil Paşa Sivas'tan Erzurum'a geldi ve burada Kâzım Karabekir Paşa'yla görüştü. Kâzım Karabekir Paşa, Halil Paşa'ya aşağıdaki tavsiyeleri verdi:

Halen Azerbaycan'da Müsavat hükümetinin vaziyete hâkim olduğunu, kendilerine birkaç haber göndermeme rağmen, Türkiye ölmüştür diyerek bize nakden yardım etmediklerini, halbuki Kuva-yı Milliyemizin behemehal müstakil Türkiye'yi yaşatacağını, er geç Ermenileri ezerek Kafkaslara hâkim olacağımızı, Azerbaycan veya Ermenistan'a İtilaf kuvvetleri sevkıyatı görülürse köprü ve tünellerin tahribini ve esliha ve mühimmatın yağma edilmesini, Bolşeviklerin de yakında Kafkas'ı aşacağına şüphe etmemelerini, bunun için vakt-i zamanında Bolşeviklerle irtibat ve anlaşmalarını, İngilizlerin Kafkaslarda yakında yalnız sözleri kalacağını, icap edenlere anlatması ve Bolşeviklere Arpaçayı boylarında ittisalimize mâni olmamaları.⁸³¹ Bolşeviklerin Kafkaslara inmesine büyük mâni görmüyorum. Bunlara karşı ancak Kafkas milletleri kalıyor. Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan hükümetleri hem Bolşeviklere karşı cephedir hem de bizim Şarkımızı muhasara etmişlerdir. Bolşeviklerin ilk çatacakları cephenin Azerbaycan

olacağı pek muhtemeldir. Çünkü Bakü'ye denizden ve karadan hücum edebilirler. (...) Rusların Bakü'ye inmeleri bence muhakkaktır. Çünkü Rusların bütün fabrika ve vapurları mazot esası üzerinedir. Yani Bakü'süz Rusya yaşayamaz. Böyle bir hareket karşısında Müsavat hükümeti ne yapabilecektir. (...) Nuri Paşa'nın Batum hapishanesinden sizinle aynı gecede sühuletle Azerbaycan'a firarı gösteriyor ki İngilizler Azerbaycan ordusunu takviye ederek Bolşeviklerle harbe hazırlıyorlar. (...) Paris'te tanınmış bir Azerbaycan istiklalini Bolşevikler tamazsa ne olacak? (...) Bolşeviklerle dost olmak ve hatta ittifak yapmak zaruretindeyiz, fakat Bolşevik olmak seri inhilalimizi ve İtilaf'ın bizi seri imhasını mucip olacaktı. (...) Azerbaycan'da yapılacak iş ne Bolşeviklerle harbe ve ne de onların bilâ-kayd u şart Azerbaycan'ı işgaline mâni olarak bir an evvel onlarla Azerbaycan hükümetini anlaştırmak ve bize Şark yolunu serbest bulundurmak bizim en büyük ihtiyacımızdır.⁸³²

Kâzım Karabekir Paşa Halil Paşa'ya bu tavsiyelerini verdikten sonra onu 23 Eylül 1919 tarihinde Nahçıvanlı Böyükxan'la (Büyükhan) birlikte Çerkez kıyafetiyle Bakü'ye uğurladı.⁸³³ Halil Paşa'nın temel görevi Sovyet Rusyası ve Azerbaycan'ın Anadolu'ya yardımlarını sağlamak ve Sovyetler ile Türkiye arasındaki yolu açmaktır. Halil Paşa Azerbaycan ile Anadolu arasında doğrudan ilişki kurmak amacıyla Nahçıvan'da Ermenilere karşı yürütülen direniş hareketine de destek vermişti.⁸³⁴ Nahçıvan'daki Azeri-Ermeni çarpışmalarına Türklerin destek vermesi Batı basınında şöyle bir söylentinin yayılmasıyla sonuçlandı: Güya Ermenilere karşı ortak hareket etme konusunda Azerbaycan ile Anadolu hareketi arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Bu dönemde Paris Konferansı'nda Azerbaycan'ın uluslararası alanda tanınması için çalışan Ali Merdan Topçubaşov'un rehberlik ettiği heyet müttefiklerin desteğinden yoksun kalmamak

⁸³⁰ Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, s. 304.

⁸³¹ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. I, s. 328.

⁸³² K. Karabekir, *İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa*, s. 20-21.

⁸³³ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. I, s. 328.

⁸³⁴ T. Swietochowski, *Rus Azerbaycanı*, s. 214.

için bu gibi söylentileri kararlılıkla yalanladı.⁸³⁵

Halil Paşa Bakü'ye geldikten sonra bir yandan yardım meselesine ilişkin Azerbaycan hükümetiyle müzakereler yürütüyor, diğer yandan da Azerbaycan hükümetini devirmek için Bolşeviklerin Kafkas komitesiyle görüşmelere başlıyordu. Kâzım Karabekir Paşa, Halil Paşa'nın Azerbaycan'a gidip burada bağımsız bir cumhuriyet teşkil etmeyi düşündüğünü yazıyordu.⁸³⁶

Halil Paşa o dönemde Azerbaycan'da mevcut olan durumu karakterize ederek şöyle yazıyordu:

Azerbaycan halkı Türkiye'yle beraber olmak isterken, aydın sayılan kısım tek başına yaşamayı düşünmekte ve Türkiye'yle birleşmekten korku duymaktaydı. Bir kısım aydınlar ise Türkiye'yle değil, İran Azerbaycanı'yla birleşerek büyük bir Azerbaycan devleti kurmanın rüyasını görüyorlardı. (...) Bunu planladığım sırada Kâzım Karabekir Paşa'dan bir şifre aldım, şöyle diyordu: "Sizin, Enver ve Nuri Paşaların şimdi başta gelen vazifeleriniz, Sovyet idaresini Türk hududuna kadar ulaştırmak olmalıdır. Bu yolda yürünmesi lazımdır, aksi takdirde hareket edilecek olursa, bu başkalarının durumuna yarayacaktır." (...) Sovyet hududunu Türkiye'ye kadar ulaştırmak açıkça Azerbaycan'ı Ruslara teslim etmek demek oluyordu. İstiklali ve istikbali için emek sarf ettiğimiz Azerbaycan'ı rengi ne olursa olsun, Rusların idaresi altında bırakmayı bir vatan parçası saydığım Azerbaycan'a ihanet sayardım. Bu benim ve öteki Türk paşalarının madden ve manen intiharından başka bir şey olmazdı, üstelik Anadolu'da istiklal için dövüşülürken. ...

Ne yazık ki Ruslara istedikleri petrolü, istedikleri kadar vermeyerek zorla almaya sevk eden, daha doğrusu bu sebebin

yaratılmasına sebep olan Bakü hükümeti, bir emrivakiyle Rus ordularını Bakü üzerine yürümeye ve Azerbaycan'ı işgale sevk edecektir...⁸³⁷

Burada Halil Paşa'nın halen İttihatçı düşüncede olduğu apaçık görülmektedir. Fakat Halil Paşa Azerbaycan'ın "sovyetleştirilmesi" meselesinin asıl mahiyetini açıklıyor ve bununla ilgili kendi tarafsız değerlendirmesini yapıyor. Birinci Dünya Savaşı'nın son aşamasında Kafkasya'da kurulan Azerbaycan adlı bir devleti Bolşeviklere karşı destekleyen Türkiye'nin şimdi kendi yararına bu devleti Bolşeviklerle işbirliğine girmeye ve bolşevikleşmeye sevk ettiğini de belirttim. Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşalar Türkiye için uygun görmedikleri Bolşevizm'i kendi milli çıkarları adına Azerbaycan için uygun görüyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı'nın son günlerinde Enver Paşa da oluşan gergin durumla ilgili olarak Azerbaycan'a yerleşmek ve buradan yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin teşekkülünü sağlamak için mücadeleye başlamak istiyordu. O, böyle bir karara vardığını Halil ve Nuri Paşalara gönderdiği 23 ve 26 Ekim 1918 tarihli telgraflarda açıklamıştı.⁸³⁸ Savaşın sonlarına doğru Enver Paşa Kafkasya cephesinde bulunan 9. Ordu'yu kuvvetlendirmiş, onu her türlü silah ve mühimmatla donatmış ve bundan kendi amaçları için yararlanmayı planlamıştı. Enver Paşa Azerbaycan'da organize edeceği güçlerin desteğiyle İngilizlere karşı direnmek, daha sonra Ermenistan'ı ezerek Anadolu'ya geçmek ve burada Türkiye'nin milli haklarını savunmak amacıyla uzun ve zor bir gerilla savaşı başlatmak niyetindeydi. Fakat o, İstanbul'dan bir Alman toriedosu ile Kuzey Kafkasya kıyısına çıktıktan sonra hastalanarak uzun süre yatmış ve bu dönemde Türk birliklerinin Kafkasya'yı terk etmesi nedeniyle, iyileştikten sonra bölgede kendi amaçlarını gerçekleştirmek için gerekli bir kuvvet görmemiş ve Berlin'e gitmek zorunda kalmıştı.⁸³⁹ Berlin'de Talat Paşa'yla bir-

⁸³⁵ T. Swietochowski, Atatürk ve Transkafkasya // *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIII. Cumhuriyet'in 75 Yılına Armağan, Bornova-İzmir, Ege Üniversitesi Basımevi, 1998, s. 247.

⁸³⁶ K. Karabekir, *İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa*, s. 17.

⁸³⁷ Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, s. 323-324.

⁸³⁸ Ş.S. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, s. 446.

⁸³⁹ A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 42-43.

likte tekrar faaliyete başlayan Enver Paşa yeniden “tüm İslam âlemini İngilizlere karşı ayaklandırma” kararına varmış, bunun için Bolşeviklerle anlaşma yoluna girmiş ve bu niyetle 1920 yılı Ağustos ayında Moskova’ya giderek Sovyet hükümetiyle sıkı ilişkiler kurmuştu.

Enver Paşa tarafından kurulmuş olan “Teşkilat-ı Mahsusa” 1918 yılı Ekim ayında resmen dağıtıldı. Fakat Enver Paşa henüz İstanbul’u terk etmemiş “Teşkilat-ı Mahsusa”nın yeni bir isim altında, “Umum Âlem-i İslam İhtilal Teşkilatı” adıyla faaliyetlerini sürdürmesini tavsiye etmişti.⁸⁴⁰ Enver Paşa kendisi, yukarıda belirtildiği gibi, bu dönemde Kafkasya’ya gelip buradan ulusal direniş hareketini başlatmak niyetindeydi.

Enver ve Talat Paşaların İstanbul’u terk etmeleri sırasında Enver Paşa’nın talimatı ile Kara Vasıf, Kara Kemal ve Baha Sait Beyler tarafından 20 Ekim 1918’de “Karakol Cemiyeti” adlı bir teşkilat oluşturuldu.⁸⁴¹ Bu teşkilatın temel amacı takip edilen İttihatçıları korumak, onları ülkenin işgal altında olmayan bölgelerine göndermek ve burada bir direniş hareketi organize etmektir.⁸⁴² Karakol Cemiyeti kendisini Anadolu’da ulusal direniş hareketini organize eden ve yürüten bir teşkilat olarak göstermişti. Bu teşkilat Anadolu’daki milli direniş hareketine silah sağlamakta da önemli rol oynamıştı.

Karakol Cemiyeti Bolşeviklerle ilişkiler kurulmasına da özel önem veriyordu ve ülkeye Bolşevik yardımlarını sağlayıp ulusal direniş hareketini Kafkasya’dan desteklemek istiyordu. Gizli olarak İstanbul’da faaliyet gösteren Karakol Cemiyeti bu aralarda çeşitli yollarla Osmanlı başkentine gelmiş Bolşeviklerle ilişkiler kurmuştu.

⁸⁴⁰ B. Aslan, “Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti’nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma” // *Atatürk Dergisi*, IV/1, Ocak, 2004, s. 44-45.

⁸⁴¹ B. Aslan, *Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti*, s. 32-33.

⁸⁴² B. Aslan, *Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti*, s. 33, 34; E.J. Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoglu, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2003, s. 126; Ch.D. Haley, *Son Savaşçı Enver Paşa*, s. 114-115; M. Aydın, *Milli Mücadele Dönemi’nde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul’da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1992, s. 24-25.

Cemiyetin kurucularından olan Kara Vasıf Bey Ali Fuat Paşa ile Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdiği raporunda Bolşeviklerle kurduğu ilişkiler hakkında bilgi veriyor. 1919 yılı Temmuz ayı başlarında gönderilen bu raporda şöyle deniliyor:

*Rus Bolşevikleri Kırım’da Bahçesaray umûr-ı şarkiyeye şubesi teşkil etmişler. Dersaadet’e bir adam yollamışlar. Bu adam bizden bir-iki murahhas istiyor. Teklif-i hilafet ve esasat-ı diniye beyne’l-islam bilinecek şeydir. Bizim istediğimiz derhal demokratik bir idare-i hükümet teşkili, amele ve köylünün himayesi için teşkilatın icrası ve idareye iştirakleri olsun, büyük sermayeler ve imtiyazlar, şirketler, bankalar, cemaat namına devrolunsun. Biz Türklere nakden Kırım’da altın gümüş olarak ihzar etmişler. Muavenet ve harekât-ı müstereke-i askeriye icrasında yardıma hazırlar. İngiliz ve Fransızlar memleketlerimizden tard olunsun. Biz bir murahhas yollayacağız. Şartlarımız hemen aynı şeyler. Fakat murahhas imzaya mezun olmayıp kararlarını bize yazacak. Alacağı mezuniyet üzerine imza edecek. Bu da sizin tasvip ve kabulünüze göre olacaktır.*⁸⁴³

Görüldüğü gibi, Vasıf Bey 1919 yılı Temmuz ayında Kırım’dan gelen Bolşeviklerin Doğu Çalışmaları Şubesi’nin temsilcisiyle görüştüğünü ve onun sözleşme imzalamak için iki Türk temsilcisinin Rusya’ya gönderilmesini istediğini bildiriyor ve bunun Mustafa Kemal Paşa’nın takdir ve onayına göre olacağını özellikle vurguluyor. Vasıf Bey’in bu raporu Ali Fuat Paşa tarafından 8 Temmuz 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa’ya gönderildi. Bu raporu aldıktan sonra Mustafa Kemal Paşa, Erzurum’da Kâzım Karabekir Paşa’ya ve Rauf Bey’e danışarak, Bolşeviklerle ilişkiler kurulması meselesiyle Kâzım Karabekir Paşa’nın ilgilenmesine karar verdi.⁸⁴⁴ Fakat bu kararlar ilgili Kara Vasıf Bey’e hiçbir bilgi verilmedi.⁸⁴⁵ Karakol

⁸⁴³ A.F. Cebeşoy, *Milli Mücadele Hattıraları*, s. 94-95; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. I, s. 79.

⁸⁴⁴ K. Karabekir, age. C. I, s. 79-80.

⁸⁴⁵ K. Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 12.

Cemiyeti de sırasıyla, bağımsız karar kabul ederek, Bolşeviklerle görüşmeler yapmak için kendi temsilcisi Baha Sait Bey'i Bakü'ye gönderdi.⁸⁴⁶ Sait Bey Karakol Cemiyeti'nin kurucularından biri, ayrıca bu cemiyetin Merkez Komitesi üyesiydi. Cemiyet tarafından Baha Sait Bey'e Bolşeviklerle görüşmeler yapmak için her türlü yetkiye sahip olduğuna dair bir belge de verilmişti.⁸⁴⁷ Baha Sait Bey 1919 yılı Kasım ayında Bakü'ye geldi ve hemen Bolşeviklerle görüşmelere başladı. Sait Bey Bolşeviklerle yaptığı görüşmelerde kendisini "Karakol Cemiyeti ve Uşak Kongresi İcra Heyeti"nin temsilcisi olarak tanıtıyor ve bu kongreyi tüm Türkiye'yi temsil eden bir kongre olarak gösteriyordu.⁸⁴⁸ Onun Bolşeviklere sunduğu belgelere göre, Uşak Kongresi 22 Ağustos 1919 tarihinde toplanmış, bu kongrede Türkiye'nin çoğu vilayetlerinin temsilcileri yer almış ve burada uygun kararlar kabul edilmiştir.⁸⁴⁹ Böyle yapmakla Baha Sait Bey kendisinin Türkiye'deki ulusal direniş hareketinin temsilcisi olduğunu bildirmek istemiştir.

Baha Sait Bey'in RK(b)P'nin Kafkasya Komitesi'nin temsilcileriyle yaptığı görüşmelerin sonucu olarak, 1919 yılı Kasım ayında bir sözleşme metni hazırlandı. Bu sözleşme metni 11 Ocak 1920 tarihinde imzalanacak anlaşmanın metniyle aynıdır. Sadece anlaşma metnine konulan tarihler farklıdır. Burada sözleşmenin RSFSC Halk Komiserleri Kurulu Rusya Komünist Partisi Kafkasya Diyar Komitesi temsilcisi ile Karakol Cemiyeti ve Uşak Kongresi İcra Heyeti şahsında Türkiye Devrim Hareketi'ni temsil eden Geçici Hükümet'in Kafkasya'daki temsilcisi Baha Sait arasında 1919 yılı Kasım ayında Bakü'de imzalandığı kaydedilmektedir.⁸⁵⁰ Anlaşmanın Kasım ayının hangi günü imzalandığı belirtilmemiş ve gün yeri boş bırakılmıştır. Ayrıca imzalar da atılmamıştır.⁸⁵¹ Rusça el yazısıyla kaleme alınan

bu sözleşme metni 11 Ocak 1920'de imzalanacak olan sözleşmenin ilk taslağı olabilir veya muhtemelen, bu anlaşma taslağında anlaşmaya varan taraflar bunun bir süre gizli tutulması konusunda anlaşmaya varmışlardır.

Bu anlaşma metni daha düzgün bir hale getirilerek, Azerbaycan'ın istiklalinin Versay Âli Konseyi tarafından tanındığı gün, 11 Ocak 1920 tarihinde imzalandı. Anlaşmayı Rusya hükümeti adına Şalva Zuraboviç Eliava, Karakol Cemiyeti şahsında Türkiye Geçici Devrim Hükümeti adına Baha Sait Bey imzaladılar. "Tüm Müslüman ülkelerini Batı Avrupa emperyalistlerinin boyunduruğundan kurtarmayı" başlıca ortak amaç ilan eden bu sözleşmeye göre, Sovyet Rusyası Türkiye Devrimci Teşkilatı'na silah, mühimmat, mali vb. yardımlar göstermeyi taahhüt ediyor, Karakol Cemiyeti ise, Türkiye'de Sovyet yönetim biçiminin kurulmasına çalışacağını vaat ediyor, Denikin, Kolçak ve Sovyet hükümetinin diğer düşmanlarına karşı mücadelede Sovyetlere yardım gösterilmesini taahhüt ediyor, Batum, İran, Afganistan ve Hindistan'da halkı İngiltere'ye karşı ayaklandırmayı taahhüt ediyordu.

On beş maddeden oluşan bu anlaşmanın Azerbaycan'la ilgili maddelerini olduğu gibi sunuyoruz:

11. Rusya Sovyetleri Cumhuriyeti ve Türkiye ihtilâl hükümetinin İngiltere ve Rusya emperyalistlerine karşı Kafkasya'da açacağı hareket-i müstereke Avrupa emperyalistlerinin emir ve nüfuzu tahtında işbu mukavelenin istihdaf eylediği gayelere muhalif hareket ve elyevm tarafeyn-i âkideyn yekdiğerinden tefrik eden Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan hükümet-i hazıraları tarafından ihlâl edildiğine nazaran Türkiye hükümet-i muvakkate-i ihtilâliyesini temsil eyleyen Uşak Kongresi Heyet-i İcraiyesi ve Karakol Cemiyet-i ihtilâliyesi ber vech-i bâlâ üç hükümeti gerek Rus emperyalistleri, gerek İngiliz ve gerek Avrupa-yı garbinin sair istilâci devletlerine karşı tarafeyn-i âkideyn ile müttehiden hareket edecek hükümetlerle bu hususta (RK(b)P'nin – V.G.) Kafkas teşkilât-ı ma-

⁸⁴⁶ S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 113.

⁸⁴⁷ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 145, v. 3.

⁸⁴⁸ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 145, v. 2-10.

⁸⁴⁹ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 145, v. 2, 4, 8.

⁸⁵⁰ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 145, v. 11.

⁸⁵¹ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 145, v. 13.

halliyesine muavenet ve müzaheret-i taahhüt eyler. İşbu darbe-i hükûmeti Azerbaycan'da tatbik için Türkiye hükûmet-i muvakkate-i ihtilâliyesi Azerbaycan Türk ahâlisinin temayülât-ı ırkiyyesinden ve Azerbaycanlılarca maruf Türk milliyetçilerinin nüfuz ve şahsiyetlerinden istifade etmeyi taahhüt eyler. Azerbaycan hükûmeti-i ihtilâliyesinin tarz-ı teşekkülü Azerbaycan amele ve köylü kongresinin serbestçe vereceği karar dairesinde olacağından tarafeyn-i âkideyn kongre mukarreratına muhalefet etmemeyi taahhüt eyler.

12. *Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Şimâli Kafkas gibi bilcümle Kafkas hükûmâtının temami-i istiklalleri tarafeyn-i âkideynce kabul edilmiş olduğundan, bunların yekdiğelerinden ayrı bir surette müstakillen veyahut Kafkas İttihadına iltihak suretiyle veyahut federasyon şeklinde düvel-i muazzamadan birine iltihak şeklinde tesis-i hükûmet eylemeleri hususunda alâkadarânın kemâliyle serbest bırakılacaklarını ve bu mes'eleye hiçbir suretle müdahale etmeyeceklerini tarafeyn-i âkideyn kabul ve taahhüt eyler.*

13. *İşbu müahedenamenin iki nüshası evveleminde bir taraftan Rusya Sovyetleri Cumhuriyeti hükûmet-i cumhuriyesinin Kafkasya'daki murahhasları yani Rusya Komünist Partisi'nin mahallî komitesi ve diğer taraftan da Karakol Cemiyet-i ihtilâliyesinin ve Uşak Kongresi heyet-i icraiyesinin murahhası tarafından imza edilecektir. Bu suretle mümza nüshalardan bir adedi Karakol Cemiyet-i ihtilâliyesi ve Uşak Kongresi merkez-i umumileri tarafından tasdik edilecek ve diğer adedi umûr-ı hariciye ahali komiserleri sovyeti reisi ve Rusya sosyalist federatif sovyetler cumhuriyetinin heyet-i icraiye-i merkezîyesi reisi tarafından bade't-tasdik müteakiben imza edilen muahede teati edilecektir.*

14. *İşbu muahede 13. maddede zikredilen surette imza edildikten sonra iktisab-ı kat'iyet eyleyecektir. Tarafeyn-i âkideynin Kafkasya'daki murahhasları kendi imzalarını müteakip*

ittifaknameyi mevki-i tatbik koyacak ve hükûmât-ı metbualarının tasdikine intizar etmeyerek hareket-i müsterekeye mübaşeret eyleyeceklerdir.⁸⁵²

Görüldüğü gibi, Karakol Cemiyeti'nin temsilcisi Türkiye milli özgürlük hareketi için Sovyet Rusyası'nın yardımlarını sağlamak için Azerbaycan'ın sovyetleştirilmesini kabul ediyor ve bunun için Azerbaycan'da darbe gerçekleştirmek için Azeriler arasında tanınmış Türk milliyetçilerinin nüfuzundan ve şahsiyetlerinden yararlanmayı taahhüt ediyordu. Bir yandan sözleşmenin on üç ve on dördüncü maddelerinde bu anlaşmanın onaylandıktan sonra yürürlüğe gireceği kaydediliyor, diğer yandan aynı zamanda, on dördüncü maddede belirtiliyor ki taraflar imzalarını attıktan sonra kendi hükümetlerinin onayını beklemeden bu anlaşmanın uygulanmasına başlayacaklardır. Anlaşılan, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkentinde oturup kendi çıkarları uğruna onun trajedisine imza atan taraflar fazla acele ediyorlarmış. Bu anlaşmanın imzalanmasından hemen sonra Bakü'de bulunan Anadolu hareketinin temsilcileri ile Bolşevikler Azerbaycan milli hükümetini devirmek için ortak faaliyete başladılar.

Sovyet Rusyası'nın 11 Ocak 1920 tarihli anlaşmayı imzalaması bir bakıma Bolşeviklerin Versay Âli Konseyi tarafından Azerbaycan'ın istiklalinin tanınmasına karşı bir misillemeydi. Öte yandan Sovyetler bu sözleşmeyi Birleşik Krallığa karşı baskı aracı olarak kullandı. Moskova hükümeti, Birleşik Krallığın "Rus işine" karşımayacağı takdirde Sovyet Rusyası RK(b)P Kafkas Diyar Komitesi'nin Türkiye'yle yaptığı sözleşmeden imtina edeceğini bildiriyordu. RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin, RK(b)P Kafkas Diyar Komitesi'ne Şalva Eliava adına gönderdiği 29 Şubat 1920 tarihli direktifinde şöyle yazıyordu: "Biz Jön Türklerle ne savunma ne de saldırı hakkında ittifak yapmıyoruz. Açıktır ki bu, İngiltere ile anlaşma meselesinde bizim elimizi kolumuzu bağlıyor. Bizim Türk emperyalizmini cesaretlendirme fikrimiz yok. Nuri Paşa gibi katı emperyalist

⁸⁵² ARDA, f. 894, sıy. 10, iş 145, v. 11-14; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 702-704; S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 134-136.

Türk askerlerinin Kafkasya'nın Müslüman vilayetlerine girişine izin verilmemeli. Yarı komünizm gibi sunulan Panislamizm devrim karşıtı kuvvet olarak bizim için tehlikelidir. Bugün olmasa bile, yarın biz ona karşı mücadele etmek zorunda kalacağız. Jön Türklerle ittifak yapmaya dair anlaşma yapmak çok büyük bir hata olurdu. Bu ittifakın gelecekte belirsiz anlaşmalarla değiştirilmesi gerekir.”⁸⁵³ Bu arada Sovyet Rusyası'nın temsilcileri ile İngilizler arasında görüşmeler başladı. İngiliz siyasi çevrelerinde Sovyet Rusyası'na yaklaşım açısından görüş ayrılıkları mevcuttu. Başbakan Lloyd George kesinlikle Rusya'yla karşı karşıya gelmekten yana değildi. O, Londra'ya gelen Sovyet Dış Ticaret Komiseri Leonid Krasin'le yaptığı görüşmelerde Kral hükümetinin Kafkasya meselelerine karışmadığını açıkça beyan etti. Böylece, Sovyet Rusyası Azerbaycan'ın işgali için uluslararası teminat almış oldu.

Baha Sait Bey'in imzaladığı 11 Ocak 1920 tarihli anlaşmanın metni Rus Albay İlyaçev aracılığıyla İstanbul'a, Karakol Cemiyeti'ne gönderildi. Karakol Cemiyeti Başkanı Kara Vasıf Bey, İlyaçev'e bu anlaşmanın Heyet-i Temsiliye tarafından imzalandıktan sonra Cemiyet tarafından mühürlenerek takas edileceğini bildirdi.⁸⁵⁴ Vasıf Bey bu anlaşmayı onaylanması için Heyet-i Temsiliye reisi Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdi.⁸⁵⁵ Fakat Mustafa Kemal Paşa ve Kâzım Karabekir Paşa bu olaya çok sert tepki gösterdi. Çünkü Baha Sait Bey bu anlaşmada Anadolu'daki hareketi organize ve ona öncülük eden bir teşkilat olarak Karakol Cemiyeti ve Uşak Kongresi'ni göstermiş ve birtakım taahhütler altına girmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın başlıca endişesi bu sözleşmede yer alan herhangi bir maddeyle ilgili olmaktan daha ziyade Anadolu hareketinde olası parçalanma ve özellikle de bu harekette liderlik meselesiyle ilgiliydi. Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşalar bu rahatsızlıklarından dolayı Karakol Cemiyeti'nin bağımsız hareket ederek Bolşeviklerle görüşmeler

yapıp sözleşme imzalamasına itiraz etseler de Anadolu hareketi ile Sovyet Rusyası arasında kurulmakta olan ilişkilerde önemli bir aşama olan bu sözleşmeden de imtina etmek istemiyorlardı. Çünkü Baha Sait Bey'in imzaladığı bu sözleşmede Anadolu hareketi liderlerinin Sovyet Rusyası'yla kurulacak ilişkilerde esas aldığı temel ilkeler yer almaktaydı. Şöyle ki Anadolu hareketinin bu dönemde büyük ihtiyaç duyduğu silah, mühimmat ve mali yardımların sağlanması, özellikle de Azerbaycan'ın sovyetleştirilerek Bolşevik yönetimine verilmesi yoluyla “Kafkasya seddi”nin ortadan kaldırılması, böylece Sovyet Rusyası ile Anadolu arasında doğrudan bağlantının sağlanması, “İngiliz eğilimli” Müsavat hükümetinin devrilmesiyle Anadolu hareketi için Doğu'dan gelebilecek herhangi bir tehlike korkusunun giderilmesi gibi Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşaların Kafkasya ve Rusya'ya yaklaşımda esas aldıkları hedefler burada çözüme kavuşuyordu. Bu nedenle, Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşalar, Kara Vasıf ve Baha Sait Beyleri memnun etmek için Karakol Cemiyeti'nin Bolşeviklerle imzaladığı sözleşmeden yararlanma yoluna girdiler.⁸⁵⁶ Baha Sait Bey 1921 yılında Azerbaycan'dan Anadolu'ya döndükten sonra da TBMM hükümeti tarafından Yunan saldırılarıyla ilgili olarak nüfusun paniğe kapılmaması için propaganda yürütmek amacıyla teşkil edilen “İrşad” heyetlerinde görev aldı.⁸⁵⁷

Baha Sait Bey 11 Ocak 1920'de Bolşeviklerle sözleşme imzaldıktan sonra da bir süre Azerbaycan'da kaldı. Fakat o, bu dönemde artık Karakol Cemiyeti ve Uşak Kongresi temsilcisi olarak bağımsız değil, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Sovyet yardımlarını sağlamak amacıyla Bakü'ye gönderdiği Halil Paşa ve Fuat Sabit Bey'le beraber faaliyet göstermiştir.

Genel olarak, 1919 yılı sonu - 1920 yılı başlarında Anadolu hareketi ile Bolşevikler arasında ilişkiler kurmak ve Türkiye'ye Sovyet yardımlarını sağlamak amacıyla Bakü'de faaliyet gösteren Türk temsilcilerini iki gruba ayırabiliriz. Birinci grup Halil Paşa etrafında top-

⁸⁵³ ARDA, f. 894, say. 10, iş 145, v. 15

⁸⁵⁴ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. I, s. 564-565; K. Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 27.

⁸⁵⁵ M. Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri*, s. 49; B. Aslan, *Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti*, s. 48.

⁸⁵⁶ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. I, s. 565.

⁸⁵⁷ K. Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 30.

lanan Küçük Talat, Baha Sait, Komiser Tahsin, bazı subaylar ve savaş esirlerinden oluşuyordu ve daha çok İttihat eğilimliydi. İkinci grup ise, Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşalar tarafından Bolşeviklerle ilişkiler kurmak amacıyla Bakü'ye gönderilen Fuat Sabit Bey'in etrafında toplanan Yüzbaşı Yakup, yedek subaylarından Süleyman Nuri ve birkaç subay ve savaş esirlerinden ibaretti.⁸⁵⁸ Dünya Savaşı'nın galibi olan devletlere karşı ölüm kalım savaşı veren Anadolu hareketine Sovyet yardımlarını sağlamakla ilgili aynı amaç uğruna mücadele eden bu gruplar birlikte faaliyet göstermeye karar verdiler ve her iki grubun 1920 yılı başlarında ortaklaşa yaptıkları toplantıda Bolşeviklerle birlikte çalışmaya ilişkin karar kabul edildi ve ilk aşamadaki hedef de şöyle belirlendi: "İngiliz politikasının ateşli taraftarı olan Azerbaycan'ın mevcut hükümetini en kısa sürede devirmek ve Bolşeviklerle anlaşmaya varabilecek bir hükümeti iktidara getirmek."⁸⁵⁹ Bu amaca ulaşmak için hemen faaliyete başlama kararına varıldı ve bunun için her iki grubun temsilcilerinden oluşan bir teşkilat kuruldu. Azerbaycan'daki yerli ve Rus Bolşevikleri ile paralel şekilde faaliyet gösteren bu teşkilata "Türk Komünist Fırkası" adı verildi. Halil Paşa, Fuat Sabit, Süleyman, Erkan-ı Harp Mustafa, Baha Sait, Yüzbaşı Yakup, Küçük Talat, Salih Zeki, Süleyman Nuri, Hilmi ve diğerlerinin* dahil olduğu bu firkada harekât, yayıncılık ve propaganda şubeleri oluşturuldu. Harekât şubesi Erkan-ı Harp Mustafa, Baha Sait, Süleyman, Yüzbaşı Yakup ve üç Rus Bolşevik'ten ibaretti. Propaganda şubesine eski Zor Mutasarrıfı Salih Zeki Bey rehberlik ediyordu. Yayıncılık şubesi şefi ise Fuat Sabit Bey seçilmiş ve bu şubenin bir gazete yayımlaması planlanmıştı.⁸⁶⁰ Türk Komünist

⁸⁵⁸ K. Karabekir, age. C. II, s. 680.

⁸⁵⁹ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 680; F. Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler/1910-1960*, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1967, s. 277.

* Türk tarihçisi Kâmurân Gürün, Mustafa Suphi'nin de Türk Komünist Fırkası'nı kur-anlar arasında olduğunu yazar. (K. Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 30.) Şunu da belirtmek gerekir ki Mustafa Suphi o sırada Bakü'de değildi. O, teşkilatı (Türkiye Komünist Teşkilatı) ile 1920 yılı Mayıs ayında Bakü'ye gelmiştir. (B. Aslan, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov*, s. 67-68.)

⁸⁶⁰ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 680-681.

Fırkası'nın yayıncılık şubesi bir süre sonra Bakü'de *Yeni Yol* adlı bir gazete yayımlamaya başladı.⁸⁶¹

Görüldüğü gibi, bu firkada yer alan başlıca simalar Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşalar tarafından Bolşeviklerle ilişki kurmak amacıyla Kafkasya'ya gönderilen şahıslardı. Türk Komünist Fırkası kurulur kurulmaz teşkilat derhal Anadolu hareketinin önderleriyle yazışmaya başladı ve kendi faaliyetini Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşaların verdiği direktörler doğrultusunda kurdu. Bu da sırasıyla Anadolu'ya Sovyet yardımlarını sağlama karşılığında Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetinin devrilmesine ve Azerbaycan'ın bolşevikleştirilmesine yönelik, sonuç itibarıyla de buna ulaşan bir faaliyetti.

Başlıca amacı Anadolu'ya Sovyet yardımlarını sağlamak olan Türk Komünist Fırkası bu yardımların ancak Azerbaycan'dan Zengezur-Nahçıvan yoluyla gerçekleştirilebileceğini çok iyi biliyordu ve bu meseleyle ilgili Anadolu'dan da gerekli talimatları almıştı. Türk Komünist Fırkası kendi amacına ulaşma yolunda iki engel görüyordu: Birincisi, Ermeniler, ikincisi ise, "İngiliz yanlısı" Azerbaycan hükümeti. Bu nedenle fırka bir yandan Azerbaycan ordusunun Ermenilere karşı saldırı operasyonlarını başlatması için çalışıyor, diğer yandan da Azerbaycan'ın sovyetleştirilmesi doğrultusunda çalışmalarını sürdürüyordu.⁸⁶²

1919 yılı sonlarından başlayarak Kafkasya ve genel olarak Rusya'yla ilgili uluslararası düzlemde yapılan müzakerelerde bir canlanma oluşmuştu. Bu, Sovyet hükümetine karşı mücadele eden eski Çarlık generallerinin Bolşevikler karşısında peşpeşe gerilemeleriyle ilgiliydi. Üstelik Kuzey Kafkasya'da güneye doğru gerilemekte olan Denikin ordularına karşı başlayan isyanlar gergin bir durum yaratmıştı. Böyle bir durumda Bakü petrolünün Sovyetlerin eline geçmesine imkân vermek istemeyen, Bolşevizm'in İran ve Irak'a doğru güney yönünde yayılmasını ve Bolşeviklerle Anadolu hareketinin

⁸⁶¹ B. Aslan, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov*, s. 49.

⁸⁶² S. Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar/Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, s. 327.

birleşmesini önlemek isteyen Müttefik devletler için bir tek yol kalmıyordu: Bolşeviklere karşı Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan oluşan bir "Kafkas seddi" yaratmak. Aslında Müttefiklerin Kafkasya'da askeri gücü yoktu. İngiliz birlikleri 1919 yılı Ağustos ayında Kafkasya'dan çıkarılmıştı. Yalnızca Batum'da az miktarda İngiliz askeri kalmıştı. Bolşevizm'in güneye inmesine karşı tüm umutlar Denikin'e bağlanmıştı. Fakat 1919 yılı sonlarında bu ümidin de boşa çıktığı anlaşıldı.

İngiltere'nin ve diğer müttefiklerin yüklü miktarda para bıraktığı, askeri mühimmatla yardım ettiği ve diplomatik yolla savunduğu Denikin gönüllüleri 20 Ekim 1919'da Oryol'dan, bir süre sonra Voronej'den, 12 Kasım'da Novohopersk'ten çıkmak zorunda kaldılar. 1919 yılı sonlarında anlaşıldı ki "beyazların" silahlı kuvvetleriyle Rusya'yı komünistlerin esaretinden kurtarma mücadelesi neredeyse kaybedilmiştir. Yudenic'in Petrograd'ı alma girişimi başarısız olmuş, Kolçak Sibiry'a'nın derinliklerine kadar geri oturtulmuş, Denikin ise birbiri ardına kentleri teslim ederek güneye doğru geri çekiliyordu. Fakat uzun süre Denikin tehlikesi altında olan Azerbaycan ve Gürcistan için şimdi Denikin ordusunun mağlubiyeti yeni, daha korkutucu bir durum oluşturuyordu, onlar Bolşeviklerin şahsında daha güçlü bir düşmanla yüz yüze kalmışlardı.

1919 yılı Kasım ayı sonlarında İngiltere Başbakanı Lloyd George Paris'te ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı F. Polk'la görüşmesinde Amerikan tarafına, Kolçak ve Denikin'e yardım etmenin hiçbir önemi olmadığını, onların mağlubiyetinin ortada olduğunu ve onlara gönderilen tüm silah ve askeri mühimmatın ise Kızıl Ordu tarafından ele geçirildiğini bildirdi. Görüşmeler sırasında Lloyd George F. Polk'a, sadece Bolşevik Rusyası'nın Avrupa için büyük tehlikeye dönüşeceğini söyledi. Bu nedenle o, "Gürcistan, Azerbaycan, Ukrayna, Besarabya, Baltık eyaletleri ve Finlandiya'nın, muhtemelen Sibiry'a'nın bağımsızlığının tanınması gerektiği" kanatindeydi.⁸⁶³

İtilaf Devletleri başbakanlarının 1919 yılı Aralık ayında Lon-

⁸⁶³ C. Hesenov, *Azerbaycan beynəlhalk münasibetler sisteminde*, s. 307, 311.

Jra'da yapılan görüşmesinde Güney Kafkasya Cumhuriyetleri hakkında mesele tüm Rus meselesi zemininde müzakere edildi. Büyük devletlerin başkanları Rus generallerinin uğursuzluklarına üzülmüyor, Birleşik Krallığın pozisyonuna geçmekte tereddüt ediyor, ama nasıl hareket edeceklerini de net olarak bilmiyorlardı. Onlar, General Denikin'le Azerbaycan ve Gürcistan'ı barıştırmaları ve onların ortak savunmasını teşkil etmeleri kanaatini taşıyorlardı. Fakat Azerbaycan ve Gürcistan Denikin'le bir blokta yer almaktan imtina ettiler. Buna karşılık Denikin de bu devletlerin görüşmelerde yabancı devlet olarak yer almalarının kabul edilemez olduğunu belirtti.⁸⁶⁴ Denikin de Rusya'yı 1914 yılı sınırlarında restore etmeye çalışıyordu. O, kendisini Tiflis'te resmen temsil eden General Baratov'a gönderdiği 2 Temmuz 1919 tarihli gizli talimatnamesinde şöyle yazıyordu: "Tüm Güney Kafkasya'nın 1914 yılı sınırları dahilinde Rusya devletinin ayrılmaz bir parçası olduğunu dikkate almak lazım geldiğinden, bu yerlerin tek Rusya hâkimiyeti altında olacak devlete sakin bir tarzda iadesini sağlama görevi sizin üzerinize düşmektedir."⁸⁶⁵

1920 yılı Ocak ayının ilk günlerinde Birleşik Krallığın Güney Kafkasya'daki Yüksek Komiseri Oliver Wardrop neredeyse her gün Müttefiklere ve İngiltere hükümetine telgraflar çekip Denikin ordusunun güneye doğru geri çekilmekte, Bolşevik kuvvetlerinin de onu takip etmekte olduğu bilgisini veriyordu. Wardrop acil olarak, Güney Kafkasya Cumhuriyetlerini ve aynı zamanda Dağıstan Cumhuriyeti'ni, kendi konumlarını sağlamlaştırmak için *de facto* tanımları gerektirdiği önerisinde bulunuyordu. "Eğer İngiltere aktif biçimde harekete geçmezse, Kafkas Cumhuriyetleri mecburlar ki Bolşeviklerle anlaşma yapsınlar" diye yazıyordu.⁸⁶⁶ Wardrop bu yolla "Kafkasya seddi yaratma" planının gerçekleştirilmesi için çalışıyordu ve bunu tek çıkış yolu olarak görüyordu. 2 Ocak 1920'de RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin, Azerbaycan ve Gürcistan hükümetlerine nota

⁸⁶⁴ C. Hesenov, age. s. 313.

⁸⁶⁵ M.B. Memmedzade, *Milli Azerbaycan harekatı*, s. 134.

⁸⁶⁶ S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 115-116, 137-138.

vererek Denikin'e karşı ortak mücadele için askeri anlaşma yapmayı önerdi.⁸⁶⁷ Çiçerin'in notasını alır almaz Azerbaycan ve Gürcistan hükümetleri hemen Oliver Wardrop'a giderek, Bolşeviklere karşı mücadele için yardım istediler. Wardrop da tüm bunları Londra'ya bildirdi ve "Kafkas seddi oluşturmak"la ilgili isteklerini bir kez daha dile getirdi.⁸⁶⁸ Çiçerin'in notası samimiyetten uzak olsa da Azerbaycan ve Gürcistan'ın istiklali meselesiyle ilgili Paris Barış Konferansı'nın kendi tutumunu ortaya koymasını hızlandırdı.

10 Ocak 1920'de Birleşik Krallığın girişimiyle Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi'nin oturumu yapıldı. Oturumda İngiltere, Fransa ve İtalya hükümet başkanları ve dışişleri bakanları, ABD ve Japonya'nın ise barış konferansındaki temsilcileri ve Paris'teki büyükelçileri yer alıyordu. Quai d'Orsay'de yapılan oturumda Güney Kafkasya Cumhuriyetleri meselesi çok geniş ve ayrıntılı biçimde müzakere edildi. Kafkasya'daki duruma ilişkin ayrıntılı bilgi veren İngiliz Başbakanı, Bolşeviklerin Hazar boyunca hareket ettiklerini, eğer onlar Denikin'i ezerlerse ve Hazar Denizini ele geçirirlerse, muhtemelen Türklerin onlarla birleşeceğini bildirdi. Bu durumda Kafkasya devletleri zor durumda kalırlardı. Bu nedenle de Lloyd George, bu devletlere silah ve askeri mühimmat göndermek için akıllı bir yol düşünmek gerektiğini öneriyordu.⁸⁶⁹ Yüksek Konsey toplantısı öğle vakti Lloyd George ve George Clemenceau'nun katılımı olmadan dışişleri bakanları düzeyinde sürdürüldü ve burada İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un önerisiyle Kafkasya Cumhuriyetlerine yaklaşım sorununun siyasi yönlerine ilişkin müzakere yapıldı. Curzon kendi konuşmasında, Lloyd George'un Yüksek Konsey toplantısında Azerbaycan ve Gürcistan'ın bağımsızlığının tanınması meselesini gündeme getirmeyi düşündüğünü bildirdi. Ermenistan meselesi ise Türkiye meselesiyle birlikte çözülecektir. Dışişleri bakanları oybirliğiyle şu karara vardılar ki Azerbaycan ve Gürcistan için üç taraftan

tehlike oluşmuştur. Birincisi, Bolşevik Rusyası'nın birlikleri güneye doğru hareket ediyor, ikincisi, geri çekilen Denikin ordusu bu cumhuriyetlere sokulabilir, üçüncüsü, Kemalistler Rusya'yla uzlaşmak suretiyle bu cumhuriyetlere müdahale edebilirler. Durum kritik olduğu için Azerbaycan ve Gürcistan hükümetleri İtilaf Devletlerine yardım için müracaat etmişlerdi. Curzon bu müracaatlara ilişkin bilgi vererek, acilen Azerbaycan ve Gürcistan'ı *de facto* tanımak gerektiğini önerdi. Bir gün sonra 11 Ocak'ta Müttefiklerin Yüksek Konseyi Curzon'un teklifi üzerine bu bağlamda bir kararı kabul etti: "Müttefik ve birlik ülkeleri Azerbaycan ve Gürcistan hükümetlerini birlikte *de facto* olarak tanıyorlar."⁸⁷⁰ ABD ve Japonya temsilcileri, Azerbaycan ve Gürcistan'ın tanınması senedine katılmak için kendi hükümetlerinin kanaatini öğrenmeleri gerektiğini bildirdiler. Bir süre sonra, 7 Şubat'ta Japonya Yüksek Konseyi'nin 11 Ocak tarihli kararına katıldı. ABD ise resmi olarak bundan imtina etti.⁸⁷¹

19 Ocak'ta Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi'nin hükümet başkanlarının katılımıyla gerçekleştirilen oturumunda Mareşal Ferdinand Foch Müttefiklerin askeri uzmanlar konseyi raporunu sundu. Burada Güney Kafkasya Cumhuriyetlerine hangi biçimde yardım yapılacağı meselesi yoğun tartışmalara neden oldu. Askeri uzmanlara başkanlık yapan Mareşal Foch Güney Kafkasya'ya birkaç tümen göndermeyi gerekli görüyordu. Feldmareşal Wilson, Ferdinand Foch'u savunarak, Kraliyet donanması Hazar Denizinde inisiyatifi ele almadığı takdirde, Güney Kafkasya'yı elde tutmanın mümkün olmayacağını söyledi. Wilson'ın kanaatine göre, Menşevik ve Müsavatçılara silah vermek, bu silahları Bolşeviklere hediye etmek demektir. Askeri Bakan Churchill, Henri Wilson'la anlaşmaya vardı ve İngiltere Hazar Denizine hükmetmezse eğer, Kafkasya'ya gönderilen tüm silahların Bolşeviklerin eline geçeceğini bildirdi. Fakat Lloyd George askeri uzmanların önerisine kesinlikle itiraz ederek askerlerin siyasetten anlamadıklarını belirtti: "Eğer ordu göndermeden Güney

⁸⁶⁷ ARDA, f. 894, say. 10, iş 106, v. 1, 3; ARDA, f. 897, say. 1, iş 86, v. 1; ARDA, f. 970, say. 1, iş 112, v. 5; ARDA, f. 970, say. 1, iş 157, v. 44.

⁸⁶⁸ S.Yerasimos, age. s. 116.

⁸⁶⁹ *Azerbaycan tarihi*, 7 ciltte. V c., s. 439-440.

⁸⁷⁰ C. Hesenov, *Azerbaycan beynelkalk münasibetler sisteminde*, s. 319-320.

⁸⁷¹ C. Hesenov, age. s. 320.

Kafkasya'yı elde tutmak mümkün değilse ve gönderilen silahlar yitirilecekse, demek ki mantığa göre, yardımdan vazgeçmek gerekir." Lloyd George, Mareşal Foch'a "Askerlerin kararını tam olarak bu bağlamda anlamak mümkün mü?" diye sordu. Mareşal Foch ise haklı olarak, yalnızca ordu göndererek Kafkasya'nın Bolşevik saldırısından kurtarılabilceğini düşünüyordu. Nihayet, uzun müzakerelerden sonra oturuma son veren Lloyd George Güney Kafkasya Cumhuriyetlerine acilen silah, askeri mühimmat ve giyim göndermek suretiyle yardım yapılmasını gerekli gördü. Azerbaycan ve Gürcistan'a ordu gönderme meselesine gelince, bunun mümkün olmadığını itiraf etti.⁸⁷² Lloyd George'un böyle bir tutumu benimsemesinde Birleşik Krallığın Çalışma Bakanı Sir Robert Home'un Paris'e gönderdiği 18 Ocak 1920 tarihli rapor da önemli rol oynadı. Raporu, şu anda İngiltere'nin ekonomik ve sosyal durumunun çok kötü olduğu, sendikaları büyük grevlerin beklediği kaydediliyordu. Böyle bir durumda uzak askeri seferlere asker harcanmazdı.⁸⁷³ Sonuçta Paris'teki Müttefiklerin, Kafkasya'ya ordu gönderilmesi, yalnızca silah ve askeri mühimmat gönderip oradaki "canlı kuvvetlerden" yararlanılması kararını kabul ettiler.

Bu arada, Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan'ın bağımsızlığının *de facto* tanınması İstanbul basınında çok büyük sevinçle karşılandı, gazetelerde Azerbaycan'a birtakım tebrikler yayımlandı.⁸⁷⁴ *Yeni Gün* gazetesi bu olayı "Türklük âleminde mesut bir olay" olarak değerlendirmiş,⁸⁷⁵ *Tasvir-i Efkâr* gazetesi ise Türklük âleminin matem içinde bulunduğu bu korkunç dönemde bir Türk hükümetinin yeniden teşekkül etmesi ve kabul edilmesiyle teselli bulduklarını

⁸⁷² C. Hesenov, age, s. 323-324.

⁸⁷³ S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 118.

⁸⁷⁴ *Yeni Gün*, 18 Kanun-i Sani (Yanvar) 1920, № 303; *Yeni Gün*, 29 Kanun-i Sani (Yanvar) 1920, № 314; *Yeni Gün*, 31 Kanun-i Sani (Yanvar) 1920, № 316; *Tasvir-i Efkâr*, 19 Kanun-i Sani (Yanvar) 1920, № 2963; *İkdam*, 19 Kanun-i Sani (Yanvar) 1920; *İkdam*, 31 Kanun-i Sani (Yanvar) 1920; *İleri*, 19 Kanun-i Sani (Yanvar) 1920, № 730; *İleri*, 31 Kanun-i Sani (Yanvar) 1920, № 742; *Alemdar*, 27 Kanun-i Sani (Yanvar) 1920, № 406.

⁸⁷⁵ *Yeni Gün*, 18 Kanun-i Sani (Yanvar) 1920, № 303.

açıklamıştı.⁸⁷⁶ *İkdam* gazetesi de Azerbaycan'ın Çarlık döneminden istiklale kadarki milli mücadele dönemine değinmiş, Türklerin ırk, din ve dil kardeşlerinin kanları ve hayatları pahasına elde ettikleri o değerli istiklalin ebediyete kadar yaşamasını arzu etmişti.⁸⁷⁷

Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın 22 Ocak 1920 tarihli toplantısında Azerbaycan'ın bağımsızlığının Paris Barış Konferansı'nda *de facto* olarak resmen tanınması dolayısıyla Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetine tebrik mektubunun gönderilmesi kararlaştırıldı ve ilgili mektup Azerbaycan'ın İstanbul'daki temsilciliğine sunuldu.⁸⁷⁸ Şunu da belirtelim ki savaşın sonlarında Osmanlı hükümeti Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını resmen tanımaya karar verse de savaşta yenilgiden sonra hâkim durumda olan İngiliz denetiminde böyle bir adımın atılması mümkün olmamış ve yalnızca Müttefikler tarafından tanındıktan sonra Osmanlı Meclis-i Mebusanı da Azerbaycan'ın bağımsızlığını resmen tanımıştır.

Daha sonra, Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması dolayısıyla 30 Ocak 1920 tarihinde İstanbul Üniversitesi'nin konferans salonunda bir tören düzenlendi. Salona Osmanlı ve Azerbaycan bayrakları asılmış ve temsilciler üzerine "Yaşa İstiklal" sözleri yazılmış rozetler takmışlardı. Burada Halide Edib Adıvar, Yusuf Akçura, Ruşen Eşref ve diğer Türk aydınları ile Bakü'den gelen misafirler Türk-Azerbaycan dostluğu ve kardeşliğine ilişkin nutuklar çekildi.⁸⁷⁹

Mustafa Kemal Paşa ise, Azerbaycan'ın bağımsızlığının Versay Âli Konseyi tarafından tanınmasına açık şekilde olumsuz tepki gösterdi ve bu adımı İtilaf Devletlerinin Türkiye ile Bolşevik Rusyası'nın birleşmesine imkân vermemek ve böylece Anadolu hareketini boğma planı olarak değerlendirdi.⁸⁸⁰

⁸⁷⁶ *Tasvir-i Efkâr*, 19 Kanun-i Sani (Yanvar) 1920, № 2963.

⁸⁷⁷ *İkdam*, 19 Kanun-i Sani (Yanvar) 1920.

⁸⁷⁸ BOA, HR. MTV, D. 639, G. 16, v. 1-2.

⁸⁷⁹ *İleri*, 31 Kanun-i Sani (Yanvar) 1920, № 742; *İkdam*, 31 Kanun-i Sani (Yanvar) 1920; *Azerbaycan qezetii*, 5 aprıl 1920, № 67; *Azerbaycan qezetii*, 6 aprıl 1920, № 68.

⁸⁸⁰ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. I, s. 513; T. Swietochowski, *Atatürk ve Transkafkasya*, s. 247.

Şunu da belirtmek gerekir ki bu dönemde Müttefik Devletler Bolşevizm'den kendini savunması için Polonya'ya özel önem veriyorlardı. Yeni devletlerin ortak savunulmasının yanı sıra, Polonya Bolşevizm'in Avrupa'ya yayılması yolunda güçlü sipere dönüştürülmeliydi. Tam olarak bu amaç doğrultusunda ABD ve Avrupa devletleri Polonya'yı siyasi, ekonomik ve askeri yönden kuvvetlendirmek için her türlü kapsamlı yardımı yapıyorlardı. 1920 yılı Ocak ayında Polonya Dışişleri Bakanı Patek Paris'te ve Londra'da ülkenin savunma yeteneğini güçlendirmek için görüşmeler yapmaya başladı. Hatta, 1920 yılı yazında Birleşik Krallığın Sovyet Rusyası'nı Kafkasya üzerine saldırıdan vazgeçirmek için Polonya'yı ona saldırması için tahrik ettiği fikri yayılmıştı. Müttefik Devletler, ayrıca Bolşeviklere karşı Polonya yönetimiyle "Küçük İtilaf" blokunun oluşturulması için de çalışıyorlardı. Polonya'nın Bakü'ye gelmiş diplomatik temsilcisi Ostrovski, yeni devletlerin savunma blokunun oluşturulmasını yalnızca Sovyet Rusyası'ndan değil, devrim karşıtı generalerden korunmak için de gerekli görüyordu. Tasarıya göre, bloka Polonya, Finlandiya, Estonya, Letonya, Litvanya, Gürcistan ve Azerbaycan dahil olmalıydı. Romanya'nın da bu bloka katılımı öngörülmüştü.⁸⁸¹ "Küçük İtilaf" blokunun gerçekleştirilmesi amacıyla 25 Ocak 1920 tarihinde kaydedilen ülkelerin temsilcilerinin katılımıyla Varşova'da bir konferans da düzenlenmişti.⁸⁸²

Bu dönemde Bolşevizm'e karşı teşkil edilmekte olan "Küçük İtilaf" blokuna Osmanlı Devleti'nin de dahil edileceğiyle ilgili söylentiler dolaşmaktaydı.⁸⁸³ Bu arada İstanbul'da bulunan Hüseyin Rauf Bey Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği şifreli telgrafta, "İngilizlerle açık konuşup, Türkiye'nin bağımsızlığını tanımaları şartıyla Türklerin Kafkasya'daki durumu etkileyebileceklerinin onlara bildirilmesi önemlidir" diyordu.⁸⁸⁴ Genel olarak, bu dönemde Türkiye ulusal özgürlük hareketinde Bolşevizm'e ve İtilaf Devletlerine yaklaşım açı-

sından iki alternatif eğilim vardı: 1. Kafkasya'ya doğru ilerlemekte olan Bolşeviklere karşı İtilaf Devletlerinin yardımına sığınmak; 2. Anadolu topraklarını işgalleri altında tutan İtilaf Devletlerini ülkeden çıkarmak için Bolşeviklerle yakınlaşmak. Mustafa Kemal Paşa ise, Anadolu'da henüz gözü olmayan Bolşeviklerle anlaşmayı tercih ediyordu.⁸⁸⁵

İtilaf Devletlerinin Türkiye ulusal özgürlük hareketine yanaşmaması, ayrıca İngilizlerin Bolşevizm'e karşı oluşturmakta oldukları "Kafkas seddi" için asker göndermeyecekleri tamamen anlaşılınca Anadolu hareketinin liderleri kesin olarak Bolşeviklerle anlaşma yoluna girdiler. Mustafa Kemal Paşa bu meseleye ilişkin son kararını Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği 6 Şubat 1920 tarihli şifrede bildirdi:

(...) Bolşevik muvaffakiyeti bize temas ettiği zaman Avrupa'nın vaziyeti yine nezaket kesbedecektir. (...) Türkiye Kafkasya'dan Bolşevik istilasını teshil ve onunla Tevhid-i harekât etmekle Garp'ten Şarka doğru Anadolu, Suriye, Irak, İran, Afganistan ve Hindistan kapılarını müthiş bir surette açmış olacaktır. Bu açık kapıları kapamak için müttefikler taarruzi harekât-ı sevkü'l-ceşyeyi yapacak kuvvetleri süratle tedarik edemezler. Muktezi üssü'l-hareketlere ise tabiaten malik değildir. Böyle harekât ancak Batum'dan mevzubahis olursa bu halde dahi Kafkasya ile Bahr-i Hazer'in arası tıkanmak için Batum'dan itibaren 400 kilometreden fazla uzaklaşmak icab eder. Bu hal karşısında Düvel-i İtilâfiye Bolşevikler ile Türklerin arasını Kafkas milletleri (devletleri – V.G.) vasıtasıyla kat etmek planını bulmuşlardır. Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, belki Şimali Kafkas hükümetlerinin istiklallerini tasdik ederek onları (Bolşevizme karşı mücadeleye – V.G.) celbettirler. Şimdi Bolşeviklerle vuruşmalarını bir vakta yapmak için onları her suretle teşvik ve takviye (güçlendirmek – V.G.) etmektedirler. (...) Eğer bu plan muvaffak olur ve Kafkas milletleri-

⁸⁸¹ C. Hesenov, age. s. 336.

⁸⁸² *Alemdar*, 27 Kanun-i Sani (Ocak) 1920, № 406.

⁸⁸³ *Tasvir-i Efkâr*, 19 Kanun-i Sani (Ocak) 1920, № 2963.

⁸⁸⁴ S. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. I, s. 175.

⁸⁸⁵ S. Sonyel, age. C. I, s. 173-174.

nin bize karşı kat'î bir sed vaziyeti almasıyla memleketimiz mahsur kalırsa artık Türkiye için icab-ı mukavemet esasından yıkılmış olur. (...) Binaenaleyh Kafkasya seddinin yapılmasını Türkiye'nin mahv-ı kat'isi projesi addedip bu sedd-i Düvel-i İtilâfiyeye yaptırmamak için en son vasıtalara müracaat etmek ve bu uğurda her türlü tehlikeleri de göze aldirmek mecburiyetindeyiz. (...) Bu planın teşrihi bize teveccüh eden tedabir ve vezaifi göstermektedir. Bu tedabir ber vech-i âtidir:

Şark cephesinde resmî veya gayr-i resmî seferberlik yaparak Kafkas seddini arkadan yıkacak tahşidata başlamak, yeni Kafkas hükümetleriyle ve bilhassa Azerbaycan, Dağistan gibi İslâm hükümetleriyle müstacelen temasa gelerek İtilâf planına karşı kararlarını ve vaziyetlerini anlamak, Kafkas milletleri bize sed olmaya karar verdikleri halde (onlar üzerine – V.G.) harekât-ı taarruziyemizi tevhit için Bolşeviklerle anlaşmak, dahilen teşkilât-ı milliyeyi son derecede tevsi ve takviye ve esliha ve cephe ve malzememizi vermemek için silâh istimal etmektir. En mühim vazife ise İtilâfın zaman kazanmasına meydan vermemek. (...) Bunu ancak vaziyeti bu suretle muhakeme eden kat'î karar sahibi bir hükümet yapabilir...⁸⁸⁶

Azerbaycan'ın Bolşevizm'e karşı yürüttüğü mücadelesini bir zamanlar destekleyen Türkiye şimdi kendi kurtuluşu uğruna onun Bolşeviklerle anlaşmasını ve bolşevikleşmesini istiyordu. Türkiye'nin bolşevikleşmesini ülkenin ulusal çıkarları için haklı olarak tehlike addeden Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşaların dost ve kardeş bir ülke olan Azerbaycan'ın bolşevikleşmesini istemeleri başlı başına bir çelişki oluşturuyordu. Anadolu hareketinin liderlerini bile çelişkili adımlar atmaya sürükleyen temel faktör Türkiye'nin ölüm kalım mücadelesinde olması ve kendi varlığını korumak için herhangi bir adımı atmaya mecbur ve mahkûm olmasıyla ilgiliydi. Türkiye böyle bir konumda olduğu takdirde, bağımsız ve bolşevikleşmemiş bir ülke olarak yaşayan ve yaşamak azminde olan Azerbaycan'ın Anadolu hareketinin

⁸⁸⁶ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. I, s. 512-514.

isteklerini kabul etmesini ve desteklemesini beklemek de herhalde haksızlık olurdu. Yine de Azerbaycan'ın böyle bir niyette olan Anadolu hareketine “yardım etmemesi”ni, sadece “Türkiye’yi ölmüş addetmek”⁸⁸⁷ şeklinde izah etmek de doğru değildir ve bu tür yaklaşım objektif gerçeklerin tahrif ve örtbas edilmesine hizmet ediyor.

Mustafa Kemal Paşa'nın 15. Kolordu Kumandanlığı'na gönderdiği, yukarıda belirttiğimiz 6 Şubat 1920 tarihli şifreye verdiği cevaptan anlaşılmakta ki Kâzım Karabekir Paşa biraz farklı konumdaydı. O, Bolşeviklerin Kafkasya'yı ve Azerbaycan'ı ele geçirerek Anadolu'yla doğrudan temas yaratmalarından önce bölgede askeri operasyonlara başlamayı Türkiye için tehlike addediyordu.⁸⁸⁸

1920 yılı Şubat ayı sonu-Mart ayı başlarında Bolşeviklerin Kafkasya doğrultusunda aktif biçimde harekete geçip Denikin kuvvetlerini peşpeşe yenilgiye uğratmaları ve güney yönünde ilerlemeleri Kâzım Karabekir Paşa'yı hayli umutlandırdı ve aktif olarak harekete geçmesine neden oldu. O, Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 8 Mart 1920 tarihli raporunda şöyle yazıyordu: “(...) En mühim bir iş de şimdiden hiçbir taahhüde girmemek şartıyla Bolşeviklerin bir an evvel Kafkasları cenuba aşmasını temin için kendilerini bir münci gibi bekleyen milyonla halk (kitleleri – V.G.) olduğunu kendilerine anlatmaktır. (...)”⁸⁸⁹ Mustafa Kemal Paşa Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği 11-12 Mart 1920 tarihli cevap telgrafında Bolşeviklerle ilişki kurmak ve görüşmeler yapmak için özel bir heyetin gönderilmesini önerdi.⁸⁹⁰ Aynı gün Kâzım Karabekir Paşa Türk Komünist Fırkası'nın önderlerinden olan Fuat Sabit Bey'in Bakü'den yazdığı 7 Mart 1920 tarihli mektubu aldı.⁸⁹¹ Fuat Sabit Bey Azerbaycan hükümetine karşı iftira dolu bu mektubunda iki gün önce Dağistan'dan Bakü'ye döndüğünü kaydettikten sonra, durumun çok

⁸⁸⁷ K. Karabekir, age. C. I, s. 328; S. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. I, s. 180; Ş. Erel, *Azerbaycan Politikacılarının Yanlıları*, s. 41-42.

⁸⁸⁸ K. Karabekir, age. s. 515.

⁸⁸⁹ K. Karabekir, age. s. 573-574.

⁸⁹⁰ K. Karabekir, age. s. 574-575.

⁸⁹¹ K. Karabekir, age. s. 577.

kritik olduğunu, Azerbaycan hükümetinin tamamen İngiliz eğilimli siyaset yürüttüğünü ve İngilizlerin de amacının Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'dan teşkil edilecek bir blokla Bolşevizm'in güneye doğru genişlemesini önlemekten ibaret olduğunu belirterek şöyle yazıyordu:

(...) Azerbaycan bir taraftan İngiliz siyaseti takip etmekle beraber bir taraftan da Zengezor Ermenileri İslâm köylerini tahrip ve Kars, Şüregel taraflarında katliama devam etmektedirler. Azerbaycan hükümeti bütün bunlara karşı Ermenileri konferansa çağırmaktan başka bir şey yapamıyor. Elviye-i Selâse'nin kendi vesayeti altında Maveray-ı Kafkas Konfederasyonuna girmesi şartını kabul ettiğini ileri süren Azerbaycan hükümeti bugün Batum'un Gürcistan'a ilhakını kabul ediyor. Ve bütün bunlar Azerbaycan'ı idare eden Müsavat Fırkası'nın İngilizlerden emir almakta olduğunu gösteriyor. İngilizler Şimalî Kafkasya'da da Bolşeviklere karşı hareket edilmesi için tahrikatta bulunuyorlar. Ve Azerbaycan hükümeti şimdiye kadar Şimalî Kafkas'a bilâşart yapmakta olduğu muaveneti bademâ Bolşeviklerle birlikte çalışmamak ve Sovyet esasını kabul etmemek şartıyla yapıyor. Ve Azerbaycan'ın bu yolda vaki olan teklifini Nuri Paşa kabul etmek zaafında. Ben Kafkasya Türklüğünü Gürcü ve Ermeni emperyalizminden kurtarmak için Sovyet esasının kabulünü lâzım görüyorum. (...) İngilizler İran ile Azerbaycan Konfederasyonu yapmak bile istiyorlar. İran ellerinde olduğundan bu suretle Azerbaycan'ı da tabiyetlerine almaya çalışıyorlar. İleride (Azerbaycan'da – V.G.) bir buhran olacaktır. Ya İngilizlere temayül veya Bolşeviklere temayül edecek bir kabine mevke-i iktidara geçeceği muhakkaktır. Bolşeviklerin eski hatalarını tamir edecek bir yol tutmaya başladıkları anlaşılıyor. (...) Gönderdikleri beyannamelerde Kafkasya'da Dağıstan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın da istiklâlini tanıyacaklarını bildiriyorlar...⁸⁹²

⁸⁹² K. Karabekir, age. s. 577-578.

Fuat Sabit Bey'in bu mektubunu aldıktan sonra, "Bolşevik hareketinin Kafkasya'yı aşması çıkarımızdır" diyen Kâzım Karabekir Paşa Halil ve Nuri Paşalara gönderdiği 12 Mart 1920 tarihli şifreli telgrafta Azerbaycan hükümetinin İngiliz politikasına uymayıp Bolşeviklerle anlaşmasını tavsiye ediyor ve "Aksi takdirde Bolşevikler Azerbaycan'ı dağıtıp mahvedecekler" diye bildiriyordu.⁸⁹³ Kâzım Karabekir Paşa, aynı gün Mustafa Kemal Paşa'nın 11-12 Mart 1920 tarihli telgrafına da cevap yazarak, Bakü'yle devamlı irtibat halinde olduğunu ve ayrıntılı bilgi aldığını kaydediyor ve "Bolşeviklerle görüşme yapmak için özel bir heyetin gönderilmesine gerek yoktur, Paşa'nın Bakü'ye bir tavsiyesi olursa, Erzurum aracılığıyla gönderebilir" diyordu.⁸⁹⁴

16 Mart 1920'de İtilaf Devletlerinin İstanbul'u resmen işgal etmeleri Türkiye ulusal özgürlük hareketinin liderleri ile Rus Bolşeviklerini birbirine bir adım daha yaklaştırdı. İstanbul'un işgal edilmesi haberi yayılır yayılmaz Ankara ile Erzurum arasındaki yazışmalar daha yoğun bir hal aldı. Mustafa Kemal Paşa 16 Mart'ta Erzurum'a gönderdiği telgrafta "Doğu'ya saldırı hakkında fikrin uygulaması"yla ilgili 15. Kolordu Kumandanlığı'nın fikrini öğrenmek istediğinde,⁸⁹⁵ Kâzım Karabekir Paşa aynı gün gönderdiği telgrafta, "İstanbul vaziyeti henüz tamamen inkişaf (...) etmemiştir. Bolşevik orduları da Kafkas dağlarına gelmemiş ve hiçbir cepheden irtibat ve temas hasıl olmamıştır. (...) Mıntıkam dahilinde (...) pek fazla kar mevcut olduğu için Nisan iptidaları ve hattâ evasıtından evvel harekât-ı cesime icrası pek müşkil olacaktır. Şimdilik şark harekâtına mukaddime olmak üzere Batum'da Bolşeviklik ilânıyla Bolşevikliğin Elviye-i Selâse, Gürcistan ve Azerbaycan'a teşmil ve tamimi (...) muvafık bulduğumu arz eylerim" cevabını verdi.⁸⁹⁶ Mustafa Kemal Paşa da bu telgrafta derhal gönderdiği cevabında, "Batum ve havalisinde Bolşeviklik ilânı

⁸⁹³ K. Karabekir, age. s. 580-581.

⁸⁹⁴ K. Karabekir, age. s. 579-580.

⁸⁹⁵ K. Karabekir, age. s. 594.

⁸⁹⁶ K. Karabekir, age. s. 594.

hususundaki mütalaat-ı âliyelerine tamamen iştirak eyleriz” diye kaydediyordu.⁸⁹⁷

Ankara'nın talimatları doğrultusunda hareket eden Kâzım Karabekir Paşa 17 Mart'ta Azerbaycan'da bulunan Halil ve Nuri Paşalara gönderdiği mektupta İstanbul olaylarına ilişkin bilgi verdikten sonra, “Bolşevizm'in zaten müheyyâ olan memleketimize ve hudutlarımıza bilfiil dayanması için derhal Kafkasların istilâsı ve hattâ Bolşevikler küçük bir kuvvetle Azerbaycan'a gelerek Azerbaycanlılarla beraber hududumuza doğru hareketi halinde temin-i maksada pek kâfi gelecektir. (...) Azerbaycan ve Dağıstan'da Bolşeviklik fikrinin hâkim olması (...) ve Gürcistan'ın da Bolşevik zümresine ithalinin temin buyurulması pek münasip olur. Harekâta başlanacağı zaman Nahçıvan'a bir müfreze-i askeriye ile bir telsiz telgraf istasyonu gönderilecektir” diye kaydediyordu.⁸⁹⁸ Kâzım Karabekir Paşa daha sonra bu mektubunda Bakü'den telsiz telgrafla Nahçıvan'la irtibat kurulmasını ve Nahçıvan hareketine Azerbaycan askeri kuvvetlerinin de Karabağ istikametinden yardım göstermesini uygun buluyor, Gence ile Erzurum arasında uçak bağlantısı kurulmasının uygun olup olmadığını, ayrıca Azerbaycan hükümetinin uçağı olup olmadığını soruyor ve tüm bunlara acil cevap verilmesini istiyordu.⁸⁹⁹

Kâzım Karabekir Paşa'nın Halil ve Nuri Paşalara yazdığı bu mektubu Azerbaycan'a getiren kurye İbrahim Efendi 10 Nisan'da Trabzon'a döndü ve yanında bölgeye ilişkin yeni bilgiler ve Bakü'deki Türk Komünist Fırkası'nın mektuplarını getirdi. Bu mektuplarda Bolşeviklerin Kafkasya yönünde hareketi ve bununla ilgili Azerbaycan'da oluşmuş kritik durum, “İngiliz eğilimli” Azerbaycan hükümetinin Türk subaylarının orduyu kendi ellerine geçirmelerinden ihtiyat ederek yeni gelen Türk subaylarını orduya kabul etmemesi, hükümetin Azerbaycan'da zuhur edecek Bolşevizm'in 1918 yılı Mart ayında olduğu gibi yine Müslümanları katliama maruz koyacağını

beyan etmesi vb. meselelere ilişkin ayrıntılı bilgi veriliyor ve Bolşeviklerle onların bir şubesi olarak işbirliğine giren Türk Komünist Fırkası'nın ilk aşamadaki hedefinin “İngiliz siyasetinin pek ateşin mürevvici olan Azerbaycan hükümet-i hazırasını en az bir müddet zarfında yıkmak ve Bolşeviklerle anlaşacak bir hükümeti resikâra çıkarmak” olduğunun belirlendiği kaydediliyordu.⁹⁰⁰ Türk Komünist Fırkası'nın Heyet-i Temsiliye'ye gönderdiği mektupta Kâzım Karabekir Paşa'nın sorusuyla ilgili de “Azerbaycan'ın hali faaliyete girebilecek teyyaresi yoktur. Türkiye'den teyyare münasip olur. Ve bu Gence civarında Gürdemir mıntıkasına inebilir” diye kaydediliyordu.⁹⁰¹

Karakol Cemiyeti tarafından Kafkasya'ya gönderilen ve Bakü'deki Türk Komünist Fırkası'nın kurucularından olan Baha Sait Bey de fırka mektuplarını Anadolu'ya götüren kurye İbrahim Efendi'yle “Mustafa Kemal Paşa'ya iletilmesini” istediği özel bir şifreli mektup gönderdi. 8 Nisan 1920 tarihli bu mektubu Batum'dan 7. Alay Kumandanı Rıza Bey 11 Nisan'da Kâzım Karabekir Paşa'ya ilettilti.⁹⁰² Mektup şöyleydi:

(...) Mustafa Kemal Paşa'ya bildiriniz. Moskova'ya gönderilecek heyet-i muhassasını göndersin. Pek müstaceldir. Ve lâzımdır. Oradan gönderilecek adam titizlikten bulamazlarsa, burada Küçük Talat ile beraber ben varım. Kırmızı Ordu'nun bütün Kafkas umûru şimdilik benim mukadderatıma bağlanmış haldedir. Halil Paşa Karabağ'da Ermenilere karşı hareket eden kuvvâyı tanzim ile müşguldür. Nuri Paşa bir ahmak, hain gibi vaziyet-i umumiye-i milliyeyi sarsacak çocukluklar yaparak Azerbaycan hükümeti ve İngiliz taraftarı oldu. (...) Bugün Denikin'in Bahr-i Hazar filosu Azerbaycan ile birleştiği gündür. Bunun vehameti muhakkaktır. Türkiye'ye muavenet edebilecek Rusya bunu biraz daha kapayacaktır. Amiral Sergeyeff

⁸⁹⁷ K. Karabekir, age. s. 595.

⁸⁹⁸ K. Karabekir, age. s. 598-599.

⁸⁹⁹ K. Karabekir, age. s. 599.

⁹⁰⁰ K. Karabekir, age. s. 680-686.

⁹⁰¹ K. Karabekir, age. s. 685.

⁹⁰² K. Karabekir, age. s. 688.

Azerbaycan hükûmeti ve Ermeniler fena halde vaziyeti işkâl ediyorlar. (...) Artık burada Halil ve falan paşalar yoktur. Halil'in de dâhil olduğu teşkilât-ı umumiye vardır. Onun vasıtası da benim. Onun için muhaberatı ol veçhile tanzim etsin. Türk Komünist Fırkası adına olacaktır. (...) Azerbaycan'ın dört tayyaresi dört de bahriye tayyaresi oldu, mümkünse bir-iki tayyareci zabiti en serî vasıta ile gönderiniz. Tayyareci Ahmet Nüzhet orada ise söyleyiniz, gelsin. (...) Moskova'nın Kafkas vekili yanımda komiser olmak şartıyla Umum Kafkas Komitesi beni şimdilik başkumandan mevkiinde bulunduruyor. Yani bütün bu işleri ale'l-hesap ben görüyorum. Bir Türk zabiti harbiye dairesi reisi, bir Türk erkân-ı harp zabiti harekât şube reisi, bir kızıl miralay da benim erkân-ı harbim reisim intihab edilmiştir. Yani kuvve-i icraiyenin yarısı Türk yarısı da şimâl murahhaslarıdır. Techizat seferberlik vesair teşkilât sureti umumiyede Rusyalıların elinde. (...) İktisadî muavenete bir hafta sonraya kadar yani telgraf muhaberesi tesis edinceye kadar sabretmek lâzımdır. İstenildiği kadar muavenet edilecektir...⁹⁰³

Burada, Azerbaycan'ı işgal etmek için Bolşeviklerin kurduğu planın ne denli ustalıklı gerçekleştirilmekte olduğu ve Türk Komünist Fırkası temsilcilerinin burada bir alete dönüştüğü apaçık görülüyor. Bizce, ek açıklamaya gerek yoktur.

Türk Komünist Fırkası, aynı zamanda Baha Sait Bey tarafından gönderilen tüm bu bilgiler Kâzım Karabekir Paşa tarafından 13 Nisan 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya gönderildi. Kâzım Karabekir Paşa Bolşeviklerle görüşüp kapsamlı görüşmeler yapmak için Ankara'dan özel bir heyetin gönderilmesini gerekli görüp, bu mesele üzerinde duruyor ve aynı zamanda şu anki durumda şimdilik Anadolu hareketi ile Bolşevikler arasında arabulucu olarak Türk Komünist Fırkası'nın kabul edilmesini uygun görüyordu.⁹⁰⁴ Mustafa Kemal

Paşa bunu makul bulunca kesin olarak Anadolu hareketi ile Bolşevikler arasında arabulucu olarak Türk Komünist Fırkası kabul edildi. TBMM'nin kuruluşundan sonra da Türkiye hükûmeti bir süre daha Azerbaycan ve Rus Bolşeviklerine yönelik isteklerini Türk Komünist Fırkası aracılığıyla gerçekleştirdi.

Bu arada Karabağ'da bulunan Halil Paşa da Kâzım Karabekir Paşa'ya bir mektup gönderdi. Halil Paşa'nın Nisan ayının ilk haftasında yazmış olduğu bu mektubu Karabekir Paşa'ya Nahçıvan'daki Türk askeri misyonunun rehberi Yüzbaşı Halil Bey 17 Nisan 1920 tarihinde ilettili. Halil Paşa mektubunda, "Azerbaycan hükûmeti İngiliz taraftarı ve hattâ İngilizlerin oyuncuğu olan bir hükûmettir. (...) Hatta Bolşeviklerle muharebe vukuunda iki saat bile mukabele ve tahammül edebilecek olsalar yine Bolşeviklerle muharebe edecekmiş. Mafih efkâr-ı umumiye ve asker tamamıyla hükûmete her hususta muhalif, Bolşeviklerin lehindedir (burada Azerbaycan ordusunda hizmet eden Türk subaylarının orduyu ellerine geçirmeleri ve onu hükûmete karşı ayaklandırmaları çok net görülmektedir. Biraz ileride, Nisan faciası sırasında tüm subayları Türk olan 'Yardım alayı' ve 7. Piyade Alayı Azerbaycan hükûmetine ihanet edecektir – V.G.) (...) Ordu-yı Osmanî harekâta başlar başlamaz Azerbaycan'daki hükûmet yıkılıp kızıl bayrak çektirilecektir (...)" diyordu.⁹⁰⁵ Bu sırada Halil Paşa Azerbaycan ordusuyla Karabağ-Zengezur-Nahçıvan-Beyazıt yolunu Ermenilerden temizleyip Azerbaycan'la Anadolu arasında doğrudan bağlantıyı sağlama uğruna çalışıyordu. Halil Paşa'nın mektubunu alan Kâzım Karabekir Paşa Azerbaycan'la ilgili planlanan işlerin normal gitmesinden memnun oldu. Bununla birlikte, şimdi onu başka bir sorun rahatsız etmeye başlıyordu: "Türkiye ile Sovyet Rusya arasında herhangi bir askeri anlaşma olmadığından, Kafkasya'yı istila eden Bolşevik orduları Türk orduları ile Elviye-i Selâse'de karşı karşıya geldiğinde, herhangi anlaşmazlıklar ve terslikler olabilir." Çünkü, Sovyet Rusya 1914 yılı sınırlarını hedef almıştı. Bu durumda Türkiye Brest-Litovsk barışıyla elde ettiği Kars, Ardahan ve

⁹⁰³ K. Karabekir, age. s. 688-690.

⁹⁰⁴ K. Karabekir, age. s. 693-698.

⁹⁰⁵ K. Karabekir, age. s. 725.

Batum vilayetlerinin kaybedilmesi tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Kafkasya'yı istila eden Bolşevik orduları Elviye-i Selâse'ye girince Türk ordusu buna silahlı direniş göstermeli veya Türkiye 1914 yılı sınırlarıyla barışmalıydı. Bu olayların gerçekleşmemesi için Kâzım Karabekir Paşa Bolşeviklerle görüşme yapmak amacıyla bir Türk heyetinin acilen Bakü'ye gönderilmesini gerekli gördü.⁹⁰⁶

Anadolu hareketi ile Bolşevikler arasında arabulucu olarak Türk Komünist Fırkası kabul edilse de Kâzım Karabekir Paşa Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 18 Nisan 1920 tarihli telgrafta Sovyetlerle görüşmeler yapmak için özel bir heyetin gönderilmesi meselesini yeniden büyütüyor ve bu işin hızlandırılmasını istiyordu. Fikrini de şuna dayandırıyor ki Kafkasya'da bulunan Türk temsilcilerinin Sovyetlerle yaptıkları görüşmeler tatminkâr değildir, çünkü lokal hareket açısından bir askeri plan bile tertip edilmediğinden Türk ve Rus orduları Elviye-i Selâse'de karşı karşıya geldiğinde bazı anlaşmazlıklar ortaya çıkabilir. Bu nedenle, Kâzım Karabekir Paşa, "Heyet-i Temsiliye'nin Sovyetlerle görüşmeler yapmak için göndereceği heyet geç kaldığı için, yalnızca askeri meselelere ilişkin görüşmeler yapmak için Trabzon'daki alay kumandanı ünlü Binbaşı Ali Rıza Bey'i diğer bir subayla birlikte hemen Bakü'ye göndermeyi uygun görüyorum. Ondan sonra büyük heyet büyük ve genel planlar etrafında müzakereye teşebbüs eder" diye bildiriyordu.⁹⁰⁷ Kâzım Karabekir Paşa Bakü'ye gönderilecek askeri delegeye aşağıdaki talimatın da verileceğini bildiriyordu:

1. *Emperyalist hükümetler aleyhine harekâtı ve bunların taht-ı tahakküm ve esaretinde bulunan mazlum insanların tahlisi gayesini istihdaf eden Bolşeviklerle tevhid-i mesai ve harekâtı kabul ediyoruz.*

2. *Bolşevik kuvvetleri Gürcistan üzerine harekât-ı askeriye yapar veyahut takip edeceği siyaset ve göstereceği tesir ve nüfuzla Gürcistan'ın da tamamen Bolşevik idaresini kabul etme-*

sini ve Bolşevik ittifakına dahil olmasını ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere bunlar aleyhine harekâta başlamasını temin ederse Türkiye hükümeti de emperyalist Ermeni hükümeti üzerine harekât-ı askeriye icrasını ve Azerbaycan hükümetine Bolşevik esâsâtını ve âmâlini tamamen kabul ettirmeyi ve bu hükümeti Bolşevik zümre-i düveliyesine idhal etmeyi taahhüt eyler. Binaenaleyh Azerbaycan üzerine Rus Bolşevik harekât-ı askeriye icrasına lüzum görmüyoruz.

3. *Türkiye kuvvetleri halen Ermeni hükümetinin idaresi altında bulunan araziye işgal ettikten sonra ekseriyet-i kahiresi İslâm olan mezkûr muntıkada kuvvetli teşkilât-ı askeriye vücuda getirecek ve usul-i idareyi tanzim ve tesis eyleyecektir.*

4. *Atiye Bolşevik esâsât ve programına göre emperyalist hükümetler aleyhine harekâtın temini için Türkiye Bolşevik hükümetinden para, erzak ve cephaneye hususunda azamî muavenet talep ve rica eyler.*

5. *Bundan maada hususata ait müzakere ve mukavele Heyet-i Temsiliyece gönderilecek heyet-i murahhasa tarafından akdedilecektir.*⁹⁰⁸

Bu arada 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa Bursa'ya Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği 22 Nisan 1920 tarihli telgrafta, "İngilizler Ruslarla anlaşmaya çalışıyorlar, Türk-Rus işbirliğini engelleyebilecek bir Rus-İngiliz anlaşmasına imkân vermemek için Rusya'ya acil bir heyet gönderip Sovyetlerle anlaşmamız gerekir" diyordu.⁹⁰⁹ Kâzım Karabekir Paşa bu telgrafa verdiği cevapta, "Bolşeviklerin İngilizlerle uzlaşma olanağını görmediğini" bildiriyor,⁹¹⁰ fakat Ankara'ya gönderdiği telgraflarında Sovyetlerle görüşmeler yapmak için bir heyet gönderilmesini ısrarla talep ediyordu.⁹¹¹ O, Heyet-i Temsiliye'ye gönderdiği 23 Nisan 1920 tarihli telgrafta şöyle

⁹⁰⁸ K. Karabekir, age. s. 708-709.

⁹⁰⁹ K. Karabekir, age. s. 730.

⁹¹⁰ K. Karabekir, age. s. 731.

⁹¹¹ K. Karabekir, age. s. 729, 732, 746.

⁹⁰⁶ K. Karabekir, age. s. 708.

⁹⁰⁷ K. Karabekir, age. s. 708.

yazıyordu: “Azerbaycan hükümetini en tehlikeli zamanlarında birçok kan pahasına kurtaran ve ona mevcudiyet veren Osmanlı hükümeti ve Anadolu Türk ağabeyleri her tarafta düşmanla pençeleşirken düşmanlarımız aleyhine azim bir harbe giren Bolşevik ordularının önüne Azerbaycan'ın bir sed olması veya bitaraf kalıp lâkayt bulunması bilâhare bütün âlem-i islâmın sebebi izmihlali olacak ve Azerbaycanlılar ebediyen lekeleneyecek. (...) Bugün Anadolu'nun halâsı için Bolşevik ordularıyla el ele vererek hareketten başka bir çaremiz kalmamıştır. Türk'ü ve İslam'ı ebediyen yaşatmak bu fırsatı kaybetmemekle olacaktır. İndallah ve indü'l-islâm Azerbaycan'ın şerefli bir iş yapacağı veyahut üç yüz elli milyon islâmın hayat ve namusunu boynuna alacağı dakikaları yaşıyoruz. Binaenaleyh Bolşeviklerle mütefik hareketiniz ve bu suretle Anadolu Türkleriyle birleşmeye çalışmanızı ümit ediyor ve intizardayız.”⁹¹² Sonunda, Kâzım Karabekir Paşa Bakü'ye gidecek heyetle ilgili isteğini bir kez daha dile getiriyordu.

Kâzım Karabekir Paşa 26 Nisan'da Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği bir sonraki telgrafta ise, Bolşeviklerin Azerbaycan sınırına geldiğini, kolordusunun hazır durumda beklediğini kaydediyor ve “Büyük Millet Meclisi Bakü'ye gönderilecek heyetle ilgili bir karar kabul etmemişse eğer, Anadolu'nun kurtuluşu adına bu son fırsatı kaçırmamak için bana hareket serbestliği verin” diyordu.⁹¹³ Aynı gün Mustafa Kemal Paşa Kâzım Karabekir Paşa'nın istediği cevabı Erzurum'a gönderdi.⁹¹⁴ Bu cevabı olduğu gibi aşağıda veriyoruz:

Bakü'ye gönderilecek heyet-i askeriye verilecek talimat-ı âlilerinde tadil edilen mevâd ber vech-i zir arz olunur:

1. Emperyalist hükümeti aleyhine harekâtı ve bunların taht-ı tahakküm ve esarette bulunan mazlûm insanların tahlisi gayesini istihdaf eden Bolşevik Ruslarla Tevhid-i mesai ve harekâtı kabul ediyoruz.

2. Bolşevik kuvvetleri Gürcistan üzerine bir harekât-ı askeriye yapar veyahut takip edeceği siyaset ve göstereceği tesir ve nüfuzla Gürcistan'ın da Bolşevik ittifakına dâhil olmasını ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere bunlar aleyhine harekâta başlamasını temin ederse Türkiye hükümeti de Emperyalist Ermeni hükümeti üzerine harekât-ı askeriye icrasını ve Azerbaycan hükümetini de Bolşevik zümre-i düveliyesine idhal etmeyi taahhüt eyler.

3. Evvela millî topraklarımızı taht-ı işgalinde bulunduran emperyalist kuvvetleri tard ve âtiyen emperyalizm aleyhine vuku bulacak mücadelât-ı müşterekemiz için kuvâ-yı dâhiliyemizi taazzuf ettirmek üzere şimdiden ilk taksit olarak beş milyon altının ve takarrür ettirilecek miktarda cephanesair vesait-i fenniye-i harbiye ve malzeme-i sıhhiyenin ve yalnız şarkta icrayı harekât edecek olan kuvvetler için erzakın Rus Sovyet Cumhuriyetince temini lâzımdır. Müzayaka-i maliyemiz malûm-ı âlileri olduğundan İstanbul ile kat'-ı alâka edilmesinden dolayı Dersaadet'ten para celbi de kabil olmadığından vilâyâtın varidat-ı mahalliyeleriyle temin-i idareleri müstahıldır. Gönderilecek heyet Azerbaycan hükümeti nezdinde teşebbüsât-ı lâzımede bulunarak mühim olan muavenetin hattâ istikrazın icrasına da sarf-ı mesai eylemesi münasiptir efendim.”⁹¹⁵

Kâzım Karabekir Paşa başlığı bulunmayan bu telgrafın başına Mustafa Kemal Paşa'nın rızasıyla⁹¹⁶ “TBMM Moskova Sovyet hükümetine birinci teklifnamesidir” cümlesini, sonuna da (son iki cümle kısaltılmakla) nezaket cümlesini ve Mustafa Kemal Paşa'nın adını ekleyip, derhal bu telgrafın Bakü'ye gönderilmesi için harekete geçti. Kâzım Karabekir Paşa aynı zamanda, 28 Nisan'da Türk Komünist Fırkası'na da bir mektup yazıp, konuya ilişkin bilgi verdi.⁹¹⁷ Her iki mektubu Ali Rıza Bey Bakü'ye iletmeliydi. Fakat 28 Ni-

⁹¹² K. Karabekir, age. s. 732.

⁹¹³ K. Karabekir, age. s. 746.

⁹¹⁴ K. Karabekir, age. s. 747.

⁹¹⁵ K. Karabekir, age. s. 747-748.

⁹¹⁶ K. Karabekir, age. s. 748.

⁹¹⁷ K. Karabekir, age. s. 751.

san'da Azerbaycan'ın sovyetleştirilmesinden dolayı İngilizlerin Batum yolunu kesmesi nedeniyle Ali Rıza Bey Bakü'ye gelemedi. Bu nedenle Kâzım Karabekir Paşa Mustafa Kemal Paşa'nın "teklifnamesi"nin ikinci bir kopyasını hazırladı, Türk Komünist Fırkası'na da 5 Mayıs'ta yeni bir mektup yazdı ve bunları Beyazıt'taki 11. Alay'ın subayları Teğmen Kâmil ve Celal Efendi aracılığıyla Nahçıvan yoluyla Bakü'ye gönderdi.⁹¹⁸ "Teklifname"nin diğer bir nüshası ise 8 Mayıs'ta kurye Teğmen İbrahim Efendi'yle Trabzon'dan Novorossisk yoluyla Moskova'ya gönderildi. Mayıs ayının son günlerinde Moskova'ya ulaşan İbrahim Efendi bu mektubu bizzat Moskova hükümetine ilettili.⁹¹⁹ RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin derhal mektubu Lenin'e sundu ve ikisi birlikte bu mektubu müzakere ettikten sonra 3 Haziran 1920'de Mustafa Kemal Paşa'ya Sovyet hükümeti adına cevap mektubu gönderildi.⁹²⁰ Bu cevap mektubunu kurye İbrahim Efendi 15 Haziran'da Trabzon'a ulaştırdı.⁹²¹

Daha önce belirttiğimiz gibi, Mustafa Kemal Paşa'nın Sovyet hükümetine gönderdiği mektup, Anadolu hareketi liderlerinin direktifleri temelinde Bolşeviklerle işbirliğine girip Azerbaycan milli hükümetini devirmeyi amaçlayan Bakü'deki Türk Komünist Fırkası'nın Bolşeviklerle anlaşması sonucunda Azerbaycan'ı istila edip Anadolu yönünde hareket edecek olan Sovyet ordularının Elviye-i Selâse'de Türk ordularıyla karşılaşacakları zaman herhangi bir tatsız olayın yaşanmasını önleme zaruretinden ortaya çıkmıştı ve Kâzım Karabekir Paşa'nın önerileri doğrultusunda hazırlanıp gönderilmişti. Mektup Moskova'ya biraz geç ulaştı, fakat bu, o kadar da önemli değildi. Çünkü mektubun gönderilmesinden bir hayli zaman önce Anadolu hareketi ile Bolşevikler arasında aracılık etme amacıyla Bakü'de

Türk Komünist Fırkası kurulmuştu ve bu fırka bizzat Mustafa Kemal'in mektubunda ileri sürülen meselelerin çözümü için uğraşıyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın bu mektubunun "Türk-Rus işbirliği zemininde Güney Kafkasya'nın sovyetleştirilmesini" öngören ikinci maddesi Baha Sait Bey'in 11 Ocak 1920'de Bakü'de Bolşeviklerle imzaladığı sözleşmenin on birinci maddesinde de tespit edilmişti.

Devrimci Türkiye'nin Batı emperyalistlerine karşı yürütülen savaşta Bolşeviklerle aynı konumda yer alması ve Sovyetlerden yardım istemesi Moskova'nın Azerbaycan'la ilgili politikasını gerçekleştirmek için ona büyük fırsatlar yaratıyordu. Bolşeviklerin Bakü'deki devrim girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanması onları Azerbaycan'daki Türk nüfuzundan yararlanmaya sevk etti. Sovyet Rusyası Azerbaycan'daki Türk subayları vasıtasıyla Ermenistan'la savaşmakta olan milli hükümeti yıkacak, burada istediği hükümeti kuracak ve bu hükümetin daveti üzerine gelip Azerbaycan'a yerleşecekti. Bunun için kamuoyunu aldatacak sloganlar da hazırlanmıştı: "Türkiye ölüm kalım mücadelesi vermektedir, Kızıl Ordu Türkiye'ye yardıma gitmek istiyor, Müsavat hükümeti ise izin vermiyor."⁹²²

1920 yılı Nisan olaylarında bizzat yer almış bir Türk subayı tarafından yazılmış 1 Ağustos 1920 tarihli raporda şöyle deniliyordu:

"Trabzon'dan geçerken fırka kumandanlığı ile Anadolu Heyet-i Temsilîyesi'nin memleketin kurtuluşu için Bolşeviklerle işbirliğine karar verdiği anlaşıldığı için Azerbaycan'a varit olduğumuz andan itibaren Kafkasya Merkez Komitesi (Rusya Komünist Partisi'nin Kafkas Diyar Komitesi) ile beraber faaliyete başlanmıştır. Kurmay Yüzbaşı Mustafa Şevki Bey Komite'nin devrim hareketi şubesine, Yüzbaşı İhsan Bey istasyon ve istasyon çevresi komutanlığına, Üsteğmen Bahaddin Efendi Çornigorod fabrikalar istasyonu komutanlığına, Üsteğmen Vehbi Efendi Tagiyev fabrikası komutanlığına Komite'nin emriyle tayin edilmişlerdi. Yüzbaşı Rifat Bey devrim-

⁹¹⁸ S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 149.

⁹¹⁹ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 785; S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 149-150.

⁹²⁰ Dokumentü vneşney politiki SSSR, t. II. Moskva, Gospolitizdat 1958, s. 554; K. Karabekir, age. C. II, s. 875-876; S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 238-239; M. Sofiyev, *Güney Kafkaz respublikaları Sovet-Türkiye elagelerinde* (1922-1936), Bakı, Çaşıoğlu, 2000, s. 19.

⁹²¹ K. Karabekir, age. C. II, s. 785.

⁹²² M.E. Resulzade, *Azerbaycan Cümhuriyeti*, s. 63; M.B. Memmedzade, *Milli Azerbaycan harekâtı*, s. 134.

den çok daha önce Denikin ordusuna karşı Bolşeviklerle beraber Dağistan-Derbent cephesi müfettişliğine ve devrim gecesi santralın işgaliyle görevlendirilmiş, devrim günü ise vilayet ve vilayet çevresi komutanlığına, halen Bakü 'de bulunan topçu üsteğmeni Nurettin, makineli tüfek üsteğmeni Fahri, yaya üsteğmeni İbrahim Edhem ve Reşat efendiler de Komite'nin emri altında görevlerini icra etmişler.”⁹²³

Kafkas Komitesi Anadolu temsilcilerinin katılımıyla ortaklaşa yapılan ikinci oturumunda yandaşları çok az olan komünizm fikrine karşı gösterilen şiddetli nefrete, düşmanlığa Türk nüfuzuyla karşı çıkmak, sonuçta önemli şahısların hapsine ve katline, tüm askeri, askeri merkez ve işletmelerin ele geçirilmesi ve işgaliyle görevlendirilecek kuvvetlerin ve fabrika işçilerinin başında Türk subaylarının durması kabul edildi. Üçüncü oturumda ise, Kızıl Ordu'nun Azerbaycan sınırlarına yaklaşma ânına kadar iktidara geleceği söylenen Hacınski'yle mesele müzakere yoluyla çözülmediği takdirde, o zaman Halil Paşa'nın Kızıl Ordu kumandanlığını kendi üzerine alması ve Kızıl Ordu kumandanı sıfatıyla Ermenistan üzerinden geçerek Türkiye'ye yardıma gitmek isteyen Kızıl Ordu'ya Azerbaycan'dan geçmeye izin verilmesi hakkında Müsavat hükümetine nota vermesi ve sınırını bu şekilde taciz ettikten sonra hazır plan gereğince ülke dahilinde Müsavat hükümetinin devrilmesi kararlaştırıldı.⁹²⁴

Halil Paşa'nın kumandanlığının Moskova tarafından kabul edilip edilmeyeceğini öğrenmek için nüfuzlu bir kuryeyle bu mesele Kızıl Ordu karargâhına bildirildi. Bir süre sonra buna ret cevabı verildiği halde, durum Halil Paşa ve arkadaşlarından gizlendi.⁹²⁵

Halil Paşa “Kızıl Ordu kumandanlığı” meselesiyle ilgili olarak kendi anılarında şöyle yazıyor: “Bir gün Komünist Teşkilat (Türk Komünist Fırkası – V.G.) liderlerinden Erkânıharp Binbaşı Baha Sait bana geldi ve mahrem olarak görüşmek istediğini bildirdi. Kendisin-

den çekinmeden konuşmasını istedim, bir girişe lüzum görmeden şunları söyledi:

“Paşam, Şimali Kafkasya 'da toplanan Kızıl Ordu, bir düşman gibi değil bir dost olarak Azerbaycan'a gelecektir. Bunun da en büyük delili şudur ki siz, şahsen Şimali Kafkasya 'ya geçerseniz bu ordunun kumandası size tevdi edilecektir; bu en yüksek merkezin aldığı karar cümlesindedir...”⁹²⁶

Aslında, Kafkas Komitesi'nin, 1920 yılı Nisan ayında Halil Paşa'nın Kızıl Ordu'nun kumandanlığını kendi üzerine almasıyla ilgili aldığı kararın hiçbir hukuki dayanağı yoktu ve bu Bolşeviklerin asıl amaçlarını örtbas etmek için atılmış bir adımdı. Oysa Bakü'deki Türk Komünist Fırkası'nın liderlerinden olan Baha Sait Bey Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 8 Nisan 1920 tarihli mektupta “Kafkasya Komitesi tarafından kendisinin Kızıl Ordu'nun başkumandanlığına tayin edildiğini” yazıyordu.⁹²⁷ Tüm bunlar Azerbaycan'ı işgal etmek için tertip edilmiş Bolşevik planının ne denli ustalıkla gerçekleştirildiğini göstermektedir.

Kızıl Ordu'yu karşılamak için Dağistan'a hareket eden Halil Paşa daha yoldayken, 11. Ordu 26 Nisan akşamı Azerbaycan sınırını geçerek Bakü üzerine yürüyüşe başlamıştı. İç darbeyle bir iş yapmak mümkün olmadığı için Kızıl Ordu önceden planlandığı şekilde Azerbaycan'ı açıkça işgal edecekti.

Halil Paşa ve onunla birlikte Bakü'den hareket eden Rus Albay Skaçkov 11. Kızıl Ordu Kumandanı General Levandovski'yle görüştüler. Burada Skaçkov Halil Paşa'nın Kızıl Ordu kumandanlığını üstlenmesine dair Kafkasya Komitesi kararını Levandovski'ye bildirdi. Levandovski ise ona Moskova tarafından böyle bir emir verilmeyeceğini, ordusuyla eski Osmanlı-Rus sınırına kadar ilerleyeceğini ve Halil Paşa'nın Moskova'ya gitmesinin çok uygun olacağını beyan etti.⁹²⁸ Paşa da buna uymak zorunda kaldı.

⁹²³ M.B. Memmedzade, *Milli Azerbaycan hareketi*, s. 135-136.

⁹²⁴ M.B. Memmedzade, age. s. 136.

⁹²⁵ M.B. Memmedzade, age s. 136.

⁹²⁶ Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, s. 320.

⁹²⁷ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 688-690.

⁹²⁸ M.B. Memmedzade, Age. s. 140; Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, s. 325-326.

Tüm bunlara rağmen, Bolşeviklerin elinde sadece bir alet olduğunu fark etmeyen veya Anadolu hareketine Bolşevik yardımlarını sağlamak için her türlü tavizi vermeye hazır olan Halil Paşa, bir yandan Azerbaycan'daki muhalefet partilerini birleşmeye ve Müsavat hükümetini devirmeye çağırıyor,⁹²⁹ diğer yandan Azerbaycan'ı işgal etmek için gelen ve Bakü yönünde ilerlemekte olan 11. Kızıl Ordu'nun engellenmeden ilerlemesini sağlamak amacıyla Türk Komünist Fırkası adına Azerbaycan halkına hitaben bir bildiri yayımlıyordu. Bildiride şöyle deniliyordu:

*Kızıl Ordu, Azerbaycan ordusu tarafından direniş görmeden Samur, Haçmaz, Çarki istasyonlarını geçerek ileri hareketine devam etmektedir. Kan dökülmemiştir. Diğer yerlerdeki direniş kan dökülmesine neden olur. Esasen, Azerbaycan'da bağımsız halk cumhuriyeti hükümran olacaktır. Telaş ve endişeye neden yoktur, her tarafta sakin oturmak gerekir. Müslüman düşmanı olan İtilaf Devletleri Müslümanlarla Sovyet Rusyası Altın Orduları arasında kan dökülmesini istiyor. İngilizlerin ne kadar Müslüman düşmanı olduklarını İstanbul ve İzmir'in kanlı olayları göstermektedir.*⁹³⁰

Bu arada Bakü'de cereyan eden olayların tanığı olmuş Mülazım Refet, Kâzım Karabekir Paşa'ya sunduğu raporunda şöyle yazıyordu:

*Azerbaycan ahalisinin Türkiye'ye, Türklere saygısı büyüktür. Tüm nazarlarını Anadolu'ya, Millet Meclisi'ne dikmişler. Hatta Bolşeviklerin bu kadar kolay ve koşulsuz olarak Azerbaycan'a girmelerine bu hissiyatlarının çok büyük etkisi olmuştur. Halil Paşa'nın Azerbaycan sınırına yaklaşan Bolşevikleri iltizam ettiğini gören halk, sınırları Bolşeviklere açmıştır.*⁹³¹

Bu dönemde Azerbaycan ordusunun büyük çoğunluğu Kara-

bağ'da Ermenilere karşı başlatılan operasyon için seferber edildiğinden ülkenin kuzey sınırlarında çok az sayıda asker vardı. Bununla birlikte, Rusya esaretinin ne olduğunu çok iyi bilen ve bu esaretin onlara karşı işlediği akıl almaz cinayet ve vahşeti unutmayan yerli ahali ilkel biçimde bile olsa, 11. Kızıl Ordu'ya direniyor, onun hareketi için çeşitli engeller yaratıyordu. Fakat "11. Ordu'nun başında Halil Paşa'nın bulunduğunu, kadrosunun Türk subaylarından oluşan, ayrıca içerisinde Rusya'daki Türk esirlerinden ve Volgaboyu Türklerinden oluşan alaylar bulunan bu ordunun Anadolu'ya yardıma gittiğini" bilen ahali direnişi durdurdu ve 11. Ordu'nun ilerleyişine yardım etmeye başladı.⁹³²

Resulzade yazıyor:

*(...) Bakü'de bulunan Osmanlı Türklerinden bir kısım sorumlu zevatin ağzından işa olunuyordu ki: "Gelen Kızıl Ordu kumandanı Necati Bey namında bir Türk'tür. Bu ordunun kıtaat meyanında Türk üserai-harbinden müteşekkil alaylar var. Birçok kıtaat dahi Volgaboyu Türklerinden oluşmaktadır. Bu ordu hayat-memat mücadelesi içinde bulunan Anadolu'nun muavenetine koşuyor. Bu kuvvete karşı gösterilecek direniş Türkiye'nin kurtuluşuna engel olacak bir vakia olabilir ki büyük Türkçülük ve İslamcılık açısından bir ihanettir." Tüm bu şartların ertesi gün yırtılacağı muhakkaktı. Söylenen sözlerin dahi bir siyasi hüdeden başka bir şey olmadığı tespit edildi.*⁹³³

Rusya'nın asıl amacının ne olduğunu çok iyi anlayan Resulzade Bolşeviklerin elinde bir alete dönüşen Halil Paşa ve diğer Anadolu temsilcilerine şöyle diyordu: "Yapmayın, bizi kendi halimize bırakın. Yüz yıldan beri esareti altında olduğumuz Rusları biz daha iyi tanıyoruz. Onlar hileyle gelir, sonra bizi ezerler."⁹³⁴

Fakat Halil Paşa ve diğer Anadolu temsilcileri Resulzade'nin bu

⁹²⁹ M.B. Memmedzade, Age. s. 142.

⁹³⁰ S.S. Kahraman, *İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa/Trabzon ve Kars Hatıraları*, İzmit, Selülöz Yayınları, 1949, s. 130-131.

⁹³¹ ATASE, A. 1/4282, K. 586, D. 114-34, F. 90-1.

⁹³² ATASE, A. 1/4282, K. 586, D. 114-34, F. 90-1.

⁹³³ M.E. Resulzade, *Azerbaycan Cümhuriyeti*, s. 67.

⁹³⁴ M.B. Memmedzade, *Milli Azerbaycan hareketi*, s. 137.

müracaatlarına kesinlikle aldırmadılar, 11. Kızıl Ordu tarafından Azerbaycan'ın işgal edilmesinde Bolşeviklerle birlikte hareket ettiler.⁹³⁵ Azerbaycan ordusunda zırhlı araçları kullanan, donanmada hizmet eden Türk subayları da Bolşeviklerin tarafına geçmişlerdi. Azerbaycan gönüllülerinden teşkil edilmiş ve tüm subayları Türk olan Bakü'deki "Yardım Alayı" (ki bu alay parlamento ve diğer hükümet binalarının korunmasıyla meşguldü) ve 7. Piyade Alayı da Azerbaycan hükümetine ihanet edip Bolşeviklerin tarafına geçtiler.⁹³⁶ Bakü'deki Türk askerlerinin yardımıyla şehrin birçok önemli noktaları, tren istasyonu da dahil ele geçirildi, Bakü'nün askeri valisi, Tuğgeneral Murad Geray Bey oğlu Tlehas tutuklandı. Tren istasyonunu kendi kontrolü altına alan Türk askerleri hükümetin Bakü'yü terk etme girişimini önlediler.⁹³⁷ Bu hizmet Sergey Kirov ve Grigori Orconokidze tarafından Lenin'e gönderilen 4 Mayıs 1920 tarihli bildiriye fazlasıyla takdir edildi: "Türk askerleri ve subayları Bakü'de devrim yararına pek aktif rol oynadılar ki onların grubu Müsavat hükümetinin Bakü'den kaçma imkânını önledi."⁹³⁸

Şunu da belirtelim ki daha 19 Ocak 1920'de Müttefik devletlerin hükümet başkanlarının katılımıyla gerçekleştirilen Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi oturumunda Bolşevizm'le mücadele için Güney Kafkasya cumhuriyetlerine yardım meselesi müzakere edildiğinde Lord Currzon Azerbaycan temsilcilerine şöyle bir soru sormuştu: "Bende olan bilgiye göre Azerbaycan askerlerinin bir bölümü Türk'tür. Türk askerlerinin olması gelecekte Bolşeviklere karşı savaşa engel olmaz mı?" Azerbaycan temsilcisi Mehmet Muharremov bu soruyu şöyle cevaplamıştı: "Azerbaycan Rusya tarafından işgal edildiği için ahalinin büyük bir kısmı yardım için Türkiye'ye müracaat etti. O zaman Türk ordusu Kafkasya'yı özgürlüğüne kavuşturdu,

⁹³⁵ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 98, v. 18; BOA, HR. SYS, D. 2878, G. 28.

⁹³⁶ M.E. Resulzade, age. s. 66.

⁹³⁷ A.N. Heyfets, *Sovetskaya Rossiya i copredelnyye stranı Vostoka v godi grajdanskoy voyny*, s 108.

⁹³⁸ *Velikiy Oktyabr i narodi Vostoka*, Sbornik 1917-1957, otv. Red. I vved. A.A. Gubera, Moskva, izd. Vost. Lit 1957, s. 56.

bu ordunun subaylarının bir kısmı eski Azerbaycan ve Dağıstan sakinleriydi. Türkler Kafkasya'yı terk ettikten sonra Azerbaycan'da kalan Türk subaylarının sayısı 50 kişiden fazla değildir, onlar Kafkasyalıdır ve biz eminiz ki onlar da tüm halk gibi bizim özgürlüğümüz uğruna Bolşeviklere karşı savaşıacaklar."⁹³⁹ Ama zaman gösterdi ki Muharremov ve onun gibi düşünen diğer aydınlar yanılmışlardır.

1920 yılı Nisan olaylarında yer almış Türk subayının yukarıda kaydettiğimiz 1 Ağustos 1920 tarihli raporunda deniliyordu:

*(...) Bolşeviklerin ahali üzerinde hiçbir etkisi ve nüfuzu olmadığından Bakü dahil olmak üzere çok heyecanlı bir halde ayaklanan halkı yatıştırmak için iktidar konumuna gelen Devrim Komitesi, Kızıl Ordu'nun Anadolu'ya yardıma gideceğini, Türklerle Bolşeviklerin müttefik olduğunu, komiserlerin kâmil Müslüman olduğunu, Bakü vali ve komutanlığına Osmanlı subaylarından Rifat Bey'in tayin edildiğini ve Bakü'ye gelen Kızıl Ordu'nun birkaç gün misafir kaldıktan sonra Ermenistan üzerine yürüyeceğini ahaliye iletmış, Osmanlı subayları ve öğretmenleri arabalarla sokak sokak dolaşarak halka aynı nakaratı tekrar etmekle halkı teskin etmeye çalışmış ve başarılı olmuşlardı.*⁹⁴⁰

Bu sokak sokak dolaşanların ellerinde Osmanlı bayrakları olduğu da unutulmasın.⁹⁴¹ Bu bilgiyi Resulzade de doğruluyor :

28 Nisan'dan itibaren üç renkli Azerbaycan bayrağı kısmen Kırmızı Sovyet ve kısm-ı a'zam'ı da Osmanlı bayrağıyla değiştirilmişti. Milis başında, yardım alayında, şehir komutanlığında ve diğer sorumlu makamlarda bulunan Türk nam ve imzası ile çıkan emr-i yevmiler, bildiri ve ilanlar göze çarpıyordu. Öyle bir etki hasıl oluyordu ki ihtilali yapan saldırgan Rus ordusu değil, Osmanlı Türkleridir. "Müsavat" hükümeti devrilmiş, yerine Türkiye hükümeti kurulmuştur. Araçlarla şeh-

⁹³⁹ C. Hesenli, *Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Harici Siyaseti*, s. 445.

⁹⁴⁰ M.B. Memmedzade, *Milli Azerbaycan harekatı*, s. 146.

⁹⁴¹ M.B. Memmedzade, age. s. 146.

rin çeşitli semtlerine koşan Osmanlı zabitanı gerçekten bu zehabı takviye edecek bir mahiyettedir. Daha ziyadesi ihtilalin akdinde Türk Komiserliği namıyla teşekkül eden müessese namına yayınlanan bildirimlerle... "İngilizci Müsavat'ı devirmekle iki amacın takip edildiğini" izah ediyorlardı: 1. Azerbaycan'ın kurtuluşu; 2. Hayatı için mücadele eden Türkiye'ye ihtilalci Rusya'nın menfaatini sağlamak. "Türk murahhaslığı"nın beyanına göre, birinci amaç hasıl olmuş, ikinci amacın husulü için de Halil Paşa Moskova'ya resmi yolculuğa gönderilmişti.⁹⁴²

Anadolu temsilcilerinin doğrudan katılımı ve aktif yardımıyla 1920 yılı Nisan İstilasını artık gerçekleştirdiği için, Halil Paşa'nın kendi ifadeyle söylesek, artık onların Azerbaycan'da yapacakları bir işi kalmamıştı, Azerbaycan en bedbaht gününü yaşıyordu.⁹⁴³ Bu nedenle, Türk Komünist Fırkası'nın ünlü simalarından olan Halil Paşa ve Fuat Sabit Bey Azerbaycan'ın sovyetleştirilmesine karşılık Anadolu'ya vaat edilen Sovyet yardımlarını gerçekleştirmek için Kâzım Karabekir Paşa'nın talimatı doğrultusunda Moskova'ya gittiler⁹⁴⁴ ve burada Anadolu hareketi adına Sovyet Rusyası liderleriyle yaptığı görüşmeler sonucunda Türkiye'ye gerekli Sovyet yardımlarını temin ettiler.*

⁹⁴² M.E. Rezulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 68.

⁹⁴³ Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş*, s. 327.

⁹⁴⁴ ATASE, A. 1/4282, K. 586, D. 114-34, F. 87-2.

* İlk Sovyet mali yardımı olan 6 sandık altın (400 kg = 516800 altın ruble) 8 Eylül 1920 tarihinde Türkiye'ye ulaştı. Doğu Cephesi Kumandanlığı'nda Rusya temsilcisinin katılımıyla bu sandıklardan 3'ü açılarak tartıldı ve 200.035 kg olduğu tespit edildi, geri kalan 3 sandık ise açılmadan Ankara'ya gönderildi. Bunun ardından 9 Ekim 1920'de 1 milyon, 1 Aralık'ta 50 bin, 17 Aralık'ta ise 1,5 milyon altın ruble tutarında Sovyet mali yardımı Türkiye'ye getirildi. Bu yardımlar sonraki yıllarda da devam etti. TBMM hükümeti Sovyet Rusyası'ndan 28 Nisan 1921'de 4 milyon, Mayıs ayında 5,8 milyon, 7 Ocak 1922'de 1,1 milyon, 26 Nisan'da 3,5 milyon altın ruble yardım aldı. (*Türk İstiklal Harbi*, C. VII, İdari Faaliyetler, 15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1975, s. 166-174.)

Genel olarak 1920-1922 yıllarında Sovyet Rusyası Türkiye'ye 17.466.800 altın ruble tutarında mali yardım yaptı. O dönemde mevcut kura göre 1 altın ruble 0,59 Türk lirasına eşitti. Bu durumda RSFSC'nin Türkiye'ye gönderdiği mali yardım 10.305.412 Türk lirasına eşitti. Bir altın Rus rublesi 0.000.774 kg'dı. Bu hesaplara Sovyet Rusya-

Nisan istilasını sırasında Bakü'deki Türk subayları ve Türk Komünist Fırkası'nın temsilcileri sokaklara ve camilere toplanan halkın heyecanını "gelen ordunun birkaç gün misafir olduktan sonra" Anadolu'ya gideceğini vaat etmek suretiyle sakinleştirebildiler. Oysa aynı gün, 28 Nisan'da Azerbaycan Devrim Komitesi Moskova'ya şöyle bir telgraf çekmişti: "Devrimci Bakü proletaryası ve emekçi Azerbaycan köylüsünün iradesiyle hâkimiyeti eline almış Bağımsız Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Askeri Devrim Komitesi eski "Müsavat" hükümetini halkın ve ülkenin düşmanı ilan ederek, İtilaf Devletleriyle ve Sovyet Rusyası'nın diğer düşmanlarıyla ilişkileri kesiyor. Devrim

si'nin Türkiye'ye yaptığı mali yardım 13519,3 kg altındı.

Buna paralel olarak, Azerbaycan SSC hükümeti de Türkiye'ye 1920 yılı Kasım ayında 100 bin Osmanlı altını / yaklaşık = 507.000 Türk lirası veya 859.322 altın ruble, 1 Nisan 1921'de 1 milyon altın ruble tutarında mali yardım yaptı (ARDA, f. 28, say. 1, iş 25, v. 73; ARPİİ SSA, f. 609, say. 1, iş 25, v. 181; *Türk İstiklal Harbi*, C. VII, İdari Faaliyetler, s. 168), Anadolu'ya 100 vagonun fazla petrol ve petrol ürünleri gönderdi (*İkdam*, 2 Mayıs 1921, № 8669; *İkdam*, 27 Mart 1922, № 8990; Dokümanı vneşney politikii SSSR, T. IV. Moskva, Gospolitizdat, 1960 s. 17-18; Y.A. Bagirov. İz istorii sovetsko-turetskikh otnoşeniy, s. 124-125).

Ayrıca, Buhara Cumhuriyeti de 1920 yılında Ankara hükümetine gönderilmek üzere Sovyet Rusyası bankasına 100 milyon altın ruble tutarında para aktarmıştı. Fakat bu para Türkiye'ye verilmedi (*Türk İstiklal Harbi*, C. VII, İdari Faaliyetler, s. 172-173). Muhtemelen, Buhara'dan Rusya bankasına aktarılan paranın miktarı 100 milyon değil, 100 bin ruble olmuştur. Bu rakam kaynaklarda yanlış verilmiş olabilir.

Sovyet Rusyası mali yardımlarla paralel olarak Türkiye'ye askeri alanda da büyük yardım yaptı. Moskova hükümeti Anadolu'ya 1920 yılında 6000 tüfek, 5 mln'dan fazla kartuş, 17.600 top mermisi, 1921 yılında 33.275 tüfek, 57.985.000 kartuş, 327 makineli tüfek, 54 top, 129.479 füze, 2 savaş gemisi vb. askeri yardım gönderdi (Dokümanı vneşney politikii SSSR, T. III. Moskva, Gospolitizdat, 1960 s. 675). Genel olarak, 1920-1922 yılları arasında Sovyet Rusyası Türkiye'ye 43.703 tüfek, 327 makineli tüfek, 94 top, 53.938 sandık silah (63 milyon kartuş, 177.661 top mermisi, 4000 el bombası, 4000 şarapnel mermisi, 20.000 gaz maskesi vb.) vb. askeri yardım gönderdi (Dokümanı vneşney politikii SSSR, T. III, s. 675; *Türk İstiklal Harbi*, C. VII, İdari Faaliyetler, s. 112-114; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi/TBMM Hükümeti Dönemi: 23 Nisan 1920-29 Ekim 1923*, C. IV, K. I. Ankara, Genelkurmay Yayınları, 1984, s. 237-292; B. Oran, *Türk Dış Politikası/1919-1980: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C. I. İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 162).

Şunu da belirtelim ki Sovyet Rusyası tarafından Türkiye'ye yapılan mali ve askeri yardımların tam hacmini belirlemek mümkün olmadı. Yukarıda belirtilen rakamlar kaynakları kıyasladığımız zaman elde ettiğimiz sonuçlardır.

düşmanlarının içerideki ve dışarıdaki birleşik haydutlarının saldırılarını kendi gücümüzle önleyemediğimiz için, Azerbaycan Askeri Devrim Komitesi Rusya Sovyet Cumhuriyeti'ne dünya emperyalizmine karşı birlikte savaşmak için kardeşlik ittifakı öneriyor ve derhal Kızıl Ordu'yu göndermek suretiyle devrimci yardım göstermeyi rica ediyor.⁹⁴⁵ Böylece henüz iki gün önce ülkeye sokulmuş 11. işgalci Rus Kızıl Ordusu resmen Azerbaycan'a davet edilmiş oldu.

Bakü'deki Türk Komünist Fırkası, Azerbaycan halkını Bolşevik rejimine ısındırmak için ahali arasında propaganda işini sonraki günlerde de sürdürdü ve 3 Mayıs 1920'de "Türkiye Komünist Bolşevikleri Tarafından Azerbaycan Halkına" başlığıyla bir bildiri yayınlarak, Azerbaycan halkını yeni idareye, Bolşevik rejimine destek olmaya çağırırdı.⁹⁴⁶

Bakü'nün Kızıl Ordu tarafından işgalinden birkaç gün sonra ordudaki Türk "kumandanlar" Ruslarla değiştirildi. Fakat iş bununla bitmedi. 11. Ordu'nun Bakü'yü işgal etmesinde yer alan Türk subaylarının bir bölümü tutuklandı, diğerleri ise ülkeden çıkarıldı.⁹⁴⁷ Bu siyaset henüz 1918 yılında Moskova'da kurulan Türkiye Komünist Teşkilatı Başkanı Mustafa Suphi'nin 1920 yılı Mayıs ayında teşkilatıyla beraber Azerbaycan'a gelmesinden sonra daha şiddetli bir hal aldı.⁹⁴⁸ O zaman Bolşevik planının mahiyeti Anadolu temsilcileri için gerçek oldu, gerçi, "Müsavat" hükümeti, bunları Türklere defalarca bildirmişti. Artık çok geçti, Azerbaycan gözden çıkarılmıştı, geriye yol yoktu. Şimdi en azından, Anadolu'ya vaat edilen Sovyet yardımlarını sağlamak gerekiyordu.

Rus Sovyet ordusunun Türkiye'nin yardımıyla Azerbaycan'ı işgal etmesini Mustafa Kemal Paşa da itiraf ediyordu. O, 14 Ağustos 1920'de TBMM'de şöyle demişti:

⁹⁴⁵ "Azerbaycana harici müdahale tarihinden, 1918-1920-ci iller", Senedler ve materiallar // Azerbaycan arhivi, 1988, № 1-2 (31-32), s. 194.

⁹⁴⁶ *Kommunist*, 3 Maya 1920.

⁹⁴⁷ M.E. Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s. 69.

⁹⁴⁸ M.E. Resulzade, *age.* s. 69.

(...) *Bolşevik Cumhuriyeti, hem kendilerinin yaşamaları ve varlıklarının önemini artırmak hem de İtilaf devletlerinin zulüm pençesinden kurtuldukları takdirde, en güçlü yardımcı ve taraftar olacak milletimizin birlik ve beraberlik elini tutmak için bize yardım etti. (...) Yaptıkları yardım 10. ve 11. ordularını açıktan açığa Kafkasya'ya, Doğu cephesine parçalamak oldu. Bu ordular bizim istikametimiz, tesirimiz ve hizmetimiz sayesinde kolaylıkla Kuzey Kafkasya'yı geçip Azerbaycan'a geldiler.*⁹⁴⁹

Türk tarihçilerinden Aclan Sayılğan, Doğan Avcıoğlu, Salahi Sonyel, Selahattin Tansel, Kâmuran Gürün, Betül Aslan ve diğerleri de kendi eserlerinde 11. Kızıl Ordu'nun Türk-Rus işbirliği zemininde, Türklerin aktif yardımıyla Azerbaycan'ı işgal etmesini doğruluyorlar.⁹⁵⁰

Sovyet Rusyası'yla müzakere için 1921 yılında Moskova'ya giden Türk heyetine dahil olan Doktor Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım* adlı eserinde bu konuyla ilgili şöyle yazıyor:

Azerbaycanlılar bir şeyden acı acı şikâyet ediyorlar. Bunu söylerken adeten ağlıyorlar. Her kimle görüştümse, bunu söyledi: Bizi siz vücuda getirdiniz, sonra da siz boğazladınız. Anlatıyorlar: Vaktiyle Türk ordusu geldi, bize istiklal verdi. Sonra Halil Paşa bizi "Türkiye böyle istiyor, Ruslar geçip Türkiye'ye yardım edecekler" diye kandırıp müdafaa ettirmeden Rusları buraya soktu. Ordumuz vardı, müdafaa olunardık. Yaptırmadı. İşte, yeniden Rusya boyunduruğuna girdik.

Bu feci bir şey. Bir büyük milli ihanet! Vahim bir tarihi ci-

⁹⁴⁹ H. Baykara, *Azerbaycan istiklal mübarizesi tarihi*, s. 265.

⁹⁵⁰ A. Sayılğan, *Solun 94 Yılı/1871-1965: Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Sosyalist-Komünist Hareketler*, Ankara, Mars Yayınları, 1968, s. 98, 148-153; D. Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi (1838-1965)*, C. II, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1974, s. 451; S. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. I, s. 182, C. II, s. 59-60; S. Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. III, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991, s. 251; K. Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 20-23; B. Aslan, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov*, s. 43-55.

nayet! Bunu bilmiyordum. Beni dehşet bürüdü. Öncelikle bir Türk milletinin hayatına kast edilmiş, kendi tabirlerince boğazlanmış, sonra bunu yapan Türkiyeli bir Türk ve Türkiye adına yapmış. Bizim için ne pis leke. Belki de Azeriler müdafada başarılı olamayıp, Ruslara mağlup olurlardı. Yine vatanları istila altına girerdi. Fakat harp edip vazifelerini yapardılar. Belki de muvaffak olup, istiklallerini mudafaa ederdiler...⁹⁵¹

Böylece, Türk-Rus işbirliği zemininde, Anadolu temsilcilerinin doğrudan katılımı ve aktif yardımıyla Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 27 Nisan 1920'deki faciası gerçekleştirildi. Ülke Rusya tarafından yeniden işgal edilerek sovyetleştirildi, Azerbaycan'ın milli devletçiliği yitirildi. Gerçi, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yıkılmasının diğer bazı iç ve dış nedenleri (hükümetin aşırı demokrasi odaklı olması, hükümet krizi, Karabağ çatışması, ülkedeki yerli ve Rus komünistlerinin mevcut demokratik ortamdan yararlanarak devletin egemenliğine karşı yönelen faaliyetleri, Hacinski gibi hükümette temsil edilen bazı şahısların ihaneti ve yıkıcı faaliyeti, Avrupa Müttefiklerinin Sovyet Rusyası'na karşı ekonomik ambargoyu ortadan kaldırmaları ve Kafkasya Cumhuriyetleri için oluşmuş Bolşevizm tehlikesine karşı aktif askeri yardım göstermemeleri vb.) de vardı. Fakat Türkiye-Rusya yakınlaşması ve işbirliği Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yıkılmasında belirleyici ve önemli bir rol oynadı. Bu, inkâr edilemez.

Şu da bir gerçek ki Türkiye'nin Rusya'yla yakınlaşması Anadolu hareketinin Bolşeviklerle herhangi bir ideolojik birliğinden değil, zamanın taleplerinden dolayı Avrupa işgaline karşı yürütülen ulusal özgürlük savaşında Bolşeviklerden destek ve yardım almak, sonuç olarak da Türkiye'yi kurtarma gereğinden kaynaklanıyordu.

⁹⁵¹ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, C. III, İstanbul, Altındağ Yayınları, 1968, s. 750-751.

XII. BÖLÜM

TÜRK-RUS GÖRÜŞMELERİNDE AZERBAJCAN'IN TOPRAK BÜTÜNLÜĞÜ MESELESİ – MOSKOVA VE KARS KONFERANSLARI

3 Mayıs 1920'de kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti, Mustafa Kemal Paşa'nın Sovyet Rusyası'na gönderdiği 26 Nisan tarihli mektubun cevabını beklemeden, 5 Mayıs'ta Ankara'da düzenlenen Bakanlar Konseyi'nin ilk toplantısında RSFSC (Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti) hükümetiyle resmi görüşmeler yapmak için Moskova'ya bir heyetin gönderilmesine karar verdi ve oradaca yeni hükümette Dışişleri Bakanı olan Bekir Sami (Kunduh) Bey ve Ekonomi Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey'den oluşan bir heyet oluşturuldu. Sonradan Rus dilini bilen Lazistan mebusu Osman Bey de bu heyete dahil edildi.⁹⁵² Bu arada Kâzım Karabekir Paşa Moskova'ya gönderilecek heyetin gecikmesinden çok rahatsızdı. 5-6 Mayıs'ta Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgraf-

⁹⁵² Y.K. Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, İstanbul, Bahar Matbaası, 1967, s. 145-146.

larda söz konusu heyetin yakında gönderilmesini ısrarla talep ediyor ve “Ermeniler büyük bir telaş ve endişe içerisinde. Bolşeviklerle anlaşmak arzu ettikleri ve bu maksatla Bolşevikler nezdine bir heyet-i Murahhasa gönderdiklerine dair henüz başka taraftan teyit olunmayan zayıf bir haber de alınmıştır. Bütün bu ahval (...) derhal harekete geçmekliğimizi icap ettirmektedir. (...) kaybedilecek bir gün bizim için pek zararlı olacak... diye bildiriyordu.”⁹⁵³

Ankara ile Erzurum arasında yazışmalar devam ederken, Moskova'ya gidecek heyet 11 Mayıs 1920 tarihinde Ankara'dan yola çıktı. Bekir Sami Bey'in başkanlığındaki heyet Erzurum'a geldikten sonra Kâzım Karabekir Paşa askeri delege olarak Doktor İbrahim Talî (Öngören) Bey ile Seyfi (Düzgören) Bey'i de bu kadroya kattı.⁹⁵⁴ Bekir Sami Bey'in deniz yolunu istememesi nedeniyle, heyet Bayezid ve Nahçıvan üzerinden hareket etmeye karar verdi ve bu yolla Maku'ya kadar gelebildi. Ama bu yolun tehlikeli olması heyeti geri dönmeye zorladı. Sonuçta, Türk heyeti 11 Temmuz 1920'de Karadeniz yoluyla Rusya'ya doğru yola çıkmak zorunda kaldı ve 19 Temmuz'da Moskova'ya ulaştı.⁹⁵⁵

Bu arada birtakım Anadolu temsilcilerinin de artık Moskova'da olduğunu belirtelim. 16 Mayıs 1920'de Halil Paşa ile Fuat Sabit Bey, 27 Mayıs'ta Enver Paşa ve diğer İttihatçılarla birlikte Almanya'da bulunan Cemal Paşa, Doktor Bahattin Şakir ve Bedri Beyler, Mayıs ayının son günlerinde ise Mustafa Kemal Paşa'nın 26 Nisan tarihli mektubunu getiren Teğmen İbrahim Bey Moskova'ya gelmişlerdi. Başta Halil Paşa olmak üzere İttihatçı liderler Sovyet resmi çevreleriyle görüşüp Türkiye için belli mali ve askeri yardım temin etmişlerdi. İbrahim Bey de Mustafa Kemal'in mektubuna Çiçerin'in 3 Haziran 1920 tarihli cevap mektubunu alarak Anadolu'ya doğru yola çıkmıştı.⁹⁵⁶

⁹⁵³ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 786-790.

⁹⁵⁴ Y.K. Tengirşek, age. s. 148.

⁹⁵⁵ Y.K. Tengirşek, age. s. 151.

⁹⁵⁶ S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 152-155.

Bekir Sami Bey'in rehberlik ettiği TBMM delegesinin 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya gelmesine rağmen, 13 Ağustos'a kadar Sovyet tarafı Türk heyetiyle resmi görüşmelere başlamamıştı. 24 Temmuz'da Georgi Çiçerin yardımcısı Lev Mihayloviç Karahan'la Türk delegesini Fuat Sabit Bey'le birlikte kabul etmişti, doğru, aynı gün akşam ve 4 Ağustos'ta Karahan heyetle yeniden görüşmüştü, ama bu görüşmeler resmi nitelik taşııyordu. Sovyet Rusyası Ermenistan'la ilişkilerini tam olarak açıklığa kavuşturmadan Türk heyetiyle resmi görüşmeler yapmak istemiyordu.

RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin 19 Temmuz'da Erivan'a gönderdiği telgrafta Anadolu'da seferberlik ilan edildiğinden bahsediyor ve “Onları bu savaştan ancak Sovyet Rusyası'nın da katılacağı genel bir barış kurtarabilir” diyordu. Çiçerin sonunda “Boris Vasilyevič Legran'ı Ermenilerle görüşmeler yapmak için Kafkasya'ya göndermiştir” diye de kaydediyordu.⁹⁵⁷ 10 Mayıs'ta Şant'ın rehberlik ettiği Ermeni Taşnak hükümetinin delegesi Moskova'ya gelmişti ve ertesi gün Karahan'la görüşmelere başlamıştı. Bu görüşmelerde Karahan Taşnakçılara “Eğer Ermenistan hükümeti Büyük Ermenistan kurma isteğinden vazgeçerse, o zaman Sovyet Rusyası Ankara hükümetinden göç ettirilmiş Ermenilerin geri döndürülmesini, Van ve Bitlis vilayetlerinin Ermenistan'a verilmesini isteyecektir” diye öneride bulunmuştu.⁹⁵⁸ Sovyet Rusyası'nın Kafkasya'daki temsilcisi Boris Legran da 31 Temmuz 1920'de Ermeni Taşnak hükümetinin temsilcileri Arşak Camalyan ve Artaşes Babalyan'la Tiflis'te görüşmelere başladı ve sonuçta 10 Ağustos'ta Rusya-Ermenistan anlaşması imzalandı. Sözleşmeye göre, Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan Sovyetlerin geçici yönetimi altında kalıyor, Gümrü-Şahtahtı-Culfa demiryolu askeri yükler hariç Ermeniler tarafından kullanılabilir.⁹⁵⁹ Ayrıca, Sovyet Rusyası Anadolu'dan Ermeniler için toprak koparmaya da söz veriyordu.

⁹⁵⁷ S. Yerasimos, age. s. 166.

⁹⁵⁸ S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 154.

⁹⁵⁹ ATASE, A. 1/4282, K. 588, D. 118-36, F. 6-3.

Sovyet Rusyası Ermeni Taşnaklarıyla anlaşıp sözleşme imzaldıktan sonra, 13 Ağustos'ta Moskova'da ilk Rus-Türk resmi görüşmesi gerçekleştirildi. Bu görüşme sırasında Türk heyeti 10 Ağustos'ta imzalanan Rusya-Ermenistan anlaşmasından haberdar oldu ve bununla ilgili rahatsızlığını ifade etti. Çiçerin ise, "Ermeni meselesi"ni gündeme getirerek, Van ve Bitlis vilayetlerinin Ermenistan'a verilmesinin zaruri olduğunu ve Türklere yapılacak yardımın bu esasa dayandığını Halil ve Cemal Paşalarla da müzakere edip onların rızasının alındığını bildirdi.⁹⁶⁰ Türk heyeti Çiçerin'e cevabında açık şekilde, böyle bir davranışla Rusya'nın Anadolu topraklarını kendi işgali altında tutan devletlerden hiçbir farkı kalmayacağını, aynı zamanda Halil ve Cemal Paşaların da Türkiye adına konuşma hakları olmadığını beyan etti.⁹⁶¹ Çiçerin'in asılsız talepleri yüzünden bu görüşme soğuk bir atmosferde sona erdi ve hiçbir sonuç alınmadı.

Türk delegesi kriz durumundan çıkış yolu olarak 14 Ağustos'ta Lenin'le buluştu. Türk heyeti RSFSC ile Taşnak Ermenistanı arasında imzalanan sözleşmeyle ilgili rahatsızlığını bildirdi ve aynı zamanda Anadolu'dan Ermeniler için toprak isteyen Çiçerin'e baskı yapılmasını istedi. Lenin Ermenilerle imzalanan anlaşmanın bir zorunluluktan ileri geldiğini bildirdi ve "Biz o anlaşmayı imzalamakla hata yaptığımızı anladık, düzeltmeye çalışacağız. Biz düzeltmezsek siz düzeltirsiniz" diye kaydetti.⁹⁶² "Yakın zamanda Ermenistan ve Gürcistan'ın sovyetleşmesiyle tüm sorunlar çözülecektir" diye ekledi.⁹⁶³ Bu görüşme Türklerde birtakım umutlar doğurdu ve görüşmelerin sürdürülmesi kararlaştırıldı.

17 Ağustos 1920'de RSFSC Halk Dışişleri Komiserliği tarafından Andrey Sabanin ve Yevgeni Aleksandroviç Adamov Türklere imzalanacak sözleşmenin esaslarını tartışmak için Sovyet tarafının tem-

silcileri olarak tayin edildiler. Bu temsilciler Türk heyetiyle birlikte 17-24 Ağustos tarihleri arasında 8 maddeden oluşan bir sözleşme tasarıları hazırladılar.⁹⁶⁴ Fakat Çiçerin'in Anadolu'dan Ermeniler için toprak istemesiyle ilgili tutumunun değişmez kalması bu anlaşmanın imzalanması yolunda en büyük engel oldu ve sonuçta sözleşme imzalanmadı, görüşmeler kesildi. Ama geri dönen Türk temsilcileriyle Anadolu'ya Sovyet mali ve askeri yardımı gönderildi.⁹⁶⁵

1920 yılı sonbaharında Türkiye'nin Ermenistan'a karşı askeri operasyonlara başlaması ve sonuçta Taşnak Ermenistanı'yla Gümrü sözleşmesini yapması Rusya'yı endişelendirdi. Öte yandan, Türkiye'nin Batı devletleriyle anlaşabileceği ihtimalinin fazla olduğunu duyan Sovyet Rusyası "Doğu Anadolu'da Ermenilere toprak verilmesi"yle ilgili önceki tutumunu değiştirdi. Artık Moskova hükümetinin Türkiye'deki temsilcisi Polikarp Gurgenoviç Mdivani "Ermenistan'a toprak verilmesi" meselesinin bir anlaşmazlıktan kaynaklandığını belirtiyor,⁹⁶⁶ Çiçerin de Ankara'ya gönderdiği notada "Türkiye Ermenistanı" ifadesine yer vermiyordu ve RSFSC hükümetinin Türkiye'yle görüşmeleri sürdürüp sözleşme imzalamak niyetinde olduğunu bildiriyordu.⁹⁶⁷ TBMM hükümeti de Moskova'ya gönderdiği 22 Aralık 1920 tarihli telgrafta Sovyet Rusyası'nın bu isteğine olumlu yanıt verdi ve Moskova'ya gidecek Türk heyetinin üyelerini açıkladı.⁹⁶⁸ Türkiye hükümeti Rusya'yla görüşmeleri Bakü'de yapmak istiyordu. Fakat Çiçerin RSFSC dış politika yöneticilerinin işten ayrılmasının kesinlikle kabul edilemez olduğunu dikkate alarak, görüşmelerin Bakü'de değil, Moskova'da yapılmasını uygun buldu ve Türk heyeti için Ermenistan ve Novorossisk üzerinden Ankara'yla sürekli temas kurulacağına dair güvence verdi.

Türkiye hükümeti için de Rusya'yla ilişkilerin yakında düzene

⁹⁶⁰ Y.K. Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 167.

⁹⁶¹ Y.K. Tengirşek, age. s. 167-168.

⁹⁶² TBMM *Gizli Celse Zabıtları*, Devre: I. C. II, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s. 166; Y.K. Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 163.

⁹⁶³ A.F.Cebesoy, *Moskova Hatıraları* (21/11/1921 - 2/6/1922). İstanbul, "Vatan" Neşriyatı, 1955, s. 72-73.

⁹⁶⁴ Y.K. Tengirşek, age. s. 178-181.

⁹⁶⁵ Y.K. Tengirşek, age. s. 181.

⁹⁶⁶ İ.E. Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, s. 438.

⁹⁶⁷ Dokümentü vneşney politiki SSSR, T. III, s. 391-392.

⁹⁶⁸ Dokümentü vneşney politiki SSSR, T. III, s. 436.

sokulması ve iki ülke arasındaki ilişkileri düzenleyecek bir anlaşmanın imzalanması önemliydi ve bunun için ciddi çaba harcıyordu. Birinci Moskova görüşmelerinin anlaşma imzalanmadan sona ermesi Türkiye’de endişeyle karşılandı. TBMM hükümeti Rusya’yla ilişkileri yakında düzene sokmak için Ali Fuat Cebesoy’u 21 Kasım 1920’de Moskova’ya büyükelçi olarak atadı.⁹⁶⁹ 1920 yılı Aralık ayında Moskova ile Ankara arasındaki görüşmeleri yeniden devam ettirmekle ilgili nota takası yapıldığında TBMM hükümeti artık Rusya’ya gidecek heyeti belirlemiş ve bu heyet 14 Aralık’ta Ankara’dan yola çıkmıştı.⁹⁷⁰ Delegeye Ekonomi Bakanı Yusuf Kemal (Başkan), Maarif Bakanı Rıza Nur ve askeri temsilci olarak Saffet (Arıkan) Beyler dahildi.⁹⁷¹ Heyet 7 Ocak 1921’de Kars’a geldi ve burada bazı nedenlerden dolayı bir süre oyalandıktan sonra 15 Ocak’ta Rusya’ya büyükelçi olarak atanan Ali Fuat Cebesoy’un heyetiyle (Cebesoy’un büyükelçilik heyeti 16 Aralık’ta Kars’a gelmişti ve burada Yusuf Kemal’in rehberlik ettiği heyeti bekliyordu⁹⁷²) birlikte Kars-Tiflis-Bakü-Moskova güzergâhından yola çıktı. 29 Ocak’ta Bakü’ye gelen heyet burada Mirza Davut Hüseyinov ve Neriman Nerimanov tarafından kabul edildi. 6 Şubat’ta Bakü’den Behbud Şahtatinski’yle birlikte Rusya’ya yola çıkan Türk heyeti 18 Şubat’ta Moskova’ya ulaştı.⁹⁷³

Türk heyeti Bakü’den Moskova’ya yola çıkar çıkmaz Nerimanov bu heyetle yaptığı buluşma, yaptığı görüşmeler ve geldiği kanaatleri geliştirip Lenin’e mektup gönderdi. Mektupta şöyle deniliyordu:

Türkiye delegesi bizim temsilcimiz Behbud Şahtatinski’yle birlikte Moskova’ya gidiyor. Ben burada Türkiye delegesiyle ayrıntılı olarak konuştum. Hiç kuşum yok ki Türkler İngiltere’ye karşı çıkarak, kendi kaderlerini canla başla bizimkiyle birleştirmek istiyorlar. Onlar için en öncelikli mesele Ermeni

meselesidir. Bu meseleyi kendi yararlarına çözmek için azami gayret gösterdiler. Ben Batum ve Ahıska hakkında konuştum, ama onlar “Ermeni meselesi ölüm-kalım meselesidir. Eğer biz bu meselede taviz verirsek, kitle bizim arkamızdan gelmez. Fakat şurası da var ki bu meselenin bizim yararımıza çözülmesi kudretimizi artırır” dediler.”

Kuşkusuz, onlar İtilaf Devletlerine karşılar; onlar bizimle birlikte son damla kanlarına dek İngiltere’ye karşı savaşımaya hazırlar, fakat Moskova Ermeni meselesinden dolayı Türkleri kendinden uzaklaştırırsa, onlar hayal kırıklığına uğrayıp, İngiltere’ye yüzlerini dönebilirler. O zaman neler olabilir?

(...) Eğer şimdi Türklerden yüz çevirirsek, biz Müslüman Doğu’da tüm nüfuzumuzu kaybederiz, bizim için feci sonuçlar doğurabilecek Doğu cephesini de açmış oluruz...

(...) Şimdi, Doğu’da son derece gergin bir ortamda biz Türklerle savaşa başlarsak, bu, bizim Doğu politikamızın iflasının başlangıcı olacaktır. Batı’da durumumuz sağlam olsaydı eğer, biz bundan korkup çekinmezdik.

Ben sizi haberdar etmeyi bir borç biliyorum: Yoldaş Çiçerin Doğu meselesini dolaştırıyor, o, Ermeni meselesine aşırı derecede kendini kaptırıp ve sırf Ermeni meselesi yüzünden Türklerle aramızın bozulması sonucunda nelerin olabileceğini dikkate almıyor. Ben net olarak ifade ediyorum, Kafkasya’da (Dağıstan’da ve Gürcistan’da) oluşmuş şimdiki durumda Azerbaycan’ı elimizde tutmak istiyorsak, biz ne pahasına olursa olsun Türklerle sağlam ittifak kurmalıyız...⁹⁷⁴

Görüldüğü gibi, Nerimanov “Ermeni meselesi”nde Türkiye’ye taviz verilmesini istiyordu. Ama onun bu tutumu hiç de Türkiye’nin haklı taleplerinin savunulmasıyla ilgili olmayıp, Anadolu hareketinin İngiltere’ye yüzünü döneceğini ve bununla ilgili olarak Sovyet Rus-

⁹⁶⁹ A.F. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 100-101.

⁹⁷⁰ Y.K. Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 198-199; S. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 206.

⁹⁷¹ Y.K. Tengirşek, *age.* s. 199.

⁹⁷² A.F. Cebesoy, *age.* s. 111.

⁹⁷³ Y.K. Tengirşek, *age.* s. 200, 208, 215.

⁹⁷⁴ “N. Nerimanov’un V.İ. Lenin’e iki mektubu”, *İktisadiyyat* qezetisi, 26 aprel 2000-ci il; Neriman Nerimanov, *Mektuplar*, haz. Hüseyin Adıgüzel, İstanbul, İleri Yayınları, 2005, s. 101-104.

yası için Doğu cephesinin açılacağı ve en önemlisi Müslüman Doğu'da büyük etkiye sahip Türkiye'yi Bolşevizm düşmanı yapmak suretiyle Lenin'in Doğu politikasının iflasa uğrayacağından rahatsız olmasıyla ilişkiliydi.

Moskova'ya gelen Türk heyeti aynı gün Georgi Çiçerin ve Lev Karahan'la gayriresmi bir görüşme yaptı. Hayli gergin geçen bu görüşme soğuk bir atmosferde sona erdi ve hiçbir sonuç elde edilemedi. Türk heyeti yardım (Çiçerin'e baskı yapması) için Stalin'e müracaat etti ve 22 Şubat'ta onunla görüştü.⁹⁷⁵ Bu görüşme Türk heyetinde bir takım umutlar doğurdu.

Resmi görüşmeler 26 Şubat'ta başladı. Moskova görüşmelerinde Sovyet Rusyası'nı Çiçerin ve Celalettin Korkmazov temsil ediyordu. Türk temsilcilerinin ısrarlı tutumu nedeniyle Ermeni Lev Karahan görüşmelere katılmıyordu. Konferansı açan Çiçerin ilk konuşmasında, "Konferansın temel amacı Rusya ile Türkiye arasında geçen sene ana hatları çizilmiş bir dostluk sözleşmesini imzalamaktır" dedi.⁹⁷⁶ Konferansa sırasıyla Georgi Çiçerin ve Yusuf Kemal Bey başkanlık ediyordu.

Moskova görüşmelerinin devam ettiği dönemde Bekir Sami Bey'in başkanlığındaki diğer bir Türk heyeti de Londra'da görüşmeler yapıyordu. O günlerde Avrupa basınının yaydığı haberlere göre, İngiltere Başbakanı Lloyd George Bekir Sami Bey'le yaptığı görüşmelerde "Türkiye'nin Sovyet Rusyası'na karşı harekete geçmesi durumunda Petrol Bakü'sü de dahil olmak üzere tüm Güney Kafkasya'nın Türkiye'nin himayesine verileceğini" ona vaat etmişti.⁹⁷⁷ Sovyet Rusyası'na karşı olan bu görüşmelerden rahatsızlık duyan Çiçerin Türk heyetiyle yaptığı müzakerelerde "Bekir Sami Bey'in Londra'da İstanbul'u mu yoksa Ankara'yı mı temsil ettiği"yle ilgili konuya açıklık getirmeyi talep ediyordu.⁹⁷⁸ Londra'da yapılan

⁹⁷⁵ S. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, s. 52-53.

⁹⁷⁶ S. Sonyel, age. C. II, s. 54.

⁹⁷⁷ *Istoriia vneşney politiki SSSR*, s. 144.

⁹⁷⁸ *Dokumentı vneşney politiki SSSR*, T. III, s. 589-590.

Türk-İngiliz görüşmelerinin başarısızlıkla sonuçlandığını belirtelim. İngiliz siyasetleri de bu bilgileri basına sızdırarak Moskova-Ankara yakınlaşmasına engel olmak niyetindedilerdi.

Rusya, Moskova görüşmelerine Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın da katılmasında ısrar ediyordu. Rus diplomasisi böyle yapmakla Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin dış politikalarını kendi denetimi altına almak ve bunları Türkiye'ye karşı kullanmak niyetindeydi. Fakat Türkiye heyeti Güney Kafkasya Cumhuriyetleriyle görüşmeler yapmak için yetkisi olmadığını bildirdi ve kesin şekilde bu teklife karşı çıktı. Bu arada Moskova'da bulunan Azerbaycan temsilcisi Behbud Şahtahtinski Azerbaycan SSC Halk Dışişleri Komiseri Mirza Davut Hüseyinov'a gönderdiği 26 Şubat 1921 tarihli telgrafta şöyle yazıyordu:

(...) Türkler konferansta Azerbaycan ve Ermenistan temsilcilerinin yer almasını istemiyorlar. Bildiriyorlar ki onlarla Azerbaycan arasında kesinlikle hiçbir münakaşa konusu olan mesele yoktur. Azerbaycan'la anlaşma özel olarak yapılacaktır. Ermenistan temsilcisinin katılımına o nedenle karşı çıkıyorlar ki onlar Aleksandropol anlaşmasını geçerli kabul ediyorlar ve ondan imtina etmek istemiyorlar. Rusya ise (Türkiye'nin - V.G.) bizimle ayrıca sözleşme yapılmasına karşıdır. O, öncelikle Azerbaycan, sonra ise Ermenistan temsilcisini konferansa dahil etmek istiyor. Ben şahsen Azerbaycan'ın konferansa katılımına karşıyım. Çünkü ben orada hiçbir şey hakkında kararlı bir şekilde konuşamam. Ufak tefek şeylerde Türklerin aleyhine gitmek bizim için uygun değildir. Bir tek ben onlar üzerinde etkiye sahibim. Beni Anadolu'da çoklu kombinasyonlar bekliyor ve Azerbaycan'la hiçbir ilgisi olmayan meselelere ilişkin Türklerle karşı konferansta konuşma yapsam, bunların hepsini kaybedebilirim. Rusya Türklerle görüşmeleri dostluk ve kardeşliğe ilişkin yürütüyor; ittifaka ilişkin değil.⁹⁷⁹

⁹⁷⁹ ARPII SSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 2.

Ashında Moskova konferansında Azerbaycan'la ilgili meseleler müzakere konusu oldu ve bu meseleler "Batum" meselesinden sonra daha çok tartışmalara neden olmuştu. Azerbaycan'la ilgili meseleler ülke için hayati öneme sahip meselelerdi ki bunlardan biri "Nahçıvan", diğeri ise "Azerbaycan'ın bağımsızlığı" meselesiydi.

Türkiye tarafı gerek görüşmeler sırasında, gerekse de onun gidişatında Nahçıvan meselesine büyük önem veriyordu. Bu, bazı daha önemli stratejik ve jeopolitik etkenlerin yanı sıra, Nahçıvan'ın Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde en yakın mesafe ve şimdilik tek nokta olması, bölgenin Moskova-Ankara diplomatik ilişkilerinde başlıca aracı rolü oynamasıyla da ilgiliydi.⁹⁸⁰ Ayrıca, 4 Haziran 1918 tarihli Batum Antlaşması'na göre Nahçıvan Türkiye'ye verildiği için Türkler bu bölgeyi kendi arazileri gibi görüyorlardı.

Türk heyeti başkanı Yusuf Kemal Bey 13 Aralık'ta Rusya'ya yola çıkma arifesinde Mustafa Kemal Paşa'yla görüşürken "Paşam, Ruslar Nahçıvan üzerinde ısrar ederlerse, ne yapalım?" diye sorunca Mustafa Kemal Paşa, "Nahçıvan Türk kapısıdır. Bu hususu dikkate alarak elinizden geleni yapınız" cevabını vermişti.⁹⁸¹

Moskova görüşmelerinde Nahçıvan'la ilgili temel meseleler konferansın 10, 12 ve 14 Mart tarihli toplantılarında yoğun biçimde müzakere edildi. Türk heyeti Nahçıvan'ın Türkiye'nin himayesinde kalmasını istiyordu. Fakat Rusya tarafı bunu kararlılıkla reddediyordu. Nahçıvan meselesi, Çiçerin'le yapılan müzakerelerin çıkmaza girmesi Türk heyetinin yeniden Stalin'le görüşmesine neden oldu. Stalin Türk heyetiyle Nahçıvan meselesini müzakere etti. Azerbaycan temsilcisi Behbud Şahtatinski de bu müzakerelere katılıyordu. Stalin Nahçıvan meselesiyle ilgili Şahtatinski'nin fikrini sorunca, o "Nahçıvan'ın Rusya'nın himayesinde bağımsız bir devlet olarak kalması"nın makbul olduğunu söyledi.⁹⁸²

⁹⁸⁰ İ. Musayev, *Azerbaycanın Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinde siyasi veziyet ve harici devletlerin siyaseti*, s. 302.

⁹⁸¹ Mustafa Kemal Paşa, "Nahçıvan Türk Kapısıdır", Dinleyip Nakleden: Faruk Sümer, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Nisan 1992, Sayı 64, s. 5-6.

⁹⁸² Y.K. Tengirşek; *Vatan Hizmetinde*, s. 222; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s.

10 Mart 1921'de yapılan oturumda Türkiye temsilcileri şöyle bir tutum benimsiyorlardı ki Nahçıvan bölgesi ahalisinin Türk birliklerini davet ve kabul etmesi gerçeği onun Türkiye'nin himayesi altında olduğunu gösteriyor. Gümrü (Aleksandropol) sözleşmesinde de Nahçıvan'ın Türkiye'nin himayesi altında olduğunu tespit edildiğini de belirtmek gerekir.⁹⁸³ Nahçıvan'ın Türkiye'nin himayesinde kalmasıyla ilgili öneri kabul edilmeyince, Türk heyeti Nahçıvan'ın Türkiye ile Azerbaycan'ın ortak himayesi altında bağımsız bir devlet olmasını teklif etti.⁹⁸⁴ Fakat Rusya tarafı bu teklifi de kabul etmedi. Bu durumda Türk heyeti, Türkiye'nin bölge üzerindeki bu himayeyi Azerbaycan'ın üçüncü bir devlete taviz vermeyeceğine dair yükümlülüğü kabul ettiği takdirde ona vermeye razı olduğunu bildirdi.⁹⁸⁵

Rusya temsilcileri sadece Azerbaycan'ın himayesinde Nahçıvan'ın özerkliği meselesinin tartışılmasını ve sınırların belirlenmesini teklif ediyorlardı. Onlar bunu şöyle temellendiriyorlardı: 1) Türkiye'nin kendi hamilik hakkından taviz vermesine dair ileri sürdüğü formül makbul değildir, çünkü Aleksandropol anlaşması onaylanmamıştır ve birliklerinin yerel nüfus tarafından bölgeye davet edilmesi gereken hukuki anlam taşımadığından himaye için temel sayılamaz; 2) Azerbaycan bu görüşmelerde resmen temsil edilmediği için ilgili yükümlülük de alamaz. Bütün bunlara göre de Rusya tarafının "Nahçıvan vilayetinin Azerbaycan'la sürekli ilişkide olması ve onun himayesi altında özerklikten yararlanması" formülü Türkiye'nin "Azerbaycan'ın bu protektoratı herhangi bir üçüncü devlete taviz vermesi" şartıyla tamamlandı. Nahçıvan bölgesinin sınırlarının belirlenmesi askeri uzmanlara havale edildi.⁹⁸⁶

Konferansın 12 Mart'ta yapılan oturumuna göre Nahçıvan dairesi ve Ermenistan arasında belirlenen sınırlar etrafında tartışmalar ya-

1062.

⁹⁸³ ARDA, f. 28, say. 1, iş 55, v. 86.

⁹⁸⁴ Y.K. Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 222.

⁹⁸⁵ АРПІІ SSA, f. 609, say. 1, iş 94, v. 41-46.

⁹⁸⁶ İ. Musayev, age. s. 302-303.

şandı. Rusya tarafı, uzmanların belirlediği sınır hattı Azerbaycan'ın azami taleplerini de aşıyor, çünkü o asla Erivan kazasının herhangi bir kısmına himayecilik talebinde bulunmamıştır. Rusya tarafına göre, Sovyet Cumhuriyetleri arasında sıkı ilişkiler olduğundan bu mesele birinci dereceden önem arz etmese de Şerur-Dereleyez dairesinin sınır hattını etnik prensibe uygun biçimde belirlemek gerekir. Türkiye tarafı ise haklı olarak meselenin bu tür tartışılmasına kesinlikle itiraz etti ve kendi tutumunu temellendirmek için aşağıdaki delilleri ileri sürdü: a) Tam olarak bu yerlerde malum kanlı olaylar yaşanmış ve Türk birliklerinin bölgeye gelme ihtiyacı doğmuştur; b) Tüm bu daireye Müslümanlar yerleşmiştir vb. Bütün bunlara göre bu arazi üzerinde de himaye hakkı Azerbaycan'a verilmelidir.⁹⁸⁷

Türkiye tarafının ısrarlı tutumuna rağmen, Rus diplomatları siyasi manevra yaparak, gelecekte Nahçıvan arazisinden Ermenistan'a toprak taviz verilmesine zemin hazırlamak için, Nahçıvanla Ermenistan arasında belirlenen sınır hattının geçici sayılması ve gelecekte bu iki devletin doğrudan görüşmelerinde sınırlarla ilgili yapılabilecek değişikliklerin Azerbaycan'ın protektorathğından taviz vermemeye dair yükümlülüğün ihlali olarak değerlendirilmemesi gerektiğini bildiriyorlardı. Fakat Türkiye temsilcileri bu meselenin hem Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü hem de Türkiye'nin doğu sınırlarının güvenliği açısından önem arz etmesini dikkate alarak onun kesin çözümü ve Azerbaycan'la Ermenistan arasında bununla ilgili herhangi bir görüşmenin mümkünlüğünün istisnası tutumunu sağlam biçimde sürdürdüler. Nihayet, sonunda Türkiye'nin önerisiyle Şerur-Dereleyez dairesinin Nahçıvan'a verilmesi ve Erivan dairesinin tartışmalı kısımlarında sınırın Kömürlü Dağ (6930) ve Saray Bulag (8071) dağlarından, Ararat istasyonundan başlaması konusunda anlaşmaya varıldı ve tüm bu meselelerin Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye temsilcilerinden oluşan karma komisyonun koordinasyonuna verilmesi kararlaştırıldı.⁹⁸⁸

⁹⁸⁷ ARPIİ SSA, f. 609, say. 1, iş 94, v. 48-54; Y.K. Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 239-240; İ. Musayev, age. s. 303.

⁹⁸⁸ ARPIİ SSA, f. 609, say. 1, iş 94, v. 53-54.

Konferansın 14 Mart 1921'de yapılan oturumunda Nahçıvan'ın statüsü tam olarak belirlendi.⁹⁸⁹ Böylece, görüşmelerde oluşan gerginliklere rağmen, Türk diplomasisi gösterdiği ciddi çabalar sayesinde Moskova konferansında Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü kısmen bile olsa korumayı başardı, Nahçıvan'ın hiçbir devlete taviz verilmemesi şartıyla Azerbaycan'ın bünyesinde tutulması konusunda anlaşmaya varıldı.

Aralarındaki diğer meseleleri de çözen Türkiye ve Rusya temsilcileri 18 Mart 1921'de Moskova sözleşmesini imzaladılar. Fakat Türk delegesi sözleşmeye 18 Mart değil, İstanbul'un işgalinin yıl dönümü günü olan 16 Mart tarihinin yazılmasını önerdi. Ruslar da 16 Mart 1921 tarihinde İngilizlerle bir ticaret anlaşması imzalamışlardı. Bu nedenle Türk heyetinin önerisi İngiltere'yle ilişkilerini normalleştirmek isteyen Rusya için ganimet oldu ve sonuçta karşılıklı anlaşmaya göre sözleşmeye 16 Mart tarihi atıldı.⁹⁹⁰

Anlaşmayı Rusya tarafından Georgi Çiçerin ve Celalettin Korkmazov, Türkiye tarafından ise Yusuf Kemal, Rıza Nur ve Ali Fuat Cebesoy imzaladılar.⁹⁹¹ 16 madde ve 3 ilaveden oluşan "Dostluk ve kardeşlik" hakkında RSFSC-Türkiye sözleşmesinin üçüncü maddesinde Nahçıvan meselesinin çözümü aşağıdaki gibi tespit edildi:

Anlaşmayı imzalayan taraflar bu anlaşmanın I (C) ilavesinde belirtilen sınırlar dahilindeki Nahçıvan bölgesinin, sahip olacağı himaye hakkından üçüncü bir devlete hiçbir zaman taviz vermemesi kaydıyla, Azerbaycan'ın himayesinde özerk bir arazi teşkil etmesine ilişkin anlaşmaya varıyorlar.

Nahçıvan arazisinin Aras-Telveğ çizgisinin doğusu ile Dağna Dağı (3829) - Veli Dağı (4121) - Bağarsığ (6587) - Kö-

⁹⁸⁹ ARPIİ SSA, f. 609, say. 1, iş 94, v. 59.

⁹⁹⁰ Y.K. Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 230.

⁹⁹¹ ARDA, f. 28, say. 1, iş 66, v. 19-22; ARDA f. 28, say. 1, iş 67, v. 1-4; ARPIİ SSA, f. 609, say. 1, iş 94, v. 93-95; Dokumentü vneşney politiki SSSR, T. III, s. 597-604; Y.K. Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 293-299; İ. Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, C. I. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983, s. 32-38.

*mürlü Dağ (6930) çizgisi arasında kalan üçgen bölgesinde bu arazinin Kömürlü Dağ'dan (6930) başlayıp Saray Bulag (8071) - Ararat istasyonundan geçerek Karasu'nun Aras'la birleştiği yerde sona eren sınır hattı Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan temsilcilerinden oluşan bir komisyon tarafından belirlenecektir.*⁹⁹²

Anlaşmanın I (C) ekinde Nahçıvan'ın sınırları aşağıdaki gibi belirlendi:

*Ararat istasyonu - Saray Bulag dağı (8071) - Kömürlü dağı (6839) - (6930) - (3080) - Sayat dağı (7868) - Kürt - kulak köyü - Hemesur dağı (8160) - Yükseklik (8022) - Küküdağ (10282) ve eski Nahçıvan kazasının doğu idari sınırı.*⁹⁹³

Türk diplomasisi Nahçıvan'ı Türkiye'nin himayesi altına alması da onun üzerindeki himayeciliğin üçüncü bir devlete hiçbir zaman taviz verilmemesi kaydıyla Azerbaycan'a verilmesini elde edebildi. Böylece Nahçıvan meselesi Türk diplomasisinin eşsiz emeği sayesinde kendi adil çözümünü buldu. Azerbaycan SSC hükümeti tarafından Nahçıvan'ın yeniden Ermenistan'a verilmemesi (!) için Türkiye ve Rusya garantör rolünü üstlendiler. Nahçıvan meselesinin bu tür çözümü Mustafa Kemal Paşa tarafından da olumlu karşılandı. Türk diplomatları Ankara'ya döndüklerinde Yusuf Kemal Bey Mustafa Kemal Paşa'ya "Muhterem Paşam! Nahçıvan konusunda elden

geleni yaptık" deyince, o, "Yusuf Kemal Bey! Kapımız mevcudiyetini muhafaza ediyor, bizim için önemli olan budur" diye cevap vermişti.⁹⁹⁴

Moskova anlaşmasının imzalanmasından bir süre sonra, 16 Nisan 1921'de Türk birlikleri Nahçıvan'ı terk etti. Moskova anlaşması 20 Temmuz 1921'de RSFSC Merkez Yönetim Komitesi, 21 Temmuz'da ise TBMM tarafından onaylandı ve ratifikasyon belgeleri 22 Eylül'de Kars'ta takas edildi.⁹⁹⁵

Moskova görüşmelerinde Azerbaycan'la ilgili diğer bir mesele ise, TBMM hükümetinin Azerbaycan'la ayrı bir sözleşme imzalama çabasıdır. Türk tarafının bu tutumu Türkiye'nin "sovyetleştirilmiş Azerbaycan'ın en azından 'bağımsızlığı'nı koruma" isteğinden kaynaklanıyordu. Fakat Rusya Türkiye'nin Güney Kafkasya Cumhuriyetleriyle ayrı ayrı sözleşme imzalamasını istemiyordu, çünkü Sovyetlerin politikası "sosyalist merkezçiliğe" yönelikti. Buna rağmen, Rusya Moskova görüşmelerinde, kendisi istemese de Türk diplomasisinin çabası sonucu Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak Türkiye'yle ayrı bir anlaşma imzalayabileceğini kabul etmek zorunda kaldı. Ama konferanstan sonraki dönemde Rusya, böyle bir anlaşmanın imzalanmaması için tüm imkânlarını seferber etti.

Moskova görüşmelerinde Azerbaycan'ın katılımına karşı çıkan Türkiye delegesinin temel amacı Bakü hükümetiyle ayrı bir anlaşma imzalayıp iki ülke arasında karşılıklı ilişkileri netliğe kavuşturmak ve en önemlisi bu yolla Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak kabul ettiklerini Rusya'ya göstermekti. Hatta Türk heyeti Azerbaycan'la imzalanacak sözleşmenin taslağını bile hazırlamıştı. Bu taslağa göre, Doğu'yu özgürlüğe kavuşturmakta Türkiye ile Azerbaycan birleşecek ve kuvvetlerini emperyalizme karşı kullanacaklardı; Türkiye İtilaf Devletleriyle sözleşme yaptığı takdirde, Azerbaycan'a silahlı gruplar gönderecekti; elçilerin finansmanını Azerbaycan üstlenecekti;

⁹⁹² ARDA, f. 28, say. 1, iş 58, v. 143, 146; ARDA, f. 28, say. 1, iş 66, v. 19a; ARDA, f. 28, say. 1, iş 67, v. 1a; ARPII SSA, f. 609, say. 1, iş 94, v. 93-94; BOA, HR. SYS. D. 2309, G. 1; Dokumentı vneşney politiki SSSR, T. III, s. 597-604; Y.K. Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 293-299; İ. Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, s. 32-38; J.H.R. "The Russo-Turkish Boundary of 1921" // *The Geographical Journal*, Vol. 61, No. 3, (Mar. 1923), p. 209-211; J.H.M. Cornwall, "The Russo-Turkish Boundary and the Territory of Nakhchivan" // *The Geographical Journal*, Vol. 61, No. 6, (Jun. 1923), p. 447-448.

⁹⁹³ ARDA, f. 28, say. 1, iş 66, v. 22; ARDA, f. 28, say. 1, iş 67, v. 4; İ. Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, s. 33, 38; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: I. C. IX, Ankara. TBMM Matbaası, 1954, s. 206, 208; TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: I. C. XI, Ankara. TBMM Matbaası, 1958, s. 321-325; Y.K. Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 302; J.H.M. Cornwall, "The Russo-Turkish Boundary and the Territory of Nakhchivan", p. 448.

⁹⁹⁴ Mustafa Kemal Paşa, *Nahçıvan Türk Kapısıdır*, s. 6.

⁹⁹⁵ Dokumentı vneşney politiki SSSR, T. III, s. 604; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 1110; Varlık, 29 Eylül 1337/1921, № 5.

Azerbaycan Doğu'da ulusal özgürlük hareketini destekleyecekti, ama ahali istediği takdirde Sovyet düzeni kurulabilecekti; Türkiye'nin rızası olmadan Azerbaycan İtilaf Devletleriyle anlaşmaya giremezdi; İtilaf Devletleri tarafından saldırı olduğu takdirde, Türkiye Azerbaycan'a yardım gösterecekti; Türkiye Doğu'da devrimci hareketi sürdürdüğü sürece Azerbaycan ona petrol ve petrol ürünleri tedarik edecekti.⁹⁹⁶

Rusya'yla görüşmeleri başarıyla sonuçlandıran Türk delegesi 1 Nisan 1921'de Sovyet hükümetinden aldığı 4 milyon altın ruble yardımıyla Moskova'dan Azerbaycan'a hareket etti ve 8 Nisan'da Bakü'ye ulaştı. 19 Nisan'a kadar Bakü'de kalan Türk heyeti bu süre zarfında birkaç kez Azerbaycan SSC hükümeti yöneticileriyle görüşmeler yapıp Azerbaycan'la ayrı bir sözleşme imzalamak için uğraştı. Fakat Moskova'nın elinde oyuncak olan Azerbaycan hükümeti Türkiye'yle ayrı bir anlaşma imzalamaktan kesin olarak imtina etti.⁹⁹⁷ Çünkü Çiçerin'in Azerbaycan SSC Halk Dışişleri Komiseri Mirza Davut Hüseyinov'a gönderdiği 9 Nisan 1921 tarihli telgrafta Türk heyeti ile Bakü'de hiçbir görüşmenin yapılmaması bildiriliyor ve "Türkiye'nin karşısına birleşik cephe halinde çıkmak için Azerbaycan ve Ermenistan temsilcilerinin de Tiflis'e gelip Türkiye'yle ortak konferansın burada yapılması uygundur" deniliyordu.⁹⁹⁸ Çiçerin aynı zamanda Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında imzalanacak sözleşmenin taslağını da Tiflis'e göndermişti. Türklerin Bakü, Erivan ve Tiflis'te ayrı ayrı görüşmeler yapmaya gayret edeceklerini bildiren Çiçerin, her üç cumhuriyetin Tiflis'te birlikte hareket etmesi için gerekli hazırlıkların yapılması talimatını da veriyordu.⁹⁹⁹

Azerbaycan'ın Türkiye ile bağımsız şekilde herhangi bir anlaşma imzalamasını hiçbir şekilde kabul edemeyen Rusya, Bakü hüküme-

tine baskılarını sürdürüyordu. Çiçerin, Mirza Davut Hüseyinov'a 1921 yılı Nisan ayı başlarında gönderdiği telgrafta şöyle diyordu: "Azerbaycan hükümeti diğer Kafkas Cumhuriyetleriyle konuşmadan Türklerle anlaşma imzalamaya kesinlikle yanaşmasın. Türklerin temel amacı Azerbaycan'ı kendi protektoratlığı altına alıp onun iç işlerine müdahale etmektir. Merkez Komitesi'nin bu kararını yönetime iletin. Kafkas Cumhuriyetleri bizim rızamız olmadan Türklerle hiçbir anlaşma imzalamasınlar."¹⁰⁰⁰

Hüseyinov'un, Çiçerin'e gönderdiği 12 Nisan 1921 tarihli cevap telgrafı ise şöyleydi: "Türkler asla ve hiçbir şekilde Azerbaycan üzerinde protektorat rolü oynayamazlar. Hükümetimizin kararına göre, Türklere birkaç yüz bin put petrol ürünü verilmesinden başka onlarla tek taraflı hiçbir sözleşme imzalanmayacaktır. Eğer şimdi görüşmelerde Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin cephesini oluşturmak gerekiyorsa, biz bu görüşmelere katılacağımızı Türklere diyebiliriz. Fakat Türk heyetine yalnızca Tiflis'te görüşmeler yapma bahanesiyle Bakü'yü terk etmelerini teklif edemeyiz. Müzakereler için Gürcistan ve Ermenistan temsilcilerini Bakü'ye davet etmişiz..."¹⁰⁰¹ Hüseyinov'un bu telgrafını alan Çiçerin aynı gün Bakü'ye gönderdiği sonraki telgrafta bir daha kesin olarak, "Güney Kafkasya Cumhuriyetleri Türkiye'yle genel bir anlaşma yapmalılar" diye talimat veriyordu¹⁰⁰²

Sovyet Rusyası'nın bu baskıları karşısında "bağımsız" Azerbaycan hükümeti Bakü'de Türk delegesine karşı çok soğuk davrandı. Azerbaycan hükümeti temsilcilerinin Türklerle tayin edilmiş görüşmelere bile gelmemelerini Rıza Nur haklı olarak "Türk heyetine hakaret" olarak değerlendiriyordu.¹⁰⁰³ Sonunda birkaç günlük tereddütlerden sonra Türk delegesi Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı Neriman Nerimanov tarafından kabul edildi. Dışişleri Komiseri Hüseyinov'un da yer aldığı bu görüşmede Nerimanov'la

⁹⁹⁶ M. Gasımov, Harici devletler ve Azerbaycan, s. 140.

⁹⁹⁷ TBMM Gizli Celse Zabıtları, s. 231.

⁹⁹⁸ ARPIİ SSA, f. 609, siy. 1, iş 15, v. 139.

⁹⁹⁹ ARPIİ SSA, f. 609, siy. 1, iş 15, v. 139.

¹⁰⁰⁰ ARPIİ SSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 195-197.

¹⁰⁰¹ ARPIİ SSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 203-206.

¹⁰⁰² ARPIİ SSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 214.

¹⁰⁰³ TBMM Gizli Celse Zabıtları, s. 229.

Türk heyeti arasında sert bir diyalog yaşandı. Bu diyalog konumuzla ilgili birçok meseleye açıklık getirdiği için onu aşağıda olduğu gibi veriyoruz:

(...) Neriman Nerimanov: Sizinle imzalanacak ne gibi bir sözleşmemiz vardır?

Türk heyeti: Bizim sizinle imzalanacak sözleşmemiz vardır, kısacası, Nahçıvan meselesi. Çünkü biz Nahçıvan'ın hamilik hakkını Azerbaycan'a bir şartla terk ettik. O da Azerbaycan'ın bu hamilik hakkını asla üçüncü bir devlete vermemesiydi. Yani bir gün olabilir ki aralarındaki komünistlik ilişkileri üstün gelir, Azerbaycan Nahçıvan'ı Ermenistan'a veya Rusya'ya vermeye kalkışırsa, o zaman bizim Azerbaycan'ın Nahçıvan'ı himayesi taahhüdüne bağlı kalmasını temin etmek içindir... Ayrıca bizim Azerbaycan'la tebaalarımıza ait bazı çalışmalarımız da vardır.* Bize diyorlar ki biz sizinle sözleşme yaparsak da yapmasak da size de (petrolden – V.G.) bir kısım pay ayıracağız. Rusya anlaşmasında diğer şeyler de vardır...

Nerimanov: Bizim sizinle yapacağımız şey daha başka bir şeydir.

Türk heyeti: Nedir?

Nerimanov: Biz üç cumhuriyet arasında bir ittifak kurmak istiyoruz. Buraya Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve belki Dağıstan da dahil olacaktır. Bu hükümetler arasında teşekkül edecek ittifak ile Türkiye arasında bir ittifak yapmak istiyoruz.

Türk heyeti: Bu ittifak kime karşı olacaktır?

Türk heyetinin tutumuna göre, Azerbaycan hükümetinden birtakım meselelerin çözümü de talep edilmeliydi. Bunlara Azerbaycan'daki Türk tüccarların el konulan mallarının iadesi, Bolşeviklerle birleşen Mustafa Suphi ve arkadaşları tarafından "nasyonalist" adıyla idam edilen birçok Türk esiriyle ilgili "hesap sormak" ve tazminat alınması, 1918 yılında Osmanlı hükümeti tarafından eski Azerbaycan hükümetine verilen borcun geri ödenmesi vb. meseleler dahildi. (TBMM Gizli Celse Zabıtları, s. 231).

Nerimanov: Emperyalizme karşı olacaktır.

Türk heyeti: Nereden gelecek olan emperyalizme karşı?

Nerimanov: Her taraftan gelecek (emperyalizme karşı – V.G.). Hatta Rusya'da Sovyet hükümeti devrilirse, onun yerine mutlaka emperyalist hükümet gelecek, o emperyalist hükümete karşı da ittifak yaparız.

Türk heyeti: Bu ittifak meselesi yeni bir müzakere konusu olduğundan biz bu konuda tam bilgiye sahip değiliz. İttifakla görüşmeler yapıp sözleşme imzalamak için hükümetimiz tarafından bize hiçbir yetki verilmemiştir.¹⁰⁰⁴

Bu görüşmelerde Nerimanov'un daima aynı meseleyi, Türkiye'nin Gümrü anlaşmasından imtina etmesini büyütmesine cevap olarak Türk delegesi Rıza Nur "Doğu'nun Lenini"ne dönerek şöyle bir soru sordu: "Sizin için hangi mesele daha önemlidir: Azerbaycan meselesi mi, yoksa Ermeni meselesi mi?"

Nerimanov şöyle cevap verdi: "Evet, ilk önce Ermeni meselesini hallederiz."

Rıza Nur'un "Yani onları (Ermenileri – V.G.) himaye mi edeceksiniz?" sorusuna Nerimanov tehdit eder tarzda şu cevabı verdi: "Gerrekirse Ermenilerle birleşip size karşı savaşırız."¹⁰⁰⁵

Türk heyeti Moskova'da bulunurken, 21 Şubat 1921'de Lenin'e gönderdiği mektupta "Türkiye delegesiyle görüşmelerde Ermeni meselesi rol oynamamalı"¹⁰⁰⁶ diyen Nerimanov şimdi Merkez'in baskıları karşısında çaresiz duruma düşüp Türk heyetine *demarche* gösteriyordu.

Nerimanov'un bu tehdidi karşısında Türkiye delegesi Rıza Nur Azerbaycan hükümetine bir protesto notası vermeyi teklif etse de

¹⁰⁰⁴ TBMM Gizli Celse Zabıtları, s. 227.

¹⁰⁰⁵ TBMM Gizli Celse Zabıtları, s. 229; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 1067, 1073.

¹⁰⁰⁶ N. Nerimanov'un V.İ. Lenin'e iki mektubu, *İktisadiyyat* gazetesi, 26 apr 1920-ci il; Neriman Nerimanov, *Mektuplar*, s. 107.

bunun Rusya'yla imzalanan Moskova sözleşmesine herhangi bir zarar verebileceğinden endişelenen heyet başkanı Yusuf Kemal Bey buna gerek duymadı ve sözlü itirazlarla yetinmeyi uygun gördü.¹⁰⁰⁷ Türkiye'nin itirazını sözlü olarak Azerbaycan hükümetine iletmek için görevlendirilen Memduh Şevket Bey Mirza Davut Hüseyinov'la görüştü. Fakat Azerbaycan Dışişleri Komiseri de Neriman Nerimanov'un yukarıdaki tutumunu tekrarladı.¹⁰⁰⁸

Rıza Nur TBMM'nin 13 Eylül 1921 tarihinde kapalı yapılan oturumunda, Sovyetlerin, Güney Kafkasya Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında genel konferans yapma isteğine değinerek şöyle diyordu: "Şimdi bu adamlar niçin konferans istiyorlar? Konferans istemelerinin birinci nedeni bize Gümrü anlaşmasını iptal ettirmek ve Ermenileri himaye etmektir. İşbirliğiyle bunu da bize yaptıracaklar. Gümrü anlaşmasını biliyorsunuz, bununla biz Ermenilerin arazilerini tehdit etmişiz ve aynı zamanda onları kontrol altında tutmuşuz. Bu gibi şeyleri Ruslar kesinlikle kabul edemiyorlar. Bunu iptal edecekler. İkincisi, bir Kafkasya Konfederasyonu teşkil etmektir. Oysa bizim için Kafkasya Konfederasyonu müzakere konusu değildir..."¹⁰⁰⁹

Azerbaycan'ın "bağımsız" Sovyet hükümetinin Türkiye'yle ayrı sözleşme imzalamak istememesi ve "Güney Kafkasya Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında genel bir anlaşma" pozisyonunu benimsemesi nedeniyle Türk heyetinin Bakü'de yaptığı görüşmeler başarısızlıkla sonuçlandı. Türk heyetinin Bakü'den yola çıktığı 19 Nisan 1921'de heyetle Azerbaycan Dışişleri Komiseri Mirza Davut Hüseyinov ve Adalet Komiseri Behbud Şahtatinski arasında yapılan son görüşmede yalnızca bir konuda, Güney Kafkasya cumhuriyetleri ile Türkiye arasında Kars'ta konferans yapılması hususunda mutabakata varıldı.¹⁰¹⁰ Şunu da belirtelim ki Yusuf Kemal Bey'in Türkiye ile Güney Kafkasya Cumhuriyetleri arasında ayrı ayrı sözleşme imza-

lamanın zorunluluğunu kanıtlamak için ileri sürdüğü tutarlı argümanlar karşısında Hüseyinov aşağıdaki zayıf ve basit argümanı ortaya koyuyordu: "Biz zaten kardeşiz, onu kâğıda aktarmak gereksizdir."

Daha sonra, 26 Ocak 1922'de Ankara hükümetinin Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey Azerbaycan'ın Türkiye'deki diplomatik temsilcisi İbrahim Ebilov'la konuşmasında "RSFSC ile anlaşma yapmak için Moskova'ya giderken biz Azerbaycan'la, sonra ise Gürcistan'la ve nihayet Ermenistan'la sözleşmeler imzalamak niyetindeydik. Maalesef, Azerbaycan'da bu meseleye bizim beklediğimiz gibi yaklaşmadılar. Bundan hayal kırıklığına uğrayan meslektaşım Rıza Nur Bey dedi ki Azerbaycan bize burun kıvırdı" diye kaydetmişti.¹⁰¹¹

Hüseyinov Türk heyetinin Bakü'den yola çıktığı gün bu heyetle yapılan görüşmeler hususunda derhal Çiçerin'e telgrafla bilgi verdi: "(...) Şahtatinski'yle birlikte Türklerle yaptığımız görüşmelerde Güney Kafkasya Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında genel bir konferans yapılması için ısrar ettik. Türk tarafı, bizim tutumumuzda memnun kalmasa da konferans yapılmasına razı oldu. Şu şartla razı oldu ki imzalanacak sözleşme her devlet ile ayrı ayrı yapılacaktır. Biz bu şartı kabul ettiğimizi bildirdik. Ayrıca, Türkler konferansın Kars'ta yapılmasını istiyorlar. Diğer iki cumhuriyetin (Ermenistan ve Gürcistan) de onayı alınırsa, Azerbaycan konferansın Kars'ta yapılmasına itiraz etmiyor."¹⁰¹²

Konferansın yapılacağı yer olarak Azerbaycan tarafı Bakü'yü, Bakü kabul edilmediği takdirde Tiflis'i öneriyordu. Türkiye tarafı ise Kars'ı öneriyordu.¹⁰¹³ Kars konusunda Azerbaycan'la Türkiye arasında belli bir anlaşma sağlansa da¹⁰¹⁴ Yusuf Kemal Bey TBMM hükümeti tarafından Dışişleri bakanlığı görevine tayin olunduğu için, Hüseyinov'a gönderdiği 3 Temmuz 1921 tarihli telgrafta konferansın

¹⁰⁰⁷ TBMM Gizli Celse Zabıtları, s. 227, 229.

¹⁰⁰⁸ TBMM Gizli Celse Zabıtları, s. 227.

¹⁰⁰⁹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, s. 230.

¹⁰¹⁰ TBMM Gizli Celse Zabıtları, s. 227.

¹⁰¹¹ İ. Musayev, *Azerbaycanın Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinde siyasi ve harici dövlletlerin siyaseti*, s. 306.

¹⁰¹² ARPII SSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 199.

¹⁰¹³ ARPII SSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 199; ARDA, f. 28, siy. 2, iş 27, v. 163.

¹⁰¹⁴ TBMM Gizli Celse Zabıtları, s. 227, 229.

yapılacağı yer olarak Ankara'yı önerdi ve bunu işlerinin fazlalığı nedeniyle Kars'a gelememesiyle ilişkilendiriyordu.¹⁰¹⁵ Fakat Sovyet tarafı bu teklifi kabul etmedi.¹⁰¹⁶ Şunu da belirtmek gerekir ki konferansın yapılacağı yerle ilgili müzakerelerde Azerbaycan tarafının kısmen de olsa, bağımsız hareket etmesi Moskova hükümetinin Güney Kafkasya'daki temsilcisi Boris Legran'ın ciddi endişesine neden oldu. O, 22 Haziran 1921'de Hüseyinov'a ve Nerimanov'a gönderdiği telgrafta şöyle yazıyordu: "Siz tecrit edilmiş halde hareket etmemelisiniz. Cumhuriyetlerle anlaşmalısınız. Ben sizden kararlı bir şekilde rica ediyorum, gelecekte RSFSC yetkili temsilcisinden habersiz böyle hareketler yapmayın."¹⁰¹⁷

Nihayet, konferansın yapılacağı yerle ilgili Ankara-Bakü-Moskova-Tiflis-Erivan arasında yapılan diplomatik yazışmalar ve müzakereler¹⁰¹⁸ sonucunda Türkiye ile Güney Kafkasya Cumhuriyetleri arasındaki konferansın Kars'ta yapılması kararlaştırıldı. Konferansın açılışı tarihi 26 Eylül 1921 olarak belirlendi.

Konferans arifesinde, 22 Eylül 1921'de Türk ve Rus delegeleri 16 Mart 1921 tarihli Moskova anlaşmasının ratifikasyon belgelerini Kars'ta takas ettiler.¹⁰¹⁹

Kars konferansı 26 Eylül 1921'de saat 19'da açıldı. Konferansta Azerbaycan'ı emekçi ve köylü denetimi komiseri Behbud Şahtahinski, Gürcistan'ı askeri ve deniz işleri komiseri Şalva Eliava ve Dışişleri ve Maliye Komiseri Aleksandr Svanidze, Ermenistan'ı Dışişleri Komiseri Askanaz Mravyan ve İçişleri Komiseri Pogos Makinisyanyan, Rusya'yı ise arabulucu olarak Letonya'daki yetkili Yakov Ganetski

temsil ediyordu.¹⁰²⁰ Kâzım Karabekir Paşa'nın yazdığına göre, konferansa gelen Bolşevik heyeti memur ve hizmetkârla birlikte 150 kişiden oluşuyordu.¹⁰²¹ Türkiye'yi ise TBMM üyesi, Doğu Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa (heyet başkanı), TBMM Burdur Milletvekili Veli Bey, Ankara'nın Azerbaycan SSC'deki diplomatik temsilcisi Memduh Şevket Bey ve Doğu Anadolu Demiryolları inşaat başmühendisi Muhtar Bey temsil ediyordu.¹⁰²²

Kars Konferansı'nın açılmasından dokuz gün önce, 17 Eylül 1921'de TBMM hükümetinin Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal bey Türk heyetinin konferansta nasıl hareket edeceğiyle ilgili Kâzım Karabekir Paşa'ya talimat gönderdi. Talimatta her üç Güney Kafkasya cumhuriyetiyle ilgili ayrı ayrı ipuçları yer almıştı. Burada Azerbaycan'la imzalanacak sözleşmeye ilişkin şu hususlar vardı: Azerbaycan'la imzalanacak anlaşmanın metni anlaşılır bir Türkçeyle yazılmalıydı* ve mukaddimede her iki milletin gerçekten de kardeş olduğuyula ilgili ifadeler yer alacaktı; Azerbaycan ve Türkiye hükümetleri, bunlardan herhangi birine zorla kabul ettirilen sözleşme veya uluslararası düzenlemeleri tanımamayı bir prensip olarak kabul edeceklerdi; Azerbaycan tarafı Moskova Antlaşması'yla kendisine verilen Nahçıvan'ın himaye hakkını asla hiçbir devlete vermemeyi taahhüt edecekti; sözleşmeye Türkiye'nin Bakü ve Azerbaycan'ın Türkiye'deki muhacirleriyle ilgili ayrı bir madde konulacaktı; Türkiye hükümeti, kendi topraklarında olan Azerbaycanlı muhacirleri onların isteklerine uygun olarak Türk tebaalığına almakta serbest olacaktı; Bakü petrolünden Türkiye'ye de bir kısım (pay) verilmesi sözleşmede yer alacaktı; Azerbaycan'da eğitim serbest olacaktı (burada amaç Ruslaştırma politikasına karşı milli okulların korunmasıydı);

¹⁰¹⁵ ARDA, f. 28, say. 1, iş 49, v. 8; ARDA, f. 28, say. 1, iş 66, v. 28.

¹⁰¹⁶ Dokumentü vneşney politiki SSSR, T. IV, s. 227-228.

¹⁰¹⁷ ARPII SSA, f. 609, say. 1, iş 96, v. 47.

¹⁰¹⁸ ARDA, f. 28, say. 1, iş 49, v. 7-8; ARDA, f. 28, say. 1, iş 66, v. 29; ARDA, f. 28, say. 1, iş 133, v. 13, 19-22, 30, 32; ARDA, f. 28, say. 2, iş 27, v. 163; ARPII SSA, f. 609, say. 1, iş 94, v. 199, ARPII SSA, f. 609, say. 1, iş 96, v. 47; Dokumentü vneşney politiki SSSR, T. IV, s. 227-228, 255-256, 287-288, 292.

¹⁰¹⁹ Dokumentü vneşney politiki SSSR, T. III, s. 604; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 1110; Varlık, 29 Eylül 1337/1921, № 5.

¹⁰²⁰ ARDA, f. 28, say. 1, iş 81, v. 136-141; ARPII SSA, f. 1, say. 10, iş 16, v. 84.

¹⁰²¹ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 1112.

¹⁰²² ARDA, f. 28, say. 1, iş 81, v. 136-141; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 1111.

* Azerbaycan'dan farklı olarak bir anlaşmazlığın çıkmaması için, bu dönemde uluslararası diplomasi dili olan Fransızca yazılması isabetli bulunuyordu. (K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 1115.)

Gürcistan'la imzalanacak sözleşmenin Batum'la ilgili maddesine Azerbaycan'la imzalanacak sözleşmede yer verilmeyecek, ayrıca Nahçıvan'a ilişkin madde de Gürcistan'la imzalanacak sözleşmede yer almayacaktı vb.¹⁰²³

Kars konferansında Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin temsilcileri Rus temsilcileriyle birlikte tek bir devletin heyeti gibi hareket ediyorlardı. Konferansın daha ilk gününden başlayarak görüşmelerde gerginlik gözlemleniyordu. Başlıca tartışma doğuran mesele sözleşmenin genel olarak mı, yoksa her bir cumhuriyetle ayrı ayrı mı yapılacağıyla ilgiliydi. Türk heyeti her bir cumhuriyetle ayrı ayrı sözleşmeler imzalanmasına ilişkin önceki tutumunu bir daha tekrarlayıp ısrar etse de Rusya ve Güney Kafkasya'nın "bağımsız" Cumhuriyetleri buna razı olmadılar. Genel sözleşme yapmayı öneren Rusya temsilcisi Yakov Ganetski kendi tutumunu şu delillere dayandırıyor: Moskova anlaşması imzalandıktan sonra Güney Kafkasya'da durum değişmiştir; üç kardeş halk birleşmeye doğru gidiyor; onlar bu süre zarfında yoğun siyasi ilişkiler kurmuşlar; üç halk Türkiye ile anlaşma yapmaya gitmeyi sevinçle karşılamıştır; üç cumhuriyet birlikte genel bir anlaşma imzalanmasını Türkiye'yle sıkı ittifak olarak görüyor; genel anlaşmanın imzalanması Güney Kafkasya ve Türk halklarının ortak düşmanlarına karşı mücadeleye yeni olanaklar açıyordu.¹⁰²⁴ Yakov Ganetski'nin ileri sürdüğü deliller aslında Rusya'nın Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin dış politikasını tasfiye etmek, kendine bağlamak, gelecekte ise tek devlet yaratma niyetlerine hizmet ediyordu.

Kâzım Karabekir Paşa Yakov Ganetski'nin ileri sürdüğü delillere karşı tutarlı argümanlar ortaya koydu ve sözleşmenin her bir cumhuriyetle ayrı ayrı imzalanmasına ilişkin Türkiye'nin tutumunu yeniden tekrarladı.¹⁰²⁵ Bu meseleyle ilgili Türk ve Sovyet heyetleri arasında tartışmalar keskin bir hal aldı.

¹⁰²³ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 1112-1116.

¹⁰²⁴ ARDA, f. 28, siy. 1, iş 81, v. 3.

¹⁰²⁵ ARDA, f. 28, siy. 1, iş 81, v. 5; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 1125-1126.

Konferansın 30 Eylül'de yapılan dördüncü oturumunda Kâzım Karabekir Paşa anlaşmanın iki bölümden oluşmasını önerdi. Birinci bölümde her üç Güney Kafkasya cumhuriyetiyle ilgili meseleler, ikinci bölümde ise her bir cumhuriyetle ayrı ayrı ticaret ve sınır meseleleri yer almalıydı. Fakat bu öneri de kabul edilmedi.¹⁰²⁶ Tartışmalara Azerbaycan temsilcisinin konuşması son noktayı koydu. Behbud Şahtahinski konuşmasında Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin artık ekonomik, siyasi ve askeri açıdan birleştiğini, genel sözleşmenin hem Güney Kafkasya Cumhuriyetleri hem de Türkiye için yararlı olduğunu, devrim zorunluluklarının bunu gerektirdiğini ifade ederek, "Ben Azerbaycan Cumhuriyeti adına sözleşmenin genel olmasını ve bu sözleşmede her bir cumhuriyete ait özel bölümlerin olmamasını öneriyorum" Dedi.¹⁰²⁷ Yalnız bundan sonra Türk delegesi kendi tutumundan vazgeçti ve genel sözleşmenin imzalanmasına onay verdi.¹⁰²⁸

Kars Konferansı sırasında Türkiye ve Sovyet tarafları birbirlerine karşı birtakım isteklerde bulundular. Sovyet isteklerinin (Gürcistan Elviye-i Selâse'de arkeolojik araştırmalar yapmasına izin verilmesi, Kulp tuz madenlerinin ve Ani kalıntılarının, ayrıca Gümrü'den taşınan demiryolu malzemelerinin Ermenistan'a verilmesi, Erivan'da açlık çeken halka yardım edilmesi vb.) çoğu Türkiye'nin içişlerine müdahale olarak değerlendirilerek reddedildi, bazı istekler (Ermenilere demiryolu malzemeleri ve gıda gönderilmesi) ise kabul edildi.¹⁰²⁹

Türk istekleri ise Sovyetler tarafından Türk vatandaşlarından müsadere edilen malların iadesi, taşınır malların millileştirilmemesi, Bakü petrolünden Türkiye'ye pay verilmesi ve Türkiye'nin Batum limanını serbestçe kullanmasını temin etmekten ibaretti. Türkiye'nin Batum limanını serbestçe kullanmasıyla ilgili anlaşmada birtakım ayrıcalıklar yer alsa da Bakü petrolünden pay verilmesi konusu sözleşmeye dahil edilmedi. Azerbaycan temsilcisi Behbud Şahtahinski

¹⁰²⁶ ARDA, f. 28, siy. 1, iş 81, v. 21.

¹⁰²⁷ ARDA, f. 28, siy. 1, iş 81, v. 30.

¹⁰²⁸ ARDA, f. 28, siy. 1, iş 81, v. 30.

¹⁰²⁹ K. Karabekir, age., C. II, s. 1119-1120, 1121-1122.

Bakü petrolü konusunda, Türkiye'ye özel olarak yardım gösterileceğini, ama Azerbaycan'ın bununla ilgili olarak resmi bir taahhüt altına giremeyeceğini beyan etti.¹⁰³⁰

Konferansta Nahçıvan meselesiyle ilgili özel müzakereler yapıldı. Türkiye heyeti Kars konferansına Moskova Anlaşması temelinde hazırlanmış sözleşme taslağını sundu. Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin Türkiye delegesine verdikleri muhtırada ise birtakım meselelerin yanı sıra, "sınırlarının Ermenistan lehine bazı değişikliklerle Azerbaycan SSC bünyesinde özerk Nahçıvan Sovyet cumhuriyetinin kurulması"nın müzakeresi teklif ediliyordu. Azerbaycan ve Ermenistan temsilcileri bu konferansa kadar, Tiflis'te Nahçıvan meselesini müzakere ederek anlaşmaya varmış, Kars'taki mecliste Türkiye'yi gerçekle karşı karşıya getirerek artık sorunun çözümünün onun tarafından hukuken tanınması için çalışmaya niyetli olmuşlardır. Konferanstaki bir rapordan da anlaşılmaktadır ki taraflar bununla Türkiye temsilcilerinin de dahil edileceği karma komisyonun bölgeye gönderilmesi imkânını ortadan kaldırmak, genelde ise Nahçıvan meselesini resmi Ankara'nın katılımı olmadan yoluna konulabilecek iç meseleye dönüştürmek istemişlerdi.¹⁰³¹

Nihayet, uzun süren tartışma ve müzakerelerden sonra 13 Ekim 1921'de Rusya'nın katılımıyla, Türkiye ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında Kars Antlaşması imzalandı. 20 madde ve 3 ekten oluşan Kars Antlaşması bazı ufak değişiklikler hesaba katılmazsa, 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'nın aynısıdır.¹⁰³²

Kars Antlaşması'nın beşinci maddesi Nahçıvan'ın toprak aidiyeti meselesini kesin olarak çözdü. Burada "Türkiye hükümetiyle Erme-

nistan ve Azerbaycan Şuralar Hükümeti Nahçıvan mıntikasının bu muahedeye merbut 3 numaralı melfûfunda muayyen hudutlar içinde ve Azerbaycan'ın himayesi altında muhtar bir arazi olduğu hususunda müttefikler" deniliyordu.¹⁰³³ Sözleşme maddesinde de görüldüğü gibi, burada Moskova Antlaşması'nın üçüncü maddesinin belirli bir bölümü, yani, "Azerbaycan'ın bu hamilik hakkından üçüncü bir devlet lehine hiçbir zaman taviz veremeyeceği" yer almamıştı.

"Nahçıvan'ın arazisi" adlı 3 numaralı ekte bölgenin sınırları aşağıdaki gibi belirlendi:

Urmiye köyü, oradan düz hatla Arazdeyen istasyonuna (bu istasyonu Ermenistan SSC'ye bırakarak), sonra düz hatla batı Taş-Burun Dağı'na (3142) ve daha sonra su ayırıcı hatla doğu Taş-Burun Dağı (4108) ve Cehennem Deresi Nehri'nden geçerek "Bulag"dan güneye, Bağarsık Dağı (6607), (6587) su ayırıcıları hattıyla buradan geçmiş Erivan, Şerur-Dereleyez kazalarının idari sınırıyla 6625 yüksekliğinden geçerek Kömürlü Dağ'a (6839), (6930) ve daha sonra 3080 Sayatdağ (7868) yükseklikleri ile Kürtkulak köyü, Hemesur Dağı (8160), 8022 yüksekliği, Kükü Dağ (10282) ve eski Nahçıvan kazasının doğu idari sınırı.

Kars Antlaşması'nın onaylanması Rusya'nın siyasi hırsı yüzünden hayli gecikti. Çünkü anlaşmayı, bir taraftan Türkiye'nin, diğer taraftan ise Azerbaycan SSC, Ermenistan SSC ve Gürcistan SSC'nin imzalamalarına rağmen, Güney Kafkasya Cumhuriyetleri Rusya'nın diktesiyle onun genel bir anlaşma olarak Güney Kafkasya devletlerinin ittifakı (aslında henüz mevcut olmayan siyasi kurum) tarafından onaylanmasında ısrar ettiler. Fakat Türkiye'nin kesin olarak buna karşı çıkması ve kendi tutumunda ısrar etmesi Sovyet tarafının ısrar-

¹⁰³⁰ K. Karabekir, age. C. II, s. 1120.

¹⁰³¹ İ. Musayev, *Azerbaycanın Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinde siyasi zeyiyet ve harici devletlerin siyaseti*, s. 307.

¹⁰³² ARDA, f. 28, siy. 1, iş 5, v. 136-141; ARDA, f. 28, siy. 1, iş 69, v. 9-19; ARDA, f. 28, siy. 1, iş 123, v. 122-125; ARPIİ SSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 110-115; Varlık, 14 Teşrin-i Evvel 1337 (14 oktyabr 1921), № 7; İstikbal, 23 Teşrin-i Evvel 1337 (23 oktyabr 1921), № 436; Dokumentı vneşney politiki SSSR, T. ЪІВ, s. 420-429; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 1128-1132; İ. Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, s. 41-47.

¹⁰³³ ARDA, f. 28, siy. 1, iş 5, v. 136-141; ARDA, f. 28, siy. 1, iş 69, v. 9-19; ARDA, f. 28, siy. 1, iş 123, v. 122-125; ARPIİ SSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 110-115; Dokumentı vneşney politiki SSSR, T. ЪІВ, s. 420-429; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 1128-1132.

rının iflasa uğramasıyla sonuçlandı. Türkiye Büyük Millet Meclisi 17 Mart 1922'de Kars sözleşmesini onayladı. Sovyet tarafına gelince, sözleşme 3 Mart 1922'de Azerbaycan, 20 Mart'ta Ermenistan, 14 Haziran'da Gürcistan Merkez Yönetim Komitelerinde onaylandı. 11 Eylül 1922'de Erivan'da onay belgelerinin takası yapıldı ve aynı günden itibaren Kars Antlaşması yürürlüğe girdi.¹⁰³⁴

Kars Antlaşması'yla Ermenistan da Nahçıvan'ın Azerbaycan arazisi olduğunu resmen teyit etti. Anlaşmanın en önemli taraflarından biri de onun kalıcı olarak imzalanmasıydı.

Nahçıvan ülke parti teşkilatlarının 23 Şubat 1923'te yapılan üçüncü kurultayı Nahçıvan'ın Azerbaycan SSC'nin bünyesine dahil olmasını bölgenin ekonomik, siyasi ve kültürel gelişimi için önemli bir zaruret gibi değerlendirdi ve şöyle bir kararı kabul etti: "Nahçıvan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Azerbaycan SSC'nin ayrılmaz parçası olarak tanınsın."

27 Şubat 1923'te açılan 3. Tüm Nahçıvan Sovyetler Kurultayı Nahçıvan SSC'nin özerklik haklarında Azerbaycan'ın bünyesine katılımlı meselesini geniş biçimde müzakere etti ve ayrı bir açıklamayla bölgenin ayrılmaz bir bölümü olarak Azerbaycan'a dahil olmasını gerekli gördü. 8 Ocak 1924'te Zakafkasya Merkez Yönetim Komitesi Azerbaycan MİK'nin ilgili kararını müzakere ederek Nahçıvan ülkesini "Azerbaycan SSC bünyesinde özerk Nahçıvan SSC ilan etmeyi" kararlaştırdı. 9 Şubat 1924'te Azerbaycan SSC MİK Nahçıvan özerk ülkesinin Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürülmesi hakkında kararname kabul etti. Böylece, Azerbaycan SSC'nin bünyesinde kendisinin yüksek yasama ve yürütme organları bulunan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti oluşturuldu. Şunu da belirtmek gerekir ki Nahçıvan'ın özerkliği siyasi değil, idari özerklikti. Nahçıvan meselesinin bu tür adil, yani Azerbaycan'ın sınırları korunmakla çözümünü Türkiye diplomasisinin Moskova ve Kars konferanslarındaki ilkesel tutumu sonucu elde ettiği başarıları olarak değerlendirilmelidir.

¹⁰³⁴ İ. Musayev, age. s. 311.

XIII. BÖLÜM

AZERBAJCAN'IN FORMEL BAĞIMSIZLIĞININ İPTAL EDİLMESİ VE TÜRKİYE

27 Nisan 1920'de Bakü'yü işgal edip Azerbaycan milli hükümetini deviren işgalci 11. Rus Kızıl Ordusu kendisine verilen 23 Nisan 1920 tarihli talimat doğrultusunda hareket ederek ülke topraklarını işgal etmeye başladı. Mayıs ayının ortalarına kadar 11. Ordu Nahçıvan hariç, neredeyse tüm Azerbaycan topraklarını işgal edip kendi kontrolü altına almıştı. Kendisine verilen görevi başarıyla yerine getiren 11. Ordu'nun asker ve subaylarına Rusya hükümeti büyük ödüller verdi, hatta "Üçüncü Enternasyonel" zırhlı tren birliğinin komutanı Mihail Yefremov'u Azerbaycan SSC (Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) Merkez Yönetim Komitesi 1920 yılında iki kez Azerbaycan'ın "Kırmızı Bayrak" madalyasıyla taltif etti. Neriman Nerimanov Azerbaycan SSC adından ona değerli mücevheratla süslenmiş, kabzasına hatıra yazısı kazanmış kılıç hediye etti.¹⁰³⁵

¹⁰³⁵ F. Ahmedova-Neriman Nerimanov, "İdeal ve gerçeklik", Bakı, *Elm ve Heyat*, 1998, s. 31; T. Gaffarov, *Azerbaycan tarihi (1920-1991)*, Bakı, Mütercim, 1999, s. 12.

28 Temmuz 1920'de 11. Kızıl Ordu birlikleri Nahçıvan'a girdi. Türkiye'nin Doğu Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa 23 Haziran'da 11. Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği mektupta "Ermenilerin yapmış oldukları katliamları önlemek ve Türkiye'yle ilişki kurmak için" Nahçıvan'a ordu birlikleri göndermeyi rica etmişti.¹⁰³⁶ Türklerin Bolşeviklerle işbirliği, ayrıca Azerbaycan'ın Rus işgaline maruz kalmış diğer bölgelerinden gelen sarsıcı haberler Nahçıvan'daki siyasi atmosferi bozmuştu. Azerbaycan milli hükümetinin Türk-Rus işbirliği zemininde devrilmesi ve 11. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan halkına karşı işlediği akıl almaz cinayetler hakkında yayılan haberler Nahçıvan ahalisini Türkler aleyhine çevirmişti. Nahçıvan ahalisi Türk-Rus ittifakına karşı sert bir tutum sergiliyordu. "Türkiye kendini kurtarmak için bizi kurban veriyor, eğer Bolşeviklerin yararına saldırdan vazgeçmeselerdi, bugün iki düşman arasında kalmayacaktık" diyen halk temsilcileri bölgedeki Türk askeri misyonunu üçüncü derecede düşman saymaya başlamışlardı.

Ermenilerin tecavüz planlarına karşı mücadele etmekte olan ahali temsilcileri Bolşevik tehlikesine karşı hatta Ermenilerle anlaşmaya varıp birlikte direnmek istedi. Fakat Ermenilerin ne düşüncede olduklarını bilen yoktu. Erivan'a gönderilen heyeti Ermeniler hapsetmiş ve bir cevap da vermemişlerdi.¹⁰³⁷

Oluşan durumdan rahatsız olan Nahçıvan'daki Türk askeri misyonunun Başkanı Veysel Bey 11 Temmuz 1920'de bölgedeki durum hakkında tabi olduğu Türk askeri makamlarına bilgi vermişti.¹⁰³⁸ Nahçıvan'daki gelişmeleri sürekli takip eden Kâzım Karabekir Paşa bu olayların Türk-Sovyet ilişkilerine zarar vereceğinden endişeliydi. Bu nedenle, Veysel Bey'e derhal aşağıdaki talimatı gönderdi:

1. Azerbaycan askeri güçlerinin, hangi biçimde olursa olsun, Nahçıvan'da kalmaları uygun değildir. Çünkü (... okunamadı) Bolşevikler aleyhine direnişe kalkışacak. Bu da bizim

¹⁰³⁶ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 901.

¹⁰³⁷ V. Ünüvar, *Nahçıvan: telatüm ve burulğanlar*, s. 32.

¹⁰³⁸ ATASE, A. 6/6686, K. 924, D. 6-1, F. 1-2, 1-3.

tertibimizle olduğu kanaati oluşturacağı için, hem bizim hem de Nahçıvanlıların kaçınılmaz felaketi olur. Bu yüzden de bu askeri gücü yakında Beyazıt'a çekmek ve buradan uğurlamak gerekir.

*2. Şayet bu askeri kuvvet orada kalıp Bolşeviklere muhalefet konumuna geçerse, o zaman Nahçıvan'daki güçlerimizi çekip Ermenilerin Nahçıvan'ı istilası halinde yardım etmeyeceğimiz ve Bolşeviklerle savaşılırsa, biz de kendi güçlerimizle Bolşeviklere yardım etmek için Nahçıvan'a yürüyeceğimiz, açıkça kendilerine söylenmelidir.*¹⁰³⁹

Tüm bunlar karşılığında ise AK(b)P MK Bürosu'nun 13 Temmuz 1920 tarihli oturumunda "Nahçıvan hakkındaki" mesele müzakere edilerek Azerbaycan'ın bu tartışmasız kısmının Türkiye birliklerinden temizlenmesi kararı alınmış ve Nerimanov, Mikoyan, Naneyşvili, Hüseyinov'dan oluşan temsilciliğin Halil Paşa'yla ilgili görüşmeler yapması kabul edilmişti. Hem ilginç hem de şaşırtıcı olan AK(b)P MK Bürosu'nun Nahçıvan'ı Azerbaycan'ın tartışmasız arazisi olarak gördüğüne ilişkin iki gün önceki tutumunu "unutarak" 15 Temmuz'da Egorov, Karayev, Mikoyan, Orconokidze ve diğerlerinin katılımıyla gerçekleştirilen oturumunda böyle bir vahim karar çıkarmış olmasıdır: "(...) Nahçıvan ve diğer bölgelerden feragat edilmesi, onların Rus birlikleri tarafından işgali teklif edilsin..."¹⁰⁴⁰

Belli hazırlık çalışmalarını tamamladıktan ve bölge genelinde ideolojik zemin hazırlandıktan sonra 11. Ordu birlikleri 28 Temmuz 1920'de Nahçıvan'a girdi.¹⁰⁴¹ Nahçıvan'ın Rus Sovyet orduları tarafından işgal edilmesine TBMM hükümeti Kâzım Karabekir Paşa aracılığıyla elinden gelen yardımı yaptı.

Azerbaycan halkı ise Rus işgaliyle barışmadı. 26 Mayıs 1920'den itibaren Gence'de, Terter'de, Ağdam'da, Şuşa'da, Zakatala'da ve

¹⁰³⁹ ATASE, A. 6/6686, K. 924, D. 6-1, F. 1-1.

¹⁰⁴⁰ İ. Musayev, *Azerbaycanın Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinde siyasi vaziyet ve harici devletlerin siyaseti*, s. 250-251.

¹⁰⁴¹ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 916.

diğer bölgelerde halk Rus işgaline karşı silahlı isyana kalktı. Sonraki dönemde tüm ülke arazisini isyanlar sardı. Genel olarak, 1923 yılına kadar Azerbaycan'da Rus işgal rejimine karşı 53 silahlı isyan yaşandı.¹⁰⁴² Fakat kuvvetler eşit olmadığından bu isyanlar kan içinde boğuldu. Sadece 28 Nisan 1920'den 1921 Ağustosuna kadar Azerbaycan'da 48 bin kişinin kırmızı terörün kurbanı olması¹⁰⁴³ sembolik bir olgudur.

Bu arada, Rus işgalcilerine karşı Karabağ'da başlayan isyana Nuri Paşa'nın rehberlik etmesi Ankara hükümeti tarafından çok sert karşılandı. Ankara'nın Bolşeviklerle işbirliğine girip Anadolu'ya Sovyet yardımlarını sağlamaya çalıştığı bir dönemde Nuri Paşa'nın Altın Ordu'ya karşı savaşması Türkiye'ye karşı bir güvensizlik ortamı yaratılabildi. Bu nedenle Kâzım Karabekir Paşa Kurmay Başkanı Albay Kâzım Bey'e (Nuri Paşa'nın damadı) aşağıdaki emri verdi: "Derhal Nuri Paşa'ya yaz, eğer elindeki kuvvetlerle bana gelir ve yaptığı cinayetleri idrak ederse kurtulur. Aksi halde vatan aleyhinde düşmanlarımızla hareket ediyor cürmüyle ithamdan kendisini kimse kurtaramaz..."¹⁰⁴⁴ Artık Türkiye için Azerbaycan düşmana, Rusya ise dosta dönüşmüştü. Anlaşılan, Ankara hükümeti bu dönemde Azerbaycan'daki Bolşevik işgalinin asıl mahiyetini hâlâ anlamamıştı veya Sovyet yardımları Anadolu için o kadar büyük önem taşıyordu ki Türkler 11. Ordu'nun Azerbaycan'da gerçekleştirdiği akıl almaz cinayetleri susarak karşılıyor ve Bolşeviklerin aleyhine olan isyanda Türk subayının iştirakini kendileri için trajedi olarak görüyorlardı.

Bolşevikler Azerbaycan'da kendi hâkimiyetini güçlendirmek için çıkış yolunu Kızıl Ordu'nun gücü pahasına sert rejim yaratmakta görüyorlardı. 1920 yılının sonlarında Stalin, Lenin'e yazdığı notunda Azerbaycan'a beş veya altı yeni tümen de göndermeyi tavsiye ediyordu.¹⁰⁴⁵ Kızıl Ordu birliklerinin Azerbaycan'da gerçekleştirdikleri

anarşi ve cinayetler o kadar keskin nitelik kazandı ki Azerbaycan SSC'nin Moskova'daki yetkili temsilcisi Behbud Şahtatinski 20 Eylül 1920'de bu konuda Lenin'e başvurmak zorunda kaldı. Başvuruda şöyle deniliyordu:

(...) Kızıl Ordu tüm gücüyle hatta Ermenistan'la sınır vilayetlerde bile Müslüman nüfusu silahsızlandırıyor. Oysaki, Taşnakların sürekli saldırılarının Müslüman nüfusun fiziksel varlığını kesin olarak tehlikeye attığını görmek zor değil...

Kızıl Ordu önce kendini iyi gösteriyordu, şimdi ise kendini irticacı gibi gösteriyor... Bölgelerden sarsıcı bilgiler alınmaktadır. İş o hadde vardı ki kızlar ve kadınlar açık şekilde zorlanmaktalar...

(...) Azerbaycan köylüleri ancak bir şeyi rica ediyor ve yalvarıyorlar: "Ne varsa, hepsini derhal, topyekûn alın ve aile ocaklarımızı günlük, düzensiz ve hakir düşüren saldırılardan kurtarın."

(...) Şu anda köylülerin durumu aşırı derecede ağırdır. Hatta lamba yakıtı alamıyorlar, çünkü onların köye petrol gönderdikleri arabalar yolda Altın Ordu tarafından müsadere edilmektedir.

(...) Kendi ekmeğiyle geçinen Azerbaycan şimdi ekmeksiz kaldı.

(...) Rusya'nın Azerbaycan'a ait meseleleri Ermenistan'la müzakere etmesi Müslümanları daha çok mahcup etmiştir, hatta Azerbaycan hükümetinin de bu görüşmelerden haberi olmamıştır.¹⁰⁴⁶

Rusya'nın Sovyet Azerbaycanı'ndan Taşnak Ermenistanı için top-
rak koparma girişimleri halk kitlelerinin haklı itirazına neden oluyordu. Bu toplu hoşnutsuzluğu Nerimanov, Lenin'e gönderdiği mektubunda açıkça ifade ediyordu: "(...) Bize doğruca şöyle diyorlar: Siz asıl tartışmasız arazileri Azerbaycan'a tahkim edemiyorsunuz,

¹⁰⁴² A. Karaca, *Azerbaycan'ın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış*, İstanbul, Azerbaycan Kültür Merkezi Yayınları, 1982, s. 20.

¹⁰⁴³ H. İbrahimli, *Azerbaycan siyasi mühacireti*, s. 32.

¹⁰⁴⁴ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C. II, s. 899.

¹⁰⁴⁵ B. Refiyev, *Aysbergin sualtı hissesi*, s. 19.

¹⁰⁴⁶ B. Refiyev, age. s. 14.

ancak Doğu'nun özgürleştirilmesinden bahsediyorsunuz."¹⁰⁴⁷

27 Nisan 1920'de Bolşeviklerin Azerbaycan milli hükümetini devirip ülkeyi "bağımsız" Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan etmeleri yalnızca taktik mülahazalara ilişkindi. Rusya Azerbaycan'a asla bağımsızlık vermeyecekti ve vermedi de. Azerbaycan'a geçici olarak verilen "bağımsızlık" sadece formel karakter taşıyordu. Azerbaycan yeniden Rusya'nın sömürgesi altına düşmüştü. Grigori Orconokidze ve Sergey Kirov'un 2 Mayıs 1920'de Bakü'den Lenin'e gönderdikleri ortak şifreli telgraf şöyleydi: "Sizin Azerbaycan'a tebrikiniz ve onu genel olarak tanımanız zaruridir. Sovyet Rusyası'yla askeri-zirai, ekonomi açıdan birleşmeyi gerçekleştireceğiz. Uygulama tüm Kafkasya için bize bundan sonra da Halk Komiserleri Şûrası yetkilerinin verilmesini gerektirmektedir. Bunları bize radyoyla verin, yahut birileri aracılığıyla gönderin, ancak en kısa zamanda. Nerimanov'a bu tür yetkiler vermeyin."¹⁰⁴⁸ Lenin de 5 Mayıs 1920'de RSFSC Halk Komiserleri Şûrası ardından Azerbaycan'ın Sovyet hükümetine tebrik telgrafi gönderdi ve burada Azerbaycan'ı "bağımsız Sovyet Cumhuriyeti" olarak adlandırdı.¹⁰⁴⁹ Bu telgraf Azerbaycan SSC'nin RSFSC tarafından tanınmasını bildiren tarihi belge gibi karşılandı ve bu münasebetle Bakü'de bayram şenlikleri yapıldı. "Bağımsız Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti" beyannamesini istekle karşılayan halk kitleleri meselenin asıl mahiyetinden habersizdiler. Aslında bu "bağımsızlık" hiçbir ciddi pratik önem arz etmeyen deklarasyondan başka bir şey değildi. Bakü'yü işgal edip Azerbaycan milli hükümetini deviren Sovyet Rusyası ülkede kendi konumunu güçlendirdikten sonra Azerbaycan'a verdiği formel bağımsızlığı aşamalı şekilde ortadan kaldıracaktı.

20 Mayıs 1920'de RK(b)P MK Siyasi Bürosu "Azerbaycan hak-

¹⁰⁴⁷ ARPİİ SSA, f. 609, siy. 1, iş 71, v. 41-42.

¹⁰⁴⁸ *Azerbaycan tarihi*, 7 ciltte. VI c., s. 12; F. Ahmedova-Neriman Nerimanov, *İdeal ve gerçeklik*, s. 34-35.

¹⁰⁴⁹ V.İ. Lenin, *Azerbaycan hakkında*, s. 169; Azarbaycana harici müdahale tarihinden. 1918-1920-ci iller. Senedler ve materiallar // Azerbaycan arhivi, 1988, № 1-2 (31-32), s. 196.

kındaki meseleyi" müzakere ederek şöyle bir karar aldı: «Çiçerin'e, ikili ilişkileri belirlemek için görüşmelere başlama teklifi ile Azerbaycan Sovyet hükümetine müracaat etmesi teklif edilsin..."¹⁰⁵⁰ Bu karar üzerine hareket eden RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin, 26 Mayıs'ta Azerbaycan SSC hükümetinin başkanı Nerimanov'a özel nota göndererek, "genel amaçlara ulaşma uğruna kendi muntazam işbirliği yolunda her iki cumhuriyetin ortak faaliyetini kolaylaştıracak sürekli karşılıklı ilişki biçimleri oluşturma hakkında" görüşmelere başlamayı önerdi ve görüşmeler yapmak için Moskova'ya ülkeden yetkili delegenin gönderilmesinin önemini vurguladı.¹⁰⁵¹

15 Temmuz 1929'da Azerbaycan Devrim Komitesi Halk Adalet Komiseri Behbud Şahtatinski'yi Moskova'ya olağanüstü yetkili tayin etti ve ona "RSFSC hükümetiyle tüm meseleler, gerek iç, gerek siyasi gerekse de ekonomik meselelere ilişkin görüşmeler yapmak ve sonradan onaylanmak koşuluyla Azerbaycan SSC adına her türlü sözleşme ve yükümlülükler imzalamak için" manda verdi.¹⁰⁵²

5 Ağustos 1920'de RK(b)P MK plenumu Lenin'in katılımıyla Azerbaycan SSC ve RSFSC arasında karşılıklı ilişkiler hakkında meseleyi müzakere etti ve Çiçerin başta olmak üzere komisyonu uygun proje hazırlamakla görevlendirdi. Azerbaycan SSC'nin olağanüstü ve yetkili temsilcisi Şahtatinski de sözleşmenin hazırlanmasında aktif rol aldı. Hazırlanmış sözleşme tasarısı Azerbaycan'da da müzakere edildi. RSFSC ile Azerbaycan SSC arasında anlaşma hakkındaki meselenin çözüm süreci doğrudan parti yönetimi altında yürüyordu. 29 Eylül 1920'de Lenin başkanlığında RK(b)P MK plenumu Azerbaycan SSC ile RSFSC arasında yapılacak anlaşmayı onayladı.¹⁰⁵³

Anlaşma 30 Eylül 1920'de Çiçerin ve Behbud Şahtatinski tarafından imzalandı. Bu "kardeşlik ittifakı" sözleşmesine ve bu sözleş-

¹⁰⁵⁰ *Azerbaycan tarihi*, 7 ciltte. VI c., s. 60.

¹⁰⁵¹ *age.* s. 60.

¹⁰⁵² ARPİİ SSA, f. 609, siy. 1, iş 21, v. 102.

¹⁰⁵³ *Azerbaycan tarihi*, 7 ciltte. VI c., s. 61-62.

meye ek olarak imzalanan anlaşmalara göre Azerbaycan kendi ekonomik kaynak ve araçlarını (yeraltı ve yerüstü zenginlikleri, sanayi tesisleri), bağımsız dış ticaret haklarını Moskova'ya veriyor, aynı zamanda bağımsız finans ve ulaşım-iletişim haklarından da feragat ediyordu. Anlaşmada somut olarak gösteriliyordu:

1. *RSFSC hükümeti ve Azerbaycan kendi aralarında sıkı bir askeri ve mali-ekonomik ittifak kuruyorlar.*

2. *Sözleşme imzalandığı tarihten itibaren yürürlükte ve özel ratifikasyon gerektirmez.*¹⁰⁵⁴

Bu anlaşma aslında RSFSC'nin Azerbaycan'a karşı yürüttüğü imparatorluk politikasını perdeleme aracıydı ve bununla "bağımsız" Sovyet Azerbaycanı aslında Rusya'nın bir eyaleti statüsüne girmiş oluyordu. Azerbaycan'ın ebedi mutluluğunu Rusya'ya bağlayanlar bunu kutlayabilirlerdi. Nisan işgalinden az sonra "Azerbaycan Cumhuriyeti Gürcistan ve Ermenistan sovyetleştirilinceye kadar bağımsız olmalıdır, sonrasına bakarız"¹⁰⁵⁵ diye kesin bir ifadeyle beyanda bulunan Nerimanov şöyle diyordu: "Azerbaycan'ın bağımsız olarak mevcut olamayacağını daha önce söylemiştik. İşte tarih de bunu kanıtıyor."¹⁰⁵⁶

Bu sefer Türkiye sovyetleştirilmiş Azerbaycan'ın en azından "bağımsızlığı"nın korunması için çaba gösteriyordu. Bahsedilen dönemde Türkiye-Azerbaycan, Türkiye-Rusya ilişkilerinde belli soğukluk hüküm sürüyordu. TBMM hükümeti 12 Ağustos 1920 tarihli kararıyla Memduh Şevket (Esental) Bey'i Azerbaycan'a diplomatik temsilci tayin etti. Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği 25 Ağustos 1920 tarihli telgrafta, "Azerbaycan'la normal diplomatik ilişkilerin kurulmasına önem veren TBMM hükümeti başlangıç olarak Memduh Şevket Bey'i Bakü'ye 'mümessil' olarak tayin etmiştir. Azerbaycan Sovyet hükümeti Ankara'da büyükelçilik açtığı

zaman biz de Bakü'deki temsilciliğimizi büyükelçilik seviyesine yükseltmeyi kararlaştırmışızdır" diye bildiriyordu.¹⁰⁵⁷ TBMM hükümetinin yurtdışındaki ilk resmi temsilcisi olarak atanan Memduh Şevket Bey 1920 yılı Eylül ayının sonlarında Bakü'ye gelip göreve başladı. Memduh Şevket Bey kısa sürede Azerbaycan'ın hükümet çevreleriyle dostluk ilişkileri kurdu, ayrıca halkın sevgisini kazandı. Onun gergin emeği sayesinde Azerbaycan hükümeti TBMM hükümetine 1920 yılı Kasım ayında 100 bin Osmanlı altını, 1 Nisan 1921'de 1 milyon altın ruble tutarında yardımda bulundu.¹⁰⁵⁸

TBMM hükümeti Hariciye Vekâleti 1920 yılının Aralık ayında Türkiye'nin Bakü'deki temsilciliğini büyükelçilik seviyesine yükseltmek ve Memduh Şevket Bey'i büyükelçi atamak istedi. Fakat Kâzım Karabekir Paşa bu konuda acele etmeye gerek görmedi. Sonuçta Türkiye'nin Bakü temsilciliğinin büyükelçilik seviyesine yükseltilmesi meselesi kapatıldı ve bu konu bir daha gündeme getirilmedi.

1920 yılının Nisan işgalinden az sonra TBMM hükümeti artık Sovyet Azerbaycanı'na verilen bağımsızlığın hiçbir pratik önemi bulunmayan formaliteden başka bir şey olmadığını iyi anlıyordu. Kendisinin doğrudan katılımı ve aktif yardımıyla sovyetleştirilmiş Azerbaycan'ın en azından devletçiliğini korumak isteyen Türkiye, Moskova konferansında Azerbaycan'ın katılımına karşı çıktı. Türkiye heyeti iki ülke arasındaki karşılıklı ilişkileri açıklığa kavuşturmak için Azerbaycan'la ayrı bir sözleşme imzalamak ve bu yolla Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak kabul ettiklerini Rusya'ya göstermek istiyordu. "Bağımsız" Azerbaycan'ın Türkiye'yle ayrı bir anlaşma imzalayabileceğini kabul eden Moskova hükümeti gerçekte böyle bir anlaşmanın imzalanmasına olanak tanımadı. Rusya'yla görüşmeleri başarıyla sonuçlandırıp Moskova sözleşmesini imzalayan Türkiye heyeti 1921 yılı Nisan ayının başlarında Bakü'ye geldi ve burada bir kaç kez Azerbaycan hükümetiyle görüşmeler yaparak söz-

¹⁰⁵⁴ ARPII SSA, f. 1, siy. 2, iş 16, v. 25.

¹⁰⁵⁵ N. Nerimanov, *Ucgarlarda ingilabımızın tarihine dair / İ.V.Staline mektub*, Bakı, Azernesr, 1992, s. 17.

¹⁰⁵⁶ N. Nerimanov, *İzbrannyye proizvedeniya*, t. 2, s. 366.

¹⁰⁵⁷ B.N. Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, İstanbul, Bilgi Yayınları, 1996, s. 76.

¹⁰⁵⁸ ARDA, f. 28, siy. 1, iş 25, v. 73; ARPII SSA, f. 609, siy. 1, iş 25, v. 181.

leşme imzalamaya cehdetti. Fakat Çiçerin'in talimatları üzerine hareket eden Azerbaycan hükümeti Türkiye'yle ayrı bir anlaşma imzalamaktan kesin olarak vazgeçti.

TBMM hükümeti 1920 yılının Ağustos - Eylül aylarında kendisinin Bakü'de temsilciliğini açsa da bunun karşılığında Azerbaycan hükümeti Türkiye'de temsilcilik (veya elçilik) açmaya yanaşmıyordu. Bu meseleyle ilgili olarak Türkiye'nin yaptığı müracaatlar karşısında resmi Bakü birtakım bahanelerle meselenin çözümünü uzatıyordu. Azerbaycan Dışişleri Komiseri Mirza Davut Hüseyinov, "hükümetinin kurumsal yapılanma çalışmalarıyla çok meşgul olduğunu ve Kafkasya Cumhuriyetleriyle ilişkileri yoluna koymakla meşgul olduklarına göre Ankara'ya kendi yetkili temsilcisini gönderemediğinden teessüf ettiğini" dile getiriyor ve ilgili meseleler çözülür çözülmaz Türkiye'nin bu isteğinin yerine getirileceğini bildiriyordu.¹⁰⁵⁹

Moskova'nın rızası olmadan Azerbaycan'ın Türkiye'de diplomatik temsilcilik açması imkânsızdı. Rusya ise bu meselede isteksizdi. Bunun nedeni de Moskova konferansından sonra Sovyet-Türkiye ilişkilerinde yaşanan gerginlikler ve özellikle de Rusya'nın Kafkasya'da "sosyalist merkezçiliğe" yönelik politikasıydı. Azerbaycan'ın Ankara'da diplomatik temsilciliğinin açılmasının geciktirilmesi Türkiye kamuoyunda Azerbaycan'ın "bağımsızlığının karakteri"ne ilişkin belli tartışmalara yol açmıştı. Türkiye'ye sığınan Müsavatçıların yaptıkları antisovyet propaganda da kamuoyunda Sovyetlere karşı olumsuz bir hava yaratmıştı. Bu ise "sosyalist devrimi" ihraç etme politikası yürüten resmi Moskova'nın çıkarlarına vurulan darbe demektir. Bütün bunları dikkate alan Moskova hükümeti Azerbaycan'ın "bağımsız" olduğunu Türk siyasi ve sosyal çevrelerine göstermek için Ankara'da Azerbaycan'ın diplomatik temsilciliğinin açılmasına rıza gösterdi.

AK(b)P MK'nın 2 Mayıs 1921 tarihli toplantısında Azerbaycan'ı Ankara'da temsil edecek diplomatik temsilciliğe İbrahim Ebilov aday yapıldı. Azerbaycan Dışişleri Komiserliği Ebilov'un adaylığını Çiçerin'e sundu. Çiçerin 26 Mayıs 1921'de Mirza Davut Hüseyinov'a

¹⁰⁵⁹ ARDA, f. 28, say. 1, iş 68, v. 82.

gönderdiği telgrafta "İbrahim Ebilov'un adaylığını beğendiğini" bildirdi.¹⁰⁶⁰ 1921 yılının Haziran ayında Ebilov Azerbaycan'ın Ankara hükümeti yanında yetkili temsilcisi atandı.

11 Ekim 1921'de Ebilov'un delegeesi Ankara'ya geldi.¹⁰⁶¹ 14 Ekim'de Ebilov, Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edildi ve itimatnamesini ona sundu.¹⁰⁶² Temsilcilik ilk önce otele yerleştirildi. Daha sonra, 18 Kasım 1921'de temsilciliğin Ankara'nın Cebeci semtinde bulunan binası üzerinde Azerbaycan'ın Sovyet bayrağı yükseldi. Ebilov'un isteği üzerine bayrağı göndere Mustafa Kemal Paşa çekti.¹⁰⁶³

Azerbaycan SSC'nin Ankara'da çalışmaya başlayan temsilciliğinin faaliyetleri sözde "TBMM hükümeti ile Sovyetler arasında müttefiklik ilişkilerinin kurulması"na yönelikti. Uygulamada ise bu, Sovyet Rusyası'nın dış politikasının ve Azerbaycan'la ilgili izlediği siyasi çizginin başarı kazanmasına hizmet ediyordu.

Rusya Azerbaycan'a verdiği formel bağımsızlığı tedricen iptal etmekle birlikte ülkenin toprak bütünlüğüne de kastetti. 9 Kasım 1920'de Bakü'de AK(b)P MK ve Bakü Komitesi'nin ortak plenumunda, RK(b)P MK Kafkasya Bürosu, Azerbaycan Devrim Komitesi ve Bakü Sovyeti ortak oturumunda, "Zengezur meselesi"nin müzakeresi sırasında Stalin açıkça, "Eğer Zengezur ve Nahçıvan'ın kime ait olduğunu bilmek istiyorsanız, onlar Ermenistan'ın şimdiki hükümetine verilemez, ancak orada Sovyet hükümeti kurulursa verilebilir" beyanında bulundu.¹⁰⁶⁴

Meselenin çözümü Stalin'in beyan ettiği şekilde gerçekleştirilmeye başlandı. Ermenistan'ın sovyetleştirilmesi (29 Kasım 1920) hakkında Ermenistan Devrim Komitesi'nin telgrafı Bakü'ye ulaştı-

¹⁰⁶⁰ ARPII SSA, f. 609, say. 1, iş 96, v. 43.

¹⁰⁶¹ ARPII SSA, f. 609, say. 1, iş 15, v. 127; *Hakimiyet-i Milliye*, 12 Teşrin-i Evvel 1337 (12 oktyabr 1921), № 320.

¹⁰⁶² *Hakimiyet-i Milliye*, 15 Teşrin-i Evvel 1337 (15 oktyabr 1921), № 323.

¹⁰⁶³ ARPII SSA, f. 609, say. 1, iş 15, v. 135; *Hakimiyet-i Milliye*, 20 Teşrin-i Sani 1337 (20 noyabr 1921), № 357.

¹⁰⁶⁴ ARPII SSA, f. 1, say. 1, iş 24, v. 30.

ğında, 30 Kasım 1920'de AK(b)P MK siyasi ve teşkilat bürolarının ortak oturumu (katılımcılar: Grigori Konstantinoviç Orconokidze, Neriman Nerimanov, Grigori Kaminski, Yelena Dmitriyevna Stasova, M.B. Gasimov, A.H. Karayev, Sarkis (S.A. Danielyan), Mirza Davut Hüseyinov, Aleksandr Pavloviç Serebrovski vd.) şöyle bir karar aldı:

a) (...) Sovyet ve Devrim Komitesi adına Ermenistan hükümetine bildiriyle müracaat edilsin; b) Tebrik gönderilsin. "Sovyet Azerbaycanı ile Sovyet Ermenistanı arasında hiçbir sınır yoktur" diye bildirilsin; c) Zengezur ve Nahçıvan Ermenistan'a veriliyor; d) Karabağ'ın dağlık bölümüne kendi kaderini tayin hakkı tanınıyor; e) Sovyet Azerbaycanı Sovyet Ermenistanı'yla sarsılmaz askeri ve ekonomik ittifak yapmaya hazırdır.¹⁰⁶⁵ Sonraki paragraflarda ise Nerimanov tüm bunlar hakkında bildiri hazırlamakla ve onu Bakü Sovyeti toplantısında ilan etmekle görevlendirildi. Bu karar yönünde hareket eden Nerimanov 1 Aralık 1920'de Bakü Sovyeti'nin Ermenistan'da Sovyet hâkimiyetinin kurulması nedeniyle düzenlenen törensel oturumunda bir bildiri sundu. Tarihte "Nerimanov Bildirisi" adıyla anılan belgede şöyle deniliyordu:

*Sovyet Azerbaycanı, Ermenistan ve Zengezur'da en iyi arkadaşlarımızın, komünistlerin masum kanını akıtmış ve akıtmakta olan Taşnakçıların hâkimiyetine karşı emekçi Ermeni halkının mücadelesine yardım ederek ilan ediyor ki bundan böyle hiçbir arazi meselesi yüzyıllardan beri komşu olan iki halkın, Ermenilerin ve Müslümanların birbirinin kanını akıtması için neden olamaz; Zengezur ve Nahçıvan kazalarının arazisi Sovyet Ermenistanı'nın bölünmez arazisidir; Dağlık Karabağ'ın emekçi köylülerine ise kendi kaderini tayin hakkı tanınıyor; Zengezur sınırlarında tüm askeri operasyonlar durduruluyor, Sovyet Azerbaycanı'nın birlikleri ise buradan çıkarılıyorlar.*¹⁰⁶⁶

¹⁰⁶⁵ АРПİІ SSA, f. 1, siy. 1, iş 24, v. 51-52.

¹⁰⁶⁶ *Kommunist*, 2 Dekabrya 1920; R.H. Dekmejian *Soviet-Turkish Relations and Politics*

Grigori Orconokidze'nin "insanlık tarihinde örneği bulunmayan büyük önem arz eden tarihi eylem" olarak değerlendirdiği bu bildiriye Stalin şöyle şerh etmiştir:

*1 Aralık'ta Sovyet Azerbaycanı tartışmalı vilayetlerden gönüllü olarak vazgeçiyor ve Zengezur, Nahçıvan ve Dağlık Karabağ'ın (bildirinin içeriği Yukarı Karabağ'la ilgili burada tahrif edilmiştir) Sovyet Ermenistanı'na verilmesini ilan ediyor.*¹⁰⁶⁷

Azerbaycan yönetiminin bu beynelmilelci tavizleri 2 Aralık 1920'de RSFSC ile Sovyet Ermenistanı arasında imzalanan askeri-siyasi anlaşmanın özel maddeleriyle daha da sağlamlaştırıldı. Bu anlaşmanın 3. maddesinde "Rusya Sovyet hükümeti Erivan guberniyasının (...), Zengezur kazasının Ermenistan SSC arazisine dahil olmasını tartışmasız tanıyor" diye belirtiliyordu.¹⁰⁶⁸ Böylece Rusya ile Ermeniler arasında Azerbaycan toprakları etrafında bir anlaşma daha o aşamada bu şekilde sonuçlandırıldı. Azerbaycan kendisinin bir parçası olan Nahçıvan'dan ayrıldı, onunla Türkiye arasındaki bağlantı bozuldu. "Nahçıvan meselesi" ise Türk diplomasisinin Moskova konferansındaki gergin emeği ve kararlılığı sayesinde kendi adil çözümünü buldu. "Nerimanov Bildirisi"nin Dağlık Karabağ'la ilgili hükmünü tahrif ederek sunan Rus-Ermeni şovenizmi sonraki aşamada bu bölgenin Ermenistan'la birleştirilmesinde başarısız olsa da burada yapay şekilde "Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti"ni oluşturmayı başardı. Bu sözde "Dağlık Karabağ sorunu" periyodik olarak Azerbaycan'a karşı kullanılmak için Rus şovenizmine fazla gerekiydi.

Nerimanov, Lenin'e gönderdiği mektupta şöyle yazıyordu:

(...) Merkez Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsızlığını, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımış, fakat aynı zamanda o Merkez, Azerbaycan'ın tamamen tartışmasız arazilerini Er-

in the Armenian SSR // Soviet Studies, Vol. 19, No. 4, (Apr., 1968), p. 518.

¹⁰⁶⁷ İ. Musayev, *Azerbaycanın Nahçıvan ve Zengezur bölgelerinde siyasi vaziyet ve harici devletlerin siyaseti*, s. 268.

¹⁰⁶⁸ İ. Musayev, *agc.* s. 269.

menistan'a veriyor. Eğer bu araziler Gürcistan'a verilmiş olsaydı, efkâr-ı umumiye ile bir şekilde mücadele edilebilirdi, fakat Ermenistan'a, Taşnakçılara vermek, telafisi mümkün olmayan, kötü sonuçlar doğuracak bir hatadır...

(...) Merkez'den her gün temsilciler gelerek ellerinde olan mandalara göre bu veya diğer nedenle tanınmış halk komiserine uyma talimatı veriyorlar. Aziz Vladimir İliç, "Bağımsız Azerbaycan" sözünü siz telaffuz etmiş değil miydiniz? Sizin ağzınızdan çıkmamış mıdır? Zira biz bu sözünüze dayanarak, Müsavat'ın çıkardığı fitneyi yok edebildik.

Şimdi durum şöyle bir şekil almakta: Hep Denikin'i savunmuş Ermenistan bağımsızlık kazanmış ve üstelik de Azerbaycan'ın topraklarını almıştır. Şimdiye kadar çifte standartlı siyaset yürüten Gürcistan bağımsızlık elde etmiştir. Üç cumhuriyetten ilk olarak Sovyet Rusyası'nın egemenliği altına geçmiş Azerbaycan ise hem arazisini hem de bağımsızlığını kaybediyor...¹⁰⁶⁹

25 Şubat 1921'de Gürcistan da silah gücüyle sovyetleştirildikten sonra Moskova hükümeti eski Rus Çarlığı'nın sınırları dahilinde yaratmakta olduğu Sovyet İmparatorluğu'nu ilk kez Güney Kafkasya'da testten geçirdi. 1921 yılının Mart ayından başlayarak Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın halk kitleleri arasında böyle bir mesele etrafında gerekli kamuoyu oluşturulması için güçlü çalışmalar yürütülmeye başlandı ki güya Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin karşılıklı ilişkileri olmadan ve kuvvetleri birleştirilmeden bölge ekonomisinin yeniden kurulması ve geliştirilmesi mümkün değildir. Halk kitlelerinin ideolojik yönden hazırlanmasına paralel olarak pratik işler de yapıldı. Her şey öyle kurgulanıyordu ki güya Güney Kafkasya halkları birbiriyle ekonomik ve siyasi ittifak yaratmayı kendileri arzu ediyorlarmış. Merkezin talimatı üzerine hareket eden Azerbaycan SSC'nin Moskova'daki temsilciliği 1921 yılının Mart ayında Güney

Kafkasya'nın üç cumhuriyetinin birleşmesinin zaruri olmasına ilişkin meseleyi gündeme getirdi ve hemen Azerbaycan ve Gürcistan devrim komitelerinin temsilcileri birtakım zirai organlarının birleştirilmesiyle ilgili bazı konular hakkında ön görüşmeler yaptılar. Lenin 9 Nisan 1921'de Orconokidze'ye gönderdiği telgrafta "tüm Zakafkasya için vilayet ziraat organı yaratmayı" ısrarla talep ediyordu.¹⁰⁷⁰ Bundan iki gün sonra, 11 Nisan'da o, Bütün Rusya Sendikaları Merkez Konseyi oturumunda Kafkas Cumhuriyetlerini tek bir ziraat merkezi halinde birleştirme meselesini gündeme getirdi.¹⁰⁷¹ Çok geçmeden Zakafkasya Cumhuriyetlerinin demiryolları idarelerinin birleştirilmesi hakkında anlaşma imzalandı (18.04.1921), daha sonra Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin ve Dağıstan Cumhuriyeti'nin dış ticaret organları birleştirildi (02.06.1921), cumhuriyetler arasında gümrükler ve sınır kapıları kaldırıldı vb. 8 Aralık 1921'de RK(b)P MK'nın kararı ile Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin dış ticareti tam olarak Rusya'nın tekeline alındı. Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin ekonomik açıdan "birleştirilmesi" meselesi yalnızca parti direktifleri doğrultusunda yukarıdan çözüldü. Fakat bu ekonomik "birleştirme" kendi stratejik hedefleri olan Moskova için yeterli değildi. Çünkü bu eylemin en önemli kısmı olan siyasi yönetimin birliği meselesi hâlâ çözülmemişti. Bunun için de bir sonraki aşamaya geçilerek Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinin kendi aralarında ve diğer Sovyet Cumhuriyetleriyle siyasi açıdan birleştirilmesine start verildi.

3 Kasım 1921'de RK(b)P MK Kafkasya Bürosu'nun plenumu Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri arasında federatif ittifakın bağlanması hakkındaki kararı kabul etti.¹⁰⁷² Kasım sonlarında Lenin "Kafkasya Cumhuriyetleri federasyonunun kurulması hakkında öneri projesi"ni hazırladı. Bu projede federasyon "tamamen doğru ve mutlaka oluşturulmalı" diye düşünülüyordu. Lenin ayrıca federasyon lehine güçlü propaganda yapmayı

¹⁰⁷⁰ V.İ. Lenin, *Azerbaycan hakkında*, s. 223.

¹⁰⁷¹ V.İ. Lenin, age. s. 227.

¹⁰⁷² *Bakinskiy Raboçiy*, 5 Noyabr 1921, № 254.

¹⁰⁶⁹ N. Nerimanov, *Ucgarlarda ingilabımızın tarihine dair*, s. 62.

ve bu federasyonun kurulmasına ilişkin kararı üç cumhuriyetten her birinin Sovyetler Kurultayı'ndan geçirmeyi Zakafkasya parti teşkilatlarına bir görev olarak verdi. 29 Kasım 1921'de RK(b)P MK Siyasi Bürosu, Zakafkasya Federasyonu'nun oluşturulması hakkındaki kararı kabul etti.¹⁰⁷³ Yalnızca bundan sonra parti toplantılarında birleşmeye ilişkin resmi müzakereler başladı.

Federasyon fikrinin gerçekleştirilmesi kampanyası hiç de her yerde sorunsuz gitmiyordu. Sadece yönetimde değil, bölgelerde de birleşmenin prensiplerine ilişkin itirazlar, fikir ayrılığı vardı ve Azerbaycan'ın çıkarlarının çiğnendiği belirtiliyordu. AK(b)P'nin IV. Kurultayı'nda (2 Şubat 1922) Kafkas Cumhuriyetlerinin federasyonunun fiilen gerçekleştirilmesinin zaruri olduğuna ilişkin özel kararı kabul etmesi ve MK'ya "her türlü milliyetçilik eğilimleri ve parti organlarının kararlarına kayıtsız kalma eğilimleri aleyhinde tüm vasıtalarla mücadele edilmesine karar verilmesi tesadüf değil".¹⁰⁷⁴ Merkezi Komite'nin ciddi kontrolü altında çeşitli düzeyde parti örgütleri federasyon meselesini müzakere ettiler ve Zakafkasya Federasyonu'nun oluşturulmasının "zaruriliğini" temellendirdiler.

Oluşturulmakta olan "Kafkasya Cumhuriyetlerinin Federal Birliği" hakkında yayılan bilgiler Türkiye basınında hassasiyetle karşılandı. Bazı basın organlarında bu konuyla ilgili itiraz içerikli makaleler yayımlandı. *İkdam* gazetesi bu konuyu "Rusya Kafkasya Cumhuriyetlerinin bağımsızlığına son vererek onları kendisine ilhak etti" şeklinde şerh etmişti.¹⁰⁷⁵ *Vakit* gazetesi ise dış kaynaklara dayanarak şöyle bir iddia ileri sürmüştü: "Güney Kafkasya federasyonunun oluşturulması Ankara hükümetinin itirazına neden olmuş ve o, bu konuyla ilgili rahatsızlığını Rusya yetkililerine bildirmiştir."¹⁰⁷⁶ Ulusal özgürlük hareketini hâlâ yürütmekte olan Türkiye bahsi geçen meseleyle ilgili herhangi bir itirazda bulunmuş olsaydı bile, bunun pek

de fazla önemi olmayacaktı. Çünkü Moskova hükümeti artık konumunu yeterince güçlendirmişti ve artık onun siyaseti eski Rus Çarlığı'nın sınırları dahilinde üniter Sovyet İmparatorluğu'nu kurmaya yönelikti.

Azerbaycan'ın Türkiye'deki diplomatik temsilcisi Ebilov ilk önce oluşturulmakta olan Zakafkasya federasyonu ile ilgili Bakü'den resmen bilgilendirilmemişti. Dolayısıyla o, Türk basınında "federasyon meselesi" hakkında yayımlanan yazılara cevap veremiyordu. Bu nedenle, Ebilov Azerbaycan Dışişleri Komiserliğine gönderdiği 21 Kasım 1921 tarihli gizli mektupta bilgi eksikliğinden yakınıyor ve federasyon meselesine ilişkin gerekli materyallerin ona gönderilmesini istiyordu.¹⁰⁷⁷

Kafkasya Cumhuriyetlerinin "dış politika"sını tamamen kendi kontrolüne alan Rusya Azerbaycan'ın Türkiye'deki yetkili temsilciliğinin faaliyetini de hayli sınırladı. Merkez'in talimatıyla temsilcilik gerekli bilgiyle bile temin edilmiyordu. RSFSC'nin Türkiye'de yetkili temsilcisi tayin edilen Semyon İvanoviç Aralov'un 1922 yılı Ocak ayında Ankara'ya gelerek kendi yetkilerinin icrasına başlamasıyla Azerbaycan SSC'nin Türkiye'deki diplomatik temsilciliği aslında kendi faaliyetini durdurdu. Onun mevcudluğu sadece sembolik karakter taşıyordu. Çiçerin, Ankara'daki Rusya misyonuna gönderdiği mektupta "Kafkasya Cumhuriyetleri bağımsız dış politika yürütmek istiyorlar. Bu nedenle Merkez Komite onların hepsinin RSFSC yetkili temsilcisinin emrine verilmesine ilişkin kararı kabul etmiştir" diye yazıyordu.¹⁰⁷⁸ Ebilov bu kararı "anormal bir durum ve tamamen gereksiz" olarak addediyordu ve ona bu konuyla ilgili bilgi verilmemesi konusundaki hoşnutsuzluğunu belirtmişti. Ona göre, Azerbaycan'ın diplomatik temsilciliği zaten RSFSC temsilciliğiyle ikili faaliyet yaptığından böyle bir adımın atılmasına gerek yoktu. Ebilov 3 Şubat 1922 tarihli mektubunda Hüseyinov'dan böyle bir karar alıp almadığını soruyor ve bu konuda kendisine bilgi verilme-

¹⁰⁷³ *Azerbaycan tarihi*, 3 ciltte. III c., I h., s. 309.

¹⁰⁷⁴ *age*, 7 ciltte. VI c., s. 161.

¹⁰⁷⁵ *İkdam*, 24 Kanun-i Sani (Yanvar) 1922, № 8930.

¹⁰⁷⁶ *Vakit*, 27 Kanun-i Sani (Yanvar) 1922, № 1483.

¹⁰⁷⁷ ARPiİ SSA, f. 609, siy. 1, iş 94, v. 135a.

¹⁰⁷⁸ M. Gasimov, *Harici devletler ve Azerbaycan*, s. 155.

sini istiyordu. O, böyle bir kararın yerine getirilmesine karşı çıkıyordu.¹⁰⁷⁹

12 Mart 1922'de Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Merkezi Yönetim komitelerinin Tiflis'te yapılan ortak konferansı Zakafkasya Cumhuriyetleri arasında ittifak sözleşmesini onayladı. Bu sözleşmeyle Zakafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federatif Birliği'nin (ZSSCFİ) kurulduğu ilan edildi. Askeri işler, finans, dış politika, dış ticaret, iletişim araçları, ekonomi yönetimi ve ihtilal karşıtlığıyla mücadele meseleleri İttifak Sovyeti'nin emrine verildi.¹⁰⁸⁰ Bunu kabul etmeyen komünistleri ise federasyon hakkındaki meselelerin mahiyetini anlamamakla ve siyasi körlükle suçladılar.

28 Nisan 1922'de 2. Tüm-Azerbaycan Sovyetler Kurultayı ittifak sözleşmesini onayladı.¹⁰⁸¹

Federal ittifakın oluşturulmasından az sonra Azerbaycan'ın Türkiye'deki diplomatik temsilciliğinin de bu yeni yapıya uyarlanması meselesi ortaya çıktı. Bu arada Türkiye basınında Ebilov'un geri çağırılmasına ilişkin çeşitli bilgilerin yer aldığı belirtilmek gerekir.¹⁰⁸² Bu bilgiler içerisinde "Ebilov geri çağırıldıktan sonra Azerbaycan SSC Türkiye'ye yeni bir temsilci göndermeyecek ve RSFSC'nin Ankara'daki diplomatik temsilcisi Semyon İvanoviç Aralov burada aynı zamanda Azerbaycan'ı da temsil edecektir" diye belirtiliyordu.¹⁰⁸³

RSFSC Dışişleri Komiserliği'nin yarattığı yapay engellerden dolayı artık normal faaliyet gösteremeyen Ebilov 1922 yılının Mayıs ayında Rusya'nın Güney Kafkasya'daki temsilcisi Boris Legran'a telgraf göndererek aile durumuyla ilgili olarak yerinin değiştirilmesini ve Ankara'dan geri çağırılmasını talep etti. AK(b)P MK Yönetim Kurulu'nun 6 Mayıs tarihli oturumunda İbrahim Ebilov'un isteğinin yerine getirilmesi mümkün sayıldı, onun yerine yardımcısı Sultan Mecid Efendiyev onaylandı. Bununla ilgili Boris Legran, Sergey

Kirov tarafından bilgilendirildi. AK(b)P MK Yönetim Kurulu 11 Mayıs'ta İbrahim Ebilov'u görevden azat etme isteğiyle RK(b)P MK'ya müracaat etti.¹⁰⁸⁴

Kuşkusuz, kesin kararı Moskova hükümeti vermeliydi. Bu nedenle nihai karar verilene kadar İbrahim Ebilov'un kendi görevinde kalması kararlaştırıldı. Fakat Rusya Komünist Partisi'nin Kafkas Diyar Komitesi 25 Eylül 1922'de gerçekleştirdiği oturumunda İbrahim Ebilov'un Türkiye'deki faaliyetlerini takdir ederek onun Zakafkasya Sovyet Sosyalist Federatif Birliği'nin Türkiye'deki diplomatik temsilcisi olarak tayin edilmesine karar verdi.¹⁰⁸⁵ Bu karar doğrultusunda hareket ederek, 10 Kasım 1922'de Gürcistan'ın Dışişleri Komiseri Şalva Eliava ve Ermenistan Dışişleri Komiseri Gavril Myasnikov kendi hükümetlerini Türkiye'de temsil etmek için İbrahim Ebilov'a yetki verdiler.¹⁰⁸⁶ Ebilov'un Zakafkasya'yı Türkiye'de temsil etmesi aslında formel karakter taşıyordu. Çünkü Ebilov'un temsilciliği, belirttiğimiz gibi, 1922 yılı Ocak ayından itibaren RSFSC'nin Ankara'daki diplomatik misyonunun ilavesine dönüşmüştü, onun kendisi ise resmi olmasa da Semyon İvanoviç Aralov'un yardımcısı statüsündeydi. Ebilov'un bu kaçınılmaz acıklı durumuyla ilgili daha onun sağlığında Resulzade haklı olarak şöyle yazıyordu:

(...) Türkiye efkâr-ı ümumiyesini iğfalden (kandırmaktan) başka bir görevi olmayan bu tek mümessil-i siyasinin acayip bir kaderi vardır. Ahıbbadan (dostlardan) birinin pek haklı olarak söylediği gibi o, dün Azerbaycan'ı temsil ediyordu, bugün Maveray-ı Kafkasya federasyonunu temsil ediyor. Yarın ihtimal Rusya'yı temsil edecek. Öbür gün de muhakkak hiçbir şeyi temsil etmeyecektir!¹⁰⁸⁷

"Bağımsız" Sovyet Cumhuriyetleri arasında mevcut olan sözleşme ilişkilerini ortadan kaldırıp onları doğrudan Merkez'in emrine

¹⁰⁷⁹ M. Gasımov, age. s. 155-156.

¹⁰⁸⁰ Azerbaycan tarihi, 3 ciltte. III c., I h., s. 310.

¹⁰⁸¹ Bakinskiy Raboçiy, 1 mayı 1922.

¹⁰⁸² İkdâm, 1 Mayıs 1922, № 9025; Vakıt, 22 Mayıs 1922, № 1598.

¹⁰⁸³ Vakıt, 23 Mayıs 1922, № 1599; İkdâm, 14 Haziran 1922, № 9067.

¹⁰⁸⁴ M. Gasımov, Harici devletler ve Azerbaycan, s. 157-158.

¹⁰⁸⁵ B. Aslan, Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov, s. 269.

¹⁰⁸⁶ ARPİİ SSA, f. 276, say. 5, iş 1, v. 92-93.

¹⁰⁸⁷ M.E. Resulzade, Azerbaycan Cümhuriyeti, s. 83.

vermek amacıyla Moskova hükümeti tarafından “tüm Sovyet Cumhuriyetlerinin tek ittifak devletinde birleştirilmesi” fikri ileri sürüldü. Güney Kafkasya şartlarında bu sorunun çözümü ZSSCFİ’yi tek Zakafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti’ne (ZSFSC) dönüştürmenin zaruriliğiyle sıkı ilişkilendiriliyordu. 1922 yılı yazından itibaren Güney Kafkasya’da ZSSCFİ’nin tek Zakafkasya Federatif Cumhuriyeti’ne dönüşmesi ve bunun Sovyetler Birliği’ne dahil edilmesi için kampanya başladı.

1922 yılı Ağustos ayında Moskova’da Sovyet Cumhuriyetleri arasında karşılıklı ilişkileri resmiyete dökme konusuyla ilgili istişare yapıldı. Burada, belirtilen meseleyi parti plenumunun müzakeresine hazırlamak için Sovyet Cumhuriyetlerinin temsilcilerinden oluşan bir komisyon oluşturuldu. Komisyon “özerkleştirme” hakkında Stalin tarafından tertip edilen tezleri kabul etti. Bu tezlerde “bağımsız” Sovyet Cumhuriyetlerinin, özerklik hakkı temelinde RSFSC’ye dahil edilmesi öngörülüyordu. Fakat komisyonun kararıyla tanışan Lenin “özerkleştirme” projesini ciddi şekilde eleştirdi ve İttifak Devletleri dahilinde formel de olsa cumhuriyetlerin “egemenliğinin ve eşitliğinin” korunmasını önemli buldu.

10-13 Aralık 1922’de Bakü’de düzenlenen Güney Kafkasya Sovyetlerinin I. Kurultayı, Zakafkasya Federatif Birliği’ni Zakafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti’ne dönüştürdü ve RSFSC, ZSFSC, Ukrayna SSC ve Belarus SSC’den oluşan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği’nin (SSCB) oluşturulmasının zaruriliği hakkındaki kararı kabul etti.

ZSFSC, Ukrayna SSC ve Belarus SSC temsilcilerinin katılımıyla 23-27 Aralık 1922’de yapılan X. Tüm-Rusya Sovyetler Kurultayı SSCB’nin kurulması hakkındaki kararı kabul etti.

30 Aralık 1922’de RSFSC, Ukrayna SSC, Belarus SSC ve ZSFSC yetkili delegeleri Moskova’da SSCB’nin kurulması hakkında bildiri ve sözleşme imzaladılar ve SSC Birliği’nde “gönüllü olarak” birleştiler. Sözleşmeye göre, Azerbaycan SSC, ayrıca Gürcistan SSC ve Ermenistan SSC SSCB’ye ayrı ayrı değil, ZSFSC bünyesinde dahil edildi.

Türkiye hükümeti Azerbaycan’ın formel bile olsa, “bağımsızlığı”nı korumak için mümkün yolları denedi. Fakat son amacı eski Rus Çarlığı’nın sınırları dahilinde üniter Sovyet imparatorluğu yaratmak olan Moskova hükümeti buna izin vermedi. Söz konusu dönemde Rusya çeşitli yollarla Anadolu’yu da sovyetleştirmeye gayret sarf ediyordu. Bu nedenle TBMM hükümeti bir yandan Moskova’nın bu sinsi politikasına karşı savaşıyor, diğer yandan da Rusya’yla ilişkilerini bozmak istemiyordu. Böyle bir durumda Türkiye, Azerbaycan’ın resmi bağımsızlığının iptal edilip onun Rus Sovyet İmparatorluğunun bünyesine katılması karşısında seyirci kalmayı yeğledi. Türkiye’nin bu sürece herhangi bir etkide bulunması mümkün de değildi. Moskova’nın pozisyonu yeterince güçlendirilmişti, Türkiye’de ise özgürlük hareketi hâlâ devam etmekteydi.

Azerbaycan SSC’nin Türkiye’deki diplomatik temsilcisi İbrahim Ebilov 23 Şubat 1923’te vefat etti.¹⁰⁸⁸ Onun yerine Ankara’ya başka bir temsilci gönderilmedi ve temsilcilik bağlandı. Memduh Şevket Bey’in rehberliği altındaki Türkiye’nin Bakü temsilciliğinin 31 Mart 1924’te kapanmasıyla Türkiye-Azerbaycan diplomatik ilişkileri de resmen sona erdi.

SSCB zahiren federatif yapı perdesi altında tipik üniter Rus devletiydi. Azerbaycan SSC’nin ZSFSC bünyesinde SSCB’ye dahil edilmesiyle Azerbaycan’ın resmi bağımsızlık dönemi de sona erdi, onun Rus Sovyet İmparatorluğu’nun bir eyaletine dönüşmesi süreci tamamlanmış oldu.

¹⁰⁸⁸ BOA, HR.İM, D. 69, G. 77.

SONUÇ

1917 yılı Şubat ayında Rusya’da 300 yıldan fazla hüküm süren ve ülkeyi halklar hapishanesine dönüştüren Romanovlar hanedanının devrilmesiyle Çarlığın milli zulüm politikasından cana doymuş halkların, özellikle Azerbaycan halkının ulusal özgürlük mücadelesi görülmemiş biçimde genişlemeye başladı. Ekim Darbesi’yle iktidara gelen Bolşeviklerin siyasi propaganda amacıyla ilan ettikleri “halkların kendi mukadderatını tayin etmesi” ilkesi Rus İmparatorluğu’nun pençesi altında ezilen halkların istiklal mücadelesine güçlü bir ivme kazandırdı. Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle Rusya’yı kasıp kavuran iç savaş ve anarşi imparatorluğun dağılmasını hızlandırdı. Ekim Darbesi’nden sonra aslında Rusya’dan uzak düşmüş olan Güney Kafkasya’da Zakafkasya (Kafkas Ötesi) Komiserliği, sonraları Zakafkasya Seymi kurulmuş olsa da gerçeklikten uzak olup, zorunluluk gereği oluşmuş bir birlik olan bu federal kurumun dağılmasıyla Azerbaycan kendi milli istiklaline kavuşmuştur.

1917 yılının Ekim ayında gerçekleşen Bolşevik İhtilali’nden sonra Rusya’nın tek tarafı olarak Dünya Savaşı’ndan çıkmasıyla Güney Kafkasya’da oluşan yeni siyasi ve askeri koşullar büyük devletlerin Azerbaycan ve bütün Kafkasya politikasını derinden etkiledi. İhti-

lalden sonra Güney Kafkasya'nın Merkezi Rusya'yla idari bağımlılık statüsünün belirsiz olarak kalması, Güney Kafkasya ile Rusya arasındaki ilişkilerin tam aydınlığa kavuşmaması, ayrıca bu dönemden başlayarak Dünya Savaşı'nda petrol faktörünün öne çıkması, Bolşevizm'in yayılma tehlikesi vb. faktörler büyük devletlerin Kafkasya'da etkinleşmesine yol açtı. İşte bu dönemden başlayarak kendisinin en yüksek merhalesine yükselmiş Azerbaycan halkının milli istiklal mücadelesi içeriden ziyade dış etkenlerle, Rusya, Türkiye, Almanya ve İngiltere arasında yaşanan gergin mücadeleyle ilişkili olmakla birlikte, Rusya ile Türkiye arasında yaşanan mücadeleyle doğrudan bağımlıydı. Osmanlı Devleti'nin yüz yıldan fazla bir zaman boyunca Rusya'yla karşı karşıya geldiği Güney Kafkasya'da oluşan yeni siyasi ve askeri durum "Jön Türkler" in bölgeyle ilgili planlarının gerçekleştirilmesi için geniş olanaklar sunuyordu. Rusya iç savaşla uğraşsa da hangi renkten olursa olsun Rusya'yı temsil eden tüm güçler Azerbaycan'a değil bağımsızlık, özerklik bile vermek istemiyor ve Osmanlı Devleti'nin bölgeye hâkim olmaması için ellerinde var olan tüm araçlarla mücadele veriyorlardı. 1917 yılı Ekim İhtilali'nden sonra Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Kafkasya'da oluşan mücadelenin başlıca nedeni Azerbaycan olmuştur.

Sorunun ilk kaynaklar ve geniş bilimsel literatür bazında incelenmesi sonucunda elde ettiğimiz sonuçlarla ilgili genel olarak şunları ifade edebiliriz:

1. Birinci Dünya Savaşı sırasında savaşa hazırlanan devletlerin her birinin dünyanın siyasi haritasını kendi lehine değiştirmekle ilgili planları vardı. Büyük devletlerin "kurtlar sofrası"nda yem olmak istemeyen Osmanlı Devleti Fransa'ya, İngiltere'ye, daha sonra Rusya'ya bile askeri-siyasi ittifak teklif etse de Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak isteyen bu devletlerden hiçbiri "Jön Türkler" in ittifak teklifini kabul etmedi. Nihayet, Osmanlı Devleti, Enver Paşa'nın etkisi ve "ehven-i şer" (kötünün en iyisi) hesabı ile Almanya'nın yanında yer aldı. "Fazla yük olur" diye ilk önce Türkiye'yi kendi tarafına çekmek istemeyen Almanya az sonra İtilaf Devletle-

rine karşı ikinci cephe açma zaruretinden dolayı Osmanlı Devleti'yle ittifak yaptı. Türk ordularının savaş yeteneğinin zayıf olmasını dikkate alan Almanya Doğu cephesindeki Rus ordularının bir kısmının dikkatini dağıtmak amacıyla Türkiye'nin Kafkasya cephesini açmasında istekliydi. İstanbul'un Rusya'ya savaş ilan etmekte yavaş davrandığını gören Almanya, Osmanlı Devleti'ni harekete geçirmek için "savaşın zaferle sona ereceği takdirde Kafkasya'nın Türkiye'ye verileceğini" Osmanlı makamlarına vaat etti.

2. Savaşa girdikten sonra, Türkiye dışındaki iki yüz milyondan fazla Müslüman'dan ve özellikle de Rusya'daki Türk-Müslüman zümrelerinden geniş ölçüde yararlanmak amacıyla Osmanlı Devleti "cihat" ilan etti ve tüm Türk-İslam âlemini İtilaf Devletlerine karşı savaşa çağırdı. Kafkasya'da ise "Türkçülük" ve "Turancılığın" esaslarına dayalı bir politikanın gerçekleştirilmesi planlanıyordu. Genellikle, İttihatçılar Türkiye'de iktidarı ele geçirdikten sonra Yusuf Akçura tarafından ileri sürülmüş "Osmanlılık", "İslamcılık" ve "Türkçülük" akımlarının her üçüne dayalı bir siyaset yürütmeye başladılar. Fakat Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra yaşanan sosyal, siyasi ve askeri süreçler ne "Osmanlılığın" ne de "İslamcılığın" gerçekleşmesinin mümkün olmayacağını ortaya çıkardı. Savaş başladıktan sonra Arapların İngilizlere, Ermenilerin Ruslara meyletmeleri ve bunlarla ilgili yaşanan olaylar "Türkçülüğü" ve "Turancılığı" ön plana çıkardı. Osmanlı yetkilileri bundan sonra Kafkasya ve Orta Asya'yla daha fazla ilgilenmeye başladılar ve "Turancılık" Osmanlı Devleti'nin resmi politikasına dönüştü. Savaşın başlarında Kafkasya'nın gelecekteki durumuyla ilgili yapılan görüşmelerde Osmanlı makamları Ermeni ve Gürcülere özerklik (sonradan Gürcülere bağımsızlık) vaat etseler de Azerbaycan'ın bağımsızlığına dair hiçbir vaat vermiyor, onun gelecekteki Turan imparatorluğu bünyesine katılmasını planlıyorlardı.

Sarıkamış felaketi Osmanlı Devleti'nin Turancı politikasının önüne set çektikten sonra Enver Paşa, Emiraslan Han Hoyski'nin ileri sürdüğü projeyi kabul etmek zorunda kaldı. Bu projeye göre

Güney Kafkasya’da Osmanlı Devleti’nin himayesi altında Azerbaycan ve Dağıstan’ı kapsayacak bir Müslüman devleti kurulmalıydı. Bununla da Kafkasya’da Rusya ile Osmanlı Devleti arasında tampon rolünü oynayacak bir devletin kurulması fikri ortaya atılmış oldu. Osmanlı makamlarının tutumuna göre, Türkiye’nin himayesinde olacak bu “İslam Devleti” Osmanlı şehzadesinin kontrolünde olmalıydı.

3. Osmanlı Devleti Kafkasya Müslümanlarını Rusya’ya karşı ayaklandırmaya büyük önem veriyordu. Bu amaçla Halil Bey’in, Ömer Naci’nin ve Scheubner-Richter’in seferleri ayarlanmış ve Emiraslan Han Hoyski’yle bu konuda anlaşma sağlanmış olsa da Kafkasya Müslümanlarını Rusya’ya karşı ayaklandırma girişimleri sonuçsuz kaldı. Savaşın başlangıcından Brest-Litovsk barışına kadar olan dönemde Almanya kendi Kafkasya politikasını Osmanlı Devleti’yle birlikte ve İstanbul üzerinden yürüttüğü için, söz konusu dönemde Türklerin Kafkasya Müslümanlarını Rusya’ya karşı isyana tahrik etme girişimleri ve Kafkasya’yla ilgili diğer faaliyetleri yalnızca Osmanlı Devleti’nin değil, aynı zamanda Almanya’nın da Kafkasya politikası olarak karakterize edilmelidir.

4. Osmanlı Devleti, Azerbaycan ve bütün Kafkasya’yla ilgili planlarını gerçekleştirmek için diplomatik-siyasi araçları da kullanıyordu. Enver Paşa’nın talimatı ve yardımıyla Kuzey Kafkasyalı, Azerbaycanlı ve Gürcülerden oluşan “Kafkasya Komitesi” Kafkasya halklarının yürüttüğü milli istiklal mücadelesini Türkiye’nin himayesi altında birleştirmeye çalışıyor ve Kafkasya’da birkaç özerk ülkeden oluşan tek devletin kurulmasını ve bu devletin idaresinin Osmanlı şehzadesine verilmesini öneriyordu. Bu fikrin gerçekleşmesi için Almanya ve Avusturya-Macaristan’ın desteğine ihtiyaç duyan Osmanlı makamları Kafkasya Komitesi temsilcilerinden oluşan bir heyeti Viyana ve Berlin’e gönderdiler. Daha sonra Rusya mahkûmu olan milletlerin, özellikle Azerbaycanlıların temsilcilerinden oluşan “Türk-Tatar heyeti” oluşturularak Avrupa’ya gönderildi. Bu heyetlerin oluşturulmasındaki temel amaç, Rusya Müslümanlarının hukuksuzluk durumu, Çarizm’in milli zulüm politikasından Avrupa’yı

haberdar etmek ve Rus İmparatorluğu’nda yaşayan Türk-Müslüman halkların ulusal özgürlük mücadelesine Avrupa devletlerinin desteğini almaktı. Fakat bu seferler istenilen sonucu vermedi.

5. Rusya, savaşın başlarında Azerbaycan halkının ulusal özgürlük hareketinin genişlemesinden çekinerek, Azerbaycanlılara yaklaşımında onları Osmanlı’dan uzak tutmaya, ülkede Sünni-Şii ihtilaflarını bir araç olarak kullanmaya çalışıyordu. Rusya’da yaşayan Müslümanlar, özellikle Azeriler askeri hizmete çağrılmıyorlardı. Çarizm, orduda hizmet eden Müslümanların cephelerde Osmanlı ordusuna karşı savaşmayacağından ve silahı Rus sömürgecilerine doğru çevirebileceğinden korkuyordu. Rusya makamları sömürge zulmü altında olan Azerbaycanlılara ve diğer Müslümanlara güvenmedikleri için, savaş başladıktan hemen sonra onlar üzerinde ciddi denetim uyguladılar, hatta 1916 yılı yazında Azerbaycan’da olağanüstü hal ilan ettiler. Milli aydınlar takip edilmeye başlandı, gazeteler üzerinde ciddi sansür denetimi konuldu, iletişim ve yazışmalar izlendi vb. Genel olarak, savaş sırasında Rusya Azerbaycan’ı hammadde kaynağı, önemli ekonomik üs ve Türkiye’ye saldırı için askeri-stratejik nokta gibi görüyordu ve burada Rusya için herhangi bir tatsız olayın yaşanmaması için tüm gereken önlemleri alıyordu.

6. Sovyet Rusyası “halkların kendi kaderini tayin etme” hakkını ilan etse de aslında bu gelecekteki sosyalist merkezîliğe veya üniter devletçiliğe geçiş için sadece bir aşamayı. Bu “kendi kaderini tayin etme” hakkı Sovyet hükümetinin politikasını örtbas etmek, Rus Çarlığı’nın esareti altındaki halklara karşı yürüttüğü politikanın başka şekilde sürdürülmesi ve özgür olmak isteyen halkları boğmaktan başka bir şey değildi. Bu prensibin asıl mahiyeti 1918 yılının Mart ayında Bakü’de gerçekleştirilmiş Türk-Müslüman katliamında tam anlamıyla ortaya çıktı.

7. Brest-Litovsk Barış Konferansı’nda Osmanlı Devleti’nin gerçekleştirmek istediği üç büyük isteğinden biri olan Sovyet Rusyası’nın ilan ettiği “ulusların kendi kaderini tayin etme” hakkından yararlanıp Kafkasya Müslümanlarının bağımsızlığını elde etmek ve

Kafkasya'da Türkiye'nin himayesi altında bir «İslam devleti» yaratılmaktı. Bu devlete Azerbaycan ve Dağıstan'ın dahil edilmesi öngörülmüyordu. Almanya ve Avusturya-Macaristan devletleri Türkiye'nin bu talebini Rusya'yla barış için tehdit olarak değerlendirdiler ve desteklemediler. Bundan yararlanan Sovyet Rusyası Türkiye'nin bu talebini kesin olarak reddetti. Osmanlı Devleti'nin konferansta arazi sorunlarıyla ilgili ileri sürdüğü üç talebinden ikisi olan Doğu Anadolu vilayetlerinin boşaltılması ve Kars, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye iadesi artık gerçekleştiği için Türkler barışı tehlikeye atmamak için “Kafkasya Müslümanlarının bağımsızlığı” konusunda ısrar etmediler, bu zaten mümkün değildi.

8. Zakafkasya Komiserliği kurulduktan sonra Osmanlı Devleti önce kesinlikle bu kurumu tanımama siyaseti yürüttü. Fakat Erzincan Mütarekesi'nden sonra Osmanlı Devleti aniden pozisyonunu değiştirerek Kafkasya hükümetinin “bağımsızlığı”nı tanımayı ve böylece Rusya'nın Kafkasya'ya hâkim olmasını engellemeyi kararlaştırdı. Türkiye ile Rusya arasında Kafkasya'da tampon rolünü oynayacak bir devletin kurulması, bu dönemde Osmanlı Devleti'nin planlarına uygundu. Ama Osmanlı makamları bu devleti Ermeni ve Gürcülerin üstünlük oluşturduğu Zakafkasya Komiserliği olarak değil, Kafkasya Müslümanlarının Türkiye'nin himayesi altında olacak bir “İslam devleti” olarak görmek istiyorlardı. Fakat Doğu Anadolu'nun da bir bölümü Ruslar tarafından işgal edildiğinden Türkler Kafkasya'dan uzak düşmüşlerdi ve bölgede yaşanan olayların gidişatını etkileme olanağına sahip değillerdi. Dolayısıyla Osmanlı Devleti gerçekle barışık Kafkasya Komiserliği'yle ilişki kurmaya ve “bağımsızlığı”nı tanımaya karar verdi. Ama Komiserlik kendini bağımsız devlet değil, Rusya'nın bir parçası olarak görüyordu. Bir süre sonra, Rusya'da Müessisler Meclisi'nin kovulması nedeniyle Güney Kafkasya'da Zakafkasya Seymi kuruldu. Osmanlı Devleti Seym'in kurulmasını Güney Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılması yolunda önemli aşama olarak değerlendirdi ve Seym'in bağımsızlığının ilan edilmesi için çalıştı. Osmanlı Devleti istiyordu ki Kuzey Kafkasya'yı da Kafkasya

Seymi'ne dahil etsin, burada Müslüman çoğunluğu elde etsin ve böylece Seym'i tam olarak kendi kontrolüne geçirsin. Fakat bu istek gerçekleşmedi. Böyle olunca, Osmanlı Devleti Kafkasya Federasyonu'nun parçalanmasını uygun gördü.

9. Ekim İhtilali'nden sonra İtilaf Devletleri bir yandan Bolşevizm'in yayılmasını önlemek, diğer yandan da Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya doğru ilerlemesine imkân vermemek için Kafkasya'yı İngiliz bölgesi ilan ettiler ve gösterilen tehlikelere karşı çıkma hakkını İngiltere'ye verdiler. İngilizler de Kafkasya'ya doğru Türk ilerleyişini önlemek için Ermenileri silahlandırarak, onları Türklere karşı desteklediler ve Ermenilerin direncini iyi organize etmek için bölgeye bir askeri kontenjan göndermeyi kararlaştırdılar. Sonuçta, Osmanlı Devleti Brest-Litovsk barışıyla ona verilmiş arazilere silah gücüyle sahip olmaya kalkıştı. Bu da sırasıyla, Batum konferansında Türklerin tutumunun sertleşmesine neden oldu.

10. Brest-Litovsk Mütarekesi'nden sonra Kafkasya'da faalleşen Almanya, Batum konferansı arifesinde “Almanya ve Türkiye ile Zakafkasya Cumhuriyeti arasında yapılacak anlaşmanın taslağı”nı ortaya çıkardı. Bu taslağa göre, Güney Kafkasya tam olarak Almanya'nın kontrolüne geçiyordu. Bölgeyle ilgili kendi planları olan Osmanlı Devleti kesin olarak Alman projesinden vazgeçti ve Mayıs ayı başlarında “Osmanlı Devleti ile Kafkasya Cumhuriyeti arasında imzalanacak sözleşmenin kendi taslağı”nı ortaya attı. Bu taslak Alman taslağına karşı bir taslaktı. Osmanlı Devleti'nin “Zakafkasya hükümeti barış yoluyla kabul etmezse, harp yoluyla ona kabul ettirmek istediği” bu sözleşme taslağı 4 Haziran 1918'de çok cüzi değişikliklerle Türkler tarafından Güney Kafkasya Cumhuriyetlerine kabul ettirildi.

11. Zakafkasya Federatif Demokratik Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi Sovyet Rusyası tarafından çok olumsuz karşılandı ve Moskova Tiflis hükümetine yönelik baskılarını güçlendirdi. Fakat bu dönemde Sovyet hükümeti yurtiçindeki iç savaşla uğraştığından, Zakafkasya'ya karşı herhangi bir gerçek askeri müdahale etme olanağına sahip

değildi ve diplomatik baskılarla yetinmek zorunda kaldı.

Osmanlı birliklerinin Brest barışıyla Türkiye'ye verilmiş arazilere girmesi bile, Sovyet Rusyası tarafından tepki gördü. Sovyet Rusyası Zakafkasya hükümetini tanımama tutumunu koruyarak Batum görüşmelerinde yer almaya gayret etti. Almanya da Sovyet Rusyası'nın Batum görüşmelerine katılmasından yanaydı ve bunu Türkiye'ye karşı bir baskı aracı olarak kullanmak istiyordu. Fakat Osmanlı ve Zakafkasya heyetlerinin ısrarlı direnişi sonucu bu gerçekleşmedi.

12. Batum Antlaşması'na göre, Azerbaycan da arazi kayıplarına maruz kaldı. Trabzon konferansında Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk barışıyla ilgili taleplerini kabul etmeyen ve böylece savaşı destekleyen Ermeni ve Gürcülerin aksine Azerbaycan temsilcilerinin barış yanlısı olmalarına ve sonuna kadar Türkiye'yle savaşa karşı mücadele etmelerine rağmen, Türkiye Zakafkasya'yla savaşta akıttırmış kanların bedeli olarak Batum konferansında Ermenistan ve Gürcistan'ın yanı sıra Azerbaycan'dan da birtakım araziler talep etti ve sonuç itibariyle bunu başardı. Bakü'nün, Sovyet Rusyası'nın koruduğu Şaumyan rejiminin elinde olması, Bolşevik-Taşnak ittifakı tarafından Azerbaycan'ın birçok kazalarında Müslüman nüfusa karşı işlenen katliam ve talanlar ve bununla ilgili ülkede tuğyan eden anarşi karşısında Osmanlı Devleti'nin askeri yardımına büyük ihtiyaç duyan Azerbaycan temsilcileri ülkeye bu yardımı sağlamak için Türklerin taleplerini kabul etmek zorunda kaldılar. Sonuçta Azerbaycan, Tiflis guberniyasının Abastuman ve Askueri hariç Ahıska ve Ahılkelek kazalarının, Erivan guberniyasının Aleksandropol (Gümrü) ve Sürmeli (İğdır) kazalarının, Eçmiedzin kazasının Serdarabad bölümünün Osmanlı Devleti'nin egemenliği altına girdiğini tasdik etmekle beraber, Erivan kazasının güney ve güneybatı bölümünü oluşturan Kemerli (Gernibasar), Uluhanlı (Zengibasar) ve Vedibasar bölgelerini, Şerur-Dereleyez kazasının Şerur bölümünü ve Ordubad hariç Nahçıvan kazasını Türkiye'ye, Erivan'ı ise Ermenistan'a bırakmak zorunda kaldı.

Batum sözleşmeleriyle Azerbaycan'da Türkiye'ye geniş faaliyet serbestliği ve özel haklar verildi, karşılığında ülkeye Osmanlı askeri

yardımları sağlandı. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşu da Batum konferansının bir sonucuydu.

13. Osmanlı devleti Azerbaycan ve bütün Kafkasya'yla ilgili planlarını gerçekleştirmek için 1918 yılının Şubat ayında bölgeye ordu birlikleri göndermeye karar verdi. Fakat bu meseleyle ilgili Türk siyasi ve askeri çevrelerinde birtakım fikir ayrılıkları vardı. Enver Paşa Kafkasya'dan Orta Asya'ya kadar olan arazileri ele geçirerek büyük Türk birliği olan "Turan"ı gerçekleştirmek istiyordu. Sarıkamış felaketi bu planın karşısına set çekse de 1917 yılının Ekim Darbesi yeni umutlar yarattı. 1918 yılının başlarında Hasan Ruşeni Bey'in rehberliği altında İttihat ve Terakki Fırkası'nın "Kafkasya Şubesi" oluşturuldu. Bakü'de faaliyete başlayan bu örgüt yalnızca Azerbaycan'da değil, Kuzey Kafkasya ve Türkistan'da da Türkiye lehine propaganda yapmalı, bu bölgelerin temsilcilerinden onların Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmesini talep eden heyetler oluşturup İstanbul'a göndermeliydi. İttihat ve Terakki Fırkası'nın "Kafkasya Şubesi" halk kitleleri arasında "Azerbaycan'ın kurtuluşunun tek yolunun onun Osmanlı Devleti'yle birleşmesi olduğu" yönünde yoğun propaganda yürütüyordu. "Kafkasya Şubesi"nin organizatörlüğü ile Azerbaycan'ın ayrı ayrı bölgelerinden Osmanlı hükümetine "Azerbaycan'ın ilhak edilmesi"yle ilgili müracaatlar gönderildi. Kısacası, "Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmesi"yle ilgili yapılan başvurular temelinde İstanbul hükümetinin kendi "Turancı" politikası duruyordu. Gence'de meydana gelen 1918 yılı "Haziran krizi" de bu politikanın bir sonucuydu. Oysa, Osmanlı ordusu "Azerbaycan hükümetinin Batum Antlaşması'nın dördüncü maddesine istinaden yardım için Türkiye'ye ettiği müracaata binaen" Gence'ye gelmişti ve Azerbaycan hükümetinin emri altına girmeliydi. Brest barışı ile Azerbaycan'ı Rusya'nın bir parçası olarak kabul etmiş olan Osmanlı Devleti buraya başka türlü gelemezdi zaten. Aksi takdirde Brest barışını ihlal etmiş oluyordu. Sovyet Rusyası zaten Türkiye'nin bu müdahalesine itiraz ediyordu. Aynı zamanda, Almanya da Türkiye'nin Azerbaycan politikasını desteklemiyordu. Aslında Azerbaycan temsilcilerinin Batum

sözleşmesine istinaden askeri yardım için Osmanlı Devleti'ne müracaat etmeleri yalnızca yasal prosedürleri tamamlama amacı taşıyordu ve bu, Osmanlı makamları tarafından Türk birliklerinin Azerbaycan'a müdahalesinin uluslararası kamuoyu önünde "işgal" olayı gibi değerlendirilmemesi için atılmış bir adımdı. Diğer yandan Batum Anlaşması henüz onaylanmamıştı. Osmanlı Devleti bu anlaşmayı sonuna kadar onaylamadı ve Azerbaycan'ın istiklalini tanımadı. İstanbul hükümeti Azerbaycan'ın ilhakını Bakü'nün ele geçirilmesinden sonra gerçekleştirecekti.

Enver Paşa, Talat Paşa hükümetinin istifasından sonra, Mondros Mütarekesi arifesinde Azerbaycan'ın istiklalinin İngiltere tarafından tanınması için başarısız cehtler etti. Azerbaycan'ın bağımsızlığının Paris Barış Konferansı'nda tanınmasından sonra, 22 Ocak 1920'de Osmanlı Parlamentosu Azerbaycan'ın bağımsızlığını *de facto* düzeyde tanıdı.

14. 1918 yılı yazında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Petrol Baküsü'ne ve bütün olarak Azerbaycan'a sahip olma uğruna verilen gergin mücadele Türkiye'nin galibiyetiyle sona erdi. Bakü HKS çöktü ve Kafkasya İslam Ordusu tarafından Bakü tahliye edildi. Savaşta Türkiye'nin müttefiki olan Almanya, Sovyet Rusyası'yla ayrılıkçı görüşmelere gidip 27 Ağustos sözleşmesini imzalarsa da bunun pek fazla bir önemi olmadı, anlaşma kâğıt üzerinde kaldı. Bakü uğruna yürütülen mücadelede kendine özgü ağırlığı Almanya ve İngiltere devletleri mevcut şartlar altında Türkiye'nin bu başarısı ile barışmak zorunda kaldıysa da Bakü'yü kendi arazisi gibi gören Sovyet Rusyası petrol şehrinin kaybedilmesi ile kesinlikle barışmadı.

15. "Bakü meselesi"yle ilgili Almanya, Osmanlı ve Rusya arasında mevcut olan çelişkilerin keskinleşmesi "Azerbaycan meselesi"ni 1918 yılı Eylül ayında Berlin'de yapılan Türk-Alman-Rus görüşmelerinin temel konusuna dönüştürdü. Osmanlı Devleti Azerbaycan'da Almanya'ya büyük ekonomik tavizler vermekle Azerbaycan konusunda Almanlarla anlaşmaya varabildi ve bu anlaşma 23 Eylül 1918 tarihli "Osmanlı-Alman Protokolü"nde tespit edildi.

Fakat Sovyet Rusyası'yla anlaşmak mümkün olmadı, hazırlanmış Türk-Rus protokolü imzalanmamış olarak kaldı. Sovyet Rusyası'nın "Azerbaycan meselesi"nde Türkiye'yle anlaşmaya varamaması iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kesilmesiyle sonuçlandı. Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya-Osmanlı bloku yenildi. 30 Eylül 1918'de Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesi'ni imzaladı ve bu mütarekeye göre Türk askerleri Azerbaycan'dan çıkarıldı. Bu sefer Sovyet Rusyası Brest-Litovsk barışının yürürlükten kalktığını beyan etti ve Rus İmparatorluğu'nu 1914 yılı sınırları dahilinde yeniden kurmak için mücadeleye başladı.

16. 1919 yılı Mayıs ayında Mustafa Kemal Paşa'nın rehberliğinde Türkiye'de ulusal özgürlük hareketi başladı. Türkiye'de oluşmuş çifte yönetim Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetinin Türkiye'ye karşı yürüttüğü politikasında birtakım sıkıntılar yarattı. Azerbaycan hükümeti bir yandan resmi İstanbul hükümetiyle ilişkilerini sürdürüyor, diğer taraftan mali ve askeri yardımlara şiddetli ihtiyaç duyan Anadolu hareketine destek veriyor ve yardım ediyordu. Bu dönemde İngilizlerin denetiminde olan Osmanlı Sultanı, Ali Merdan Topçubaşov'u Azerbaycan temsilcisi gibi değil, eski Duma üyesi olduğu dikkate alınarak Rusya temsilcisi olarak kabul etmek zorunda olduğu gibi, ülkenin İngilizlerin yardımıyla uluslararası alanda tanınmasına çalışan Azerbaycan hükümeti de Anadolu hareketine açık biçimde yardım edemiyordu. Fakat Anadolu hareketinin liderleri bunu önemsemiyorlardı. Anadolu hareketinin ihtiyaç duyduğu büyük miktarda yardımları Azerbaycan hükümeti temin edemese de Bakü'deki Türkiye temsilcilerinin Sovyet Rusyası temsilcileriyle yaptıkları görüşmelerde Bolşevikler Türklere her türlü askeri ve mali yardımın yapılacağını vaat ettiler. Bu yardımların karşılığında Türklerin Azerbaycan milli hükümetinin devrilmesinde Bolşeviklere yardım etmeleri gerekiyordu. Bolşeviklerle anlaşmaya varan Bakü'deki Anadolu temsilcileri Azerbaycan hükümetinin Türkiye'ye yardım etme isteğine kayıtsız kaldılar ve hatta bu yardımın gerçekleşmesine bile engel oldular.

17. Sovyet Rusyası ne pahasına olursa olsun eski Rus İmparator-

luğu'nu yeniden kurmayı amaçlıyordu. Bu amaç rengi fark etmeksizin Rusya'yı temsil eden tüm güçlerin ölküsüydü. 1920 yılının başlarında Rusya'da iç savaş genel olarak tamamlandıktan sonra Bolşevizm tehlikesi Azerbaycan'ı tehdit etmeye başladı. Dağılmış Rus ekonomisini kurtarmak için Petrol Baküsü Sovyetler için hayati önem arz ediyordu. Dolayısıyla Bolşevikler Azerbaycan'ın işgalini en kısa zamanda gerçekleştirmek için acele ediyorlardı. Yerli Bolşevikler Azerbaycan'ın yeniden Rusya tarafından işgal edilmesinde önemli rol oynasalar da Sovyet tarih yazımında yer almış "Bakü proletariati silahlı isyan yoluyla 'Müsavat' hükümetini devirip Azerbaycan'ı Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan etti" tezinin hiçbir bilimsel dayanağı yoktur. 11. Kızıl Ordu hiçbir resmi davet olmadan Azerbaycan sınırını geçti ve Azerbaycan'ı işgal etti. Azerbaycan'a verilen "bağımsızlık" formaliteden başka bir şey değildi. Bir müddet sonra bu resmi bağımsızlık da iptal edildi ve Azerbaycan'ın üniter Rus Sovyet İmparatorluğu'na dahil edilmesi hukuken de tespit edildi.

18. Türkiye ile Sovyet Rusyası'nı, her iki ülkenin İtilaf Devletlerine karşı yürütmekte oldukları mücadele ve uluslararası alanda yalnız bırakılmaları birbirine yaklaştırdı. Azerbaycan Rusya'yı kendi istiklali için gerçek tehlike olarak gördüğü halde, Anadolu hareketi Bolşevikleri doğal müttefik olarak görüyordu. Rusya'ya yaklaşım açısından Azerbaycan ile Türkiye'nin çıkarları birbirine zıttı. Türkiye'nin kurtuluşu için Sovyet Rusyası'nın büyük miktarda askeri ve mali yardımına ihtiyaç duyan Anadolu hareketi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yıkılmasında müstesna rol oynadı. Azerbaycan'daki Anadolu hareketi temsilcilerinin doğrudan katılımı ve aktif yardımıyla Sovyet Rusyası 27 Nisan 1920 istilasını gerçekleştirdi. Türkiye'nin bu tutumu onun "kendini kurtarma zarureti"nden kaynaklanıyordu. Bolşevikler, Türkiye'ye yapılacak yardımların gerçekleşmesi için Azerbaycan'ın sovyetleştirilerek Rusya'nın nüfuzu altına alınmasını ve bu "sovyetleştirme işlemi"nde Türkiye'nin Azerbaycan'daki nüfuzunun kullanılmasını şart koşmuşlardı.

Türkiye ile Bolşevikler arasında "Azerbaycan'ın sovyetleştiril-

mesi ve bunun karşılığında Anadolu'ya Sovyet yardımlarının sağlanması"yla ilgili görüşmeler 1919 yılının sonbaharında başlamıştı ve 1920 yılı başlarında taraflar arasında bu konuda anlaşma sağlandı. Bakü'de Anadolu temsilcilerinden oluşan Türk Komünist Fırkası kuruldu ve bu fırka Azerbaycan milli hükümetini devirmeyi kendisinin temel amacı ilan edip Bolşeviklerle işbirliği yaptı, sonuçta Azerbaycan'ın faciası gerçekleştirildi. Mustafa Kemal Paşa'nın Moskova'ya gönderdiği 26 Nisan 1920 tarihli mektup ise, "Azerbaycan ve Ermenistan'ı istila edecek Bolşevik ordularının Elviye-i Selâse'de Türk ordularıyla karşılaşacakları vakit herhangi bir tatsız olayın meydana gelmesinin önlenmesi" zaruretinden meydana gelmişti. Çünkü 11. Kızıl Ordu 1914 yılı sınırlarını hedef almıştı. Bu da Anadolu hareketinin Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk barışıyla elde ettiği toprakların kaybedilmesi tehlikesiyle yüz yüze kalması demektir. Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşaların endişesi bu meseleye ilişkin ve 26 Nisan tarihli mektup da bu tehlikenin ortadan kaldırılması amacıyla yazılmıştı. Azerbaycan'ın dramına ise bu mektuptan hayli önce imza atılmıştı.

19. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra her iki ülkeyi tehdit eden galip devletlere karşı mücadelede çıkarların aynı olmasına rağmen, Sovyet Rusyası'nın Mustafa Kemal Paşa'nın şahsında Türkiye için Bolşevik lideri hazırlama planları gerçekleşmedi. İtilaf Devletlerine karşı mücadelede sınıfsal çıkarlara değil, halkın milli iradesine dayanan Atatürk Rusya'yla yaklaşırsa da ve Azerbaycan'ın Türkiye'nin yardımıyla sovyetleştirilmesini kabul etse de Bolşevik fikirlerini kendi ülkesine sokmadı.

20. Moskova konferansında Türk-Rus heyetleri arasında Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü meselesi etrafında şiddetli tartışmalar yaşandı. Türk heyeti Nahçıvan'ın Türkiye'nin himayesinde kalması için uğraştı, fakat Ruslar bunu kararlılıkla reddettiler. Sovyet Azerbaycanı'nın temsilcisi Nahçıvan'ı Rusya'nın himayesinde bağımsız bir devlet olarak görmek istiyordu. Bu durumda Türk heyeti Nahçıvan'ın Türkiye ve Azerbaycan'ın ortak himayesi altında bağımsız bir

devlet olması için çalıştı. Bu da kabul edilmediği takdirde, Türkiye Nahçıvan üzerindeki hamilik hakkını Azerbaycan'ın üçüncü bir devlete vermeyeceğine dair yükümlülük aldığı takdirde ona vermeye rıza gösterdi ve gergin emeği sayesinde bu formülü Rusya'ya kabul ettirdi. Bu, Azerbaycan'ın komünist yönetiminin Nahçıvanı Ermenistan'a yeniden hediye etme girişimini önledi.

21. Türkiye bu dönemde Sovyet yapısı içinde de olsa, Azerbaycan'ın bağımsız kalması için çalışıyordu. Bu amaçla Türkiye Bakü'ye diplomatik temsilci gönderdi, Azerbaycan'la ayrıca sözleşme imzalamaya kalkıştı vs. Fakat Moskova'nın elinde oyuncak olan Azerbaycan'ın Sovyet yönetimi Türkiye'yle bağımsız olarak sözleşme imzalamaktan vazgeçti. Güney Kafkasya Cumhuriyetleri ile Türkiye arasındaki Kars konferansında Türk heyetinin gösterdiği tüm çabalara rağmen, Rusya Türkiye'nin Kafkasya Cumhuriyetleriyle ayrı ayrı sözleşme imzalamasına izin vermedi. Kars konferansı ufak değişikliklerle Moskova Konferansı kararlarını bir kez daha teyit etti.

Türkiye'nin Azerbaycan'ın formel bile olsa, bağımsızlığını koruma girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı. Çünkü Moskova hükümetinin nihai amacı eski Rus Çarlığı'nın sınırları dahilinde üniter Sovyet İmparatorluğu'nu kurmaktı. Bu amaçta Azerbaycan'ın resmi bağımsızlığına da yer yoktu.

Artık Sovyet Rusyası'nın pozisyonu yeterince güçlendirilmişti, Türkiye'de ise ulusal özgürlük hareketi hâlâ devam etmekteydi. Böyle bir durumda Ankara hükümeti Azerbaycan'ın resmi bağımsızlığının iptal edilip onun Rus Sovyet İmparatorluğu'nun bünyesine katılmasına karşı seyirci kalmayı yeğledi. Türkiye'nin bu sürece herhangi bir etkide bulunması da olanaksızdı.

Azerbaycan halkı ülkenin egemenliğinin Rusya tarafından bu şekilde çiğnenmesiyle barışmadı ve milli istiklal mücadelesini başlattı. Uzun yıllar Sovyet yönetiminin gerçekleştirdiği tüm insanlık dışı ve korkunç cezai önlemler de Azerbaycan halkının milli istiklal azmini kıramadı ve sonuçta 1991 yılında Azerbaycan yeniden kendi istiklale kavuştu.

1917-1922 yıllarında mevcut olan uluslararası ilişkiler, Azerbaycan'ın doğal kaynakları ve stratejik önemine göre büyük güçlerin çatışan çıkarlarının odağında olması, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve egemenliği için mevcut ve doğabilecek tehlikeler vb. bugün de başka şekilde aynı nitelikte mevcuttur. Bu nedenle Azerbaycan 1917-1922 yılları deneyimini derinden öğrenmeli, ondan ders çıkarmalı, sonuca varmalı, tüm dikkatini ülkenin gelişimine ve güçlenmesine yönlendirmeli, onun toprak bütünlüğü ve egemenliği için oluşan herhangi bir tehlikeyi kendi gücüne güvenerek def etmeli ve bunu başaracak güçte olmalıdır.

KAYNAKÇA

I. Arşivler

- ◆ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arhivi (ARDA)
- ◆ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdaresi Siyasi Sənədlər Arhivi (ARPIİ SSA)
- ◆ Türkiyə Cumhuriyyəti Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
- ◆ Türkiyə Cumhuriyyəti Genelkurmay Askeri Tarih və Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE)
- ◆ Hüseyinzadə Ali Bey'in Özel Arşivi (HÖA)

II. Yayımlanmış belgeler

a) Azərbaycanca

- ◆ *Azərbaycana xarici müdaxilə tarixindən*, 1918-1920-ci illər. Sənədlər və materiallar // “Azərbaycan arhivi”, 1988, № 1-2 (31-32), s. 15-196.
- ◆ *Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin kanun və binağuzarlıq məcmuəsi*, 1919, № 1.
- ◆ *Azərbaycan'da sosialist inkilabının gələbişi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi*, Sənədlər və materiallar, 1917-1918-ci illər. Tertib edən: Z.İ. İbrahimov, Bakı, Azərneşr, 1960.
- ◆ *Azərbaycan Halk Cümhuriyyəti (1918-1920)*, Parlament (Stenografik hesabatlar). 2 cildde. C. I-II. Bakı, Azərbaycan, 1998.
- ◆ “Azərbaycan Halk Cümhuriyyətinin 80 illiyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı”, 30.01.1998. *Azərbaycan gəzəti*, 31 yanvar 1998.

- ◆ *Feteli Han Hoyski / Hayat ve faaliyeti*, Sened ve materiallar. Bakı, Azerbaycan, 1998.
- ◆ Gasımov, M. *Birinci dünya müharibesi illerinde büyük devletlerin Azerbaycan siyaseti* (1914-1918-ci iller). 3 hissede. III hisse (senedler, materiallar, haritalar, şekiller), Bakı, Adiloğlu, 2004.
- ◆ Nerimanov, N. *Ucgarlarda inkılabımızın tarihine dair / İ.V. Stalin'e mektub /*. Bakı, Azərneşr, 1992.
- ◆ "N. Nerimanov'un V.İ. Lenin'e iki mektubu", *İktisadiyyat gazetisi*, 26 aprel 2000-ci il.
- ◆ *Nuru Paşa / Kafkaz İslam Ordusu Herekâtı*; M. Süleymanov, Nuru Paşa. Bakı, Herbi Neşriyyat, 1999, s. 123-141.
- ◆ Şaumyan, S. *Seçilmiş eserleri*, 2 cildde, II c., Bakı, Azərneşr, 1978.
- ◆ Topçubaşov, A.M. *Paris mektubları*, Tertib eden: V. Kuliyyev, Bakı, Azərneşr, 1998.
- ◆ Lenin, V.İ. *Azerbaycan hakkında*, Tertib eden: C.B. Kuliyyev, Bakı, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1970.
- ◆ Zakafkaziya Seyminin Müselman fraksiyası ve Azerbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları. Azerbaycan Respublikasının Milli Arhiv İdaresi. Mesul red: A.A.Paşayev. Bakı, Adiloğlu, 2006.

b) Türkçe

- ◆ Atatürk, M.K. *Nutuk*, C. III. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- ◆ Karabekir Kâzım, *İstiklal Harbimiz*, C. I-II, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- ◆ Karabekir Kâzım, *İstiklal Harbimizde İtihat Terakki ve Enver Paşa*, C. I. haz. Orhan Hülagü, İstanbul, Emre Yayınları, 2001.
- ◆ *Neriman Nerimanov / Mektuplar*, haz. Hüseyin Adıgüzel, İstanbul, İleri Yayınları, 2005.
- ◆ Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, C. II (1575-1918), Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993.

- ◆ Soysal, İ. *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, C. I. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.
- ◆ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Devre: I. C, II, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985.
- ◆ *TBMM Zabıt Ceridesi*. Devre: I. C. VI, IX, XI, Ankara, TBMM Matbaası, 1943, 1954, 1958.

c) Rusça

- ◆ *Kalendar Azerbaydjanskoj Respubliki*. Pod. red. A. M. Stavrovskogo. Bakı, 1920.
- ◆ *Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920)*. Armiya (Dokumentı i materialı). Bakı, Azerbaydjan, 1998.
- ◆ *Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920)*. Vneşnyaya politika. (Dokumentı i materialı). Bakı, Azerbaydjan, 1998.
- ◆ *Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920)*. Zakonodatelnıye aktı. (Sb. Dokumentov). Bakı, Azerbaydjan, 1998.
- ◆ *Bratya naveki. Dokumentı i materialı ob istoriçeskoy drujbe russkogo i azerbaydjanskogo narodov*. T. I. Bakı, Azərneşr, 1987.
- ◆ *Buniyatov Z. Sbornik dokumentov za semyu peçatyami*. Bakı, Şerg-Gerb, 1992.
- ◆ *Dekretı Sovetskoy vlasti*. T. I. Red. komis: G.D.Obıçkin i dr. Moskva, Politizdat, 1957.
- ◆ *Dokumentı vneşney politiki SSSR*. V 22-kh tomakh. T. I. (7 noyabrya 1917 g – 31 dekabrya 1918 g. Red. kollegiya: İ.N.Zemskov i dr.). Moskva, Gospolitizdat, 1957; T. II. (1 yanvarya 1919 g – 30 iyunya 1920 g. Red. kollegiya: G.K.Deev i dr.). Moskva, Gospolitizdat, 1958; T. III. (1 iyulya 1920 g – 18 marta 1921 g. Red. kollegiya: G.A.Belov i dr.). Moskva, Gospolitizdat, 1959; T. IV. (19 marta 1921 g – 31 dekabrya 1921 g. Red. kollegiya: L.S.Gaponenko i dr.). Moskva, Gospolitizdat, 1960.
- ◆ *Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkazyı i Gruzii*. Tiflis, Tipografiya pravitelstva Gruzinskoy Respubliki, 1919.
- ◆ *Dokumentı po istorii grajdanskoy voynı v SSSR*. Pod. red. İ. Mintsı i E. Gorodetskogo. T. I. Pervıy etap grajdanskoy voynı (1917-1918). Moskva, Gospolitizdat, 1940.

- ◆ Jordaniya, N.N. Za dva goda (s 1 marta 1917 goda po 1 marta 1919 goda). Dokladi i reči. Tiflis, Tipografiya Gruzinskogo pravitelstva, 1919.
- ◆ İnternatsionalnaya pomoş XI Armii v borbe za pobedu Sovetskoy vlasti v Azerbaydjane. Dokumenti i materialı. 1920-1921 gg. Baku, Azerneşr, 1989.
- ◆ *Istoriia Azerbaydjana po dokumentam i publikatsiyam*. Pod. red. akad. Z.M. Buniyatova, Baku, Elm, 1990.
- ◆ Klyučnikov, Y.B. Sabanin A.B. *Mejdunarodnaya politika noveşşego vremeni v dogovorakh, notakh i deklaratsiyakh*. Ç. II. Ot imperialistiçeskoj voynı do snyatiya blokadı s Sovetskoy Rossii. Moskva, Litizdat NKİD, 1926.
- ◆ Narimanov, N. *İzbranniye proizvedeniya*. V tryokh tomakh. Tom 2. Baku, Azerneşr, 1989.
- ◆ Pipiya, G.V. *Politika Germanii v Zakavkazye v 1918 g.* (Sb. Dokumentov). Tbilisi, Sabçota Sakartvelo, 1971.
- ◆ Rayevskiy, A. Musavatskoye pravitelstvo na Versalskoj konferentsii. Doneseniya predstaviteley Azerbaydjanskoy musavatskoj delegatsii. Baku, 1931.
- ◆ Sef S. *Revoljutsiya 1917 goda v Zakavkazye*. Dokumenti. Materialı. Tiflis, 1927.
- ◆ *Sovetsko-germanskiye otnoşeniya ot peregovorov v Brest-Litovske do podpisaniya Rapallskogo dogovora*. Sbornik dokumentov. Red. kollegiya: S.Dernberg i dr. T. 1. 1917-1918 gg. Moskva, Politizdat, 1968.
- ◆ Topçibaşev, A.A. *Diplomatiçeskiye besedi v Stambule* (zapisi çrezviçaynogo poslannika i polnomoçnogo ministra Azerbaydjanskoy Respubliki). 1918-1919 gg. Baku, Ergyun, 1994.
- ◆ Şaumyan, S.G. *Stati i reçi 1917-1918 gg.* Baku, 1929.

ç) İngilizce

- ◆ *Caucasian Boundaries: Documents and Maps / 1802-1946*, Edited by Anita L.P. Burdett, Richmond, Archive Editions, 1996.

III. Yazılı eserler

a) Azerbaycanca

- ◆ *Azerbaycan Cumhuriyyeti (1918-1920)*, N. Ağamalıyeva'nın redakte-siyle. Bakı, Elm, 1998.
- ◆ *Azerbaycan Demokratik Respublikası* (tarih, ictimai-siyasi ve medeni heyat). Bakı, 1992.
- ◆ *Azerbaycan Halk Cumhuriyyeti Ensiklopediyası*, İki cildde. Baş redaktor: Y. Mahmudov. I c., Bakı, Lider, 2004; II c., Bakı, Lider, 2005.
- ◆ *Azerbaycan tarihi*, 3 cildde. III c., I h., Bakı, Elm, 1973.
- ◆ *Azerbaycan tarihi*, 7 cildde. V c., Bakı, Elm, 2001; VI c., Bakı, Elm, 2000.
- ◆ Ahmedova, F.-Nerimanov, Neriman, *İdeal ve gerçeklik*. Bakı, Elm ve Heyat, 1998.
- ◆ Aliyev, H.A. *Azerbaycan'da sosialist inkilabının bir sıra hüsusiyyetleri*, Bakı, Azerneşr, 1970.
- ◆ Aliyev, M.B. *Kanlı günlerimiz (1918-1920 / Nahçıvan)*, Bakı, Azerneşr, 1993.
- ◆ Aliyev, N. "Antantanın, Üçler İttifakı ölkelerinin ve Sovet Rusiyasının Hazar bölgesinde geostrateji rekabeti ve Azerbaycan" // *Tarih ve onun problemleri*, 2003, № 2, s.70-78.
- ◆ Azizbeyova P.A. *Azerbaycanda Sovet hakimiyetinin gelebesinde büyük rus halkının gardaşlıg kömeyi*. Bakı, Birleşmiş neşriyyat, 1954.
- ◆ Baykara, H. *Azerbaycan istiklal müharizesi tarihi*, Bakı, Azerneşr, 1992.
- ◆ Çıragzade, V. *İstiklal yollarında*, Bakı, Azerneşr, 1992.
- ◆ Hesenli, C. *Azerbaycan Halk Cümhuriyyetinin Harici Siyaseti (1918-1920)*, Bakı, Garisma MMC, 2009.
- ◆ Hesenli, C. *SSRİ-Türkiye: soyug müharibenin sınağ meydanı*, Bakı, Adiloğlu, 2005.
- ◆ Hesenov, C. *Azerbaycan beynelhalğ münasibetler sisteminde (1918-1920-ci iller)*, Bakı, Azerneşr, 1993.
- ◆ Hesenov, C. 1918-ci ilin martı: vetendaş müharibesi, yoksa türk-müsl-man soykırımı? *Azadlıg* gazetesi, 31 mart 1994.

- ◆ Hesenov, H. *Neriman Nerimanovun milli devletçilik bahışları ve faaliyetleri*, Bakı, Elm, 2005.
- ◆ Hetemov, R. Almanyanın Şerg siyasetinde yeni meyler ve Gafgaz uğrunda mübarize (1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin mayı) // Tarih ve onun problemleri, I megale, 1998, № 4, s. 58-66; II megale, 1999, № 1, s. 127-132.
- ◆ İbrahimli, H. *Azerbaycan siyasi mühacireti (1920-1991)*, Bakı, Elm, 1996.
- ◆ İbrahimov, Z. *İngilis-amerikan müdahileçilerine garşı Azerbaycan halkının mübarizesi*, Bakı, Uşaggençeşr, 1950.
- ◆ İbrahimov, Z. *Sosialist inkilabı uğrunda Azerbaycan zehmetkeşlerinin mübarizesi (1917-1918-ci iller)*, Bakı, Azemeşr, 1957.
- ◆ İbrahimov, Z. *V. İ. Lenin ve Azerbaycan'da sosialist inkilabının gelebesi*, Bakı, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1970.
- ◆ İsgenderov, A. *Azerbaycan'da Türk-müselman soykırımı probleminin tarihsünaslığı 1918-1920*, Bakı, Adiloğlu, 2006.
- ◆ İsgenderov, A. *1918-ci il mart grđının tarihsünaslığı*, Bakı, Mütercim, 1997.
- ◆ Gaffarov, T. B. *Azerbaycan tarihi (1920-1991)*, Bakı, Mütercim, 1999.
- ◆ Gasimov, M. *Birinci dünya müharibesi illerinde böyük dövlətlərin Azerbaycan siyaseti (1914-1918-ci iller)*, 3 hissədə, I hisse (1914-cü il avgust – 1917-ci il oktyabr). Bakı, Ganun, 2000; II hisse (1917-ci il noyabr – 1918-ci il noyabr), Bakı, Adiloğlu, 2001.
- ◆ Gasimov, M. *Harici dövlətlər və Azerbaycan (Aprel işğalından SSRİ yaradılana gederki dövrde diplomatik-siyasi münasibətlər)*, Bakı, Ganun, 1998.
- ◆ Gocatürk, U. *Atatürk*, Bakı, Elm, 1991.
- ◆ Guliyev, C. B., *V. İ. Lenin və Azerbaycan'da Sovet hakimiyyətinin gelebesi və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə*, Bakı, Azemeşr, 1957.
- ◆ Maksvell, N. *Azerbaycan Demokratik hökumətinin siyasetində neft meselesi (1918-1920-ci illər) // Azerbaycan Neft Sənayesi Tarihine dair Birinci Beynelhalg Konfrans, 7 iyul 1996-cı il. Hyuston, 1997, s. 39-45.*
- ◆ Mehdizadə, M. *Beynelmillel siyasetdə petrol*, Bakı, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1994.
- ◆ Memmedov, H. *Azerbaycan halkının milli istiklal mübarizəsi (XIX yüzilliyin sonları – XX yüzilliyin evvəlləri)*, Bakı, Elm, 2005.
- ◆ Memmedzadə, M.B. *Milli Azerbaycan herəkəti*, Bakı, Nicat, 1992.
- ◆ Musayev, İ. *Azerbaycanın harici siyaseti (XX esr)*, I hissə. Bakı, İktisad Universiteti Neşriyyatı, 2001.
- ◆ Musayev, İ. *Azerbaycanın Nahçıvan və Zengezur bölgələrində siyasi vəziyyət və harici dövlətlərin siyaseti (1917-1921-ci illər)*, Bakı, Bakı Universiteti Neşriyyatı, 1996.
- ◆ Necefov, B. *Azerbaycan Demokratik Respublikası: dahili və harici siyaseti*, Bakı, Bilik, 1992.
- ◆ Nesibzadə, N. *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, Bakı, Elm, 1990.
- ◆ Nesibzadə, N. *Azerbaycanın harici siyaseti (1918-1920)*, Bakı, Ay-Ulduz, 1996.
- ◆ Nesibzadə N. *Bölmüş Azerbaycan, bütöv Azerbaycan*. Bakı, Ay-Ulduz, 1997.
- ◆ Ratgauzer, Y.A. *Bakıda inkilab və vətəndaş müharibəsi (1917-1918-ci illər)*. I hissə, Bakı, Azemeşr, 1929.
- ◆ Ratgauzer, Y.A. *Şura Azerbaycanı uğrunda mübarizə*, Bakı, Azemeşr, 1929.
- ◆ Refiyev, B. *Aysbergin sualtı hissəsi*, Bakı, Azemeşr, 1995.
- ◆ Resulzadə, M.E. *Azerbaycan Cümhuriyyəti*, Bakı, Elm, 1990.
- ◆ Resulzadə, M.E. *Esrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azerbaycan edebiyatı, Çağdaş Azerbaycan tarihi*. Bakı, Genclik, 1991.
- ◆ Sofiyev, M. *Güney Kafkaz respublikaları Sovet-Türkiyə eləgələrində (1922-1936)*, Bakı, Çaşıoğlu, 2000.
- ◆ Süleymanov, M. *Kafkaz İslam Ordusu və Azerbaycan*, Bakı, Herbi Neşriyyat, 1999.
- ◆ Süleymanov, M. *Nuru Paşa*, Bakı, Herbi Neşriyyat, 1999.
- ◆ Swietochowski, T. *Rusiya və Azerbaycan: serhəyanı bölge keçid dövründə*, Bakı, Hazar Universiteti, 2000.
- ◆ Şahgeldiyev, H. *Azerbaycanda Sovet hakimiyyətinin gelebesində rus halkının köməyi*, Bakı, Azemeşr, 1960.
- ◆ Şeyhzamanlı, N. *Azerbaycan istiklal mücadiləsi hatireləri*, Bakı, Azerbaycan, 1997.

- ◆ Topçubaşov, E.M. “Azerbaycanın teşekkülü” // *Azerbaycan SSR Elmler Akademiyasının Heberleri*, Tarih, felsefe ve hüguğ seriyası, 1990, № 3, s. 114-134.
- ◆ Ünüvar, V. Nahçıvan: telatüm ve burulğanlar (1920-1921), Türk dilinden tercüme eden: E. A. Guliyev, Nahçıvan, Ecemi, 2006.
- ◆ Yakublu, N. *Memmed Emin Resulzade*, Bakı, Genclik, 1991.
- ◆ Yusifzade, S. “Birinci dünya müharibesinin sonunda ingilis işğalı ve Bakının azad edilmesi” // *Tarih ve onun problemleri*, 1999, № 2, s. 114-122.
- ◆ Ziyadhanov, A. *Azerbaycan*, Bakı, Azerbaycan, 1993.

b) Türkçe

- ◆ Akçura, Y. *Türkçülüğün Tarihi*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1998.
- ◆ Akçura, Y. *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- ◆ Akşin, A. *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- ◆ Allen, W.E.D.-Muratoff, P. *Kafkas Harekâtı / 1828-1921/ Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1966.
- ◆ Arslan, A. *I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Ahıska-Ahıl-kelek (1914-1921) // Kafkas Araştırmaları*, № 3. İstanbul, 1997, s. 93-115.
- ◆ Aslan, B. *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2004.
- ◆ Aslan, B. “Yeni Belgeler Işığında Karakol Cemiyeti, Uşak Kongresi ve Karakol Cemiyeti'nin Bolşeviklerle Yaptığı Anlaşma” // *Atatürk Dergisi* IV/1, Ocak, 2004, s. 29-63.
- ◆ Aslan, Y. *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- ◆ Atnur, İ.E. *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
- ◆ Avcı, C. - Kara, A. *Bağımsızlığa Giden Yol: Türk İnkılabının Tarihi*, İstanbul, İQ Yayınları, 2007.
- ◆ Avcıoğlu, D. *Milli Kurtuluş Tarihi (1838-1965)*, C. II. İstanbul, İstanbul Matbaası, 1974.

- ◆ Aydemir, Ş.S. *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, C. III. 1914-1922. İstanbul, Remzi Kitapevi, 1985.
- ◆ Aydın, M. *Milli Mücadele Dönemi'nde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1992.
- ◆ “Azerbaycan Maddesi” // *İslam Ansiklopedisi*, C. II. İstanbul, Maarif Matbaası, 1942.
- ◆ Bal, H. “Kuzey Kafkasya'nın İstiklali ve Türkiye'nin Askeri Yardımı (1917-1918)” // *Kafkas Araştırmaları*, № 3. İstanbul, 1997, s. 29-91.
- ◆ Bayat, A.H. *Hüseynzade Alibey*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1998.
- ◆ Bayur, Y.H. *I Genel Savaşın Sonra Antlaşmalarımız*, II // *Belleten* XXX/117, 1966, s. 130-156.
- ◆ Bayur, Y.H. *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III. 1914-1918 Genel Savaşı, Kısım I, IV, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983; 1991.
- ◆ Bilsel, M.C. *Lozan*, C. I, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1998.
- ◆ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi. Kafkas Cebhesi*, 3. Ordu Harekâtı. C. II, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1993.
- ◆ Budak, M. “Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu” // *Kafkas Araştırmaları*, № 4, İstanbul, 1998, s. 61-105.
- ◆ Budak, M. “Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kafkasya” // *Avrasya Etüdüleri*, 1995, C. I, S. 4, s. 101-128.
- ◆ Carr, E.H. *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi, 1917-1929*, çev. Levent Cinnemre, İstanbul, Mer Yayınları, 1992.
- ◆ Carr, E.H. *Sovyet Rusya Tarihi / Bolşevik Devrimi / 1917-1923*, C. III. çev. Tuncay Birkan, İstanbul, Metis Yayınları, 2004.
- ◆ Cebesoy, A.F. *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, Vatan Neşriyatı, 1953.
- ◆ Cebesoy, A.F. *Moskova Hatıraları (21/11/1921 – 2/6/1922)*, İstanbul, Vatan Neşriyatı, 1955.
- ◆ Çağlayan, K.T. *Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri // Türk Tarih Kurumu, Belleten*, Ağustos, 2000, C. LXIV, S. 240, s. 487-507.
- ◆ Çağlayan, K.T. “I Dünya Savaşı Sonunda Enver Paşa'nın Kafkasya'daki

- Planları ve İngiltere” // *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XIV, № 41, Ankara, Temmuz 1998, s. 513-520.
- ◆ Çakmak, F. *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, Ankara, Genelkurmay Matbaası, 1936.
 - ◆ Çolak, M. *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
 - ◆ Erat, M. “Kâzım Karabekir'in Nahçıvan ve Çevresindeki Faaliyetleri (1918)” // *Kafkas Araştırmaları*, № 4. İstanbul, 1998, s. 39-59.
 - ◆ Erel, Ş. *Azerbaycan Politikacılarının Yanlıları*, İstanbul, Baha Matbaası, 1968.
 - ◆ *Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, haz. İsmet Parmaksızoğlu. Ankara, DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü, 1981.
 - ◆ Ermetin, S.K. *Anadolu'da ve Azerbaycan'da Türklere Uygulanan Bitmeyen Soykırım*, İstanbul, Töre Yayınları, 2003.
 - ◆ Ertürk, H. *İki Devrin Perde Arkası*, Hatıraları kaleme alan: Samih Nafiz Tansu, İstanbul, Ararat Yayınevi, 1969.
 - ◆ Gürsel, H.F. *Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri*, İstanbul, AK Yayınları, 1968.
 - ◆ Gürün, K. *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
 - ◆ Haley, Ch.D. *Son Savaşçı Enver Paşa*, Tercüme: Necdet Özbek, İstanbul, Fener Yayınları, 2000.
 - ◆ *Halil Paşa / İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*, haz. Taylan Sorgun, İstanbul, Kamer Yayınları, 1997.
 - ◆ Hayit B.M. *Türkistan Devletleri'nin Milli Mücadeleleri Tarihi*. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
 - ◆ İmanov, V. Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934). *Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili*. İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2003.
 - ◆ İşyar, Ö.G. *Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu*, İstanbul, Alfa Yayınları, 2004.
 - ◆ Jaeschke, G. *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
 - ◆ Kahraman S.S. *İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa (Trabzon ve Kars Hatıraları)*. İzmit, Selülöz Yayınları, 1949.
 - ◆ Karaca A. *Azerbaycanın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış*. İstanbul, Azerbaycan Kültür Merkezi Yayınları, 1982.
 - ◆ Karal E. Z. *Osmanlı Tarihi*. C. VIII. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
 - ◆ Keskin M. Milli Mücadelede Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuva-yi Milliye İçin Nakdi Yardım Göndermesi // *Türk Yurdu*, C. IX, № 22, Kasım 1988, s. 20-22.
 - ◆ Kılıç S. *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*. İstanbul, Ülke Kitapları, 1998.
 - ◆ Kurat A.N. *Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı* // *Belleten*, XXXI/121-124, 1967, s. 375-413.
 - ◆ Kurat A.N. *Türkiye ve Rusya*. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
 - ◆ Leverkus P. *Sonsuz Nöbette Görev*. Çeviren: Zakiye Hasançebi. İstanbul, Arba Yayınları, 1998.
 - ◆ Mahmut M.P. *Maziye Bir Nazar. Berlin Muahedesi'nden Harbi Umumi'ye Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya Münasebetleri*. İstanbul, Matbaay-i Ahmed İhsan ve Sürekası, 1341.
 - ◆ Memmedzade M.B. *Devletler Arası Münasebetlere Dair Vesikalar // Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Temmuz-Ağustos 1934, № 31-32, s. 261-264.
 - ◆ Mustafa K.P. *Nahçıvan Türk Kapısıdır. Dinleyip Nakleden: Faruk Sümer*. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Nisan 1992, Sayı 64, s. 5-6.
 - ◆ Nur R. *Hayat ve Hatıratım*. C. III. İstanbul, Altındağ Yayınları, 1968.
 - ◆ Oran B. *Türk Dış Politikası. 1919-1980: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. C. I. İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.
 - ◆ Özalp K. *Milli Mücadele: 1919-1922*. C. I. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1971.
 - ◆ Perinçek M. *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri (Sovyet Arşiv Belgeleriyle)*. İstanbul, Kaynak Yayınları, 2005.
 - ◆ Pomiankowski J. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü. "1914-1918. I Dünya Savaşı"*. Çeviren: Kamal Turan. İstanbul, Kayıhan Yayınları, 1990.
 - ◆ Renouvin P. *Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye. 1914-1918*. Türkçesi: Örgen Uğurlu. İstanbul, Örgün Yayınevi, 2004.

- ◆ Rezulzade M.E. *Azerbaycan Problemi*. Ankara, Mars Matbaası, 1996.
- ◆ Rüşdü E.K. Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası. 93 Sayılı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı, Haziran 1934, Sayı: 34.
- ◆ Sabis, A.İ. *Birinci Dünya Harbi, Harp Hatıralarım*, C. I-IV. İstanbul, Nehir Yayınları, 1990; 1991.
- ◆ Sanders, L. *Türkiye'de Beş Sene*, çev. Osmanlı Genelkurmayı Askeri Tarih Encümeni Tercüme Heyeti, haz. Muzaffer Albayrak, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2007.
- ◆ Saray, M. *Atatürk ve Türk Dünyası*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- ◆ Sayılğan, A. *Solun 94 Yılı /1871-1965: Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Sosyalist-Komünist Hareketler*, Ankara, Mars Yayınları, 1968.
- ◆ Selek, S. *Anadolu İhtilali*, C. II. İstanbul, Burçak Yayınları, 1966.
- ◆ Selvi, H. *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, Sakarya, 2004.
- ◆ Sonyel, S. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. I-II. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987; 1986.
- ◆ Suny, R.G. *Bakü Komünü / Rus Devriminde Sınıf ve Ulusallık*, Türkçesi: Kudret Emiroğlu, İstanbul, Belge Yayınları, 1990.
- ◆ Sünbül, T. *Azerbaycan Dosyası*, Ankara, Kök Yayınları, 1990.
- ◆ Swietochowski, T. "Atatürk ve Transkafkasya" // *Tarih İncelemeleri Dergisi*. XIII. Cumhuriyet'in 75 Yılına Armağan, Bornova-İzmir, Ege Üniversitesi Basımevi, 1998, s. 245-249.
- ◆ Swietochowski, T. *Müslüman Cemaat'ten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1988.
- ◆ Şahin, E. "Rus İhtilallerinden Mondros Mütarekesine Kadar Türkiye /Mavera-yı Kafkasya İlişkileri (1917-1918)" // *Yeni Türkiye Dergisi*, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı II. Siyasi Tarih, Mart-Nisan 2002, Yıl 8, s. 44, s. 348-369.
- ◆ Şahin, E. "Trabzon ve Batum Konferanslarında Kuzey Kafkasya'nın Bağımsızlığı ile İlgili Gelişmeler" // *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 1996, S. 4, s. 71-88.
- ◆ Şahin, E. Türkiye-Mavera-yı Kafkasya İlişkilerinden Bir Kesit: Trabzon Konferansı (14 Mart-14 Nisan 1918) // *Cumhuriyet'in 75. Osmanlı Devleti'nin 700. Yılında Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998)*, Bildiriler, Trabzon, 1999, s. 489-524.
- ◆ Şamsutdinov, A. *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri*, çev. A. Hasanoğlu. İstanbul, Yeni Gün Yayınları, 2000.
- ◆ Şimşir B.N. *Bizim Diplomatlar*, İstanbul, Bilgi Yayınları, 1996.
- ◆ Tansel, S. *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. III. İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.
- ◆ Temir, A. *Yusuf Akçura*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987.
- ◆ Tengirşek, Y.K. *Vatan Hizmetinde*, İstanbul, Bahar Matbaası, 1967.
- ◆ Tevetoğlu, F. *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler: 1910-1960*, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1967.
- ◆ Togan, Z.V. *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, C. I. İstanbul, Enderun Yayınları, 1981.
- ◆ Toksoy, N. "Rusya'nın Trans-Kafkas Politikası ve Komiserlikle Münasebetleri" // *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVI, Temmuz 2000, S. 47, s. 491-536.
- ◆ Topuz, H. *Devrim Yılları*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2004.
- ◆ Tuğaç, H. *Bir Neslin Dramı*, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1975.
- ◆ Tuncer, B. *Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, İstanbul, İQ Yayınları, 2006.
- ◆ "Türk ve Tatar Heyeti", *Türk Yurdu*, IX/100, 1331, Osmanlıcadan aktaran: Tutubay Yayınları, Ankara, 1999.
- ◆ Türkgeldi, E.A. Brest-Litovsk Konferansı Hatıraları // *BTTD*, III/13. Mart 1986, s. 46-53.
- ◆ *Türk İstiklal Harbi I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Yazan: Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1962.
- ◆ *Türk İstiklal Harbi*, C. VII. İdari Faaliyetler, 15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1975.
- ◆ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi / TBMM Hükümeti Dönemi: (23 Nisan 1920-29 Ekim 1923)*, C. IV, K. 1. Ankara, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1984.
- ◆ Ülken, H.Z. "Türkçülüğün ve Türk Sosyalizminin Babası Ali Turan (Hüseynzade Ali Bey)" // *Yeni İnsan*, Ocak 1970, VIII/85, s. 6-11, 23-28.

- ◆ Wallach, J.L. *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, çev. Fahri Çeliker, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1977.
- ◆ Yalçın, H.C. *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları / (Bir Devri Aydınlatan Tarihi Mektuplar)*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları, 2002.
- ◆ Yel, S. “Brest-Litovsk Barış Konferansında Sovyet Rusya’nın Ermeni Politikası” // *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 2002, C. XVIII, S. 54, s. 829-848.
- ◆ Yerasimos, S. *Milliyetler ve Sınırlar / Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*. Türkçeye çeviren: Şirin Tekeli, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994.
- ◆ Yerasimos, S. *Türk-Sovyet İlişkileri / Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye*, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1979.
- ◆ Yıldırım, H. *Türk-Rus-Ermeni Münasebetleri (1914-1918)*, Ankara, Kök Yayınları, 1990.
- ◆ Yılmaz, V. *1’inci Dünya Harbi’nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, İstanbul, Cem Ofset Matbaacılık Sanayi A.Ş., 1993.
- ◆ Yüceer, N. *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Ankara, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, 1996.
- ◆ Zenkovski, A.S. *Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, Tercüme: İzzet Kantemir, Ankara, İpek Matbaası, 1971.
- ◆ Zürcher, E.J. *Milli Mücadelede İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoglu, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2003.
- ◆ Balaev, A. *Azerbaydjanskoe natsionalno-osvoboditelnoe dvijenie v 1917-1920 gg.* Baku, Elm, 1990.
- ◆ Belskiy, S.-Manvelov, A. *Revoljutsiya 1917 goda v Azerbaydjane* (khronika sobitij), Baku, Az. İzd., 1927.
- ◆ Boryan, V.A. *Armeniya, mejdunarodnaya diplomatiya i SSSR*, Ç. I. Moskva, 1929.
- ◆ Budennyıy, S.M. *Proydennyıy put. Vospominaniya*, Moskva, Voenizdat, 1965.
- ◆ Velikiy, Oktyabr i narodi Vostoka. *Sbornik. 1917-1957*. Otv. red. i vved. A.A.Gubera, Moskva, İzd. Vost. lit., 1957.
- ◆ Verjkhovskiy, D.V.-Lyakhov, V.F. *Pervaya mirovaya vojna. 1914-1918*, Moskva, Voenizdat, 1964.
- ◆ Gadjibeyli, Dj.A. *İzbrannoe*. Sost.: M. Teymurov-A. Aslanov, Baku, Azernesr, 1993.
- ◆ Gotlib, V.V. *Taynaya diplomatiya vo vremya pervoy mirovoy vojny*, Moskva, Sotsekizdat, 1960.
- ◆ Guliev, Dj.B. *Borba Kommunističeskoj partii za osuşestvlenie leninskoy natsionalnoy politiki v Azerbaydjane*, Baku, Azernesr, 1970.
- ◆ Guseynov, İ.A. “Pobeda Sovetskoj vlasti v Azerbaydjane v 1920 g. i pomoş XI Krasnoy Armii” // *Trudi Azerbaydjanskogo filiala İMEL pri ÇK VKP(b)*, T. XVIII. Baku, 1952.
- ◆ Guseynov, M.D. *Tyurkskaya demokratičeskaya partiya federalistov “Musavat” v proşlom i nastoyaşem*, Baku, Zagkniga, 1927.
- ◆ Guseynov, T. *Oktyabr v Azerbaydjane*, Baku, Az. İzd., 1927.
- ◆ Darabadi, P.G. *Voennie problemi političeskoj istorii Azerbaydjana v naçale XX veka*, Baku, Elm, 1991.
- ◆ Dunsterville, L. *Britanskiy imperializm v Baku i Persii: 1917-1918, Vospominaniya*, Per. s angl. B. Rudenko, Tiflis, Sovetskiy Kavkaz, 1925.
- ◆ Djordj, L. *Pravda o mirnikh dogovorakh*, T. I-II. Moskva, İzd. İnostrannaya literatura, 1957.
- ◆ Dubner, A. *Bakinskiy proletariat v godi revolyutsii 1917-1920 gg.* Baku, 1931.
- ◆ *Zapiski, Djemal paşı (1913-1919 gg.)*, Per. s angl. B.T. Rudenko. S predisloviem Sim, Takaeva, Tiflis, İzd. Zakkraykoma RKP(b), 1923.

c) Rusça

- ◆ Avalov, Z. *Nezavisimost Gruzii v mejdunarodnoj politike: 1918-1921 gg.* Parij, 1924.
- ◆ Azimov, G.S. *Velikiy Oktyabr v Azerbaydjane*, Baku, Azernesr, 1987.
- ◆ Arşaruni, A., Gabidullin K. *Oçerki Pan-İslamizma i Pan-Tyurkizma v Rossii*, Moskva, İzdatelstvo Bezbojnik, 1931.
- ◆ Bagirov, Y.A. *İz istorii sovetko-turetskikh otnoşeniy v 1920-1922 gg. (Po materialom Az. SSR)*, Baku, İzd. AN Az. SSR, 1965.
- ◆ Balaev, A. *Azerbaydjanskoe natsionalnoe dvijenie v 1917-1918 gg.* Baku, Elm, 1998.

- ◆ İvaşin, İ.F. *Oçerki istorii vneşney politiki SSSR*, Moskva, Gospolitizdat, 1958.
 - ◆ İskenderov, M. *İz istorii borbi kommunističeskoj partii Azerbaydjana za pobedu Sovetskoy vlasti*, Baku, Azərneşr, 1958.
 - ◆ *Istoriia vneşney politiki SSSR. V 2-kh tomakh. 1917-1985. T. 1. 1917-1945*, Moskva, Nauka, 1986.
 - ◆ Kadışev, A.B. *İnterventsiya i grajdanskaya vojna v Zakavkazye*, Moskva, Voenizdat, 1960.
 - ◆ Karaev, A.G. *İz nedavnego proşlogo*, Baku, *Bak. Raboçiy*, 1926.
 - ◆ Kaçaznuni, Ov. *Daşnaksutyun bolşe niçego delat*, Baku, Elm, 1990.
 - ◆ Korsun, N.G. *Pervaya mirovaya vojna na Kavkazskom fronte. Operativno-strategičeskiy oçerk*, Moskva, Voenizdat, 1946.
 - ◆ Korsun, N.G. *Sarıkamışskaya Operatsiya na Kavkazskom fronte v mirovoy vojne 1914-1915 gg.* Moskva, Gosvoenizdat, 1937.
 - ◆ Koçerli, T.K. *İstoričeskiy povorot v sudbakh Azerbaydjanskogo naroda*, Baku, Azərneşr, 1980.
 - ◆ Kuliev, M. *Vragi Oktyabrya v Azerbaydjane*, Baku, Az. İzd., 1927.
 - ◆ Lorey, G. *Operatsiya germano-turitskikh morskikh sil v 1914-1918 gg.* 2-e izd. Moskva, 1937.
 - ◆ Ludşuveyt, E.F. *Turtsiya v godı pervoy mirovoy voynı. 1914-1918 gg.* Voenno-političeskiy oçerk, Moskva, İzd. MGU, 1966.
 - ◆ Lyudendorf, E. *Moi vospominaniya o vojne 1914-1918 gg.* Per. s nem. Moskva-Leningrad, Gosizdat, 1924.
 - ◆ Miller, A.F. *Oçerki novejšey istorii Turtsii*, Moskva-Leningrad, Nauka, 1948.
 - ◆ Muradalieva, E.B. *Krov zemnaya-neft Azerbaydjana i istoriia*, Baku, Mutardjim, 2005.
 - ◆ Noviçev, A.D. *Turtsiya. Kratkaya istoriia*, Moskva, Nauka, 1965.
 - ◆ Notoviç, F.İ. *Diplomatičeskaya borba v godı pervoy mirovoy voynı*, Moskva, İzd. AN SSSR, 1947.
 - ◆ Pipiya, G.V. *Germanskiy imperializm v Zakavkazye v 1910-1918 gg.* Moskva, Nauka, 1978.
 - ◆ Raevskiy, A. *Angliyskaya interventsiya i musavatskoe pravitelstvo. İz istorii intervntsii i kontrrevolyutsii v Zakavkazye*, Baku, İstpart, 1927.
 - ◆ Raevskiy, A. *Angliyskie "druzya" i musavatskie "patrioti"*, Baku, Az. Giz., 1927.
 - ◆ Rustambeyli, Ş. *İz peçalnogo proşlogo*, *Kavkaz*, № 7-8, 1935.
 - ◆ Sef, S. *Borba za Oktyabr v Baku*, Tiflis, Zagkniga, 1930.
 - ◆ Sef, S. *Borba za Oktyabr v Zakavkazye*, Tiflis, Zagkniga, 1932.
 - ◆ Sef, S. *Kak bolşeviki prišli k vlasti v 1917-1918 gg. v Bakinskom rayone*. Baku, 1927.
 - ◆ Sef, S. *Revolyutsionnyy proletariat v borbe za vlast*, Baku, 1928.
 - ◆ Stavrovskiy, A. *Zakavkazye posle Oktyabrya. Vzaimootnoşeniya s Turtsiyey v pervoy polovine 1918 g.* Moskva-Leningrad, Gos. İzd.-vo, 1925.
 - ◆ Steklov, A. *Armiya Musavatskogo Azerbaydjana*, Baku, Az. Giz., 1928.
 - ◆ Tokarjevski, E.A. *İz istorii inostrannoy intervntsii i grajdanskoy voynı v Azerbaydjane*, Baku, İzd. AN Az. SSR, 1957.
 - ◆ Fursenko, A.A. *Neftyanıye trestı i mirovaya politika. 1880-e godı – 1918 g.* Moskva-Leningrad, Nauka, 1965.
 - ◆ Kheyfets, A.N. *Sovetskaya Rossiya i sopredelnyye strani Vostoka v godı grajdanskoy voynı*. Moskva, Nauka, 1964.
 - ◆ Çerçill, U. *Mirovoy krizis*, Moskva, Voengiz, 1932.
 - ◆ Şaumyan, Sur. *Bakinskaya Kommuna*, Baku, 1927.
 - ◆ Şteyn B.E. "Russkiy vopros" na Parijskoy mirovıy konferentsii (1919-1920 gg.), Moskva, İzd. AN SSSR, 1949.
- ç) *İngilizce*
- ◆ Altstadt, A.L. *The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule*, Stanford, California, Hoover Institution Press, 1992.
 - ◆ Cornwall, J.H.M. "The Russo-Turkish Boundary and the Territory of Nakhchivan" // *The Geographical Journal*, Vol. 61, No. 6, (Jun., 1923), pp. 445-450.
 - ◆ Dekmejian, R.H. "Soviet-Turkish Relations and Politik in the Armenian SSR" // *Soviet Studies*, Vol. 19, No. 4, (Apr., 1968), pp. 510-525.
 - ◆ Hovannisian, R.G. *Armenia on the Road to Independence 1918*, Los Angeles, Berkeley, 1967.

- ◆ J.H.R. The Russo-Turkish Boundary of 1921 // *The Geographical Journal*, Vol. 61, No. 3, (Mar., 1923), pp. 209-212.
- ◆ Kazemzadeh, F. *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, New-York, 1951.
- ◆ Pipes, R. *The Formation of the Soviet Union. Communist and Nationalism, 1917-1923*, Cambridge, 1964.
- ◆ Sonyel, S. *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, Ankara, Turkish Historical Society Printing House, 2000.
- ◆ Wheeler-Bennet, J.W. *Brest-Litovsk. The Forgotten Peace*, March 1918, London, Macmillan, 1963.

d) Almanca

- ◆ Baumgart, W. *Deutsche Ostpolitik 1918 Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*, Wien-München, 1966.
- ◆ Bihl, W. *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte / Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914-1917*, Teil I, Wien-Köln-Graz, Böhlau Verlag, 1975.
- ◆ Bihl, W. *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte. Die Zeit der versuchten kaukasischen Staatlichkeit (1917-1918)*, Teil II, Wien-Köln-Weimar, Böhlau Verlag, 1992.
- ◆ Jaschke, G. "Der Turanismus der Jungturken. Zur Osmanischen Aussenpolitik im Weltkrieg", *Die Welt des Islams*, Band 23, Heft 1/2. Leipzig, 1941, pp. 1-54.
- ◆ Zürrer, W. *Kaukasien 1918-1921, Der Kampf der Grobmächte um die Landbrücke zwischen Schwarzem und Kaspischem Meer*, Düsseldorf, Droste Verlag, 1978.

DİZİN

A

- Abastuman 176, 177, 178, 179, 188, 454
 Abaşidze 71, 133
 Abdullah Paşa 292
 Abdulrahman bey 292
 Ağamahoğlu S. 337
 Ağaoğlu A. 38, 49, 56, 60, 129, 130, 169, 212, 214
 Ağayev H. 174, 226
 Ağdam 427
 Ahıkelek 42, 112, 150, 161, 167, 177, 178, 188, 203, 282, 284, 454, 470
 Ahıska 42, 112, 150, 161, 177, 178, 188, 203, 282, 284, 403, 454, 470
 Ahmet bey (Can Baba) 169
 Ahmetoğlu S. 60
 Ahrar 327, 337
 Ahundov C. 155
 Akçura Y. 36, 37, 38, 56, 57, 58, 60, 61, 369, 449, 470, 475
 Akşin A. 22, 78, 110, 123, 164, 227, 237, 244, 249, 315, 319, 333, 454, 470
 Aleksandropol 161, 165, 166, 174, 177, 178, 188, 229, 231, 405, 407, 481
 Alekseyev-Meshiyev 74
 Ali 19, 29, 38, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 86, 130, 169, 189, 214, 220, 224, 293, 297, 351, 355, 357, 359, 369, 380, 381, 383, 384, 402, 409, 457, 463, 472, 475
 Ali Rıza bey 380, 383, 384
 Ali Rıza Paşa 297
 Alikulu Han 293
 Aliyev Haydar 8, 467,
 Almanya 9, 10, 12, 17, 19, 21, 25, 26, 31, 32, 33, 34, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 61, 63, 65, 96, 99, 101, 102, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 120, 122, 125, 127, 128, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 153, 154, 155, 160, 162, 184, 186, 202, 208, 210, 213, 218, 221, 224, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 282, 283, 285, 288, 289, 312, 343, 398, 448, 449, 450, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 473
 Altsdad A. 24
 Amasya 296, 300, 346
 Amerika Birlik Devletleri (ABD) 15, 60, 70, 85, 96, 107, 127, 149, 165, 170, 171, 223, 289, 293, 364, 366, 367, 370, 468
 Andranik 70, 80
 Andrassy 57
 Anşarsveld 293
 Aralov 441, 442, 443
 Aras 143, 145, 409
 Ardahan 43, 45, 101, 102, 103, 110, 111, 112, 114, 115, 121, 132, 133, 136, 140, 143, 145, 177, 178, 189, 202, 229, 268, 269, 277, 284, 285, 286, 288, 379, 452
 Artvin 140
 Asir 291

- Askueri 177, 178, 179, 188, 454
 Aslan B. 22, 301, 349, 354, 360, 362, 363, 395, 443, 470
 Aslan Y. 22, 301, 470
 Astrahan 79, 85, 89, 247, 250, 313, 323, 340
 Aşkale 64
 Aşurbeyov İ. 195
 Aşurov A. 195, 214, 215, 240
 Atnur İ.E. 22, 189, 401, 470
 Avalov Z. 29, 141, 152, 154, 159, 162, 164
 Avrupa 32, 37, 41, 56, 57, 62, 82, 99, 170, 172, 201, 214, 292, 307, 357, 364, 370, 371, 396, 404, 450, 451, 470
 Avusturya 25, 39, 58, 192
 Avusturya-Macaristan 17, 32, 40, 41, 44, 56, 59, 61, 96, 113, 115, 120, 184, 203, 259, 312, 450, 452
 Aydemir Ş.S. 22, 211, 222, 223, 224, 225, 228, 272, 353, 471
 Azizbeyov M. 15, 88, 467
- B**
- Babalyan 399
 Bagratuni 263
 Bağdat 52, 125, 128
 Bağirov Y. 15, 393, 476
 Bahaddin bey 45, 385
 Bahattin Şakir 45, 398
 Bakü 10, 11, 14, 15, 16, 17, 20, 21, 24, 26, 29, 41, 47, 48, 49, 50, 52, 54, 55, 68, 69, 71, 72, 73, 75, 76, 78, 79, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 111, 124, 125, 128, 130, 142, 149, 150, 153, 157, 163, 166, 170, 178, 182, 183, 184, 188, 189, 192, 193, 195, 197, 199, 204, 206, 211, 213, 218, 219, 220, 221, 223, 224, 226, 227, 228, 29, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 285, 286, 287, 288, 289, 291, 292, 293, 295, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 311, 312, 313, 314, 315, 19, 320, 321, 323, 324, 326, 327, 329, 331, 333, 334, 335, 336, 338, 339, 340, 341, 342, 347, 348, 349, 351, 352, 356, 359, 361, 362, 363, 370, 373, 375, 376, 377, 380, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 393, 394, 401, 402, 404, 411, 412, 413, 416, 417, 418, 419, 421, 422, 425, 430, 432, 433, 434, 435, 436, 441, 444, 445, 451, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 465, 466, 474, 476, 477, 478, 479
 Bakü Halk Komiserleri Sovyeti (Bakü HKS) 89, 90, 91, 92, 231, 232, 233, 241, 245, 247, 248, 250, 320, 456
 Bakinski Raboçi 14, 84, 89, 90, 91, 314, 341, 439, 442, 477
 Balkan 31, 45, 127, 363, 476
 Balıkesir 346, 347
 Bammatov H. 141
 Baratov 365
 Basin 72
 Batum 11, 12, 16, 23, 41, 42, 54, 84, 101, 102, 103, 107, 110, 111, 112, 114, 115, 121, 124, 125, 126, 133, 136, 137, 138, 141, 142, 143, 145, 146, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 173, 174, 175, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 213, 215, 216, 227, 229, 230, 231, 237, 240, 265, 268, 269, 274, 275, 276, 277, 284, 285, 286, 288, 289, 291, 348, 349, 351, 357, 364, 371, 374, 375, 377, 380, 384, 403, 406, 420, 421, 452, 453, 454, 455, 456, 474
 Batum Konferansı 5, 11, 12, 141, 142, 146, 150, 151, 152, 159, 160, 161, 163, 165, 167, 169, 171, 173, 175, 177, 179, 181, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 205, 206, 207, 453, 454, 455
 BaumgartW. 24, 235, 254, 256, 257, 261, 262, 273, 480
 Bayburt 64, 124, 193
 Bedri bey 398
 Behbudov S. 56
 Bekir Sami 397, 398, 399, 404
 Belarus 444
 Bennet J.G. 24, 480
 Berlin 10, 32, 33, 40, 56, 59, 61, 101, 109, 133, 142, 154, 155, 210, 216, 225, 234, 235, 242, 245, 251, 253, 254, 255, 258, 259, 260, 261, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 311, 343, 353, 450, 456, 473
 Bernsdorf 111, 146, 237, 242, 260, 283
 Besarabya 125, 364
 Beycan M. 57, 58, 60
 Biçerahov L. 246, 263
 Bihl W.D. 24, 25, 26, 40, 41, 42, 43, 45, 49, 53, 54, 56, 60, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 152, 154, 155, 162, 186, 251, 254, 256, 257, 259, 261, 266, 270, 273, 480
 Bileceri 340
 Bilsel M.C. 22, 471
 Birleşik Krallık 67, 126, 127, 222, 246, 250, 251
 Bitlis 52, 64, 68, 296, 399, 400
 Bozok 30
 Brest-Litovsk 9, 11, 12, 21, 23, 24, 55, 77, 81, 82, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 127, 130, 132, 133, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 151, 152, 153, 159, 160, 161, 162, 177, 178, 180, 187, 201, 202, 208, 213, 227, 229, 230, 234, 235, 241, 243, 244, 245, 253, 254, 255, 256, 258, 259, 269, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 289, 311, 312, 379, 450, 451, 453, 454, 455, 457, 459, 466, 473, 475, 476, 480
 Brown 293
 Budak M. 22, 23, 30, 192, 223, 471
 Budapeşte 57, 58
 Budyonni 344, 345
 Bulgaristan 59, 96, 115, 120, 165, 171, 172, 267, 268, 283
 Busch H. 242
 Bükreş 216
- C**
- Caferov M.Y. 71, 74, 157, 169, 175, 206, 212, 338
 Calthorpe 306
 Cemal paşa 29, 34, 46, 198, 291, 398, 400
 Camalyan 399
 Caparidze 72, 88, 250
 Cavanşir B. 195, 214

Cavid bey 292
 Cebesoy A.F. 224, 225, 353, 355, 400,
 402, 409, 471
 Cecil 125
 Celal Efendi 384, 404, 409
 Cemil bey 16, 17, 22, 34
 Churchill W. 29, 125, 343, 367
 Cihan M.M. 57
 Clemenceau 125, 366
 Clerk 127
 Culfa 54, 152, 153, 161, 176, 177, 399
 Curzon R.L. 303, 305, 307, 366, 367

Ç

Çağlayan K.T. 22, 23, 126, 127, 128,
 223, 471
 Çanakkale 67, 68, 229
 Çelebizade M.E. 57, 58
 Çelyabin 246
 Çenkeli 71, 74, 133, 138, 139, 141,
 153, 155, 209, 210
 Çiçerin G. 140, 151, 229, 230, 241,
 242, 243, 244, 245, 259, 276, 277,
 278, 281, 282, 283, 285, 287, 288,
 3016, 317, 18, 19, 321, 322, 329,
 330, 333, 359, 365, 366, 384, 398,
 399, 400, 401, 403, 404, 406, 409,
 412, 413, 417, 431, 434, 441
 Çolak M. 21, 50, 51, 55, 472
 Çoruh 143, 145

D

Dağıstan 20, 21, 41, 43, 46, 47, 49, 50,
 53, 56, 60, 63, 84, 89, 106, 112,
 134, 158, 192, 222, 224, 228, 234,
 239, 264, 265, 283, 319, 329, 334,
 365, 372, 373, 376, 386, 387, 391,
 403, 414, 439, 450, 452, 476
 Danimarka 91, 248
 Don 126

Daşkent 88
 Denikin 293, 294, 315, 316, 317, 318,
 319, 320, 325, 328, 329, 330, 331,
 357, 363, 364, 365, 366, 367, 373,
 377, 386, 438
 Derbent 39, 50, 53, 54, 329, 386
 Dereleyez 161, 165, 177, 178, 188,
 408, 423, 454
 Donskoy 74, 125
 Dunsterville L. 29, 128, 246, 250, 251,
 252, 253, 263, 264, 477

E

Eçmiedzın 161, 173, 176, 177, 178,
 188, 454
 Ebilov İ. 22, 301, 349, 362, 363, 395,
 417, 434, 435, 441, 442, 443, 445,
 470
 Eliava Ş. 357, 359, 418, 443
 Elviye-i Selase 103, 115, 189, 349,
 374, 375, 379, 380, 384, 421, 459
 Emircanov (Emircanzade) A. 195, 214
 Emirov T. 87
 Enver Paşa 22, 24, 32, 34, 35, 38, 39,
 42, 46, 47, 48, 49, 52, 55, 63, 97,
 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105,
 106, 107, 108, 109, 110, 111, 114,
 118, 119, 121, 122, 123, 124, 131,
 132, 137, 138, 148, 150, 152, 157,
 158, 166, 167, 169, 170, 171, 172,
 173, 178, 186, 187, 192, 198, 199,
 200, 201, 202, 203, 210, 211, 213,
 218, 221, 222, 223, 224, 225, 227,
 228, 230, 231, 238, 239, 242, 243,
 251, 252, 254, 257, 262, 265, 268,
 272, 283, 291, 348, 349, 351, 352,
 353, 354, 388, 398, 448, 449, 450,
 455, 456, 464, 471, 472, 473
 Enzeli 52, 128, 243, 246, 250, 251, 263
 Erel Ş. 301, 302, 303, 373, 472

Erivan 41, 42, 43, 49, 50, 84, 143, 153,
 158, 161, 165, 166, 167, 171, 172,
 173, 174, 175, 177, 178, 188, 399,
 408, 412, 418, 421, 423, 424, 426,
 437, 454

Ermeni Halkçıları 75

Ermeni kantonu 168, 169
 Ermeni-Tatar Kantonu 40, 41
 Ermenistan 8, 68, 80, 81, 82, 86, 92,
 104, 107, 115, 132, 146, 157, 159,
 164, 165, 167, 171, 173, 174, 175,
 177, 178, 179, 183, 184, 188, 203,
 218, 225, 229, 236, 270, 272, 273,
 274, 275, 284, 294, 298, 304, 314,
 315, 330, 331, 335, 350, 353, 357,
 358, 364, 366, 371, 374, 385, 386,
 391, 399, 400, 401, 405, 407, 408,
 410, 412, 413, 414, 417, 418, 421,
 422, 423, 424, 429, 432, 435, 436,
 437, 438, 439, 442, 443, 444, 454,
 459, 460
 Erzincan 64, 97, 98, 100, 101, 109,
 117, 118, 122, 123, 124, 125, 452
 Erzurum 23, 45, 46, 48, 49, 51, 52, 54,
 55, 64, 68, 122, 124, 141, 224, 296,
 297, 299, 347, 350, 355, 375, 376,
 382, 398, 474
 Eser 19, 21, 71, 72, 83, 93, 246, 247,
 248, 249
 Estonya 272, 320, 370
 Eşref R. 369

F

Falkenheim 34
 Feodosia 35
 Ferit Paşa 295, 297
 Fioletov 72
 Foch 125, 367, 368
 Forgah 58
 Fransa 32, 58, 60, 64, 67, 68, 70, 90,

96, 125, 174, 366, 448
 Fuat Paşa 55, 56, 355, 381
 Fursenko A.A. 23, 479

G

Gafarova (Qafarova) K. 30
 Gafarov (Qafarov) V. 30
 Ganetski 418, 420
 Ganiyev S.M. 155
 Garayev A. 331, 332
 Gasprinski İ. 35
 Gayıbzade C. 195
 Gayıbzade M. 195
 Gegeçkori 74, 75, 77, 78, 121, 122,
 129, 130, 139, 330
 Gence 41, 42, 43, 48, 50, 78, 92, 130,
 158, 173, 181, 185, 192, 195, 196,
 197, 200, 206, 211, 213, 217, 218,
 219, 231, 323, 233, 236, 238, 239,
 241, 336, 376, 377, 427, 455
 George L. 29, 127, 251, 360, 364, 366,
 367, 368, 404
 Gökalp Z. 38
 Gökçe 42, 43
 Göyçay 92, 233, 238
 Grimm 65
 Guba 87, 258
 Gümrü 43, 150, 152, 153, 161, 165,
 1176, 177, 178, 188, 229, 284, 399,
 401, 407, 415, 416, 421, 454
 Gümülcine 267, 268
 Güney Azerbaycan 39, 47, 48, 49, 51,
 52, 217, 222, 223, 231, 289
 Güney Bloku 126, 127
 Güney Kafkasya Müslümanları 49, 75,
 158, 163, 171, 194, 269, 271
 Gürcistan 8, 21, 26, 27, 40, 41, 42, 43,
 44, 45, 62, 92, 146, 154, 155, 157,
 158, 159, 162, 164, 172, 173, 175,
 177, 178, 179, 183, 184, 186, 187,

- 188, 203, 218, 231, 232, 234, 236, 243, 258, 261, 262, 270, 272, 273, 275, 284, 288, 294, 302, 314, 315, 316, 320, 321, 330, 357, 358, 364, 365, 366, 367, 368, 370, 371, 374, 375, 376, 380, 383, 400, 403, 405, 412, 413, 414, 417, 418, 420, 421, 422, 423, 424, 432, 437, 438, 439, 442, 443, 444, 454
- Gürcistan Krallığı 40
Gürcü Kilisesi 40
Gürcü Milli Demokratları 40
Gürcü Sosyal Federalistleri 75, 78
Gürün K. 20, 21, 223, 289, 301, 346, 355, 360, 361, 362, 395, 472
Gvazava 133, 183
- H**
- Hacıbeyli C. 19
Hacinski M.H. 133, 136, 141, 157, 165, 169, 170, 175, 183, 206, 211, 214, 215, 216, 230, 237, 240, 324, 325, 326, 327, 328, 337, 386, 396
Hakkı Paşa 108, 109, 111, 112, 113, 114, 239, 240
Haley C. 24, 223, 354, 472
Haldan 50
Halide Adivar 38, 369
Halil bey (Menteşe) 32, 34, 38, 47, 48, 74, 114, 133, 141, 148, 151, 152, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 165, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 179, 183, 198, 206, 207, 208, 209, 210, 215, 216, 379, 450
Halil Paşa 29, 47, 48, 52, 192, 211, 222, 225, 227, 231, 234, 265, 335, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 361, 362, 377, 379, 386, 387, 388, 389, 392, 395, 398, 427, 472
Halim S. 32, 33
- Halk Sosyalistleri 75
Hamazasp 87
Harlamov 71
Harput 68
Hasanov C. 16, 17, 182, 184
Hasmemmedov H. 74, 133, 136, 157, 169, 175, 206, 215, 216, 217
Hatisov A. 133, 141, 184
Havza 344, 345, 346
Haydarov İ. 204
Hazar denizi 39, 47, 53, 79, 85, 91, 146, 148, 149, 182, 188, 246, 250, 262, 285, 323, 330, 366, 367
Haziran krizi 12, 214, 216, 217, 219, 455
Hebbinghaus 253
Hetemov R. 19, 46, 468
Hıms 124
Hicaz 291
Hikmet R. 292
Hindenburg 99, 229, 262
Hindistan 127, 270, 357, 371
Hintze P. 242, 254, 255, 256, 257, 259, 260, 261, 268, 273, 279
Hiyabani Ş.M. 217, 226
Hoffman 103, 110
Horne 368
Hovannisian R. 24, 70, 71, 157, 164, 169, 480
Hoyski F.H. (Feteli Han) 26, 48, 157, 169, 174, 211, 214, 216, 219, 220, 221, 264, 295, 304, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 324, 326, 327, 329, 330, 335, 464
Hoyski A.H. (Emiraslan Han) 21, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 63, 449, 450
Hristaniya (Oslo) 216
Hümnet 73, 75, 77, 214, 301, 305, 313, 314, 321, 327, 337, 348
Hüseynov M.D. 313, 402, 405, 412,

- 413, 416, 417, 418, 427, 434, 436, 441
Hüseynzade A. 38, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 169, 463, 471
Hüseynzade S. 195
Hüsrev bey 98, 134, 345
- I**
- İğdır 177, 178, 188, 454
Irak 61, 111, 291, 306, 363, 371
- İ**
- İbrahim A. 22, 60, 61,
İbrahim Efendi
İbrahim Tali 398
İbrahimov Z. 15, 16, 26, 73, 85, 91, 238, 463, 468
İngiltere 10, 25, 31, 32, 58, 60, 61, 64, 67, 68, 70, 90, 96, 97, 107, 125, 127, 147, 148, 161, 174, 222, 223, 251, 263, 266, 270, 272, 275, 303, 305, 306, 307, 317, 357, 359, 364, 365, 366, 367, 368, 402, 403, 404, 409, 448, 453, 456, 472
İran 35, 41, 47, 48, 52, 54, 63, 91, 111, 127, 143, 145, 148, 152, 165, 177, 198, 222, 228, 246, 273, 275, 292, 293, 304, 306, 321, 350, 352, 357, 363, 371, 374
İsgenderov A. 87, 468
İslam Devleti 20, 105, 111, 112, 120, 202, 203, 450, 452
İsmet bey (İnönü) 43
İstanbul 21, 22, 24, 29, 31, 32, 34, 36, 37, 40, 41, 43, 45, 47, 50, 52, 54, 55, 56, 57, 59, 62, 64, 67, 68, 85, 102, 103, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 116, 124, 129, 133, 142, 146, 152, 153, 157, 159, 170, 172, 180, 182, 187, 192, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 206, 207, 209, 216, 217, 219, 220, 221, 224, 228, 234, 237, 242, 244, 254, 257, 260, 265, 266, 270, 272, 277, 278, 282, 283, 284, 289, 292, 293, 295, 296, 297, 298, 301, 302, 303, 304, 306, 307, 308, 344, 346, 347, 348, 349, 353, 354, 360, 368, 369, 370, 375, 376, 383, 388, 393, 395, 396, 400, 403, 404, 409, 428, 433, 449, 450, 455, 456, 457, 464, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476
İşveç 65, 248, 293
İsviçre 49, 59, 60, 61, 64, 91
İşpir 64
İtalya 58, 149, 222, 293, 296, 299, 302, 366
İttihat 29, 37, 38, 39, 45, 48, 57, 62, 77, 139, 193, 194, 195, 196, 204, 214, 217, 260, 298, 307, 325, 326, 327, 328, 337, 348, 349, 351, 352, 353, 354, 362, 398, 449, 455, 464, 472, 476
İttihat ve Terakki Cemiyeti 37, 38
İvanoviç A. 71, 74, 133, 141
İzzet Paşa 64, 108, 109, 223, 289, 291
- J**
- Jaeschke G. 24, 25, 347, 472
Japonya 37, 127, 366, 367
Joffe A. 234, 235, 241, 242, 244, 245, 254, 256, 259, 261, 266, 270, 271, 273, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286
Jordaniya N. 78, 121, 154, 231, 466
- K**
- Kaçaznuni 86, 133, 141, 184, 478
Kadetler 75, 76, 86
Kadışev A.B. 23, 79, 478

- Kemal G. 228, 229, 230, 244, 277
 Kemal Paşa (Mustafa Kemal) 296, 297, 298, 299, 305, 306, 309, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 355, 360, 361, 369, 370, 371, 373, 375, 377, 378, 380, 382, 383, 384, 385, 387, 394, 397, 398, 406, 406, 410, 411, 432, 435, 457, 459
 Kamenev 103, 104
 Kamil 56, 156, 168, 384, 391
 Karahan 132, 133, 140, 329, 399, 404
 Karçıkyan 74, 139
 Kafkas Devletler Birliği 40, 41
 Kafkas İslam Ordusu 19, 20, 92, 93, 192, 199, 200, 211, 217, 219, 220, 222, 223, 231, 233, 236, 237, 238, 239, 241, 246, 247, 249, 252, 253, 255, 256, 262, 263, 264, 272, 311, 471
 Kafkasya Komitesi 55, 56, 313, 356, 387, 450
 Kaplanov A.S. 60
 Karabağ 85, 166, 174, 176, 206, 231, 264, 331, 332, 335, 376, 377, 379, 396, 399, 428, 436, 437, 472
 Karabekir paşa 29, 39, 199, 299, 300, 304, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 355, 360, 361, 362, 363, 371, 372, 373, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 388, 392, 397, 398, 419, 420, 421, 426, 427, 428, 432, 433, 459
 Karabeyov K. 337
 Karadeniz 34, 41, 43, 54, 105, 107, 127, 175, 243, 275, 330, 398
 Karakilise 153, 172, 173, 231
 Karakol Cemiyeti 348, 354, 356, 357, 359, 360, 361, 377, 470
 Kara Kemal 354
 Kara Vasif 354, 355, 360, 361
 Karr E.H. 24
 Kars 10, 18, 41, 42, 43, 47, 69, 84, 101, 102, 103, 110, 111, 112, 114, 115, 121, 132, 133, 136, 140, 143, 145, 146, 161, 165, 177, 178, 189, 1202, 217, 229, 2231, 268, 269, 277, 284, 285, 286, 288, 374, 379, 388, 402, 411, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 452, 460, 473
 Kasimov M. 17, 69, 70, 85, 124, 182, 464
 Kazemzadeh F. 24, 45, 77, 78, 135, 153, 328, 480
 Kelkit 64
 Kemerli 161, 165, 177, 178, 188, 454
 Keresslidze L. 41, 42
 Kerimov 306, 307
 Kılıc S. 21, 102, 108, 110, 425, 473
 Kırım 39, 57, 58, 109, 125, 275, 355
 Kiev 122, 133, 216
 Kilikya 68
 Kirov S.M. 320, 390, 430, 443
 Kokand 194
 Kolçak 293, 294, 315, 316, 357, 364
 Kolesov 257
 Konya 296
 Kopenhag 216
 Korganov G. 92, 233
 Korkmazov C. 404, 409
 Korsun N.G. 23, 478
 Kotseki İ. 56
 Kovalyov 316
 Krasin 360
 Kress 232, 234, 243, 257, 261, 262
 Kriege J. 242, 259, 271
 Kuban 126
 Kuliyeve C. 14, 15, 464
 Kutais 41, 84, 146
 Kurat A.N. 20, 32, 34, 45, 47, 49, 55, 57, 59, 60, 61, 64, 81, 98, 101, 103, 104, 108, 109, 111, 135, 162, 165, 167, 193, 194, 222, 223, 225, 228, 229, 230, 242, 244, 268, 270, 271, 272, 276, 278, 279, 280, 281, 282, 285, 286, 287, 473
 Kuznetsov 82
 Köhlmann 108, 111, 235,
 Kür 143, 145, 148, 176, 258
 Kürdemir 87
- L**
- Lahey 216
 Lalayan S. 87
 Lenkeran 87
 Lashişvili 133
 Lebedinski 133
 Legran B. 399, 418, 442
 Lenin 15, 16, 24, 61, 71, 73, 80, 82, 85, 89, 90, 91, 92, 95, 97, 104, 109, 123, 231, 235, 236, 238, 248, 249, 250, 257, 258, 285, 316, 318, 320, 321, 324, 333, 340, 341, 342, 343, 384, 390, 400, 402, 403, 404, 415, 428, 429, 430, 431, 437, 439, 444, 464, 468, 471
 Letonya 272, 370, 418
 Levandovski 387
 Leverkusen 54
 Litvanya 272, 370
 Lobanov-Rostovski 68
 Londra 133, 216, 263, 307, 360, 366, 370, 404
 Lossow 99, 102, 142, 146, 153, 154, 155, 268
 Lozan 22, 59, 60, 81, 471, 474
 Ludendorff E. 29, 102, 110, 146, 148, 243, 251, 253, 254, 256, 257, 262
 Ludşuveyt E.F. 23, 251, 478
 Lütfi bey 98, 299, 304, 347, 348
 Lvov 71
- M**
- Macaristan 17, 32, 40, 41, 44, 56, 57, 59, 61, 96, 113, 115, 120, 184, 203, 259, 312, 450, 452
 Madrid 216
 Magabeli 40, 43, 56
 Maherrediv 175
 Makinisyan 418
 Maksudi S. 228
 Maku 143, 144, 398
 Malazgirt 124
 Mamahatun 124
 Mart Katliamı 83, 84, 85, 87, 166
 Masliyuh N. 62
 Mecid el-Seltene 217
 Mehdiyev M.Y. 133, 134
 Mehmet 19, 22, 38, 57, 58, 71, 74, 130, 133, 134, 137, 141, 157, 169, 175, 183, 193, 214, 229, 268, 337, 390
 Meker A. 56, 60
 Melikaslanov H. 74, 157, 214, 215, 240
 Memmedeli bey 301, 302
 Memmedzade M.B. 19, 20, 56, 57, 81, 82, 205, 211, 212, 302, 326, 330, 331, 385, 386, 387, 388, 389, 391, 469
 Mentşe H. 32, 34, 38, 47, 48, 74, 114, 133, 141, 148, 151, 152, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 165, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 179, 183, 198, 206, 207, 208, 209, 210, 215, 216, 379, 450
 Menşevik 71, 72, 74, 75, 76, 77, 79, 83, 86, 87, 93, 154, 246, 247, 248, 300, 312, 327, 367
 Mezopotamya 61, 68, 97, 100, 127, 251, 264
 Mikoyan 314, 427

Miller A.F. 23, 478
 Milner 125
 Milyukov P. 292
 Mirbach 151, 244
 Mirza Mahmut Han 292
 Moltke 32, 34
 Mondros 23, 223, 289, 291, 292, 297,
 395, 456, 457, 474, 475
 Mosel Alois 54
 Moskova 10, 12, 18, 21, 38, 70, 85, 88,
 89, 91, 142, 151, 216, 224, 225,
 228, 229, 230, 242, 243, 244, 245,
 248, 255, 257, 277, 278, 281, 300,
 301, 302, 311, 312, 313, 321, 326,
 327, 329, 330, 3331, 333, 340, 341,
 344, 347, 354, 359, 377, 378, 383,
 384, 385, 386, 387, 392, 393, 394,
 395, 397, 398, 399, 400, 401, 402,
 404, 405, 406, 409, 411, 412, 415,
 416, 417, 418, 419, 420, 422, 423,
 424, 429, 431, 432, 433, 434, 437,
 438, 439, 441, 443, 444, 445, 453,
 459, 460, 471
 Mravyan 418
 Muhtar A. 62
 Muradaliyeva E. 17
 Muratoff 24, 124, 470
 Musayev İ. 18, 80, 229, 316, 406, 407,
 408, 417, 422, 424, 427, 437, 469
 Musul 48, 52, 53, 58, 191, 192, 200,
 296
 Muş 64
 Müessisler Meclisi 74, 75, 76, 77, 97,
 99, 119, 121, 201, 325, 452
 Müsavat 14, 15, 22, 71, 72, 74, 75, 76,
 77, 83, 84, 85, 86, 88, 139, 197,
 211, 214, 299, 300, 313, 325, 326,
 327, 328, 335, 337, 338, 348, 350,
 351, 361, 367, 374, 385, 386, 388,
 390, 391, 392, 393, 394, 434, 438,

458, 466, 477, 479
 Müslüman Sosyalist Bloku 75, 77
 Myasnikov 443

N

Naci Ö. 45, 48, 51, 52, 53, 450
 Naesk 293
 Nahçıvan 18, 22, 29, 150, 161, 165,
 166, 173, 177, 178, 188, 189, 199,
 229, 351, 363, 376, 379, 384, 398,
 399, 401, 406, 407, 408, 409, 410,
 411, 414, 417, 419, 420, 422, 423,
 424, 425, 426, 427, 435, 436, 437,
 454, 459, 460, 467,
 Naneyşvili 427
 Nargin 250
 Nebi bey 292
 Nemanzade Ö.F. 198
 Nerimanov N. 28, 73, 315, 336, 340,
 341, 402, 403, 404, 413, 414, 415,
 416, 418, 425, 427, 429, 430, 431,
 432, 436, 437, 438, 464, 467, 468
 Neruçev A. 74
 Nesibzade N. 16, 17, 469
 Nesimi bey 103, 108, 109, 110, 129,
 242, 278, 279, 281, 282, 283, 286,
 287
 Nikoladze 141
 Norveç 91
 Notoviç F.İ. 23, 478
 Noviçev A.D. 23, 478
 Novorossisk 35, 384, 401
 Nuha 50
 Nuri bey 192, 199
 Nuri paşa 21, 192, 199, 200, 211, 212,
 213, 214, 217, 219, 220, 221, 223,
 224, 225, 231, 232, 238, 239, 242,
 243, 255, 262, 263, 265, 279, 303,
 304, 348, 349, 351, 352, 353, 359,
 374, 375, 376, 377, 428, 471

Nur R. 29, 395, 396, 402, 409, 413,
 415, 416, 417, 473
 Nüsret bey 134

O

Odessa 34
 Odişelidze 106, 107, 119, 121, 122,
 124, 183
 Ohancanyan A. 74
 Oltu 45, 140, 298
 Ordubad 150, 161, 165, 177, 178, 188,
 454
 Orconokidze 324, 334, 341, 342, 390,
 427, 430, 436, 437, 439
 Orta Asya 38, 39, 79, 85, 125, 127,
 187, 188 192, 449, 455
 Osman bey 397

Ö

Ömer 45, 48, 51, 52, 53, 98, 130, 198,
 299, 304, 347, 348, 450
 Özalp K. 346, 347, 473

P

Pagu 59
 Papacanov 71, 184
 Paris 26, 133, 216, 293, 294, 295, 305,
 307, 318, 324, 351, 364, 366, 367,
 368, 369, 370, 390, 456, 464
 Pepinov A. 136, 169
 Pereverzev 71
 Perinçek M. 22, 301, 345, 347, 360,
 473
 Petrov 74, 247, 249, 250
 Petrovsk 246, 319, 334, 341
 Petrograd 71, 74, 76, 88, 108, 109, 117,
 119, 121, 124, 133, 364
 Pichon 125

Pietschmann V 54
 Pipes R. 24, 480
 Polk F. 364
 Polonya 272, 320, 370
 Poluhin 250
 Poti 142, 154, 155, 162
 Prjevalski 97, 98, 118, 122, 319

R

Ramişvili 139, 183, 210
 Ratgauzer 14, 469
 Rauf bey (Orbay) 134, 135, 137, 139,
 292, 299, 300, 304, 348, 355, 370
 Rçxiladze 183
 Refibeyli H. 196, 214
 Refik A. 265, 206
 Renouvin P. 24, 473
 Resultzade M.E. 16, 19, 20, 84, 88, 134,
 136, 141, 152, 162, 165, 169, 170,
 175, 183, 185, 200, 205, 206, 211,
 215, 216, 217, 218, 219, 220, 230,
 237, 260, 264, 265, 295, 312, 329,
 331, 332, 335, 336, 337, 338, 339,
 385, 389, 390, 391, 392, 394, 443,
 469, 470, 474
 Reşat Paşa 292, 293
 Robinson 85
 Roma 133, 216
 Romanya 126, 127, 268, 370
 Rıfat bey 385, 391
 Rıfat Paşa 260, 261, 282, 283, 284, 285
 Rıza bey 134, 377, 380, 383, 384
 Rıza Nur 29, 395, 396, 402, 409, 413,
 415, 416, 417
 Ritzler 241
 Rize 64
 Ruşeni bey 193, 194, 455
 Rüstembeyli (Rüstembeyov) Ş. 19,
 327, 335

S

Saakyan 86
 Sabis A.İ. 29, 33, 47, 474
 Sait Baha 21, 354, 356, 357, 360, 361, 362, 377, 378, 383, 385, 386, 387
 Sabit Fuat 21, 299, 300, 301, 304, 305, 347, 348, 361, 362, 373, 375, 392, 398, 399
 Saffet bey (Arıkan) 402
 Sakarya 30, 81, 474
 Salim bey 134
 Salyan 87
 Samsun 296, 298
 Sanders L. 29, 34, 64, 474
 Savucbulag 200
 Sarı M. 30
 Sarıkamış 23, 38, 42, 46, 47, 49, 51, 63, 65, 69, 87, 140, 186, 193, 449, 455, 478
 Sarıtsın 235, 249, 344, 345
 Sayılğan A. 22, 395
 Sazonov S.D. 293
 Scheubner-Richter 51, 54, 450
 Schulenburg 52, 53, 54, 55, 142, 154
 Schwartz 54
 Seeckt 146, 257
 Sef 14, 479
 Sefikürdski A. 169, 216, 217, 337
 Selavri 329
 Sentrokaspi 248, 249, 250, 251, 252, 255, 262, 263, 264
 Serdarabad 161, 176, 177, 178, 188, 454
 Serebrovski 340, 436
 Sereteli M. 40
 Seyfi bey 398
 Sforts 293
 Sivas 68, 296, 297, 349, 350

Sivastopol 34
 Siyonistler 75
 Skaçkov 387
 Smilga 324
 Smirnov 98
 Smith 70
 Sofiyev M. 18, 384, 469
 Sofya 59, 216
 Sonyel S. 21, 70, 301, 304, 306, 307, 308, 345, 349, 370, 371, 373, 395, 404, 474, 480
 Souchon 34
 Spa 253, 254
 Stalin 24, 73, 80, 82, 85, 90, 104, 235, 236, 247, 271, 342, 404, 406, 428, 432, 435, 437, 444, 464, 471
 Stavrovski A. 23, 479
 Steklov 14, 479
 Stockholm 60, 62, 216
 Stürg 58
 Suhum 41, 153
 Sukovçin 292
 Sultanov H. 157, 214
 Suny R.G. 24, 75, 78, 91, 474
 Suriye 100, 111, 291, 296, 371
 Süleyman Nuri 362
 Süleymanov M. 19, 29, 191, 200, 233, 238, 239, 263, 464, 469
 Sünbül T. 22, 75, 474
 Sürenyan 68
 Süreyya bey 189
 Sürmeli 143, 144, 161, 167, 177, 178, 188, 454
 Süveyş Kanalı 34, 46
 Svanidze 418
 Swietochowski 264

Ş

Şahgeldiyev H. 15, 469
 Şahin E. 22, 23, 141, 474,
 Şahtahtı 399, 402, 405, 406, 416, 417, 418, 421, 429, 431
 Şahtahtinski B. 402, 405, 406, 416, 417, 418, 421, 429, 431
 Şamahı 87, 233, 241, 258
 Şaumyan 72, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 166, 178, 188, 204, 231, 233, 235, 236, 238, 247, 248, 249, 250, 454, 464, 466, 479
 Şefik bey 189
 Şerur 161, 165, 177, 178, 188, 408, 423, 454
 Şevket bey 22, 192, 245, 416, 419, 432, 433, 445
 Şevki bey 385
 Şevki Paşa 152
 Şeyhülislamov A. 134, 157, 175
 Şeyhzamanlı N. 19, 20, 196, 197, 198, 199, 206, 207, 301, 302, 469
 Şuşa 50, 219, 427
 Şükürov G. 30

T

Tahir Efendi 60
 Tahran 50, 192, 216, 302
 Talat Paşa 32, 34, 38, 42, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 123, 132, 158, 162, 163, 165, 169, 170, 171, 172, 198, 199, 209, 210, 222, 223, 225, 242, 260, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 273, 276, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 288, 289, 353, 354, 456
 Taliş eyaleti 143, 145, 148
 Taşnaksütyun 45, 75, 86, 87
 Tavgridze K. 56
 Tebriz 47, 48, 200, 217
 Temple 292
 Tengirşek (Yusuf Kemal) 397, 398, 400, 401, 402, 404, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 416, 417, 419, 475
 Tercüman 35, 98
 Terek 49, 126
 Ter-Gabrielyan 89, 233
 Ter-Gazaryan 74, 86
 Terter 427
 Teşkilat-ı Mahsusa 344, 354
 Tevfik Paşa 292
 Tevzaya 98
 Thompson 395
 Tigranyan S.O. 204
 Tisza 57
 Tlehas 390
 Tokarjevski Y. 15
 Toksoy N. 22, 23, 475
 Topçubaşov A.M. 19, 20, 86, 215, 220, 221, 223, 292, 293, 294, 295, 303, 306, 307, 351, 457, 464, 470
 Toynbee A. 222
 Trabzon 23, 64, 68, 124, 129, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 159, 161, 168, 169, 178, 183, 184, 187, 202, 203, 296, 376, 380, 384, 385, 388, 454, 473, 474, 475
 Troçki 109, 124
 Tuğaç H. 29, 196, 197, 475
 Tuhaçevski 334
 Turan Heyeti 57, 58
 Türk Ocakları 38
 Türk-Tatar Heyeti 57, 58, 59, 60, 61, 62, 450
 Türkistan 35, 57, 59, 60, 61, 111, 112, 124, 192, 193, 194, 228, 268, 270, 272, 273, 274, 323, 347, 455, 472, 475

Türkiye Ermenistanı 80, 81, 84, 104,
107, 115, 132, 401

U

Ukrayna 76, 105, 108, 109, 119, 122,
123, 125, 126, 127, 143, 243, 247,
255, 272, 292, 364, 444
Uluhanlı 161, 165, 177, 178, 188, 454

Ü

Ünüvar V. 29, 426, 470

V

Vahideddin 223, 294, 295
Van 52, 64, 68, 399, 400
Vatsek 72
Vedibasars 161, 165, 177, 178, 188, 454
Vehbi Efendi 385
Vehib Paşa 97, 98, 99, 104, 105, 106,
109, 118, 119, 121, 122, 123, 129,
131, 133, 135, 137, 141, 148, 150,
158, 167, 171, 172, 173, 174, 175,
183, 199, 201, 207, 213, 229, 230,
231, 232
Vekilov M. 292, 326, 327, 338
Veli bey 419
Vesendonk 40
Veysel bey 426
Vişinski 98
Viyana 56, 58, 133, 216, 267, 450
Vladikavkaz 50
Volga 39, 90, 91, 334, 344, 389
Volgaboyu 39, 334, 344, 389
Vorontsov-Daşkov 68

W

Wangenheim 31, 32, 33, 34, 41, 42, 43,
50, 52, 53
Washington 133, 216
Wardrop O. 307, 308, 365, 366
Wesendonk 142
Wilhelm 32, 34
Wilson 60, 223, 289, 367

Y

Yakup bey 98,392
Yefremov 425
Yel S. 22, 23, 476
Yelizavetpol 49, 84, 98, 174, 206, 236
Yemen 291
Yeni Beyazıt 173
Yerasimos S. 22, 45, 103, 120, 281,
344, 348, 349, 356, 359, 363, 365,
366, 368, 384, 398, 399, 402, 476
Yevlah 200
Yıldırım 68, 336, 476
Yusifbeyli N. 157, 169, 195, 196, 197,
205, 206, 214, 299, 301, 313, 315,
328, 348
Yusifov 347
Yüceer N. 21, 192, 228, 234, 239, 265,
476

Z

Zaharov 334
Zakafkasya Komitesi 71, 74
Zakafkasya Komiserliği 11, 74, 76, 77,
82, 97, 98, 104, 105, 106, 117, 118,
119, 120, 121, 125, 129, 201, 202,
452
Zakafkasya Seymi 9, 77, 78, 92, 116,

129, 132, 133, 140, 155, 158, 159,
160, 161, 165, 202, 203, 204, 447,
452
Zagatala 42
Zeki bey 362
Zeki Paşa 99, 102, 103, 109, 110, 114,
118, 119
Zengezur 18, 166, 229, 363, 379, 399,
406, 417, 422, 427, 435, 436, 437,
469
Zenkovsky S.A. 24
Ziya bey 193, 194
Zossen 61
Zimmerman 59
Zürih 61
Zürrer W. 24, 25, 26, 144, 146, 147,
148, 152, 162, 186, 256, 261, 268,
480